

‘ALS RECHTE LIBERTINEN’

‘ALS RECHTE LIBERTINEN’

Het verzamelhandschrift *Het Mengelmoes* als getuigenis
van een alternatieve literaire kring in Antwerpen
aan het einde van de zeventiende eeuw

Proefschrift voorgelegd tot het behalen van de graad van doctor in de Letterkunde
aan de Universiteit Antwerpen te verdedigen door

Sven Molenaar

PROMOTOR: prof. dr. Hubert Meeus

Faculteit Letteren en Wijsbegeerte

Antwerpen 2019

Omslagillustratie: Titelpagina van *Het Mengelmoes*

Fonds Wetenschappelijk Onderzoek (FWO) Vlaanderen
Universiteit Antwerpen

Voor mijn ouders

DANKWOORD

Dit proefschrift was er niet gekomen zonder de vriendschap, steun en raad van vele mensen, maar al helemaal niet zonder mijn promotor, Hubert Meeus. Mijn dank gaat in de eerste plaats dan ook uit naar hem. Ik heb gedurende de vijf jaren dat ik aan mijn onderzoek heb gewerkt altijd op zijn steun kunnen rekenen. Hij was kritisch wanneer het nodig was, en liet me begaan wanneer ik dat nodig had. Ik kon bij hem terecht met vragen en problemen die betrekking hadden op mijn onderzoek, maar ook als het ging over andere zaken. Wanneer ik door moeilijke perioden ging, bleef hij me het vertrouwen geven. Zijn geduld was enorm.

Ik ben hem dankbaar voor alles wat hij mij heeft geleerd. Want zoals hij soms zei: een doctoraatsstudent is iemand die ook nog in opleiding is, en daar handelde hij naar. Hij stimuleerde me om op onderzoeksstages te gaan, en die bleken achteraf altijd vruchtbaar voor mijn studie. Wanneer ik nieuwe vondsten deed, dan had hij altijd suggesties voor verder onderzoek. En wanneer ik pistes bewandelde die te ver weg leidden van de kern van mijn onderzoek, dan hielp hij me bedaard terug op het juiste spoor. Het is een enorme eer voor mij dat ik gedurende vijf jaren onder zijn wetenschappelijke supervisie heb mogen werken en zijn assistent heb mogen zijn. Hij was de beste promotor en baas die ik me kon wensen, en wanneer hij niet mijn baas was, dan was hij een vriend.

Ik dank het Fonds voor Wetenschappelijk Onderzoek – Vlaanderen (FWO) voor het aspirantschap dat zij mij hebben gegeven en voor het feit dat zij in dit project geloofden. Ik dank de Universiteit Antwerpen voor de faciliteiten waarvan ik gebruik mocht maken. En ik dank de mensen van het Meertens Instituut in Amsterdam, waar ik de basis heb kunnen leggen voor belangrijke delen van mijn onderzoek. Ik denk daarbij vooral aan wijlen Louis Grijp, die mij hartelijk onthaalde, en bovenal aan Martine de Bruin, die mijn werk superviseerde, en mij dikwijls goede raad gaf of nieuwe inzichten bijbracht.

Ik ben ook een heel aantal collega's en ex-collega's dankbaar. Kim Overlaet, Bram Caers en Annelies De Bie omdat zij mij aan het begin van mijn opdracht opvingen en

wegwijs maakten in de jungle die werken aan de Universiteit Antwerpen toen nog voor mij was. Ik dank Timothy De Paepe met wie ik in mijn eerste jaar het bureau D218 heb gedeeld, en voor de kalmerende en relativiserende woorden die hij tegen mij sprak toen ik aan mijn onderzoek begon. Ik dank ook Wouter Haverals met wie ik in een later stadium van mijn onderzoek het bureau deelde, en de wisselende stagiairs die de voorbije vijf jaren D218 mee kleur hebben gegeven.

Ik dank Tine De Konink en Patricia Stoop voor hun hulp tijdens het doceren van het mastervak Renaissanceliteratuur en –cultuur, toen het onderwerp van dat vak in het teken stond van mijn onderzoeksobject. Ik dank Steven Van Impe voor zijn kennis over censuur in de vroegmoderne tijd die hij met mij wilde delen. Ik dank Anneleen Van Hertbruggen voor haar hartelijkheid, en Ine Kiekens voor de opbeurende lunches en gesprekken in de periode dat wij beiden een beetje vast zaten met ons onderzoek. Speciale dank gaat uit naar Johanna Ferket, mijn meest naaste medewerkster. Ook met haar heb ik bureau D218 gedeeld, en ook zij heeft mij ontzettend geholpen tijdens het geven van colleges. Zij gaf waardevolle suggesties bij de teksten die ik schreef, en was aanwezig tijdens mijn lezing op het congres van The Sixteenth Century Society and Conference, waaraan ik misschien wel mijn mooiste herinnering als doctoraatsstudent overhoud.

Ik dank ook mijn vrienden, in het bijzonder Eddy De Vos, voor de hulp, goede gesprekken en steun, en Eric Vansevenant, vooral voor de ontspannende spelletjes schaak tijdens de laatste, stresserende fase van mijn onderzoek. Speciale dank gaat uit naar mijn familie, die alles voor mij betekent, mijn zussen An en Jo op kop.

Zonder twijfel draag ik dit proefschrift op aan mijn ouders. Van jongs af aan hebben ze me gestimuleerd om mijn eigen weg te zoeken. Ik ben blij met de mogelijkheden die ik daardoor heb gekregen, die cumuleren in de voltooiing van dit werk. Mijn vader overleed inmiddels meer dan twintig jaar geleden, maar ik kan me nog altijd geen leven zonder hem voorstellen. Bij mijn moeder kom ik altijd thuis.

Sven Molenaar

19 juli 2019

INHOUD

1.	INLEIDING	15
1.1	<i>Alsoo t' begint</i>	15
1.2	Status questionis	16
1.3	Vraagstelling	27
1.4	Verantwoording transcriptie	35
2.	CODICOLOGISCHE ANALYSE VAN <i>HET MENGELMOES</i>	37
2.1	Inhoudsoverzicht van <i>Het Mengelmoes</i>	37
2.1.1	Beschrijvingsmodel	37
2.1.2	De inhoudsopgave van <i>Het Mengelmoes</i>	39
2.2	De materiële samenstelling van het handschrift	68
2.2.1	De opbouw van het handschrift	69
2.2.1.1	Zestien katernen	69
2.2.1.2	Ontbrekende teksten en (deels) onbeschreven bladzijden	71
2.2.1.3	De verschillende delen van <i>Het Mengelmoes</i>	72
2.2.2	De structuur van het boekblok	74
2.2.2.1	Het tweede deel van de 'versamelingh nieuwe dinghen'	74
2.2.2.2	Het eerste deel van de 'versamelingh nieuwe dinghen'	76
2.2.2.3	Het 'deel nieuwghemaecte Liedekens'	78
2.2.2.4	<i>De Vrolijcke ende heerelijcke Poëterije</i>	79
2.2.2.5	De laatste katern in <i>Het Mengelmoes</i>	80
2.2.2.6	De eerste katern in <i>Het Mengelmoes</i>	82
2.3	Deelbesluit	87
3.	<i>HET MENGELMOES: EEN ANTWERPS HANDSCHRIFT?</i>	89
3.1	Inleiding	89
3.2	Zeven teksten over Antwerpen in <i>Het Mengelmoes</i>	90

3.3	Teksten over andere steden uit de Nederlanden in <i>Het Mengelmoes</i>	104
3.3.1	Drie teksten over Mechelen	105
3.3.2	Een tekst over Leuven	107
3.3.3	Een tekst over Amsterdam	108
3.3.4	Ruzie op de Willebroekse vaart	111
3.4	Drie gelegenheidsliederen	112
3.5	Deelbesluit	117
4.	WIJSAANDUIDINGEN EN MELODIEËN	121
4.1	Inleiding	121
4.2	De 31 melodieën van de ‘nieuwghemaecte Liedekens’	128
4.3	Oorsprong van de melodieën van de ‘nieuwghemaecte Liedekens’	155
4.4	Jean-Baptiste Lully in <i>Het Mengelmoes</i>	158
4.4.1	Jean-Baptiste Lully	158
4.4.2	Liederen uit de werken van Lully in <i>Het Mengelmoes</i>	161
4.4.3	Andere melodieën van Lully in de ‘verzameling nieuwe dingen’	163
4.5	Deelbesluit	166
5.	NIET-LITERAIRE TEKSTEN IN <i>HET MENGELMOES</i>	169
5.1	Namen van sommige curieuse ende vermaeckelijcke boecken	169
5.2	De andere niet-literaire teksten in <i>Het Mengelmoes</i>	189
5.2.1	Recepten en remedies	189
5.2.2	Een grepentabel en geheimschrift	190
5.2.3	Juridische teksten	190
5.2.4	Rekenen en een rekening	192
5.3	Deelbesluit	194
6.	TABOETEKSTEN IN <i>HET MENGELMOES</i>	197
6.1	De casus van de liefdesliederen	198
6.1.1	Verliefde zangers	198
6.1.2	Vermaan- en adviesliederen over de liefde	201

6.1.3	Ongelijke liefde	203
6.1.4	Anti-liefdesliederen	205
6.2	'Als rechte Libertinen'	206
6.3	Spot, obsceniteiten en niet-seksuele taboeteksten	208
6.3.1	Spot met geestelijken en de Kerk	208
6.3.2	Humor en satire	209
6.3.3	'Alles moet gij achten niet'	211
6.4	Seks	212
6.4.1	Teksten over de seksuele daad	212
6.4.2	Promiscuïteit en seksuele moraal	219
6.4.2.1	Wellustige vrouwen	219
6.4.2.2	Hypocrisie	222
6.4.3	Terminologie	225
6.4.3.1	Pornografie	225
6.4.3.2	Metaforen	226
6.5	<i>De verlore occasie wederom becomen</i>	228
6.5.1	Bron	228
6.5.2	Inhoud	231
6.5.3	Opvattingen over liefde en seks in woorden en daden	234
6.5.4	P.N.D.	241
6.6	Deelbesluit	243
7.	POLITIEK EN RELIGIE (1683-1696) IN <i>HET MENGELMOES</i>	245
7.1	De Zuidelijke Nederlanden 1648-1696	245
7.1.1	Van de Vrede van Munster tot La Guerre des Réunions	245
7.1.2	De Grote Turkse Oorlog	247
7.1.3	1685: katholieke koningen	249
7.1.4	De Negenjarige Oorlog	250
7.2	Teksten over de Grote Turkse Oorlog	253
7.2.1	Beeldvorming van de Turken	253
7.2.2	Liederen over de Grote Turkse Oorlog in <i>Het Mengelmoes</i>	255
7.3	Teksten over de Negenjarige Oorlog in <i>Het Mengelmoes</i>	258

7.3.1	<i>Zege-sangen</i>	258
7.3.2	<i>Segheprael</i>	260
7.3.3	Propaganda	263
7.4	Oppositionele opvattingen	265
7.5	Deelbesluit	269
8.	CONCLUSIE	273
8.1	Een profiel van de schrijver/samensteller van <i>Het Mengelmoes</i>	273
8.2	Alternatieve literatuur	276
8.3	De literaire kring rond <i>Het Mengelmoes</i>	278
	BRONNEN	281
	Felixarchief Stad Antwerpen	281
	Bibliografie	282
	BIJLAGEN	325
1.	Transcriptie van de brief van Prosper Verheyden d.d. 8 februari 1917	325
2.	Transcriptie van <i>Sonnet Enigmatique (Poesies gaillardes, 18)</i>	327
3.	Inhoudsopgave <i>Poesies gaillardes vs. Vrolijke ende heerelijcke Poëterije</i>	328
4.	Tabel van de 31 melodieën van de ‘nieuwghemaecte Liedekens’	332
5.	Transcriptie van de <i>Zege-sangen (Het Mengelmoes, 4-8)</i>	335
6.	Transcriptie van de <i>Segheprael (Het Mengelmoes, 64-71)</i>	338

RELEVANTE AFKORTINGEN

- STCN* *Short-Title Catalogue, Netherlands.* [Online raadpleegbaar op:] www.stcn.nl [09/07/2019].
- STCV* *Short Title Catalogus Vlaanderen.* [Online raadpleegbaar op:] www.stcv.be [09/07/2019].
- LWV* *Lully Werkverzeichnis. Chronologisch-thematisches Verzeichnis sämtlicher Werke von Jean-Baptiste Lully.* SCHNEIDER 1981.
- WNT* *Woordenboek der Nederlandsche Taal.* [Online raadpleegbaar op:] wnt.inl.nl/ [09/07/2019].
- RISM* *Répertoire International des Sources Musicales.* [Online raadpleegbaar op:] www.rism.info/home [09/07/2019].
- CMBV* *Centre de musique baroque de Versailles.* [Online raadpleegbaar op:] www.cmbv.fr [09/07/2019].
- VD17* *Das Verzeichnis der im deutschen Sprachraum erschienenen Drucke des 17. Jahrhunderts.* [Online raadpleegbaar op:] www.vd17.de [09/07/2019].

1. INLEIDING

1.1 *Alsoo t' begint*

Het uitgangspunt en onderzoeksobject van dit proefschrift is het Antwerpse verzamelhandschrift *Het Mengelmoes off De versamelingh van veele hedendaeghsche nieuwe dinghen Met Een deel nieuwghemaecte Liedekens noijt voor desen in druck gheweest Beneffens De translatacie off oversettinghe des boeckx gheintituleert De heerelijcke ende vrolijcke poeterije van desen tijdt Vermeedert Met de doodt van Zagachrist off Anders met de doodt vanden koninck van Ethiopien*.¹ *Het Mengelmoes* is voltooid 'anno 1696'; dat wordt vermeld op het titelblad van het verzamelhandschrift, en op de laatste beschreven bladzijde in het manuscript. *Het Mengelmoes* wordt bewaard in de Erfgoedbibliotheek Hendrik Conscience in Antwerpen onder signatuur 'EHC 636783'. Ik ging dit anonieme handschrift voor het eerst inkijken einde 2011, op aanraden van mijn promotor Hubert Meeus, toen ik op zoek was naar een onderwerp voor mijn masterproef.

Toen ik *Het Mengelmoes* opvroeg in de Erfgoedbibliotheek Hendrik Conscience in Antwerpen kreeg ik een prachtig geconserveerd handschrift in handen. De katernen in *Het Mengelmoes* zijn ingebonden in een groen-lederen band, en het wordt bewaard in een groene, hardkartonnen boekcassette. In die cassette bevindt zich ook een brief van Prosper Verheyden aan Emile van Heurck, geschreven op 8 februari 1917. In die brief feliciteert Verheyden Van Heurck met het verwerven van *Het Mengelmoes*, en suggereert hij dat *Het Mengelmoes* van Antwerpse origine is.² Toen Emile van Heurck in 1931 stierf liet hij *Het Mengelmoes* na aan Victor de Meyere. Na de dood van De Meyere in 1938 is zijn verzameling, inclusief *Het Mengelmoes*, bij de erven gebleven, totdat een kleindochter of nichtje het handschrift bij 'The Romantic Agony' in veiling heeft gebracht.³ Via die weg kwam *Het Mengelmoes* in het jaar 2000 in het patrimonium van de Erfgoedbibliotheek Hendrik Conscience.

¹ Ik kort de titel voortaan af tot *Het Mengelmoes*.

² Voor een volledige transcriptie van de brief, zie bijlage 1: 'Transcriptie van de brief van Prosper Verheyden d.d. 8 februari 1917'.

³ Ik dank deze informatie aan mevrouw Trees Stubbe van het veilinghuis Devroe & Stubbe.

Toen ik *Het Mengelmoes* voor het eerst inkeek, viel mij meteen de schoonheid van het handschrift op. Het papier was en is nog steeds in prima conditie, net als de inkt, zodat de teksten goed leesbaar zijn. Verder viel meteen op dat er in de teksten in *Het Mengelmoes* nergens tekst is doorgehaald. Alle teksten zijn geschreven door dezelfde, mooie, verzorgde hand, met één kleine uitzondering. Onderaan de eerste strofe van het eerste lied op pagina 196 in het handschrift zijn er drie versregels bijgeschreven in andere inkt en de littera cursiva is er anders dan in de rest van *Het Mengelmoes*.

Ik besloot om *Het Mengelmoes* inderdaad als bron voor mijn masterproef te gebruiken, en schreef op basis van een selectie van zes historieteksten uit het handschrift een eindwerk over de beeldvorming van Willem III in die teksten.⁴ Tijdens de voorbereidingen voor dat eindwerk verdiepte ik me verder in *Het Mengelmoes* en begon ik samen met mijn promotor Hubert Meeus in te zien dat dit laatzeventiende-eeuwse handschrift uit de Zuidelijke Nederlanden een heel bijzondere tekstcollectie bevat. Naast de liederen vermeld op de titelpagina, staan er in het handschrift onder meer ook recepten, juridische en politieke teksten, en zogenaamde ‘taboeteksten’: teksten met obscene inhoud. Deze vreemde samenstelling riep vragen op naar de persoon of personen die de teksten voor dit handschrift hadden geselecteerd, de soorten teksten, de manier waarop het handschrift was samengesteld en de context waarin het had gefunctioneerd. Gezien de controversiële politieke teksten en de aanwezigheid van obscene teksten in *Het Mengelmoes* riep dit handschrift heel veel vragen op waarop ik een antwoord wilde vinden.

1.2 Status questionis

Over het anonieme handschrift *Het Mengelmoes* is er nog zo goed als geen onderzoek gebeurd. *Het Mengelmoes* maakte deel uit van de tentoonstelling van liedboeken en –handschriften *Tot vermaeck van alle Sang-lievende Liederen. Het zeventiende-eeuwse Nederlandse lied in handschrift en druk*, die plaatsvond in de bibliotheek van de

⁴ MOLENAAR 2012. Ik heb mijn masterthesis omgewerkt tot een artikel, gepubliceerd in *De Zeventiende Eeuw*: MOLENAAR 2014.

Stadscampus van de Universiteit Antwerpen van 4 juni tot 27 juni 2004. Het handschrift is kort beschreven door Maartje de Wilde en Roselien Van Loocke in de bijbehorende catalogus.⁵ Verder hebben Emile van Heurck en Maurits Sabbe elk over één lied uit *Het Mengelmoes* gepubliceerd.⁶ Veel onderzoek naar (laat)zeventiende-eeuwse handschriften uit de Zuidelijke Nederlanden is er sowieso nog niet verricht. Onderzoek naar deze handschriften wordt ook ‘bemoedigd door het ontbreken van een systematische en digitaal raadpleegbare inventaris van vroegmoderne handschriften’.⁷ Zo een digitale inventaris is er wel voor middeleeuwse Nederlandse handschriften, *Bibliotheca Neerlandica Manuscripta*, maar een ‘Nederlandse tegenhanger van de *Catalogue of English literary manuscripts 1450-1700*’ (CELM) bestaat niet.⁸

Pieter Moelans beweert in zijn proefschrift *Wereldlijke liedcultuur in liedhandschriften uit de Zuidelijke Nederlanden, ca. 1600 – ca. 1800* wel dat ‘generaties van volkskundige liedverzamelaars [...] over twee eeuwen heen vonden van individuele handschriften [hebben] gerapporteerd in een schijnbaar eindeloze reeks van artikels’,⁹ maar Moelans neemt die vermeende artikels niet op in zijn dissertatie en verwijst ook niet naar een lijst of bibliografie waarin ze zouden zijn verzameld. Het is dan ook niet duidelijk waarop zijn bewering is gestoeld. Moelans beweert verder dat onderzoekers naar handschriften in de negentiende en vroege twintigste eeuw ‘de identificatie van de handschriften lang niet altijd volledig [hebben] uitgewerkt’, en indien ze ‘wel hun bronnenmateriaal voorstellen, is het vaak onduidelijk wat er nadien met die handschriften is gebeurd’.¹⁰ Er is met andere woorden weinig zicht op hoeveel handschriften uit de (laat) zeventiende-eeuwse Zuidelijke Nederlanden bewaard zijn, wat ze bevatten, en waar ze zich bevinden.¹¹ De handschriftencollecties van grote Belgische bibliotheken zijn immers al evenmin goed ontsloten.

Doordat *Het Mengelmoes* verschillende soorten teksten bevat, past het onder de noemer verzamelhandschrift. Over bepaalde soorten verzamelhandschriften is er al

⁵ DE WILDE & VAN LOOCKE 2004, 35, 36.

⁶ VAN HEURCK 1931 en SABBE 1933.

⁷ MOSER 2007a, 248-249.

⁸ Cfr. MOSER 2007a, 249. CELM is online raadpleegbaar op: <http://www.celm-ms.org.uk/> [06/06/2019].

⁹ MOELANS 2009, 24.

¹⁰ MOELANS 2009, 24.

¹¹ Cfr. MOELANS 2009, 24.

wel wat uitvoeriger onderzoek gebeurd, zoals alba amicorum, Stammbücher, verzamelhandschriften van kronieken, rederijkersteksten, nieuws, artesteksten, liederen en egodocumenten.

‘Alba amicorum’ is feitelijk een koepelterm. Zo besprak Kees Thomassen in een overzichtsartikel over alba amicorum achtereenvolgens het adelsalbum, het studentenalbum, het geleerdenalbum en het vrouwenalbum.¹² In alba amicorum – letterlijk: ‘vriendenboeken’ – werden contacten tussen een albumbezitter en inscribenten vastgelegd.¹³ De inscripties konden bestaan uit wensen, citaten, spreuken, gedichten, liederen, tekeningen, wapenschilden, etc.¹⁴ Sophie Reinders geeft een goed overzicht van de ‘discussiepunten in de albumhistoriografie’,¹⁵ waarbij ze aantoont dat er in het wetenschappelijke onderzoek geen consensus bestaat over welke verschillende typen alba er precies kunnen worden aangewezen. Aan de oorsprong van het album amicorum zouden de ‘Stammbücher’ hebben gelegen, ‘die de geschiedenis en status van adellijke families vastlegden en heraldische voorstellingen, genealogische gegevens en mededelingen over bijzondere familiegebeurtenissen bevatten’.¹⁶ ‘Stammbücher’ bleef ook de Duitse benaming voor alba amicorum.¹⁷ De digitale databank met beschrijvingen van alba amicorum van vóór 1800 in Nederlandse particuliere en openbare collecties van de Koninklijke Bibliotheek in Den Haag bevat geen enkel album amicorum dat heeft toebehoord aan een inwoner van de laatzeventiende-eeuwse Zuidelijke Nederlanden.¹⁸

In haar artikel ‘Verspreid verzameld. Rederijkersteksten in vroegmoderne verzamelhandschriften’ gaf Nelleke Moser een stand van zaken van het onderzoek naar verzamelhandschriften met rederijkersteksten.¹⁹ Net als voor alba amicorum is het voor rederijkershandschriften ‘moeilijk een adequate typologie te ontwerpen’.²⁰ Moser

¹² THOMASSEN e.a. 2013, 19-29; cfr. REINDERS 2017, 17.

¹³ REINDERS 2017, 8-9.

¹⁴ Over ‘alba amicorum’, zie verder o.m.: ANGERMANN 1971; HEESAKKERS & THOMASSEN 1986; DELEN 1989; DELEN 1990; THOMASSEN 1990; SCHENKEVELD-VAN DER DUSSEN 1997; JOLDERSMA 2001; KUIPER & THOMASSEN 2001; STRIJBOSCH 2006; HEESAKKERS 2007; STRIJBOSCH 2008; VELTMAN-VAN DEN BOS & DE VET 2009 & THOMASSEN 2012.

¹⁵ REINDERS 2017, 9-18.

¹⁶ REINDERS 2017, 10. Zie ook: FIEDLER 1960; KLOSE 1982.

¹⁷ MEEUS 1991, 136; REINDERS 2017, 7.

¹⁸ De databank is online raadpleegbaar op: kb.nl/bronnen-zoekwijzers/databanken-mede-gemaakt-door-de-kb/alba-amicorum-in-nederland [06/06/2019].

¹⁹ MOSER 2003.

²⁰ MOSER 2003, 108.

baseert zich voor een onderzoek naar de ‘de literaire smaak van de vroegmoderne tijd’ op rederijkersteksten die zestiende- en vroegzeventiende-eeuwse literatuurliedhebbers hebben afgeschreven in verzamelhandschriften.²¹ Over laatzeventiende-eeuwse verzamelhandschriften met rederijkersteksten uit de Zuidelijke Nederlanden is er weinig geweten.²² Bart Ramakers besprak de rederijkerscultuur in de Nederlanden slechts tot het jaar 1650.²³ Ook bij Anne-Laure van Bruaene, die vertrekkend van een repertorium van 227 rederijderskamers, de rederijderscultuur in de Zuidelijke Nederlanden in kaart bracht, is de onderzochte periode afgebakend tot 1650,²⁴ net als haar *Repertorium van rederijderskamers in de Zuidelijke Nederlanden en Luik* zelf.²⁵ Aan het einde van de zeventiende eeuw werden in de Zuidelijke Nederlanden alleen in Brugge de rederijderskamers nog betrokken bij de officiële kerkelijke en stedelijke spektakelcultuur.²⁶ In Antwerpen was de rederijderskamer *De Olijftack* de enige die het begin van de achttiende eeuw haalde. Aan het einde van de zeventiende eeuw was *De Olijftack* nog slechts een ‘voortdurend in financiële nood verkerende gezelligheidsclub’.²⁷

Over zeventiende-eeuwse handschriften met kronieken uit de Zuidelijke Nederlanden is er weinig geweten. Floris Prims meldde dat Andries van Valckenisse, die stadssecretaris van Antwerpen was van 1664 tot 1701, vijftiende- en zestiende-eeuwse Antwerpse kronieken excerpeerde, kopieerde en vermeerderde.²⁸ Van Valckenisse nam tijdens dat ‘vermeerderen’ voor het eerst diplomatisch-historische gegevens op in de kronieken van Antwerpen,²⁹ ‘zoodat het geheel een nieuw voorkomen krijgt’.³⁰ Jozef Scheerder beschreef de Gentse kroniekhandschriften die zich bevinden in de Universiteitsbibliotheek in Gent, waarvan sommige zijn voltooid in de zeventiende eeuw, maar verder dan een daadwerkelijke beschrijving van die

²¹ MOSER 2003, 106, 107.

²² Over de rederijders in het algemeen bestaat er ontzettend veel literatuur. Een goede bron voor een kennismaking met die uitgebreide literatuur is COIGNEAU 1984, 52-57. Ook aan te raden is MOSER 2001.

²³ RAMAKERS 2003.

²⁴ VAN BRUAENE 2008.

²⁵ VAN BRUAENE 2004.

²⁶ PORTEMAN & SMITS-VELDT 2008, 753.

²⁷ PORTEMAN & SMITS-VELDT 2008, 735.

²⁸ PRIMIS 1936, 398, 399, 405, 406.

²⁹ PRIMIS 1936, 405, 406.

³⁰ PRIMIS 1936, 406.

handschriften ging hij niet.³¹ Bram Caers onderzocht de vorm, structuur, functie en het doel van drie zeventiende-eeuwse kroniekhandschriften uit de Zuidelijke Nederlanden in zijn onderzoek naar de overlevering van twee Mechelse stadskronieken uit de zestiende eeuw.³²

Kronieken, annalen, geschiedenissen, historiën en memoires zijn niet altijd strikt van elkaar te onderscheiden.³³ Met ‘memoriën’ komen we op het terrein van ‘egodocumenten’,³⁴ een verzamelbegrip voor verschillende genres, waaronder dagboeken, autobiografieën, brieven en reisjournalen.³⁵ In 1993 verscheen er een chronologische lijst van egodocumenten van Noord-Nederlanders uit de zestiende tot begin negentiende eeuw.³⁶ Een tegenhanger met een repertorium van egodocumenten uit de vroegmoderne Zuidelijke Nederlanden is er niet.³⁷ Enkele onderzoekers hebben egodocumenten gebruikt om het vroegmoderne dagelijkse leven in de Noordelijke Nederlanden in kaart te brengen.³⁸ Voor de laatzeventiende-eeuwse Zuidelijke Nederlanden ontbreken zulke studies.

Zeventiende-eeuwse handgeschreven teksten werden ook gebruikt om nieuws, kennis en informatie te verspreiden. Het voordeel van de geschreven tekst bestond erin dat de informatie erin was voorbehouden voor een kleine kring, en niet werd gedeeld met de massa.³⁹ Handgeschreven teksten met nieuws konden echter ook helemaal anders functioneren. Zo stelt Donald Haks dat er tijdens de belegering van Namen in 1695 in het kader van de Negenjarige Oorlog (1688-1697) handgeschreven pamfletjes en liederen met foute nieuwsberichtgeving rondom de stad circuleerden, met als doel de tegenstander mentaal te ondermijnen.⁴⁰ Naar enkele handgeschreven teksten met nieuws uit de Zuidelijke Nederlanden heeft Maurits Sabbe onderzoek

³¹ SCHEERDER 1976, 21-57.

³² CAERS 2015, 171-186.

³³ BERGSMASMA 2012, 44.

³⁴ Cfr. BERGSMASMA 2012, 44.

³⁵ DEKKER 1998, 18-22.

³⁶ DEKKER e.a. 1993.

³⁷ Een uitvoeriger bespreking van de literatuur over egodocumenten is te vinden in DEKKER 1988 en NIGGL 1990. Over de geschiedenis van de (internationale) waardering voor egodocumenten, zie DEKKER 1993.

³⁸ Onder meer BLAAK 2004 (cfr. MOSER 2007b, 4); DEKKER 1995 & DEKKER 2013. MOSER 2007a pleit ervoor om egodocumenten mee in het onderzoek te betrekken om de vroegmoderne manuscriptcultuur in kaart te brengen.

³⁹ LOVE 1998, 177-184.

⁴⁰ HAKS 2013, 155.

gedaan, maar de periode die hij onderzocht behelst alleen de eerste helft van de zeventiende eeuw.⁴¹

Het Mengelmoes bevat ook recepten. Deze soort teksten valt onder de zogenaamde ‘artesliteratuur’: ‘alle geschriften die een utilitair, instructief, en niet (hoofdzakelijk) een recreatief, esthetisch, religieus of emotioneel doel beogen’.⁴² Jansen-Sieben biedt een ‘Repertorium van de Middelnederlandse Artes-literatuur’, met daarin een inventaris van alle handschriften en drukken die niet literair en niet theologisch van aard zijn, tot 1600.⁴³ Over recepten in (laat)zeventiende-eeuwse verzamelhandschriften uit de Zuidelijke Nederlanden is er niet veel geweten. Vincent Van Roy beschreef recent wel vier zestiende-eeuwse receptenboekjes, waarvan er drie pas in de zeventiende eeuw werden voltooid.⁴⁴ Alle bevatten uitsluitend medicinale recepten. *Het Mengelmoes* is geen receptenboek of loutere artesliteratuur.

Het Repertorium van het Nederlandse lied tot 1600 biedt een volledige inventaris van bronnen met liederen, ook handschriften, maar dat repertorium is net als het ‘Repertorium van de Middelnederlandse Artes-literatuur’ begrensd tot 1600.⁴⁵ De *Nederlandse Liederencbank* bevat ca. 27.000 liederen uit de zeventiende eeuw, waaronder ook enkele duizenden uit de Zuidelijke Nederlanden. De meeste zijn overgenomen uit gedrukte liedboeken, zowel wereldlijke als geestelijke.⁴⁶ De liederen in handschriften na 1600 wachten nog voor een groot deel op ontsluiting.

Pieter Moelans heeft in zijn proefschrift *Wereldlijke liedcultuur in liedhandschriften uit de Zuidelijke Nederlanden, ca. 1600 – ca. 1800* dertien handschriften uit de zeventiende-eeuwse Zuidelijke Nederlanden onderzocht, ‘om de brede liedcultuur te beschouwen’.⁴⁷ Het onderzoekscorpus van Moelans is eerder willekeurig samengesteld: het betreft dertien handschriften die liederen bevatten en die toevallig samen worden bewaard in de Universiteitsbibliotheek van Gent. Hoewel meerdere verzamelhandschriften in zijn corpus ook andere teksten dan liederen bevatten, refereert hij naar die manuscripten toch met de termen ‘liedhandschriften’

⁴¹ SABBE 1933.

⁴² JANSEN-SIEBEN 1974, 24; Cfr. HUIZENGA 2003, 17.

⁴³ JANSEN-SIEBEN 1989.

⁴⁴ VAN ROY 2016.

⁴⁵ DE BRUIN, OOSTERMAN e.a. 2001.

⁴⁶ Bron: www.liederencbank.nl [06/06/2019].

⁴⁷ MOELANS 2009, 29.

en 'liedbundels'.⁴⁸ Moelans hanteert voor een aantal van die handschriften de nieuwe term 'gefragmenteerde liedhandschriften', die hij definieert als 'manuscripten waarin liederen tussen ander tekstmateriaal zijn opgenomen, handschriften die door verschillende opeenvolgende auteurs genoteerd zijn, et cetera'.⁴⁹ Die nieuwe term om verzamelhandschriften met liederen erin te classificeren is echter weinig bruikbaar. Het gaat immers om een zeer heterogene groep aan bronnen: zowel 'manuscripten die doorheen een lange periode gebruikt en hergebruikt kunnen worden door een reeks van schrijvers' als handschriften die 'door één hand genoteerd' zijn, waarbij een handschrift zowel alleen liederen kan bevatten, als 'ook heel wat ander leesmateriaal'.⁵⁰ Moelans hanteert de term doorheen zijn werk niet consequent zodat het helemaal niet duidelijk is wat hij er precies mee bedoelt.

Moelans verkiest 'de verzamelnaam gefragmenteerde handschriften [...] boven de meer gespecialiseerde classificatie ontwikkeld door Erik Kwakkel voor gelijkaardige handschriften'.⁵¹ Of die verzamelnaam en zogenaamde classificatie onderling inwisselbaar zijn, valt te betwijfelen. In feite ontwikkelde Erik Kwakkel een terminologie om de aard van verzamelhandschriften te omschrijven.⁵² Hij maakt daarbij een onderscheid tussen 'productie-eenheden' en 'gebruikseenheden'. Onder 'productie-eenheden' verstaat Kwakkel 'een groep katernen die bij de productie één materiële eenheid vormde: het gaat om katernen die aantoonbaar in één gang werden afgeschreven, door één teksthand dan wel door verschillende kopiïsten'.⁵³ Een 'gebruikseenheid' is dan 'de vorm [waarin] een productie-eenheid op een gegeven moment functioneerde: zelfstandig of samengebonden met andere productie-eenheden'.⁵⁴ Wanneer er 'blank beschreven bladen van een productie-eenheid in tweede instantie zijn gevuld en dat er daarna [...] bladen of katernen zijn toegevoegd', dan spreekt Kwakkel over een 'productie-eenheid met groei'.⁵⁵ Indien er alleen tekst wordt ingevuld op een blank gebleven blad, zonder dat er bladen of katernen worden

⁴⁸ MOELANS 2009, 29.

⁴⁹ MOELANS 2009, 29.

⁵⁰ MOELANS 2009, 105.

⁵¹ MOELANS 2009, 105-106, noot 4.

⁵² KWAKKEL 2002, 3-8. Zie bvb. ook MOSER 2003, 103-104.

⁵³ KWAKKEL 2002, 4.

⁵⁴ KWAKKEL 2002, 5.

⁵⁵ KWAKKEL 2002, 5.

toegevoegd, dan noemt Kwakkel dat ‘katervulling’.⁵⁶ De ‘gebruiksfase’ is de periode waarin er één gebruikseenheid bestaat, en wanneer die gebruikseenheid verandert, dan breekt er een nieuwe gebruiksfase aan.⁵⁷

Met de terminologie van Kwakkel gaat er veel aandacht naar de codicologische analyse van een verzamelhandschrift, iets waarvoor Paul Wackers ook al pleitte in zijn richtinggevende artikel voor het onderzoek van (middeleeuwse) verzamelhandschriften, ‘Het belang van de studie van verzamelhandschriften’.⁵⁸ Voor Wackers verdienen drie vragen in elk geval aandacht: hoe is de collectie tot stand gekomen? Wat is de aard en de structuur van de collectie? Wat is de functie van de collectie?⁵⁹

Bij het onderzoek naar de totstandkoming van een tekstcollectie in een verzamelhandschrift wil Paul Wackers antwoorden op vragen als: ‘is de collectie gepland of toevallig tot stand gekomen’, en ‘wordt er alleen overgeschreven of wordt er ook geredigeerd?’⁶⁰ Bij dat ‘overschrijven’ werpt Wackers de mogelijkheid van een ‘tussenfase’ op: ‘interessant materiaal wordt in eerste instantie op losse blaadjes of katernen genoteerd en in een later stadium wordt het verzamelde materiaal in één handschrift weergegeven’. Tekstclusters kunnen daarop wijzen.⁶¹

Het onderzoek naar de aard en de structuur van de tekstcollectie in een verzamelhandschrift vindt Wackers belangrijk om ‘te bepalen of er een of meerdere rode draden doorheen lopen’, en of er ‘diverse belangstellingssferen’ uit naar voren komen.⁶² Naast ‘het ontdekken of leggen van inhoudelijke verbanden die niet expliciet in de codex zijn aangegeven’, is het volgens Wackers ‘belangrijk [om] na te gaan of de samensteller van een codex zelf samenhang creëert’.⁶³

Bij het onderzoek naar hoe verzamelhandschriften functioneerden, vindt Wackers dat handschriften moeten worden onderzocht op expliciete signalen over hun

⁵⁶ KWAKKEL 2002, 5.

⁵⁷ KWAKKEL 2002, 6.

⁵⁸ WACKERS 1996, spec. 36-37

⁵⁹ WACKERS 1996, 30-37.

⁶⁰ WACKERS 1996, 30.

⁶¹ WACKERS 1996, 30; cfr. WESTPHAL 1999, 78-79.

⁶² WACKERS 1996, 33.

⁶³ WACKERS 1996, 34; cfr. DUTTON 2008, 4: ‘A compilation is always created in the mind of the compiler’.

gebruik. ‘In de meeste gevallen’, zegt hij, ‘zullen handschriften geen expliciete signalen over hun gebruiksfunctie bevatten. Die moet dan worden beredeneerd.’⁶⁴

Over de manier waarop verzamelhandschriften volgens Paul Wackers zouden moeten worden onderzocht, zegt hij in de conclusie van zijn artikel:

Waarschijnlijk hebt u in het bovenstaande de klassieke drieslag: productie immanentie, receptie herkend [...]. Een cynicus zou nu kunnen zeggen dat wat hier gezegd is, eigenlijk het traditionele onderzoek beschrijft, alleen wat opgerekt en met een ongebruikelijk grote aandacht voor de cultuurhistorische betekenis van codicologische verschijnselen. Tegen zo’n cynicus zou ik graag zeggen, dat deze oprekking mij als een substantiële verbetering voorkomt [...].⁶⁵

Over de manier waarop laatzeventiende-eeuwse handschriften uit de Zuidelijke Nederlanden met tekstsoorten zoals controversiële politieke teksten en taboeteksten functioneerden, bestaan er geen studies. In andere Europese landen bestaan die wel. Joke Spaans heeft bijvoorbeeld ‘in handschrift circulerend satirisch rijmwerk over kerkelijke conflicten in de late zeventiende eeuw’ uit de Republiek bestudeerd.⁶⁶ De functie van deze gedichten was volgens Spaans allereerst ‘vermaak’, en de gedichten waren voor de beoogde lezers niet bedoeld als nieuwsvoorziening of om een opinie te vormen.⁶⁷ Tegelijk waren de gedichten echter heel openhartig in het aantasten van de reputatie van de kerk, waar ook de politieke overheid op tegen was. Daarom, concludeert Spaans, circuleerden de gedichten ‘meer in het verborgene, omdat die openhartigheid alleen mogelijk was onder standgenoten’.⁶⁸ Ze functioneerden in een beperkte kring, en dienden om het groepsgevoel onder de beoogde lezers te versterken. Vanwege de beperkte circulatie van de gedichten had hun boodschap maar ‘weinig invloed op de loop van de dingen’.⁶⁹

Een belangrijke functie van deze literatuur was dus het onderhouden van sociale contacten.⁷⁰ Nelleke Moser maakt in haar artikel ‘Poezijlust en vriendenliefde’ duidelijk

⁶⁴ WACKERS 1996, 34.

⁶⁵ WACKERS 1996, 36.

⁶⁶ SPAANS 2009.

⁶⁷ SPAANS 2009, 98, 99.

⁶⁸ SPAANS 2009, 99.

⁶⁹ SPAANS 2009, 99.

⁷⁰ Cfr. MOSER 2007a, 260; CHARTIER 2010, 213.

dat sociabiliteit een belangrijke dimensie was van de vroegmoderne manuscriptcultuur:

Het aanleggen van een eigen, handgeschreven literaire collectie op basis van teksten van bevriende auteurs en lezers komt in de zeventiende eeuw niet alleen nog steeds voor, maar was zelfs bepalend voor de dynamiek van het toenmalige literaire leven.⁷¹

Handgeschreven teksten functioneerden dus ‘als sociaal bindmiddel, als medium om door een gedeelde literaire belangstelling vriendschappen te onderhouden’.⁷² Harold Love formuleerde het als volgt:

A function [of handwritten texts] which was of great importance was that of bonding groups of likeminded individuals into a community, sect or political faction, with the exchange of texts in manuscript serving to nourish a share set of values and to enrich personal allegiances.⁷³

Het uitwisselen van handgeschreven teksten was niet enkel een manier om een ‘community’ sociaal te binden, maar eventueel ook om een nieuwe ‘community’ op te starten of te vormen.⁷⁴ De Engelse Katherine Philips, ‘the foremost woman writer of the seventeenth century to flourish in the context of a manuscript culture’,⁷⁵ was in de jaren 1650 en 1660 het centrum van een literaire kring van voorname mannen en vrouwen; haar zogenaamde ‘Society of Friendship’.⁷⁶ Katherine Philips, die zelf niet tot de hogere standen behoorde, schreef teksten en verzamelde deze in handschriften, die ze aan haar vrienden bezorgde.⁷⁷ Die handschriften waren voor Philips een middel om op te klimmen in de sociale hiërarchie, door ze ook aan lieden van de hogere stand te presenteren, en hen daarbij uit te nodigen om haar literaire kring te verwoegen.⁷⁸ Volgens Margaret Ezell was dit type van auteurschap, dat zij ‘social authorship’ noemt, ‘equally attractive to both sexes and to a range of social classes’.⁷⁹ Dat handschriften

⁷¹ MOSER 2007a, 248.

⁷² MOSER 2007a, 248.

⁷³ LOVE 1998, 177.

⁷⁴ LOVE 1998, 179.

⁷⁵ BEAL 1998, 147.

⁷⁶ BEAL 1998, 147.

⁷⁷ BEAL 1998, 147.

⁷⁸ BEAL 1998, 147-149, 168-171.

⁷⁹ EZELL 1999, 40.

doorgaans geassocieerd worden met de aristocratie, wijt Ezell aan het feit dat de handschriften van de elite gewoon beter bewaard zijn gebleven, omdat 'their authors had established family homes or residences'.⁸⁰ Ook volgens Arthur Marotti werden verzamelhandschriften aangelegd en bijgehouden door zowel de aristocratie als door leden van de middenklasse, en hun sociale kringen.⁸¹

Naast het tot stand brengen of onderhouden van vriendschappen, onderscheidt Harold Love een andere functie van handschriften, waarbij 'ideologically charged texts could be distributed through the governing class, or various interest-groups within that class, without their coming to the knowledge of the governed'.⁸² Zulke teksten circuleerden natuurlijk niet uitsluitend binnen 'the governing class', maar konden circuleren in elke kring, waarbij het niet de bedoeling was dat buitenstaanders er weet van kregen. Zo bespreekt Harold Love handgeschreven 'state satire'; teksten uit de jaren 1680 en 1690 in Engeland die zich satirisch uitlieten over de staat, politiek en religieuze kwesties,⁸³ waarvan sommige zijn opgenomen in verzamelhandschriften, naast libertijnse en pornografische teksten.⁸⁴ In een recentere publicatie, *English Clandestine Satire 1660-1702*, bespreekt Harold Love 'state satire' vanuit de invalshoek van 'lampoons', i.e. 'hekelschriften'.⁸⁵ Love heeft daar ook aandacht voor 'lampoons' in verzamelhandschriften,⁸⁶ tussen andere teksten, waaronder brieven,⁸⁷ recepten en pornografische en oppositionele politieke teksten. Verzamelhandschriften functioneerden dus ook als vergaarplaats voor clandestiene literatuur.⁸⁸ Handschriften met clandestiene teksten konden precies wegens hun verboden inhouden ook gegeerde collectoritems worden.⁸⁹ Een voorbeeld daarvan is de collectie van 140 verboden handschriften met magische teksten en formules (zogenaamde 'learned magic'),⁹⁰ die via clandestiene kanalen in de Duitse boekhandel in 1710 in Leipzig werd

⁸⁰ EZELL 1999, 41.

⁸¹ MAROTTI 1995, 30.

⁸² LOVE 1998, 177.

⁸³ Zie ook LOVE 2004, 99-150.

⁸⁴ LOVE 1998, 265-276.

⁸⁵ LOVE 2004.

⁸⁶ LOVE 2004, 266-286.

⁸⁷ Voor een studie naar brieven en algemener de correspondentiecultuur in vroegmodern Groot-Brittannië, zie DAYBELL & GORDON 2016.

⁸⁸ Cfr. GODZICH 1994, 95.

⁸⁹ Cfr. BELLINGRADT & OTTO 2017, 32-36, 51.

⁹⁰ BELLINGRADT & OTTO 2017, 1-11, 51.

verkocht voor 4.000 ‘Reichstalers’, equivalent van de waarde van twee tot drie middelgrote huizen in Leipzig in die tijd.⁹¹

Fernando Bouza deed onderzoek naar de vroegmoderne manuscriptcultuur tijdens de Gouden Eeuw in Spanje.⁹² Ook daar circuleerden er verboden magische geschriften;⁹³ handgeschreven obscene teksten met schaamteloos seksueel taalgebruik;⁹⁴ en Spaanse equivalenten van ‘state satire’ in handschriften.⁹⁵ Het is opvallend dat met name ‘satires’ vaak in handschriften voorkomen. Een satire kon op meerdere niveaus functioneren. Joke Spaans noemde al de vermaaksfunctie, maar Harold Love beklemtoont het soms erg grove seksuele taalgebruik in die satires, dat in sommige gevallen moet worden opgevat als politieke allegorie.⁹⁶ Ook in het zeventiende-eeuwse Frankrijk circuleerden er veel satires, vaak met obscene seksueel taalgebruik, en geschreven vanuit libertijnse opvattingen.⁹⁷

Clandestiene literatuur, met oppositioneel politiek gedachtegoed en obscene en pornografische teksten, was gegeerd door vroegmoderne tekstverzamelaars in heel Europa.⁹⁸ In heel wat laatzeventiende-eeuwse Europese landen werden deze teksten, naast ander tekstmateriaal, opgenomen in verzamelhandschriften, zoals *Het Mengelmoes*, dat voor zover kan worden nagegaan een uniek handschrift is. In elk geval is een laatzeventiende-eeuws verzamelhandschrift uit de Zuidelijke Nederlanden, met een soortgelijke combinatie aan teksten als *Het Mengelmoes*, nog nooit grondig bestudeerd.

1.3 Vraagstelling

De hoofdvraag van mijn onderzoek is: hoe functioneerde *Het Mengelmoes*? Om dat te achterhalen heb ik de aspecten onderzocht die volgens Paul Wackers aandacht vragen

⁹¹ BELLINGRADT & OTTO 2017, 1.

⁹² BOUZA 2001.

⁹³ BOUZA 2001, 94-108.

⁹⁴ BOUZA 2001, 120-125.

⁹⁵ BOUZA 2001, 126-135.

⁹⁶ LOVE 2004, 60.

⁹⁷ Zie bijvoorbeeld DEJEAN 2002, 29-55.

⁹⁸ Cfr. BELLINGRADT & OTTO 2017, 32.

bij het onderzoek naar verzamelhandschriften.⁹⁹ Om op de hoofdvraag een antwoord te geven, heb ik mijn onderzoek opgedeeld in zes hoofdstukken.

In hoofdstuk twee beantwoord ik de vragen over de inhoud van het handschrift en de materiële aspecten: wat is de structuur van de tekstcollectie? Hoe is *Het Mengelmoes* samengesteld en tot stand gekomen? Welke teksten bevat het verzamelhandschrift? Wat is, globaal, de aard van de individuele teksten en van de tekstcollectie?

Om die vragen te beantwoorden, geef ik eerst een inhoudsoverzicht van *Het Mengelmoes*. In dat overzicht vermeld ik bij elke tekst om welk tekstgenre het gaat, de titel, de taal als de tekst niet Nederlandstalig is, en bij gedichten het aantal verzen. Bij de liederen in *Het Mengelmoes* vermeld ik ook het incipit, de wijsaanduiding, de melodie waarop het lied kon worden gezongen, en uit hoeveel strofen van hoeveel verzen het is opgebouwd.

Om die data zo exhaustief mogelijk te verzamelen, heb ik in het Meertensinstituut de metadata van de liederen in *Het Mengelmoes* ingevoerd in de *Nederlandse Liederbank*, en deze zo compleet mogelijk aangevuld. Tijdens dat werk heb ik zowel online als offline onderzocht of de beginregels en wijsaanduidingen van de liederen ook voorkomen in andere bronnen. Als ik geen spoor vond in de *Nederlandse Liederbank*, heb ik ze gezocht in de online databanken van het *Centre de musique baroque de Versailles (CMBV)*, het *Répertoire International des Sources Musicales (RISM)*, online via Google (Books), en in het kaartregister van het Nederlandse Volksliedarchief. Zodoende kon ik voor een groot aantal liederen ook de componist en de auteur achterhalen, in welke bron het lied of de melodie voor het eerst voorkwam, en in welke bronnen de liederen in *Het Mengelmoes* nog voorkomen. Deze gegevens worden in de inhoudsopgave vermeld omdat liederen in de loop van heel het proefschrift ter sprake worden gebracht.

Na het inhoudsoverzicht, maak ik in het tweede hoofdstuk een codicologische analyse van *Het Mengelmoes*, om vragen te beantwoorden zoals: zijn er op basis van inhoudelijke verbanden of overeenkomsten, of op basis van ‘codicologische merkwaardigheden’, zoals blanco pagina’s, ‘aparte delen’ in het handschrift aan te duiden? Bevinden er zich tekstclusters in *Het Mengelmoes* die wijzen op een

⁹⁹ Cfr. WACKERS 1996, 30-37.

compilatie? Zijn er liedteksten in *Het Mengelmoes* die verschillen met parallelversies in andere bronnen, die wijzen op een noodgedwongen redactie van de teksten in het handschrift?¹⁰⁰ Zijn er, volgens de terminologie van Erik Kwakkel, aanwijzingen dat er productie-eenheden apart door het leven zijn gegaan, en dat *Het Mengelmoes* is samengesteld uit verschillende gebruikseenheden die voorafgingen aan de huidige gebruiksfase van het verzamelhandschrift?¹⁰¹ Zo ja, hoe hebben die dan hun plaats gekregen in het boekblok, alvorens dat werd ingebonden? Had de schrijver/samensteller van *Het Mengelmoes* de intentie om sommige gebruikseenheden op een bepaald moment ‘apart’ te laten inbinden? Was het ooit zijn intentie om (delen van) *Het Mengelmoes* te laten drukken? Om die vragen te beantwoorden, bespreek ik de materiële samenstelling van *Het Mengelmoes*. Daarbij schenk ik aandacht aan de watermerken, en de manier waarop de afzonderlijke vellen zijn gevouwen en samengevoegd tot katernen. Ik geef een overzicht van de (deels) blanco gebleven pagina’s en andere ‘codicologische merkwaardigheden’, en ik bespreek op grond van (tussen)titels, tekstclusters, en verzamelingen van heterogene tekstgenres die uit de inhoudsopgave naar voren komen, welke ‘aparte delen’ er in *Het Mengelmoes* kunnen worden aangeduid. Op basis daarvan, en op basis van de inhoudsopgave, met name op het vlak van verschillen in lengte tussen liedversies in het handschrift en parallelversies in andere bronnen, probeer ik de structuur van het boekblok te verklaren. Welke productie- en gebruikseenheden zijn er voorafgegaan aan de laatste gebruiksfase van *Het Mengelmoes*?

In hoofdstuk drie ga ik op zoek naar de plaats van oorsprong van *Het Mengelmoes*. In zijn brief aan Emile van Heurck suggereerde Prosper Verheyden dat het verzamelhandschrift van Antwerpse origine is.¹⁰² Om dat te onderzoeken heb ik een corpus geselecteerd van zestien literaire teksten in *Het Mengelmoes* die impliciet of expliciet handelen over plaatsen in de Nederlanden, of waarin namen van personen voorkomen die aanknopingspunten kunnen bieden om die vraag te beantwoorden.

¹⁰⁰ Alle parallelversies of concordanties in andere bronnen in de *Nederlandse Liederenbank* met de liedteksten in *Het Mengelmoes* staan in de inhoudsopgave. Alleen als de eventuele verschillen met de concordantie(s) wijzen op een doelbewuste of noodgedwongen redactie van de tekstversie in *Het Mengelmoes*, dan worden die concordanties verder besproken in mijn proefschrift.

¹⁰¹ Cfr. KWAKKEL 2002.

¹⁰² Cfr. bijlage 1: ‘Transcriptie van de brief van Prosper Verheyden d.d. 8 februari 1917’.

Zeven teksten handelen over Antwerpen, vijf over andere steden in de Nederlanden, en één over een ruzie die zich afspeelt op een trekschuit. De drie overige teksten in het corpus zijn gelegenheidsliederen waarin geen expliciete plaatsnamen voorkomen, maar die wel naar een concrete gebeurtenis verwijzen met concrete persoonsnamen, naar aanleiding van vieringen in een klooster of begijnhof. In deze teksten onderzoek ik mogelijke verbanden tussen de inhoud en de schrijver/samensteller van *Het Mengelmoes*. Welke personen en gebeurtenissen komen er in voor? Om daarop te antwoorden, ben ik op zoek gegaan naar de namen die in de liederen voorkomen in de registers van het Antwerpse begijnhof en van de parochies in Antwerpen. Welke belangstelling van de schrijver/samensteller van *Het Mengelmoes* komt er naar voren uit de teksten in dit onderzoekscorpus? Leren deze teksten iets over de origine of de woonplaats van de schrijver/samensteller van *Het Mengelmoes*, en zodoende misschien iets over de omgeving of plaats waar het verzamelhandschrift heeft gefunctioneerd?

In het vierde hoofdstuk onderzoek ik de liederen in *Het Mengelmoes*. Er zijn liederen en wijsaanduidingen in verschillende talen, er zijn liederen die de schrijver/samensteller van *Het Mengelmoes* zelf als nieuwgemaakt bestempelde, en liederen waarvan hij zegt dat hij ze heeft verzameld. Om de relaties tussen de liederen te onderzoeken, stel ik de vragen: wat is de verhouding van het aantal liederen per taal ten opzichte van het totale aantal liederen in het handschrift? Welke typen wijsaanduidingen kunnen er worden onderscheiden?¹⁰³ In welke talen zijn de wijsaanduidingen in *Het Mengelmoes* geschreven, en wat is de verhouding per taal waarin de liederen zijn geschreven tot de taal van de wijsaanduidingen boven de liederen in *Het Mengelmoes*? Welke melodieën horen er bij de liederen?

Op basis van deze gegevens, stel ik de vraag: welke zijn de melodieën en bijbehorende wijsaanduidingen van de liederen die de schrijver/samensteller van *Het Mengelmoes* zelf als ‘nieuwgemaakte liedjes’ bestempelde? Om daar zicht op te krijgen, bespreek ik die melodieën en wijsaanduidingen. In die bespreking beantwoord ik de vragen: komen de melodieën en wijsaanduidingen van de ‘nieuwe liedjes’ in *Het*

¹⁰³ Op basis van GRIJP 1991, 145-279.

Mengelmoes voor in andere bronnen, en zo ja, hoe vaak?¹⁰⁴ Komen ze voor bij de liederen in *Het Mengelmoes* waarvan de schrijver/samensteller zegt dat hij ze bijeen heeft gebracht? Is er bij de ‘nieuwe liedjes’ sprake van muzikale, formele of literaire ontlening aan andere liederen?¹⁰⁵ Welke relatie tussen de ‘nieuwe liedjes’ en de liederen die de schrijver van *Het Mengelmoes* heeft verzameld, komt daaruit naar voren? Hoe verhoudt die relatie zich tot de relatie van de ‘nieuwe liedjes’ met liederen uit andere bronnen?

Een groot aantal ‘nieuwe’ liederen in *Het Mengelmoes* bleek te zijn gedicht op melodieën van Jean-Baptiste Lully. Dat roept de vraag op: hoe konden inwoners uit de Zuidelijke Nederlanden aan het einde van de zeventiende eeuw zijn melodieën leren kennen? Kan de kennis van die melodieën van Lully iets leren over de sociale stand waartoe de schrijver/samensteller van *Het Mengelmoes* behoorde? Wat zeggen deze gegevens impliciet over de gebruiksfunctie van *Het Mengelmoes*?¹⁰⁶ Was *Het Mengelmoes* een éénmansproject, of heeft het gefunctioneerd in een (beperkte) kring?¹⁰⁷

In het vijfde hoofdstuk onderzoek ik de niet-literaire teksten in het verzamelhandschrift. Waarin stelde de schrijver/verzamelaar van *Het Mengelmoes* allemaal belang? Om daarop een antwoord te geven, bespreek ik de recepten en remedies, een grepentabel om op een fluit te spelen, een code voor geheimschrift, de juridische teksten, enkele spelletjes en raadsels, en een tekst die lijkt op een jaarrekening. De hoofdmoot van dit hoofdstuk vormt echter de analyse van een merkwaardig boekenlijstje met 32 titels van of verwijzingen naar boeken onder de titel *Namen van sommige curieuse ende vermaeckelijcke boecken*.¹⁰⁸ De verwijzingen zijn niet altijd gemakkelijk op te lossen, want soms komen er verschillende werken in aanmerking. Om de boeken in kwestie te identificeren, heb ik eerst gezocht of ik ze kon vinden in de *Short-Title Catalogue, Netherlands (STCN)*, de *Short Title Catalogus Vlaanderen (STCV)*, in *Das Verzeichnis der im deutschen Sprachraum erschienenen*

¹⁰⁴ Die gegevens zijn opgenomen in een tabel in bijlage 4: ‘Tabel van de 31 melodieën van de ‘nieuwghemaecte Liedekens’.’

¹⁰⁵ Op basis van GRIJP 1991, 55-145.

¹⁰⁶ Cfr. WACKERS 1996, 35.

¹⁰⁷ Cfr. SPAANS 2009, 99; MOSER 2007a, 248.

¹⁰⁸ *Het Mengelmoes*, 110.

Drucke des 17. Jahrhunderts,¹⁰⁹ of in de databank van het Münchener Digitalisierungszentrum.¹¹⁰ Als ik daar geen spoor vond, dan heb ik aan de hand van gegevens in de verwijzingen, zoals auteursnamen, gegoogeld tot ik het bedoelde boek kon vinden. Van verschillende boeken die ik op die manier vond, kon ik daarna toch één of meerdere drukken, al dan niet in vertaling, vinden in de *STCN*. Zo heb ik van alle titels geprobeerd de bibliografische gegevens te achterhalen. Vooral belangrijk was de vraag naar de status van het boek: heeft het ooit op de *Index Librorum Prohibitorum* gestaan? Wat leert de boekenlijst over het interesseveld en het karakter van de schrijver/samensteller van *Het Mengelmoes*.¹¹¹ Wat kunnen de niet-literaire teksten in het verzamelhandschrift leren over de identiteit van de schrijver van *Het Mengelmoes*? Geven ze meer informatie over de plaats waar *Het Mengelmoes* en zijn samensteller geografisch gesitueerd kunnen worden?

In het zesde hoofdstuk bespreek ik de ‘taboeteksten in *Het Mengelmoes*’. In de approbatie van gedrukte boeken stond vermeld dat het boek inhoudelijk niet indruiste tegen de leer van de Katholieke Kerk, en niet in strijd was met de goede zeden.¹¹² Boeken die dat wel deden, werden door de censor niet goedgekeurd om in druk te mogen verschijnen. De vraag is: bevat *Het Mengelmoes* teksten die inderdaad door de censor waren verboden?

Er zijn twee problemen om die vraag te kunnen beantwoorden. Ten eerste bestaan er voor de zeventiende-eeuwse Zuidelijke Nederlanden geen lijsten met preventief geweerde teksten – wel van degene die achteraf door de Katholieke Kerk op de *Index Librorum Prohibitorum* werden gezet – of door censoren geschrapte passages. Voor de late zestiende eeuw is dat wel het geval. De *Index expurgatorius* die in 1571 in Antwerpen door een college van censoren, aangesteld door koning Filips II van Spanje, werd samengesteld,¹¹³ vermeldt exact de plaatsen die in boeken verwijderd of veranderd moesten worden, alvorens die boeken door katholieken mochten worden

¹⁰⁹ [Online raadpleegbaar op:] www.vd17.de [09/07/2019].

¹¹⁰ [Online raadpleegbaar op:] www.reader.digitale-sammlungen.de [09/07/2019].

¹¹¹ Cfr. VRIESEMA 1986, 328.

¹¹² GREEN & KAROLIDES 2005, 258; MYERS & HARRIS 1992; FRAGNITO 2001.

¹¹³ PUTTEMANS 1935, 21-22.

gelezen.¹¹⁴ Daarna zijn er echter geen dergelijke indexen meer verschenen in de Zuidelijke Nederlanden,¹¹⁵ dus een tekst uit *Het Mengelmoes* zoeken in een lijst met verboden teksten in de zeventiende-eeuwse Zuidelijke Nederlanden, is onmogelijk.

Het tweede probleem is, dat het heel moeilijk is om te weten welke afwegingen de censor zou maken om een tekst of boek al dan niet toe te laten. Robert Darnton legt uit wat een censor moest overwegen om zijn keuze te bepalen:

To make that choice, the censor had to weigh complex and sometimes contradictory factors: the text's orthodoxy relative to conventional standards of religion, politics and morality; its substance as a contribution to literature or a field of knowledge; its aesthetic and sometimes its commercial value; its potential influence on current affairs; and its effect on the networks of alliances and enmities embedded in *le monde* – that is, the elite of birth, wealth, and talent who dominated public life [...].¹¹⁶

De vraag of een tekst in *Het Mengelmoes* al dan niet door de kerkelijke censor zou worden goedgekeurd voor publicatie, kan dus niet met zekerheid worden beantwoord. Het is vaak alleen mogelijk om daarover een hypothese te formuleren, op basis van de algemene richtlijn dat een tekst die in strijd was met de katholieke leer of die indruiste tegen de goede zeden, in principe niet door de censor werd goedgekeurd.

De vraag in dit hoofdstuk is: wat houden de taboeteksten in *Het Mengelmoes* precies in? Om dat te onderzoeken begin ik met een bespreking van de liefdesliederen in *Het Mengelmoes*. In de *Nederlandse Liederbank* zijn liefdesliederen ondergebracht onder de categorie 'liefde en seks',¹¹⁷ dus is het de vraag: wat komt er over seks tot uiting in de liefdesliederen in *Het Mengelmoes*? Om op die vraag een antwoord te geven, behandel ik de verschillende sub-genres van het liefdeslied die in *Het Mengelmoes* te vinden zijn. De focus ligt op teksten waarin seks ter sprake komt, maar ik toon ook steeds aan dat teksten in het besproken sub-genre niet altijd noodzakelijk obscene of tegen de moraal waren. Deze beschouwing functioneert als opstap naar de bespreking van explicietere obscene - en taboeteksten in *Het Mengelmoes*, waarbij ik

¹¹⁴ De inhoud van die zogenaamde 'Index d'Anvers 1571' is volledig beschreven door Jesús Martínez de Bujanda en zijn medewerkers: DE BUJANDA e.a. 1988, 711-834.

¹¹⁵ PUTTEMANS 1935, 21, noot 8.

¹¹⁶ DARNTON 2014, 33.

¹¹⁷ Bron: www.liederenbank.nl [20/06/2019].

de vragen stel: waarover handelen deze teksten? Door wie zijn ze geschreven? Kunnen de teksten in een traditie worden geplaatst? Behoorden ze tot de onofficiële literatuur?

In het zevende hoofdstuk bespreek ik de teksten in *Het Mengelmoes* die handelen over politieke, religieuze en militaire gebeurtenissen vanaf 1683 waar de Zuidelijke Nederlanden bij betrokken waren. Het onderzoekcorpus bevat teksten over de Grote Turkse Oorlog (1683-1699), over de herroeping van het Edict van Nantes door Lodewijk XIV in 1685, en over de expansie-oorlogen van Lodewijk XIV vanaf het begin van de 'Guerre des Réunions' (1683).

Welke opvattingen over politiek en religie komen er uit deze teksten naar voren? Bevat *Het Mengelmoes* teksten met oppositionele opvattingen, die getuigen van alternatieve literatuur? Net zoals in het vorige hoofdstuk is het bij het beantwoorden van die vragen niet mogelijk om met zekerheid te bepalen wat de kerkelijke censor zou hebben toegelaten en wat dus tot de officiële literatuur behoorde. Ook bij de wereldlijke censor doet er zich een probleem voor. Over de manier waarop de overheid in de zeventiende-eeuwse Spaanse Nederlanden censuur organiseerde, is nog nauwelijks onderzoek gedaan. André Puttemans biedt een kort overzicht, in de inleiding van *La censure dans les Pays-Bas autrichiens*.¹¹⁸ Paul Janssens bespreekt het onderwerp ook heel kort, zonder bronvermelding.¹¹⁹ Hoe summier het onderzoek ook is, de werken van Puttemans en Janssens bieden toch inzicht in de officiële standpunten en de bijbehorende doelstellingen qua censuur van de overheid in de laatzeventiende-eeuwse Zuidelijke Nederlanden. Het is dus mogelijk om na te gaan of er teksten in *Het Mengelmoes* inhoudelijk indruisten tegen die officiële standpunten, en dus 'officieel' tot de alternatieve literatuur behoorden.

Om de vragen in dit hoofdstuk te beantwoorden, schets ik eerst de politieke en militaire situatie waarin de Zuidelijke Nederlanden zich aan het einde van de zeventiende eeuw bevonden. Tegen die historische achtergrond komen eerst de teksten over de Grote Turkse Oorlog in *Het Mengelmoes* aan bod. Daarbij wil ik antwoorden bieden op de vragen: welke indruk maakte die oorlog in de Zuidelijke Nederlanden? Waarop was dat gebaseerd? Hoe werd het nieuws over de oorlog

¹¹⁸ PUTTEMANS 1935.

¹¹⁹ JANSSENS 2004; JANSSENS 2006.

verspreid? Hoe functioneerde die berichtgeving? Welke beeldvorming werd daarbij gebruikt?

Na de teksten over de Grote Turkse Oorlog, onderzoek ik de teksten in *Het Mengelmoes* over de Negenjarige Oorlog, waarin Willem III, Lodewijk XIV en bij uitbreiding de Fransen uitgebreid aan bod komen. Welke opvattingen over de Negenjarige Oorlog komen er in de teksten naar voren? Hoe werkte de beeldvorming in deze teksten over Willem III, Lodewijk XIV en de Fransen? Hoe werd er in de katholieke Zuidelijke Nederlanden gekeken naar de protestantse vorst Willem III? Lagen de teksten over de Negenjarige Oorlog in *Het Mengelmoes* in lijn met de officiële overheidspropaganda? Indien niet, behoorden die teksten dan tot de alternatieve literatuur?

In de conclusie tracht ik de hoofdvraag van mijn onderzoek te beantwoorden, door de gegevens te combineren over de schrijver/samensteller van *Het Mengelmoes*, de aard van de alternatieve literatuur in het verzamelhandschrift, en de eventuele kring waarin *Het Mengelmoes* heeft gefunctioneerd.

1.4 Verantwoording transcriptie

Teksten uit *Het Mengelmoes* worden in de transcriptie weergegeven in romein. Drukletters worden in onderkastletters weergegeven. Hoofdletters en kleine letters worden behouden. De ‘lange s’ wordt als ‘s’ getranscribeerd, de varianten van de ‘r’ als ‘r’, en de varianten van de ‘h’ als ‘h’. Afkortingen en ligaturen worden opgelost en de aangevulde delen worden verantwoord door onderstreping.

De interpunctie blijft bewaard in de transcriptie. De gotische komma ‘/’ wordt weergegeven door een komma in romein. In het handschrift is het niet altijd duidelijk of de ruimte na een leesteken groot genoeg is om ze als een spatie te beschouwen, maar in de transcriptie wordt een leesteken altijd gevolgd door een spatie. Het koppelteken ‘=’ wordt als ‘-’ weergegeven. Interpunctie die ontbreekt, wordt niet aangevuld in de transcriptie. Regeleinden worden weergegeven door ‘||’.

Titels van teksten worden in de transcriptie gecursiveerd weergegeven, en wijsaanduidingen tussen aanhalingstekens geplaatst, tenzij anders vermeld. Er is getracht om zoveel mogelijk de woordsamenstellingen te behouden zoals die in het handschrift voorkomen. Waar de (geringe) ruimte tussen twee woorden voor twijfel zorgt of het om een samenstelling gaat, wordt er geopteerd voor de conventies van het moderne Nederlands. Hetzelfde geldt voor weglatingstekens. Alleen wanneer het weglatingsteken in *Het Mengelmoes* voor een punt staat, wordt het in de transcriptie sowieso gevolgd door een punt.

2. CODICOLOGISCHE ANALYSE VAN *HET MENGELMOES*

2.1 Inhoudsoverzicht van *Het Mengelmoes*

2.1.1 Beschrijvingsmodel

In het overzicht van de inhoud van *Het Mengelmoes* is wat cursief staat, overgenomen uit het handschrift.¹²⁰ Lieder worden in de inhoudsopgave uitgebreider beschreven. Daarbij worden de volgende afkortingen gebruikt:

- [T] Titel.
- [W] Wijsaanduiding.
- [I] Incipit. De eerste twee liedverzen worden onder elkaar weergegeven.
- [M] De standaardnaam van de melodie zoals die is toegekend in de *Nederlandse Liederbank*.
- [A] De auteur van het lied.
- [C] De componist van de melodie.
- [O] De origine van de melodie; het werk waarin deze melodie voor het eerst voorkwam, met (tussen ronde haken) het jaar waarin dat gebeurde. Bij melodieën van Jean-Baptiste Lully volgt ook het *LWV*-nummer van dat werk.¹²¹
- = Als het betrokken lied ook voorkomt in andere bronnen die zijn opgenomen in de *Nederlandse Liederbank*, dan vermeld ik hier de vindplaats. Daarbij noteer ik in klein kapitaal de naam van de auteur, of indien die onbekend is, de naam van de uitgever of de drukker, of, als ook die onbekend zijn, de eerste woorden van de titel van het liedboek, en het jaar van uitgave. Daarachter volgt het liednummer dat de betrokken tekst in de *Liederbank* heeft gekregen; i.e. het rangnummer van het lied in het liedboek. 'VAN MECHELEN 1631 001' is bijvoorbeeld de afkorting voor het eerste lied (001) uit L. van Mechelen, *Den Boeck der Gheestelijcke Sanghen* [...]. Antwerpen 1631. Nadat de vindplaats in de *Liederbank* zo is weergegeven, staat er genoteerd uit hoeveel strofen x hoeveel verzen het lied in die andere bron bestaat.¹²²

¹²⁰ Het inhoudelijke beschrijvingsmodel is grotendeels gebaseerd op de analytisch bibliografische beschrijving van gedrukte liedboeken door DE WILDE 2011, 15, 58-59.

¹²¹ Op basis van SCHNEIDER 1981.

¹²² Liedverzamelingen zoals die van Ferdinand A. Snellaert, Jan Frans Willems of Florimond van Duyse worden in de inhoudsopgave van *Het Mengelmoes* buiten beschouwing gelaten.

Als er onzekerheid is over de informatie, dan staat daarachter een vraagteken tussen rechte haken. In de inhoudsopgave staat in vet en uitgelijnd tegen de linker-marge de bladzijde waarop een volgende katern in *Het Mengelmoes* begint. Het handschrift bestaat uit zestien katernen, en naast elke eerste bladzijde van een katern staat de letter van de betreffende katern, gaande dus van katern A tot katern P. Ook uitgelijnd tegen de linker-marge staat de bladzijde genoteerd waarop het begin van een volgende tekst in het handschrift zich bevindt. Naast dat paginanummer staat het rangnummer van de tekst in het handschrift. Ontbrekende teksten (die worden aangekondigd door een titel maar niet zijn genoteerd) worden niet meegeteld. Naast dat rangnummer staat er bij liederen het liednummer, gevolgd door het strofetal x het verstal. Bij wijze van voorbeeld volgt hier de beschrijving van liednummer 16:

p. 22	15.	Lied 16. 9 strofen x 6 verzen.
	[T]	<i>Liedeken</i>
	[W]	<i>op de wijze: Flora blom der herderinne.</i>
	[I]	<i>Titere die is gaen reijsen en ghetrocken naer een lant</i>
	[M]	Flora bloem der herderinnen

Op pagina 22 bevindt zich de vijftiende tekst. Dit is evenwel het zestiende lied in *Het Mengelmoes*, omdat de telling van de liederen wel doorloopt, ook als de tekst niet is uitgeschreven, zoals bijvoorbeeld bij liednummer 12. Deze werkwijze dient om de telling van de liederen en hun respectieve liednummers te respecteren zoals die is gebeurd bij het invoeren van de liederen in de *Nederlandse Liederbank*. Lied nummer 16 bestaat uit negen strofen van zes verzen. Bij niet-Nederlandstalige liederen volgt hierna de taal waarin ze zijn geschreven. De titel van het lied [T] is ‘*Liedeken*’, en de ‘wijsaanduiding’ [W] is ‘op de wijze: Flora blom der herderinne’. Het incipit [I] is ‘Titere die is gaen reijsen || en ghetrocken naer een lant’, en de standaardnaam voor de melodie in de *Nederlandse Liederbank* [M] is ‘Flora bloem der herderinnen’. Wanneer gegevens van een lied onbekend zijn, zoals bij liednummer zestien bijvoorbeeld de auteur van het lied [A], dan worden die gegevens niet aangekondigd.

2.1.2 De inhoudsopgave van *Het Mengelmoes*

p. 1 **Katern A**

p. 1 *Het Mengelmoes* || *off* || *De versamelingh van veele* || *hedendaeghsche nieuwe dinghen* || *Met* || *Een deel nieuwghemaecte Liedekens* || *noijt voor desen in druck gheweest* || *Beneffens* || *De translatatie off oversettinghe des boeckx* || *gheintituleert* || *De heerelijcke ende vrolijcke poeterije* || *van desen tijdt* || *Vermeedert* || *Met de doot van Zagachrist* || *off* || *Anders met de doot vanden koninck* || *van* || *Ethiopien.* || *Anno 1696.*

p. 2 *Voor-Reden.*

p. 3 *Blanco.*

p. 4 1. Lied 1. 14 strofen x 8 verzen.
[T] *Zege-sangen* || *op het innemen van de stercke stadt en t' casteel van* || *Namen* || *door de gheseghende bontgenotens waepenen* || *onder de bestieringhe van den machtigen* || *koninck van groot Brittanien* || *Guillielmus III* || *ende* || *Maximilianus Emanuel* || *hertogh van Beijeren gouverneur van dese* || *Nederlanden.*

[W] *het kan ghesonghen worden op de wijze:*

[I] *Schept moedt o Belgis staectt u traenen en valt met eerbiedt hun te voet*

p. 9 2. Lied 2. 9 strofen x 4 verzen.
[T] *Klacht Liedt.*
[W] *op de wijze. Salomon c'est un homm' incomparable.*
[I] *Off ick u klaegh ghij hoort niet naer mijn klachten off ick u klaegh ghij spot met mijn verdriet*

[M] *Folie d'Espagne*

[C] *Jean-Baptiste Lully*

[O] *Les folies d'Espagne (1672). LWV 48*

p. 10 3. Lied 3. 4 strofen x 4 verzen.
[T] *Liedeken*
[W] *op de selve wijze.*
[I] *Twee ooghen sijnt' die mij de mijn verblinden twee ooghen sijnt' die mijnen brant opvoên*

[M] *Folie d'Espagne*

[C] *Jean-Baptiste Lully*

[O] *Les folies d'Espagne (1672). LWV 48*

p. 11 4. Lied 4. 4 strofen x 4 verzen.
[T] *Liedeken*
[W] *op de wijze: Salomon cett' homm' incomparable.*
[I] *Ach ick en weet niet van waer komt mijn suchten waer van ick wensch naer groote eenigheidt*

[M] *Folie d'Espagne*

[C] *Jean-Baptiste Lully*

[O] *Les folies d'Espagne (1672). LWV 48*

p. 11 5. Lied 5. 2 strofen x 4 verzen.

- p. 12 6. [T] *Liedeken*
[W] *op de selve wijze.*
[I] *Wilt ghij mij leenen u voghelhuijssien*
ick sal u leenen mijnen paroque
- [M] Folie d'Espagne
[C] Jean-Baptiste Lully
[O] Les folies d'Espagne (1672). LWV 48
- [T] *Liedeken*
[W] *op de wijze. la folie d'Espagne en divers partie.*
[I] *De eenigheden gaen ick betreden*
langhs bosch en dal doen ick mijn treur gheval
- p. 13 7. [M] Folie d'Espagne
[C] Jean-Baptiste Lully
[O] Les folies d'Espagne (1672). LWV 48
- [T] *Liedeken.*
[W] *stemme: ach schoone nijmph aensiet een machtigh*
koningh.
[I] *Ach dochter hoort eer dat ick koom te sterven*
soo luijstert naer mijn raet
- [M] Ach schoonste nimf aanzie
[C] François Richard [?]
[O] 'Il n'est plus temps de faire résistance',
BALLARD 1628 019 [?]
- p. 15 8. [T] *Liedeken.*
[W] *op de selve wijze: van: ach schoone etthetera.*
[I] *Eij dochter hoort niet naer dees slechte reden*
noch haer vervloecten raet
- [M] Ach schoonste nimf aanzie
[C] François Richard [?]
[O] 'Il n'est plus temps de faire résistance',
BALLARD 1628 019 [?]
- p. 16 9. [T] *Liedeken*
[W] *stemme: adiu Margo ie m'en vais off Salomon cet homm'.*
[I] *Mits mijn Maritie blijft tot mij soo stuere*
en van mij niet en heeft het minst gepeijs
- [M] Folie d'Espagne
[C] Jean-Baptiste Lully
[O] Les folies d'Espagne (1672). LWV 48
- p. 16 10. [T] *Liedeken*
[W] *op de wijze van Salomon c'est un homm' incomparable off*
adiu Margo.
[I] *Ghelijck de kruijden en blommen verslenssen*

- en sigh veranderen in aert en slijck*
- [M] Folie d'Espagne
 [C] Jean-Baptiste Lully
 [O] Les folies d'Espagne (1672). LWV 48
- p. 17** **Katern B**
- p. 17 11. Lied 11. 4 strofen x 4 verzen.
 [T] *Liedeken:*
 [W] *stemme: si vous m'aimez autant qui ie vous aime. ettchetera.*
 [I] *Soo gij mij mint soo veel als Ick u minne
 Phillis wij leefden samen eenen wet*
- [M] Folie d'Espagne
 [C] Jean-Baptiste Lully
 [O] Les folies d'Espagne (1672). LWV 48
- p. 17 Lied 12. [Ontbreekt]
 [T] *Liedeken:*
 [W] *op de wijze van: Salomon c'est un homm' incomparable. ettchetera.*
- [M] Folie d'Espagne
 [C] Jean-Baptiste Lully
 [O] Les folies d'Espagne (1672). LWV 48
- p. 18 12. Lied 13. 14 strofen x 4 verzen.
 [T] *Liedeken*
 [W] *stemme: suivons l'amour celui qui nous aiment:*
 [I] *Als ick bepeijs de vreught van het minnen
 dat in soo soeten vier bestaet*
- [M] Suivons l'amour
 [C] Jean-Baptiste Lully
 [O] Amadis (1684). LWV 63
- p. 20 13. Lied 14. 1 strofe x 23 verzen.
 [T] *Liedeken overgeset uijt het Fransch*
 [W] *stemme: Je reconnois amour ton Empire.*
 [I] *Ick heb eijlaes een grijsaert ghenomen
 die mij met slaen*
- [M] J'ai reconnu amour ton empire
- p. 21 14. Lied 15. 1 strofe x 24 verzen.
 [T] *Liedeken*
 [W] *op de selve wijze van l'aj reconnu amour ton empire
 etthetera.*
 [I] *Ick heb ghevoeldt o lieffde u krachten
 als ghij mij thoont*
- [M] J'ai reconnu amour ton empire
- p. 22 15. Lied 16. 9 strofen x 6 verzen.
 [T] *Liedeken*
 [W] *op de wijze: Flora blom der herderinne.*
 [I] *Titere die is gaen reijsen
 en ghetrocken naer een lant*

- p. 24 16. [M] Flora bloem der herderinnen
Lied 17. 5 strofen x 6 verzen.
[T] *Liedeken.*
[W] *stemme: Flora blom der herderinnen.*
[I] *Lestmael in een slaep ghevallen
droomd' ick dat mijn Isabel*
- p. 25 17. [M] Flora bloem der herderinnen
Lied 18. 5 strofen x 6 verzen.
[T] *Liedeken.*
[W] *wijse: l'homme qui a belle femme. ettchetera.*
[I] *Meijssiens die hebt sin in trouwen
en nochtans de minnaers laet*
- p. 26 18. [M] Homme qui a belle femme
Lied 19. 3 strofen x 9 verzen.
[T] *Liedeken*
[W] *op de wijze:*
[I] *Van Doorne ghij moet u verblijden
want t'is van daegh*
- p. 27 19. [M] Ballet van de graaf van Monterey
Lied 20. 3 strofen x 9 verzen.
[T] *Liedeken*
[W] *op de voorgaende wijze.*
[I] *Van daegh sien ick de lieffde daelen
in eene bruijt*
- p. 28 20. [M] Ballet van de graaf van Monterey
Lied 21. 2 strofen x 6 verzen.
[T] *Liedeken*
[W] *op de wijze: vous ne devez plus attendre.*
[I] *Hertie voelt mijn hert eens beven
och amij mijn geest verdwijn*
- p. 28 21. Lied 22. 2 strofen x 5 verzen.
[T] *Liedeken*
[W] *stemme touts nous bergere. ettchetera.*
[I] *Allen ons herders sijn in vreughde
ider een maeckt daer groot iolijt*
- p. 29 22. Lied 23. 2 strofen x 4 verzen.
[T] *Liedeken*
[W] *op de voise que l'amour est doux a suivre.*
[I] *Laet ick mijn blijschap verkonden
blijschap die mij soo ontstelt*
- p. 29 23. [M] Que l'amour est doux à suivre
[C] Jean-Baptiste Lully
[O] Proserpine (1680). LWV 58
Lied 24. 3 strofen x 4 verzen.
[T] *Liedeken*
[W] *stemme amants coinosse la belle. ettchetera.*
[I] *Blijft gij dan altijd soo stuere*

- en onbeweeghend' van sin*
 p. 30 24. [M] Amants connaissez les belles
 Lied 25. 2 strofen x 7 verzen.
 [T] *Liedeken*
 [W] *op de wijze: la bonne chere belle bergere.*
 [I] *Moet ick u derven*
soo sal ick sterven
- p. 30 25. Lied 26. 1 strofe x 10 verzen.
 [T] *Liedeken*
 [W] *op de wijze alsoo t' begint.*
 [I] *Mijn vierigh herdt*
ontsteken door de minne smerdt
- p. 31 26. Lied 27. 3 strofen x 6 verzen.
 [T] *Liedeken*
 [W] *op de wijze: van*
 [I] *Tis ontrent een iaer geleden*
dat ick sat aen desen kant
 [M] *Si c'est pour mon pucelage [?]*
 [C] *Pierre Guédron [?]*
 [O] *GUEDRON 1602 [?]*
- p. 31 27. Lied 28. 1 strofe x 6 verzen.
 [T] *Liedeken*
 [W] *op de wijze: l'homme qui a belle femme.*
 [I] *Een man die heeft een schoone vrou*
heeft hij reden niet genoegh
 [M] *Homme qui a belle femme*
- p. 32 28. Lied 29. 5 strofen x 5 verzen.
 [T] *Liedeken*
 [W] *stemme: notre espoir alloit faire naufrage. ettchetera.*
 [I] *Vlucht werelt wegh met allen u prachten*
wat dat het wesen kan ick acht het niet
 [M] *Notre espoir allait faire naufrage*
 [C] *Jean-Baptiste Lully*
 [O] *Persée (1682). LWV 60*
- p. 33 29. Lied 30. 5 strofen x 6 verzen.
 [T] *Liedeken op Jouffrouw scholiers Begijntien*
 [W] *stemme soo t' begint.*
 [I] *Apollo geeft u kroon*
aen Petronel voor loon
 [M] *Mijn schone herderin [?]*
- p. 34 30. Lied 31. 3 strofen x 4 verzen.
 [T] *Liedeken*
 [W] *stemme: il est doux d'estre amant: ettchetera.*
 [I] *Tis soet te draeghen min aen een die min wilt voeden*
t'is soet te sijn bemint van een soet Venus kint
 [M] *Il est doux d'être amant*
 [C] *Jean-Baptiste Lully*

- p. 34 31. [O] Le Temple de la Paix (1685). LWV 69
Lied 32. 3 strofen x 4 verzen.
[T] Liedeken
[W] op de wijze: *pour vous charmer ce n'est pas un affaire.*
[I] *Daer ick u thoon soo veel trouwigheden
daer ick bewijs hoe seer ick u bemin*
- p. 35 32. Lied 33. 3 strofen x 4 verzen.
[T] Liedeken
[W] op de voise. *c'est ne pas a vous ma petit brunette.*
[I] *Ten is niet aen u mijn kleijn bruijnette
ten is niet aen u dat ick lieffde draegh*
- p. 35 33. [M] Petite brunette
Lied 34. 3 strofen x 4 verzen.
[T] Liedeken
[W] op de selve wijze.
[I] *Het is togh aen u mijn kleijn bruijnette
het is togh aen u dat ick lieffde draegh*
- p. 36 34. [M] Petite brunette
Lied 35. 4 strofen x 6 verzen.
[T] Liedeken
[W] op de wijze: *Godt wat moet mijn hert al lijdén.*
[I] *K sien den druck en ramp weghvlieden
toens de son op d'horizont*
- p. 37 35. [M] Om te schieten met adres
Lied 36. 1 strofe x 34 verzen.
[T] Liedeken
[W] *stemme vous me pris trop ingrat Iris ettchetera.*
[I] *Vaert wel goddin
die ick bemin*
- p. 38 36. [M] Bellerophon Ouverture
[C] Jean-Baptiste Lully
[O] Bellérophon (1679). LWV 57
Lied 37. 4 strofen x 7 verzen.
[T] Liedeken
[W] *stemme Cupido Pleurant dit.*
[I] *Mits ghij spot en lacht met al mijn reên
en niet wilt mijn klacht verhooren*
- p. 39 37. Lied 38. 3 strofen x 8 verzen.
[T] Liedeken
[W] *stemme. van Pekelharingh.*
[I] *Hoort mortse An gij sijt mijn lieff
off ick waer eenen fiel*
- p. 40 38. [M] Pots honderdduizend slapperment
Lied 39. 2 strofen x 8 verzen.
[T] Liedeken
[W] op de wijze: *J'avois cru quand vous amant. ettchetera.*
[I] *K' hadt ghemeijnt dat gij mij droegh*

- lieffde voor mijn wederlieffde*
- p. 40 39. [M] J'avais cru qu'en vous aimant
Lied 40. 1 strofe x 7 verzen.
[T] *Liedeken*
[W] *stemme. I aijmeraij touiour ma bergere. ettchetera.*
[I] *K sal altijd u lieffste beminnen*
k' sal altijd u lieffsijn getrou
- [M] J'aimerai toujours ma bergère
[C] Jean-Baptiste Lully
[O] Roland (1685). LWV 65
- p. 41 Katern C**
- p. 41 40. Lied 41. 2 strofen x 14 verzen.
[T] *Liedeken*
[W] *op de wijze. wel visier hoe staet u Weenen aen. ettchetera.*
[I] *Komt mijn maets wat blijft gij hier soo staen*
laet ons nu eens lustigh drincken gaen
- p. 42 41. [M] Sa lustig dan mijn lieve kameraad
Lied 42. 3 strofen x 10 verzen.
[T] *Liedeken*
[W] *op de wijze van I aij le servelle ettchetera.*
[I] *Ick sal het vrijen laeten ick houw daer me den spodt*
mij Bacchus maer kan baeten k'en ben niet meer soo sodt
- p. 43 42. [M] Ami de la bouteille
Lied 43. 3 strofen x 8 verzen.
[T] *Liedeken*
[W] *op de wijze. c'est a la foire de saint Martin.*
[I] *Sa laet ons vieren Bacchus feest*
al om het meest
- p. 44 43. Lied 44. 8 strofen x 6 verzen.
[T] *Samen spraeck tusschen een minnaer van Venus ende een*
minnaer van Bacchus.
[W] *stemme. moet ick u nog langher derven.*
[I] *Wel wat sien ick hier voor roocken*
wat gheroep en wat getier
- [M] Si c'est pour mon pucelage [?]
[C] Pierre Guédron [?]
[O] GUÉDRON 1602 [?]
- p. 46 44. Lied 45. 7 strofen x 12 verzen.
[T] *Liedeken*
[W] *op de wijze voorwaer het is een hemels licht. ettchetera.*
[I] *Terwijl den droeven nacht*
verspreijt haer kleet op velden en revieren
- p. 48 45. [M] La duchesse
Lied 46. 5 strofen x 8 verzen.
[T] *Liedeken*
[W] *stemme. que aux lieu ont' d'attraits. ettcetera.*
[I] *Soete mejssie luste vier dat mij altijd sal pranghen*

- int' diepste van mijn hert en in mijn sinnen hangen*
- p. 50 46. [M] O doelwit van mijn min
 [C] Jean-Baptiste Lully
 [O] Isis (1677). LWV 54
 Lied 47. 4 strofen x 4 verzen.
 [T] *Liedeken:*
 [W] *stemme: fidel amour c'est ne q'un gargoutage. ettchetera.*
 [I] *Getrouwe min die siet men henen vlieden
 men mint niet meer gelijck men heeft gedaen*
- p. 50 47. [M] 4 strofen x 4 verzen.
 [T] *Liedeken:*
 [W] *stemme: preparons nous a la nouvelle. ettchetera.*
 [I] *Laet ons den loff van Proserpien verkonden
 want sij is in lieffde verbonden*
- p. 51 48. [M] Préparons-nous pour la fête nouvelle
 [C] Jean-Baptiste Lully
 [O] Le Temple de la Paix (1685). LWV 69
 Lied 49. 3 strofen x 6 verzen.
 [T] *Liedeken:*
 [W] *op de wijze van: on ne baise mal a son aise. ettchetera.*
 [I] *Wat al vreught heb ick becomen
 van mijn lieff voorleden nacht*
- p. 52 49. [M] 7 strofen x 6 verzen.
 [T] *Liedeken:*
 [W] *op de wijze van: I aij songé toute la nuit. ettchetera.*
 [I] *Wilie volghen mijnen raet
 siet niet naer den hoogen staet*
- p. 53 50. [M] J'ai songé toute la nuit
 Lied 51. 7 strofen x 6 verzen.
 [T] *Liedeken*
 [W] *op de selve wijze: van: I aij songé toute la nuit ettchetera.*
 [I] *Willie volghen mijnen raet
 soo siet naer den hoogen staet*
- p. 55 51. [M] J'ai songé toute la nuit
 Lied 52. 5 strofen x 4 verzen.
 [T] *Liedeken:*
 [W] *stemme: un ceur volage c'ett n'est pas mon fait.*
 [I] *Een wanckelbarigh hert is niet mijnen sin
 als ick mij verblinde ist in rechte min*
- p. 56 52. [M] 3 strofen x 6 verzen
 [T] *Liedeken*
 [W] *op de wijze van: Belle fleurs charmante ombrages.*
 [I] *Uw ghesicht u ooghe straelen
 uwen lach u rooden mont*
- [M] Belles fleurs charmant ombrage
 [C] Jean-Baptiste Lully
 [O] Proserpine (1680). LWV 58

- p. 56 53. Lied 54. 1 strofe x 6 verzen.
 [T] *Liedeken:*
 [W] *stemme: scavez vous bien pourquoi ie gronde.*
 [I] *Weet gij wel waerom ick weene*
en waerom ick Ialours ben
- p. 57 54. Lied 55. 2 strofen x 10 verzen.
 [T] *Liedeken*
 [W] *op de wijze: belle fleurs charmante ombrage.*
 [I] *De min die mij vaeck deed treuren*
heeft geluijstert naer mijn sin
 [M] *Belles fleurs charmant ombrage*
 [C] *Jean-Baptiste Lully*
 [O] *Proserpine (1680). LWV 58*
- p. 57 55. Lied 56. 1 strofe x 6 verzen.
 [T] *Liedeken*
 [W] *stemme. laissez moi mourir en repos ettchetera.*
 [I] *Laet mij dogh sterven in rust*
ialours gepeijs mijn Iris is getrouwe
- p. 58 56. Lied 57. 3 strofen x 10 verzen.
 [T] *Liedeken*
 [W] *op de wijze: belle fleurs charmante ombrage. ettchetera.*
 [I] *Schoon een vreijer min komt draeghen*
heel t' beworp is licht als wint
 [M] *Belles fleurs charmant ombrage*
 [C] *Jean-Baptiste Lully*
 [O] *Proserpine (1680). LWV 58*
- p. 59 57. Lied 58. 4 strofen x 8 verzen.
 [T] *Liedeken*
 [W] *op de wijze: berger trompez sans gage. ettchetera.*
 [I] *Waerom vlucht ghij goddinne*
siet mij ick ben uwen vrient
 [M] *Ce berger trompeur s'engage*
 [C] *Jean-Baptiste Lully*
 [O] *Le Temple de la Paix (1685). LWV 69*
- p. 60 58. Lied 59. 6 strofen x 5 verzen.
 [T] *Liedeken:*
 [W] *stemme: ie vien me plaindre de vos rigours. ettchetera.*
 [I] *Ick koom beklagen mijn ongeluck*
wilt van mij iaeghen
- p. 61 59. Lied 60. 2 strofen x 4 verzen.
 [M] *Je viens me plaindre de vos rigueurs*
 [T] *Liedeken.*
 [W] *op de wijze van: voijcij berger. ettchetera.*
 [I] *Komt aen mijn lieff de lieffde nooidt ons weer*
laet ons gaen heen al door die groene linden

- p. 61 60. Lied 61. 1 strofe x 6 verzen.
 [T] *Liedeken*
 [W] *op de wijze Beaux espaces redouble ton ombre. ettchetera.*
 [I] *Dicht geboomt geen dagh kan hier blicken*
u nacht (-hoe naer-) doet mij niet schricken
 [M] *Bois épais redouble ton ombre*
 [C] *Jean-Baptiste Lully*
 [O] *Amadis (1684). LWV 63*
- p. 62 Blanco.
 p. 63 Blanco.
 p. 64 61. Proza. *Segheprael op de become victorie ter see tusschen de wijt be- ||*
ruchte Battavieren ende kloeckmoedighe Britten behaeldt || op de
opgeblasene Franssen voorgevallen Anno. 1692.
- p. 65 Katern D**
- p. 70 62. Gedicht, 26 verzen.
 p. 72 63. Recept. *Remedie voor eenen accidenteusen oft dicken vingher*
eenighen || brant off gheswel sweragie fijt oft specie des selffs in
hebbende.
- p. 72 64. Recept. *Remedie voor den omloop off sint Antonis vier.*
 p. 72 65. Recept. *Korte remedie voor een groote verkoutheit off hoest.*
 p. 72 66. Recept. *Remedie voor de Wormen.*
 p. 72 67. Recept. *Pour un dureté a la testicule off Hernia || aquosa Carnosa*
ettchetera. Frans en Latijn.
- p. 73 68. Recept. *Pro Gonorrhoea anders ghenaeamt druijpaert. || om die te doen*
loopen ende te suijsveren. ettchetera. Latijn.
- p. 73 69. Recept. *Om nu ghesuijvert sijnde te doen stoppen ophouwen*
ettchetera. Latijn.
- p. 73 70. Recept. *Recept om imant te doen purgeren.* Latijn.
 p. 73 71. Recept. *Remedie voor de Platluisen.* Latijnse termen.
 p. 74 72. Recept. *Remedie voor imant die doorghelegghen is voor puijsten*
brandt ende || winterhanden als mede voor brandt van heet siedende
water.
- p. 74 73. Recept. *Remedie voor ghebrantheit van vier poeijer: ettchetera.*
 p. 74 74. Recept. *Remedie voor scheurbuijck aen het tantvlees ettchetera.*
 Nederlands en Latijn.
- p. 74 75. Recept. *Remedie voor sweragie quetsuren wonden ettchetera.*
 p. 74 76. Recept. *Remedie voor vratten staende op de mannelijckheit*
ettchetera. Nederlands en Latijn.
- p. 75 77. Gedicht, 27 verzen. *Copije van eenen Minnebriefff op rijm*
gheschreven aen Maria || Agnes Herckelbout door Jacob de Haen den
*3 Meert 16** Met naschrift in proza.*
- p. 76 78. Vraagstuk. Met illustraties.
 p. 76 79. Proza. *Copije van eenen bootsghesel aen sijn alderlieste t' amsterdam*
|| woonende uijt OostIndien gheschreven. ettchetera.
- p. 77 80. Vraagstuk. *Een speculatie cijffer vraeghe. ettchetera. || Antwoordt.*
 p. 77 81. Recept. *Rieckende olien die onder een ghemenght moghen sijn || ende*
eenen aenghenaemen reuck bij brengghen. Nederlands en Latijn.

- p. 77 82. Vraagstuk. Met illustraties. *Om op alle hoecken twaelff te doen komen als ghij || twee-en-dertigh okens hebt. ettchetera.*
- p. 78 83. Gedicht, 72 verzen. *Een Ionghman het Iae woort ghekreghen hebbende moet dencken dat || hem dit volghende aenstaende is, ende sal overcomen. ettchetera.*
- p. 80 84. Brief. *Lettre. ettchetera.* Frans.
- p. 80 85. Lied 62. 1 strofe van 4 verzen. Duits.
 [T] *Hoogh duijts Liedeken*
 [W] *stemme Suivons l'amour.*
 [I] *Lifben had mir der himmel bevoolen*
lifben regieret de gansche welt
 [M] *Suivons l'amour*
 [C] *Jean-Baptiste Lully*
 [O] *Amadis (1684). LWV 63*
- p. 81 86. Gedicht, 18 verzen. *Carmina cum uno M. incipientia.* Latijn.
- p. 81 87. Gedicht, 2 verzen. *Epigramma.* Frans.
- p. 81 88. Gedicht, 2 verzen. *Traduction.*
Off [Ontbreekt]
- p. 82 89. Juridische tekst. *Om imant gelt leenende hun dusdanighe verbintenisse || volontaire condemnatie obligae ettchetera. te doen passeren.*
- p. 83 90. Juridische tekst. *Eenen Cas van rechte raeckende de lancklevenste voortgevallen || ende door de ondergeteeckende secretarissen, notaris, ettchetera. gedecideert.*
- p. 83 91. Gedicht, 4 verzen. *De Dolo off raeckende het bedrogh.* Nederlands en Latijn.
- p. 84 92. Gedicht, 96 verzen. *Brieff aenden seer hoogheleerden heer J.H.V.O.*
- p. 87 93. Gedicht, 72 verzen. *Legherstrijt tusschen eenen bruijgom ende sijn bruijdt.*
- p. 89 Katern E**
- p. 89 94. Gedicht, 23 verzen. *Minne klacht van een Ionghman aen sijn alderlieffste.*
- p. 90 95. Gedicht, 12 verzen. *Duo Epigrammata domicelle. ettchetera.*
- p. 90 96. Gedicht, 10 verzen. *Aliud Epigramma.*
- p. 90 97. Gedicht, 2 verzen. *Epitaphium et || Chronicon.*
- p. 91 98. Gedicht, 8 verzen. *Dialogus inter pasquinium et Marphorium. ettchetera.*
- p. 91 99. Gedicht, 16 verzen. *Epitaphium.*
- p. 91 100. Gedicht, 1 vers. *Parva damus parvi Magna maijora daturi. ettchetera.* Latijn.
- p. 92 101. Gedicht, 8 verzen. *Epigramma. ettchetera.*
- p. 92 102. Gedicht, 4 verzen. *Aliud Epigramma.*
- p. 92 103. Gedicht, 4 verzen. *Epigramma.*
- p. 92 104. Gedicht, 4 verzen. *Epigramma.*
- p. 92 105. Gedicht, 8 verzen. *Epigramma.*
- p. 93 106. Gedicht, 4 verzen. *Epigrammata.*
- p. 93 107. Gedicht, 4 verzen. *Epigramma.*

- p. 93 108. Gedicht, 4 verzen. *Epigramma*.
- p. 93 109. Gedicht, 4 verzen. *Antwoordt*.
- p. 93 110. Gedicht, 4 verzen. *Epigramma*.
- p. 93 111. Gedicht, 4 verzen. *Epigramma*.
- p. 94 112. Gedicht, 4 verzen. *Den teghenwoordighen stant van Hollandt. ettchetera*.
- p. 94 113. Gedicht, 6 verzen. *Quod fata volunt non tollunt vota*.
- p. 94 114. Gedicht, 4 verzen. *Epigramma*.
- p. 94 115. Gedicht, 2 verzen. *Epigramma*.
- p. 94 116. Gedicht, 6 verzen. *Disticatria*. Latijn.
- p. 94 117. Gedicht, 2 verzen. *Aliud*. Latijn.
- p. 94 118. Gedicht. 2 verzen. *Overstelsel*.
- p. 95 119. Proza. *Lamentatio fortissimi Namurci. Civitatis*. Latijn.
- p. 95 120. Gedicht, 2 verzen. *Triumphus et gloria regis Francie invictissimi*. Latijn.
- p. 96 121. Gedicht, 16 verzen. *Epigramma*.
- p. 96 122. Gedicht, 16 verzen. *Epigramma*.
- p. 97 123. Gedicht, 12 verzen. *Epigramma*. Frans.
- p. 97 124. Gedicht, 8 verzen. *De voorstellinghe vanden vrede door de gheallieerde aenden || koninck van Vranckrijck*.
- p. 97 125. Gedicht, 4 verzen. *Epigramma*.
- p. 97 126. Gedicht, 1 vers. *Responsum*.
- p. 98 127. Gedicht, 72 verzen. Frans.
- p. 99 128. Gedicht, 18 verzen. *Epigrammata*.
- p. 99 129. Gedicht, 24 verzen. *Epigrammata*.
- p. 101 130. Lied 63. 3 strofen x 6 verzen + 1 strofe x 8 verzen.
[T] *Liedeken*
[W] *op de wijze: van: Miecken die seij voorleden nacht*.
[I] *Ceuster laet toe dat ick eenen keer*
een bruijgoms liet singh tot u eer
- p. 101 131. Gedicht, 2 verzen.
- p. 102 132. *Letteren oft sleutel om brieven te schrijven*.
- p. 102 133. *korte manier om op de fluijt || te leeren spelen*.
- p. 103 134. Gedicht, 52 verzen. *Epigrammata*.
- p. 104 135. Gedicht, 4 verzen. *Raedtsel*.
- p. 104 136. Gedicht, 4 verzen. *Epigramma*.
- p. 105 137. Gedicht, 108 verzen. *Een Jonghman, van sijn ouders te seer ghequelt maeckt || dit desperaet rijmdicht dogh niet practicabel*.
- p. 108 138. Gedicht, 56 verzen. *Vers Burlesque sur Monsieur Jan Pijn Capitain de bonne fortune*. Frans. Met naschrift in 3 regels Frans proza en 4 verzen Nederlands.
- p. 110 139. *Namen van sommige curieuse ende vermaeckelijcke boecken*.
- p. 111 140. Gedicht, 16 verzen. *Carmina. ettchetera*. Latijn.
- p. 111 141. Gedicht, 8 verzen. *Epigramma*. Frans.
- p. 111 142. Gedicht, 1 vers. *Chronicon. ettchetera*.
- p. 112 143. Gedicht, 8 verzen. *Dit is het waerachtigh ende altijt houdende gelooff || van Jacobus den tweede coninck van Engelant*.

- p. 112 144. Gedicht, 15 verzen. *Titulus Cardinalis Furstenbergij. || Siste qui transis sta respice lege. || Bonne habitat.* Latijn.
- p. 113 Katern F**
- p. 113 Blanco.
- p. 114 145. Lied 64. 10 strofen x 6 verzen.
 [T] *Liedeken*
 [W] *op de wijze:*
 [I] *Rijst op ghij blijde van ghemoet*
en wilt niet langh u komst uijtstellen
 [M] *Als wij ver van de Palestijn*
 [A] *Lucas van Mechelen*
 [C] *Tiburtius van Brussel*
 = *VAN MECHELEN 1631 001. 11 strofen x 6 verzen.*
- p. 116 146. Lied 65. 7 strofen x 9 verzen.
 [T] *Liedeken*
 [W] *stemme:*
 [I] *Ick hoorde van dees voorlede daeghen*
een nonneken klaeghen
 [M] *Ik hoorde laatst in deze dagen*
 = *KANNEWET 1750 013. 8 strofen x 11 verzen.*
- p. 118 147. Lied 66. 14 strofen x 5 verzen.
 [T] *Liedeken*
 [W] *stemme: trompet Marrin.*
 [I] *Lieffste Rosalinde waerom weende ghij*
seght mij wat is d'oorzaeck van u droeff gheschrij
 [M] *La Marine*
 [A] *Petrus Suetmans*
 = *VANDER MINNEN 1677 052. 14 strofen x 6 verzen.*
 = *NIJHOFF ca. 1700 233. 14 strofen x 5 verzen.*
 = *CONIJNENBERG 1717 035. 14 strofen x 5 verzen.*
 = *DE RUYTER 1733 035. 14 strofen x 5 verzen.*
- p. 120 148. Lied 67. 5 strofen x 8 verzen.
 [T] *Liedeken*
 [W] *stemme van La berdaenzen.*
 [I] *O Galathea mijn soete godinne*
o schoonste nimphe van dit wout
 [M] *Labberdaantje*
 [A] *Joan Mommaert*
 = *MOMMAERT 1650 036. 5 strofen x 8 verzen.*
- p. 122 149. Lied 68. 5 strofen x 9 verzen.
 [T] *Liedeken*
 [W] *stemme petit altesse.*
 [I] *Licht draeger Lucifer groet dees godinne*
wiens helle glans in clærheijt overlonckt
 [M] *Son altesse royale*
- p. 123 150. Lied 69. 2 strofen x 5 verzen. Frans.
 [T] *Chanson.*

- p. 124 151. [W] *comm' il commence. ettchetera.*
 [I] *Aijmons aimons pendent notre jeunesse*
aimons aimons le printems de nos jours
 [M] *Ontwaak ontwaak mijn lief [?]*
 Lied 70. 5 strofen x 4 verzen.
 [T] *Liedeken*
 [W] *stemme: Adiu Margo off salomon cett'.*
 [I] *Indien ghij mij gelijk ick u beminde*
schoone Phillis beleven wij een wet
- p. 125 152. [M] *Folie d'Espagne*
 [C] *Jean-Baptiste Lully*
 [O] *Les folies d'Espagne (1672). LWV 48*
 Lied 71. 1 strofe x 9 verzen.
 [T] *Liedeken*
 [W] *stemme: I aijmeraij touiours. ettchetera.*
 [I] *Ick heb te veel ghedroncken van Bacchus edel nadt*
ick ben te veel beschoncken ick ben schier halff sat
- p. 125 153. [M] *Ami de la bouteille*
 Lied 72. 3 strofen x 4 verzen. Frans.
 [T] *Chanson*
 [W] *comm' il commence. ettchetera.*
 [I] *Puis que le ciel vous fust venir au monde*
c'est ne fut pas pour vous faire aimer rien
- p. 126 154. Lied 73. 6 strofen x 4 verzen. Frans.
 [T] *Chanson*
 [W] *comm' il commence ettchetera.*
 [I] *L'amour ie croij ferait bien doux*
Phillis que l'on pourroit avoir pour vous
- p. 127 155. Lied 74. 4 strofen x 4 verzen. Frans.
 [T] *Chanson:*
 [W] *sur l'air: Salomon cett homm' ettchetera.*
 [I] *Si vous m'aimez autant que ie vous aimé*
chere Phillis vivons sous même loij
 [M] *Folie d'Espagne*
 [C] *Jean-Baptiste Lully*
 [O] *Les folies d'Espagne (1672). LWV 48*
- p. 127 156. Lied 75. 5 strofen x 7 verzen.
 [T] *Liedeken:*
 [W] *stemme: alsoo t' begint ettchetera.*
 [I] *Bacchus den godt willen wij dienen*
en schuijlen onder sijne macht
- p. 129 157. Lied 76. 6 strofen x 8 verzen.
 [T] *Liedeken*
 [W] *stemme vive l'amour. ettchetera.*
 [I] *Gij ionghmans die uijt vrijen gaet*
wilt u eerst wel versinnen
 [M] *Vive l'amour*

- [A] Joan Mommaert
 = MOMMAERT 1650 013. 6 strofen x 8 verzen.
 = BAUWENS 1661-1666 035. 6 strofen x 8 verzen.
- p. 131 158. Lied 77. 7 strofen x 8 verzen.
 [T] *Liedeken*
 [W] *stemme alsoo t'begint.*
 [I] *Moeder Adam door sijn drucken
 brengt sijn Trijntie naer sijn sin*
- p. 133 159. Lied 78. 10 strofen x 7 verzen.
 [T] *Liedeken:*
 [W] *stemme: alsoo t'begint.*
 [I] *Mijn lieve Jannetie Jacops kindt
 het trouwen dat heeft wat in*
- [M] Van doen doen doen
 = NIJHOFF ca. 1700 175. 13 strofen x 9 verzen.
 = THEEBOOM na 1749. 13 strofen x 8 verzen.
 = KANNEWET ca. 1762 135. 13 strofen x 9 verzen.
 = KOENE 1769 034. 13 strofen x 9 verzen.
- p. 135 160. Lied 79. 12 strofen x 6 verzen.
 [T] *Liedeken*
 [W] *stemme alsoo t'begint.*
 [I] *Al ben ick Lucifer van godt verstooten uijt den throon
 en dat ick onder t'aertsche codt de duijsterheijt bewoon*
- [M] *Silvester in de morgenstond*
 = CASTELEYN 1648 079. 11 strofen x 6 verzen.
 = CONIJNENBERG 1718a 030. 13 strofen x 6 verzen.
 = KANNEWET 1746-1747 222. 13 strofen x 6 verzen.
- p. 137 Katern G**
- p. 138 161. Lied 80. 6 strofen x 4 verzen. Frans.
 [T] *Chanson*
 [W] *l'air. Salomon cett' homm' incomparable.*
 [I] *Dans mon malheur que faut il que j'espere
 i'aime un ingrat qui trahi mes amours*
- [M] *Folie d'Espagne*
 [C] Jean-Baptiste Lully
 [O] *Les folies d'Espagne (1672). LWV 48*
- p. 139 162. Lied 81. 17 strofen x 6 verzen.
 [T] *Liedeken van den Antwerpschen ommeganck: etthetera.*
 [I] *Het lietien van onsen ommeganck
 het sal u verdrieten want t'duert soo lanck*
- p. 142 163. Lied 82. 8 strofen x 6 verzen. Frans.
 [T] *Chanson*
 [W] *sur l'air comm'il commence etthetera.*
 [I] *C'est donc chez vous belle blonde
 que l'on ij va a fond' perdu*
- p. 144 164. Lied 83. 2 strofen x 10 verzen.
 [T] *Liedeken*

- p. 145 165. Lied 84. 9 strofen x 8 verzen. Frans.
 [W] *stemme alsoo t'begint ettchetera.*
 [I] *Wanneer den godt Apoll'*
ginck bij sijn Thetis daelen
- p. 146 166. Lied 85. 8 strofen x 8 verzen.
 [T] *Liedeken*
 [W] *stemme alsoo t'begint ettchetera.*
 [I] *Lestmael quam ick aent' soecken*
mijn heel wambas deur
- p. 148 167. Lied 86. 6 strofen x 10 verzen.
 [T] *Liedeken*
 [W] *stemme:*
 [I] *Wat komt zephir weder neder*
waeijen saeijen looveren tooveren
- p. 149 168. Lied 87. 5 strofen x 4 verzen. Frans.
 [T] *Chanson*
 [W] *comm' il commence.*
 [I] *Qu el plaisir d'aimer sans contrainté*
nous pouvons former de veus sans crainté
 [M] *Quel plaisir d'aimer sans contrainte*
 [A] *Philippe Quinault e.a.*
 [C] *Jean-Baptiste Lully*
 [O] *Thésée (1675). LWV 51*
- p. 150 169. Lied 88. 2 strofen x 4 verzen. Frans.
 [T] *Chanson*
 [W] *comm' il commence.*
 [I] *Je viens me plaindre des vos rigeurs*
ie viens me plaindre des vos rigeurs
 [M] *Je viens me plaindre de vos rigeurs*
 [A] *Sébastien Le Camus*
- p. 150 170. Lied 89. 3 strofen x 14 verzen. Frans.
 [T] *Chanson*
 [W] *comm' il commence.*
 [I] *Mamma ie meur d'envie*
d'estre tout seul au lit
- p. 151 171. Lied 90. 1 strofe x 7 verzen. Frans.
 [T] *Chanson*
 [W] *comm' il commence.*
 [I] *Homme qui a femme belle*
n'aj t'il poin juste raison
 [M] *Homme qui a belle femme*
- p. 151 172. Lied 91. 1 strofe x 6 verzen. Frans.
 [T] *Chanson*
 [W] *comm' il commence.*

- p. 151 173. [I] *Scavez vous bien pourquoi ie gronde
et pourquoi ie suis jaloux*
[M] *Savez-vous bien pourquoi je gronde*
Lied 92. 1 strofe x 6 verzen.
[T] *Liedeken*
[W] *stemme scavez vous:*
[I] *Weet gij wel waarom ick weene
en waarom ick jalours ben*
- p. 152 174. [M] *Savez-vous bien pourquoi je gronde*
Lied 93. 1 strofe x 6 verzen. Frans.
[T] *Chanson*
[W] *sur l'air comm' il commence.*
[I] *Il est doux d'etre amant d'un bergere aimable
mais il est dangereux d'etre trop amoureux*
- p. 152 175. [M] *Il est doux d'être amant*
[A] *Philippe Quinault*
[C] *Jean-Baptiste Lully*
[O] *Le Temple de la Paix (1685). LWV 69*
Lied 94. 2 strofen x 9 verzen.
[T] *Liedeken*
[W] *stemme alsoo t'begint: ettchetera.*
[I] *Ach mijn lieffken die ick minne
ach hoe suer valt mij u soet*
- p. 152 176. Lied 95. 1 strofe x 9 verzen. Frans.
[T] *Chanson*
[W] *comm' il commence: ettchetera.*
[I] *Quand l'age a casse ce beau jours
il n'est plus tems de montrer sa tendresse*
- p. 153 177. Lied 96. 2 strofen x 6 verzen. Frans.
[T] *Chanson*
[W] *comm' il commence.*
[I] *Je vous aij dit mille foijs
que ie vous aime ma belle*
- p. 153 178. Lied 97. 2 strofen x 6 verzen. Frans.
[T] *Chanson*
[W] *comm' il commence.*
[I] *Un Jour m'en allant promener
ach mon mal ne vient que d'aimer*
- p. 153 179. Lied 98. 2 strofen x 6 verzen. Italiaans.
[T] *Chancionilla: ettchetera.*
[I] *Il mio cor siempre constante
il mio cor siempre constante*
- p. 154 180. Lied 99. 4 strofen x 10 verzen.
[T] *Liedeken*
[W] *stemme alsoo t'begint.*
[I] *Vrienden wilt weijnigh blijven staen
daer is wat nieuws gheschiet*

- p. 155 181. Lied 100. 3 strofen x 8 verzen. Frans.
 [T] *Chanson*
 [W] *sur l'air: Mon cher Bacchus.*
 [I] *Mous beautez et vos attraits*
votre aimable jeunesse
- p. 156 182. Lied 101. 2 strofen x 8 verzen. Frans.
 [T] *Chanson*
 [W] *comm' il commence.*
 [I] *J avez cru quand vous aimans*
la douceur seroit extreme
 [M] *J'avais cru qu'en vous aimant*
- p. 156 183. Lied 102. 1 strofe x 8 verzen. Frans.
 [T] *Chanson*
 [W] *sur l'air:*
 [I] *C'est l'amour qui nous menace*
quand les ceurs sont engage
 [M] *C'est l'amour qui nous menace*
 [A] *Philippe Quinault*
 [C] *Jean-Baptsite Lully*
 [O] *Roland (1685). LWV 65*
- p. 156 184. Lied 103. 3 strofen x 4 verzen. Frans.
 [T] *Chanson*
 [W] *comm' il commence.*
 [I] *Amans coinoïssez les belles*
si vous voulez estre heureux
 [M] *Amants connaissez les belles*
 [A] *François de Maucroix*
- p. 157 185. Lied 104. 2 strofen x 6 verzen. Frans.
 [T] *Chanson*
 [W] *sur l'air suivons l'amour celui: ettchetera.*
 [I] *Ceurs accablez de rigeurs inhumaine*
ne cessez point d'esperer en aimant
 [M] *Coeurs accablés de rigueurs inhumaines*
 [A] *Philippe Quinault*
 [C] *Jean-Baptiste Lully*
 [O] *Amadis (1684). LWV 63*
- p. 157 186. Lied 105. 2 strofen x 4 verzen. Frans.
 [T] *Chanson*
 [W] *sur l'air.*
 [I] *Que l'amour est doux a suivre*
qu'el plaisir de s'enflammer
 [M] *Que l'amour est doux à suivre*
 [A] *Philippe Quinault*
 [C] *Jean-Baptiste Lully*
 [O] *Proserpine (1680). LWV 58*
- p. 158 187. Lied 106. 5 strofen x 6 verzen.
 [T] *Liedeken:*

- [W] *stemme: om te schieten met adres menigh pijltien.*
 [I] *Godt wat moet mijn hert al lijden
 om een schoon ondanckbaerheijdt*
- p. 159 188. [M] *Om te schieten met adres*
 Lied 107. 2 strofen x 8 verzen.
 [T] *Liedeken*
 [W] *stemme: ach qu'il est doux de voir ce qu'on aime.*
 [I] *Is het niet soet te sien voor sijn ooghen
 dat het ghemoet voor Venus ghedooghen*
- p. 159 189. [M] *Suivons l'amour*
 Lied 108. 2 strofen x 4 verzen.
 [T] *Liedeken*
 [W] *op de wijze: suivons l'amour celui qui nous. ettchetera.*
 [I] *Streeft naer de min de lieffd' eijcht u daegen
 t'voelt al wat leeft die lieffelijcke gloedt*
- p. 160 190. [M] *Suivons l'amour*
 [C] *Jean-Baptiste Lully*
 [O] *Amadis (1684). LWV 63*
 Lied 109. 3 strofen x 6 verzen.
 [T] *Liedeken*
 [W] *stemme ceur accable de rigueur inhumaine. ettchetera.*
 [I] *Men siet noijt lieffde naer wensch triumpheren
 als men door dwanck imant beminnen moet*
- p. 160 191. [M] *Coeurs accablés de rigueurs inhumaines*
 [C] *Jean-Baptiste Lully*
 [O] *Amadis (1684). LWV 63*
 Lied 110. 1 strofe x 8 verzen. Frans.
 [T] *Chanson*
 [W] *comm' il commence: ettchetera.*
 [I] *Berger trompez sans gage.
 dans de novell' amour*
- p. 161 **Katern H**
 p. 161 192. [M] *Ce berger trompeur s'engage*
 [A] *Philippe Quinault*
 [C] *Jean-Baptiste Lully*
 [O] *Le Temple de la Paix (1685). LWV 69*
 Lied 111. 1 strofe x 17 verzen. Frans.
 [T] *Chanson or d'opera ettchetera.*
 [I] *I aij reconnu amour ton empire
 tu m'a surpris avec les charmes de Cloris*
- p. 161 193. [M] *J'ai reconnu amour ton empire*
 Lied 112. 4 strofen x 4 verzen. Spaans.
 [T] *Chancionilla: ettchetera.*
 [I] *Quiero ver en mis tristezas
 si lo por perder no quiero*
- p. 162 194. [M] *J'ai reconnu amour ton empire*
 Lied 113. 11 strofen x 6 verzen.
 [T] *Liedeken*
 [W] *stemme alsoo t'begint:*

- p. 164 195. [I] *Wat eeuw beleven wij in onsen tijdt
de gantsche werelt berst van haet en nijdt*
Lied 114. 5 strofen x 4 verzen. Frans.
[T] *Chanson*
[W] *sur l'air: comm' il commence.*
[I] *Catrin de qui les ieux charment le monde
quoij n'aimez vous pas selon le cours*
- p. 164 196. Lied 115. 1 strofe x 4 verzen. Frans.
[T] *Chanson*
[W] *comm: il commence.*
[I] *Votre humeur bell' Iris severe
sera mal a vos charmants appas*
- p. 165 197. Lied 116. 7 strofen x 4 verzen.
[T] *Liedeken*
[W] *stemme alsoo t'begint. ettchetera.*
[I] *Hollant is een bollant vol hoeren en vol boeven
van alderhande vuijl gespuijs dat is daer thuijs*
- p. 166 198. Lied 117. 6 strofen x 10 verzen.
[T] *Liedeken*
[W] *op de wijze Sa lustigh dan mijn lieve cameraet.*
[I] *Wel visier hoe staet u Weenen aen
mij dunckt ick sien een eclips in d'halff maen*
= VAN PAEMEL 049 ca. 1800 001. 11 strofen x 13 verzen.
[M] *Sa lustig dan mijn lieve kameraad*
- p. 168 199. Lied 118. 8 strofen x 8 verzen.
[T] *Liedeken*
[W] *stemme alsoo t'begint*
[I] *Sa comt eens aen mijn lieve apen
spelt op u fluijt als een trompet*
- p. 169 200. Lied 119. 8 strofen x 8 verzen. Frans.
[T] *Chanson*
[W] *comm il commence: ettchetera.*
[I] *Saint Pierr aussij saint Paul
font qui Vienne respire*
- p. 170 201. Lied 120. 11 strofen x 8 verzen.
[T] *Liedeken*
[W] *stemme alsoo t'begint ettchetera.*
[I] *Lestmael wasser op de vaert
door Peer en Faes krackeel gebaert*
- p. 171 202. Lied 121. 2 strofen x 8 verzen. Frans.
[T] *Chanson*
[W] *sur l'air comm' il commence.*
[I] *Le dieu qui nous engage
a luij faire la cour*
[M] *Le dieu qui nous engage*
[A] *Molière & Pierre Corneille*
[C] *Jean-Baptiste Lully*

- p. 172 203. [O] Psyché (1671). LWV 45
Lied 122. 8 strofen x 8 verzen.
[T] *Liedeken*
[W] *stemme alsoo t' begint.*
[I] *Verblijft u Catholiecken al
want de Mahometanen*
- p. 173 204. Lied 123. 7 strofen x 8 verzen.
[T] *Liedeken*
[W] *stemme alsoo t' begint.*
[I] *Ydel is hij van sinnen
die de werelt wil beminnen*
- p. 174 205. Lied 124. 7 strofen x 6 verzen. Frans.
[T] *Chanson*
[W] *sur l'air comm il commence.*
[I] *Laissez la Valenciene
vicomte de Turene*
- p. 175 206. Lied 125. 6 strofen x 8 verzen.
[T] *Liedeken:*
[W] *stemme alsoo t' begint.*
[I] *Heer Coeckkoeck mijnen neeff en ick
die spraecken lest met schelen Pick*
- p. 176 207. Lied 126. 6 strofen x 9 verzen.
[T] *Liedeken*
[W] *stemme alsoo t' begint.*
[I] *Wat leefter op het aertsche dal
dat op der aerd niet sterven sal*
[M] *Herdertjes wil toch vrij binnen gaan [?]*
- p. 177 Katern I**
- p. 177 208. Lied 127. 13 strofen x 5 verzen. Frans.
[T] *Chanson*
[W] *sur l'air comm il commence.*
[I] *Que dit on bon messagier
de la vill' de Vienne*
- p. 178 209. Lied 128. 12 strofen x 6 verzen.
[T] *Liedeken*
[W] *stemme alsoo t' begint.*
[I] *Op een tijdt en op een tijdt
gheraeckten ick door spijdt*
[M] *Op een tijd op een tijd*
= BOUMAN 1675 036. 13 strofen x 6 verzen.
= TYDEMAN 16xx 002. 12 strofen x 4 verzen.
= CLAESZ 1678 018. 15 strofen x 6 verzen.
= BOUMAN ca. 1680 025. 13 strofen x 6 verzen.
= LOOTSMAN 1694 038. 13 strofen x 6 verzen.
= NIJHOFF ca. 1700 002. 13 strofen x 6 verzen.
= VAN OVERBEKE 1709 064. 13 strofen x 6 verzen.
= VAN DAM ca. 1730 045. 13 strofen x 6 verzen.

- p. 180 210. = BROUWER 1778 021. 13 strofen x 6 verzen.
 Lied 129. 6 strofen x 9 verzen.
 [T] *Liedeken*
 [W] *stemme: La Silvie. ettchetera.*
 [I] *Neptunus water godt*
men hout met u den spodt
- p. 181 211. [M] Ik drink de nieuwe most
 Lied 130. 4 strofen x 7 verzen.
 [T] *Liedeken*
 [W] *stemme: alsoo t' begint.*
 [I] *Noijt mensch en kan op d'aerden vreught genieten*
dan door de min die hem het voetsel geeft
- p. 182 212. [M] Al wat men doet [?]
 Lied 131. 16 strofen x 7 verzen.
 [T] *Liedeken*
 [W] *stemme tranquillez ceur preparez vous.*
 [I] *Antwerpen trots en schoon gebout*
die roemt en stoeft op u goddinnen
- p. 184 213. [M] Tranquilles coeurs
 [C] Jean Baptiste Lully
 [O] Le Triomphe de l'Amour (1681). LWV 59
 Lied 132. 2 strofen x 4 verzen. Frans.
 [T] *Chanson*
 [W] *sur l'air: Salomon cett homm': ettchetera.*
 [I] *I aij tout perdu en perdant ce que i'aime*
i aij tout perdu en perdant mon amour
- p. 184 214. [M] Folie d'Espagne
 [C] Jean-Baptiste Lully
 [O] Les folies d'Espagne (1672). LWV 48
 Lied 133. 2 strofen x 6 verzen. Frans.
 [T] *Chanson*
 [W] *sur l'air: comm il commence.*
 [I] *Il faut partir quand l'ordre presse*
helas ie suis o desespoir
- p. 185 215. Lied 134. 1 strofe x 8 verzen. Frans.
 [T] *Chanson*
 [W] *sur l'air: comm il commence.*
 [I] *Compagnion tenee cet pot*
ie tienderaij le verre
- p. 185 216. [M] Folie d'Espagne
 [C] Jean-Baptiste Lully
 [O] Les folies d'Espagne (1672). LWV 48
 Lied 135. 4 strofen x 4 verzen. Frans.
 [T] *Chanson*
 [W] *sur l'air: Salomon c'est homm' ettchetera.*
 [I] *L'on dit par tout que les brunettes son belle*
mais a present ie voi bien que l'on ment

- p. 186 217. Lied 136. 2 strofen x 4 verzen. Frans.
 [T] *Chanson*
 [W] *sur l'air: Salomon cett homm. ettchetera.*
 [I] *Si vous voulez me preter votre cage*
ie logeraij mon petit paroque
 [M] Folie d'Espagne
 [C] Jean-Baptiste Lully
 [O] Les folies d'Espagne (1672). LWV 48
- p. 186 218. Lied 137. 2 strofen x 8 verzen.
 [T] *Liedeken*
 [W] *stemme alsoo t' begint. ettchetera.*
 [I] *Ick wil voortae met Bacchus swieren*
want sijn druijven die sijn soo soedt
 [M] Ach Belinde
 = LOOTSMAN 1678 019. 6 strofen x 8 verzen.
 = PALENSTEYN 1681 046. 6 strofen x 8 verzen.
- p. 187 219. Lied 138. 4 strofen x 6 verzen. Frans.
 [T] *Chanson*
 [W] *sur l'air comm' il commence.*
 [I] *Venderdij ie suis ivre*
Samedij ie suis sou
- p. 187 220. Lied 139. 4 strofen x 6 verzen.
 [T] *Liedeken*
 [W] *stemme alsoo t' begint.*
 [I] *Cupido! o godt van wonder*
Jupiter met sijnen donder
- p. 188 221. Lied 140. 4 strofen x 10 verzen.
 [T] *Liedeken*
 [W] *stemme alsoo t' begint. ettchetera.*
 [I] *Men drinckt den wijn*
in schaduw van Oranien
 [M] Rigaudon 1 de Galatée
 [C] Jean-Baptiste Lully
 [O] Acis et Galatée (1686). LWV 73
- p. 188 222. Lied 141. 1 strofe x 7 verzen.
 [T] *Liedeken*
 [W] *stemme alsoo t' begint.*
 [I] *Wel Mechelaers hoe sijt gij soo fraeij geschoren*
ende befaemt voor blusschers van de maen
- p. 189 223. Lied 142. 4 strofen x 8 verzen.
 [T] *Liedeken*
 [W] *stemme: smorgens int' kricken vanden daege.*
 [I] *Eij Mechelaers laet nu u mallen*
wilt niet meer spotten met die van Weert
 [M] Sarabande Pinel
 [C] Germain Pinel
- p. 190 224. Lied 143. 3 strofen x 9 verzen.

- [T] *Liedeken*
[W] *stemme: alsoo t' begint. ettchetera.*
[I] *Eijlaes mijn suchten is om niet
de schoonste die d'aerd oijt heeft gedraeghen*
- [M] *Allez où le sort vous conduit*
[A] *Joan Mommaert*
[C] *Pierre Chabanceau de la Barre*
= *MOMMAERT 1654 047. 4 strofen x 10 verzen.*
= *VAN OVERBEKE ca. 1657-1671 006. 2 strofen x 10 verzen.*
= *VAN OVERBEKE ca. 1657-1671 039. 3 strofen x 9 verzen.*
= *VAN DUISBERG 1659 030. 4 strofen x 10 verzen.*
= *BOUMAN ca. 1680 023. 4 strofen x 10 verzen.*
= *PALENSTEYN 1681 041. 4 strofen x 10 verzen.*
= *CUPIDOOS MAEGDE-KRUYT 1685 026. 4 strofen x 9 verzen.*
= *LOOTSMAN 1694 008. 4 strofen x 10 verzen.*
= *DE GROOT 1707 044. 4 strofen x 9 verzen.*
= *VAN DAM ca. 1730 022. 4 strofen x 9 verzen.*
- p. 191 225. Lied 144. 3 strofen x 6 verzen. Frans.
[T] *Chanson*
[W] *sur l'air comm il commence.*
[I] *Amis entrons dans cet naviere
quittons les pleurs parlons de rire*
- p. 191 226. Lied 145. 2 strofen x 4 verzen. Frans.
[M] *Bénit soit l'oeil noir de madame*
[T] *Chanson*
[W] *sur l'air comm' il commence.*
[I] *I aij lu dans un livre
de l'antiquité*
- p. 192 227. Lied 146. 6 strofen x 8 verzen.
[T] *Liedeken*
[W] *stemme: smorghens int' kricken van: ettchetera.*
[I] *Verblijdt u nu ghij catholijcken
die over twee iaer hebt gesucht*
- p. 193 228. Lied 147. 12 strofen x 4 verzen.
[M] *Sarabande Pinel*
[C] *Germain Pinel*
[T] *Liedeken*
[W] *stemme alsoo t' begint.*
[I] *Wij comen hier in den avont soo verr'
wij comen hier in den avont soo verr'*
- p. 194 229. Lied 148. 5 strofen x 8 verzen.
[T] *Liedeken*
[W] *stemme alsoo t' begint..*
[I] *De dronckaert moet ick t' klagen
vant' gen dat daer gheschiet*
- p. 195 230. Lied 149. 1 strofe x 6 verzen. Frans.
[T] *Chanson*

- p. 195 231. [W] *sur l'air' comm' il commence.*
 [I] *Marchons soldad' francois*
du cote de l'empire
 [M] *Marchons soldats français*
 Lied 150. 3 strofen x 6 verzen. Frans.
 [T] *Chanson*
 [W] *sur l'air comm il commence.*
 [I] *I aij songee toute la nuitt'*
que vous estiez du pain quitt
- p. 195 232. [M] *J'ai songé toute la nuit*
 Lied 151. 1 strofe x 4 verzen. Spaans.
 [T] *Chancionilla. ettchetera.*
 [I] *Carlos mio l'armada Francesa*
navegan tus mares combiento feliz
- p. 196 233. Lied 152. 6 strofen x 7 verzen.
 [T] *Liedeken*
 [W] *stemme alsoo t' begint.*
 [I] *Ach vrinden ist gheen pijn*
altijt te wesen een augustijn
- p. 196 234. Lied 153. 1 strofe x 5 verzen. Frans.
 [T] *Chanson*
 [W] *sur l'air comm' il commence.*
 [I] *Si i avois l'argent et bonns gens*
ie pretteraij un homme
- p. 197 235. Lied 154. 8 strofen x 6 verzen. Nederlands en Latijn.
 [T] *Liedeken*
 [W] *stemme alsoo t' begint*
 [I] *Nos studiosi valeant*
sinnis que vogels van een hant
- p. 198 236. [M] *Camarades lampons*
 Lied 155. 4 strofen x 10 verzen.
 [T] *Liedeken*
 [W] *stemme alsoo t' begint.*
 [I] *Waerom bendt ghij spraeckeloos*
suijver water aeder sonder kroos
- p. 198 237. [M] *Derde Carileen*
 [C] *William Lawes*
 [O] *Britannia Triumphans (1638)*
 = *JANSZ 1655 015. 4 strofen x 8 verzen.*
 Lied 156. 1 strofe x 8 verzen. Frans.
 [T] *Chanson*
 [W] *comm' il commence.*
 [I] *Beuvons ma commere*
nous ne bivons poin
- p. 199 238. Lied 157. 8 strofen x 4 verzen.
 [T] *Liedeken*
 [W] *stemme alsoo t' begint.*

- [I] *Daer waeren eens ses ghesusterkens die om een paepe
van curom dom daepen van curom dom doos*
- p. 200 239. Lied 158. 1 strofe x 6 verzen. Frans.
[T] *Chanson*
[W] *sur' l'air: ettchetera.*
[I] *Heu dure fait esperer
vivre en amour c'est vivre en feu*
- p. 200 240. Lied 159. 1 strofe x 4 verzen. Frans.
[T] *Chanson*
[W] *sur l'air de flin flon: ettchetera.*
[I] *Vous estes bell' et sage petite Maietton
vous avez en pertage le Louis de Bourbon*
- p. 201 Katern J**
- p. 201 241. Lied 160. 12 strofen x 8 verzen.
[T] *Liedeken*
[W] *stemme: galliarde musques.*
[I] *O droevigh treurigh Engelant
dat eertijts plach te sijn plaisant*
- p. 203 242. Lied 161. 5 strofen x 10 verzen.
[T] *Liedeken*
[W] *stemme ick drinck den nieuwen most.*
[I] *Wat hoor ick voor een spel
ten gaet niet al te wel*
- p. 204 243. Lied 162. 10 strofen x 6 verzen.
[M] *Ik drink de nieuwe most*
[T] *Liedeken*
[W] *stemme alsoo t' begint.*
[I] *Ick was des hemels morgensterr dat glansselijckste licht
door hooverdij ben ick nu verr verjaeght van Godts gesicht*
- p. 206 244. Lied 163. 17 strofen x 8 verzen.
[M] *Silvester in de morgenstond*
[T] *Postillion uijt ghesonden om den veriaeghden koninck van
Praegh || te soecken Anno domini 1621.*
[I] *Ick moet alomme gaen soecken
in alle canten in alle hoecken*
- p. 209 245. Lied 164. 17 strofen x 8 verzen.
[M] *De verloren Palatijn*
[T] *Dit is de antwoort vanden Palatijn op het voorverhaelde
schimpdicht.*
[I] *Doe geen moeijte om te soecken
in bosschen cloven en in hoecken*
- p. 212 246. Lied 165. 4 strofen x 6 verzen.
[M] *De verloren Palatijn*
[T] *Liedeken*
[W] *stemme: alsoo t' begint. ettchetera.*
[I] *Sou ick om een vrijster sterven
die mij moort door minne dorst*

- p. 212 247. [M] Belles fleurs charmant ombrage [?]
 [C] Jean-Baptiste Lully [?]
 [O] Proserpine (1680). LWV 58 [?]
 Lied 166. 3 strofen x 7 verzen.
 [T] *Liedeken*
 [W] *stemme alsoo t' begint ettchetera.*
 [I] *Lest soo voer ick aen den kant*
te Londen in Engelandt
- p. 213 248. [M] Ik voer laatst uit Holland
 = CONIJNENBERG 1718b 009. 6 strofen x 7 verzen.
 = CONIJNENBERG ca. 1720 026. 6 strofen x 7 verzen.
 Lied 167. 12 strofen x 4 verzen.
 [T] *Liedeken*
 [W] *op de wijze: ou trois trous: ettchetera.*
 [I] *Men siet over al in de steden*
onder de dochters veel malligheden
- p. 214 249. Gedicht, 104 verzen. *Stance*. Frans.
 p. 217 250. Gedicht, 6 verzen. *De doodt ontstaen uijt de lijffmoeder.*
 p. 217 251. Gedicht, 4 verzen. *De Dolo. ettchetera*. Nederlands en Latijn.
 p. 218 252. Juridische tekst. *Een questie tusschen een camelotwercker ende een*
huijsheer.
- p. 219 253. Juridische tekst. *Eenige clausulen uijt eenige motiven raeckende de*
vrijdom off privilegie van de weduwen hertrouwende met onvrij
persoonen. Deels Latijn.
- p. 220 254. Lied 168. 7 strofen x 8 verzen.
 [T] *Liedeken*
 [W] *stemme: alsoo t' begint ettchetera.*
 [I] *Jannetie mijn soete beck*
eij lieve blijft wat staen
- p. 221 255. [M] Pots honderdduizend slapperment
 [A] G.A. Bredero
 = BREDERO 1622 006. 7 strofen x 8 verzen.
 = MOMMAERT 1650 054. 6 strofen x 8 verzen.
 = VAN EGMONT 1730 072. 7 strofen x 8 verzen.
 Lied 169. 5 strofen x 6 verzen.
 [T] *Liedeken*
 [W] *stemme alsoo t' begint.*
 [I] *Als ick lestmael quam ghetreden*
door het groene woeste wout
- p. 222 256. Lied 170. 4 strofen x 4 verzen.
 [T] *Liedeken.*
 [W] *stemme: Salomon c'est homm' incomparable.*
 [I] *Ach wat pijnen wat voor droeve daeghen*
wanneer een minnaer niet gemint en wort
- [M] Folie d'Espagne
 [C] Jean-Baptiste Lully
 [O] Les folies d'Espagne (1672). LWV 48

- p. 222 257. Lied 171. 1 strofe x 4 verzen.
 [T] *Liedeken*
 [W] *stemme alsoo t' begint.*
 [I] *Ick ben eenen armen pellegrim siet*
en ick wil gaen doen mijn pellegrimagi
 [M] *Ik ben een arme pelgrim hier*
 = *DE TENNIERS ca. 1600 016. 9 strofen x 4 verzen.*
 = *TROGNESIUS 1617 111. 11 strofen x 4 verzen.*
 = *VERDUSSEN 1617 103. 11 strofen x 4 verzen.*
 = *AERTSSENS 1619 021. 11 strofen x 4 verzen.*
 = *AERTSSENS 1638 164. 10 strofen x 4 verzen.*
 = *VAN PAEMEL 019 ca. 1800 001. 18 strofen x 4 verzen.*
- p. 223 258. *Ghewonnen verloren ende verteirde penninghen door Petrus || van den eersten dagh van Januarius des iaers 1692, || tot den eersten dagh van Januarius des Jaers 1693 || van dagh tot dagh precies opgheschreven || ende beloopt precies ter somme als volght.*
- p. 224 259. Lied 172. 8 strofen x 13 verzen.
 [T] *Liedeken*
 [W] *stemme o Antverpia u triumphen.*
 [I] *Waermen comt men hoort vermelden*
van de sterck Antwerpsche stadt
 [M] *O Antwerpen uw triomf*
- p. 225 Katern K**
- p. 226 260. Gedicht, 104 verzen. *Klinckdicht op de Brouwers natie.*
- p. 230 261. Gedicht, 40 verzen. *Anno 1656 penultima Januarij.*
- p. 231 Lied 173. [Ontbreekt]
 [T] *Liedeken:*
 [W] *stemme: alsoo t' begint.*
- p. 232 *Vrolijke ende heerelijcke || Poëterije || van desen tijdt || vermeerdert || met de ghedichten ende veersen || van Zagachrist || off de doot vanden koninck van || Ethiopien || en van meerdere verscheijde || nieuwe stucken || De welcke noijt en sijn ghedruckt || vertaelt ende overgeset || uijdt || De Fransche in de duijtsche taele || Door P.N.D. || In orateursche stiel || sijnde || Dit Jaer Gedruckt || Anno || Domini ettcetera.*
- p. 233 262. Proza. *De verlore occasie wederom becomen. || Stancis.*
- p. 240 263. Gedicht, 4 verzen. *Raetsel. || Antwoordt.*
- p. 240 *Raetsel. [Ontbreekt]*
- p. 241 264. Proza. *Straffdicht.*
- p. 244 265. Gedicht, 8 verzen. *Affbeldtsel van mijn heer den prince.*
- p. 245 266. Gedicht, 16 verzen. *Klinckdicht voor mijn heer den prins.*
- p. 245 267. Gedicht, 16 verzen. *Aenden selven op sijn wederkomst int' hoff. || Klinckdicht.*
- p. 246 268. Proza. *De onvolmaeckte besittinghe ende ghenietinghe. || Sinnelijckheijt.*
- p. 248 269. Gedicht, 4 verzen. *Raetsel. || Antwoort.*
- p. 248 270. Gedicht, 4 verzen. *Op den loff van Oranien. || Opschrift.*
- p. 248 271. Gedicht, 10 verzen. *Graffschrift van Madam de ...*

- p. 302 299. Proza. *Treurgheklagh*.
- p. 309 300. Gedicht, 4 verzen. *Opgheschrift*.
- p. 309 301. Proza. *Jalousie ofte haet*.
- p. 313 302. Lied 177. 1 strofe x 8 verzen.
 [T] *Madrigal*.
 [I] *De lieffde op een tijt hadt Venus eens verloren*
Daerom belooft sij die een kus een soete soen
- p. 313 303. Lied 178. 1 strofe x 5 verzen.
 [T] *Ander Madrigal*.
 [I] *Ghij lastert en verwijdt t' onrecht uwen man*
Dat hij dus sonder reên van u Jalours wilt sijn
- p. 314 304. Gedicht, 388 verzen. *Beschrijvinghe van een lieffde huijs*. || *Satijre off spooekdicht*.
- p. 321 Katern O**
- p. 337 305. Proza. *Droom*.
- p. 338 306. Lied 179. 1 strofe x 8 verzen.
 [T] *Madrigal*.
 [I] *Jan vraeghde aen sijn buere vrouw*
waer hij sijn meulen stellen souw
- p. 338 307. Gedicht, 6 verzen. *Opschrift*.
- p. 339 308. Proza. *Zaga-Christ* || *off* || *De doodt vanden Coninck van Ethiopie*.
- p. 345 Katern P**
- p. 350 309. Gedicht, 14 verzen. *Op het misval off misbaeringhe*.
- p. 351 310. Gedicht, 14 verzen. *Antwoordt*.
Eijnde || *Van desen overghetranslateerden* || *boeck ettchetera*.
- p. 351 311. Proza. *Blij eijndighe vrijagie van Thirsis met* || *de overschoone ende soete Cassandra*.
- p. 352 *Eijnde* || *van* || *Desen samen gheraepeten boeck ende* || *bij een versamelde dinghen. ettchetera*. || *Anno 1696*.

2.2 De materiële samenstelling van het handschrift

Het Mengelmoes bestaat uit een boekblok van 16 katernen. Alle katernen in het handschrift bestaan uit drie vellen, behalve de achtste (katern H), die slechts uit twee vellen bestaat. In het totaal zijn er voor *Het Mengelmoes* dus 47 vellen papier gebruikt. Zij zijn gevouwen in kwartoformaat en hebben alle het watermerk 'narrenkap', met tegenmerk 'PR'. Dit watermerk komt niet voor in de watermerkencollectie van W.A. Churchill, maar de narrenkap komt zeer vaak voor op zeventiende-eeuws Nederlands papier. Veel van dat papier werd echter vervaardigd in Frankrijk, vooral in de

toenmalige provincie Angoumois.¹²³ In een (onvolledige) lijst van Franse papiermakers die werkten voor de zeventiende-eeuwse Nederlandse markt, staat in het naslagwerk van W.A. Churchill één naam die we kunnen linken aan ‘P.R.’: Pierre Riflaud, die in 1690 in Angoumois papier maakte in de molen ‘La Couronne’.¹²⁴ Maar uit Churchills lijst van ‘Ream Wrappers of Paper’ blijkt dat het watermerk in het papier van Pierre Riflaud het stadswapen van Amsterdam was, en niet de narrenkap.¹²⁵ Het is dus niet duidelijk waar het papier dat voor *Het Mengelmoes* is gebruikt, vandaan kwam.

Alle 311 teksten in het handschrift zijn zeer zorgvuldig genoteerd. Er is bijvoorbeeld geen enkel woord doorgehaald. Dit zijn aanwijzingen dat de schrijver/samensteller van *Het Mengelmoes* de teksten heeft afgeschreven van andere bladen waarop hij ze verzamelde of voorbereidde; voorafgaande (klad)versies dus. In elk geval is *Het Mengelmoes* niet geschreven van p. 1 tot p. 360. Het is een ‘samen gheraep ten boeck’,¹²⁶ niet alleen omdat het handschrift inhoudelijk veel ‘bij een versamelde dinghen’ bevat,¹²⁷ maar ook omdat het boekblok zelf is gecompileerd: het bestaat uit een aantal delen die oorspronkelijk afzonderlijk hebben bestaan. Anders gesteld, in de terminologie van Erik Kwakkel: de huidige gebruiksfase van *Het Mengelmoes*, die sinds 1696 onveranderd is, bestaat uit verschillende gebruikseenheden die oorspronkelijk apart door het leven gingen.¹²⁸

2.2.1 De opbouw van het handschrift

2.2.1.1 Zestien katernen

De paginering in *Het Mengelmoes* loopt van pagina 1, het titelblad van het manuscript, tot 360, de laatste beschreven bladzijde in het handschrift. Die paginering is in tegenstelling tot de teksten in *Het Mengelmoes* niet geschreven in inkt maar in

¹²³ CHURCHILL 1935, 6-7. Angoumois komt overeen met het centrale deel van het huidige departement Charente in het zuidwesten van Frankrijk.

¹²⁴ CHURCHILL 1935, 20.

¹²⁵ CHURCHILL 1935, 34-38.

¹²⁶ *Het Mengelmoes*, 360.

¹²⁷ *Het Mengelmoes*, 1.

¹²⁸ KWAKKEL 2002, 4-6.

potlood, en de schrijfwijze van de cijfers is niet dezelfde als die in de rest van het handschrift. Zij is later aangebracht. Voor elke nieuwe tekst in *Het Mengelmoes* staat er ook een kruisje, eveneens in potlood, en wellicht toegevoegd door degene die de paginanummers heeft genoteerd. Er bevinden zich echter ook nog lege bladzijden vóór p. 1 en na p. 360. Daarom zal ik in dit hoofdstuk geregeld naar de zelf toegekende katernsignaturen verwijzen.

Katern A loopt tot en met p. 16 (fol. A12v). Twee van de drie vellen in deze katern zijn tegelijk gevouwen en daarna in vier bifolia losgesneden. Er is immers precies evenveel van het watermerk te zien op fol. A11 en A12. Eén vel is apart gevouwen en losgesneden tot twee bifolia. Op fol. A8 is het watermerk zichtbaar. Deze twee bifolia zijn tussen de vier andere bifolia geschoven: de twee buitenste bifolia bleven op hun plaats, dan kwamen de twee bifolia van het apart gesneden vel, en de twee binnenste bifolia behoorden tot de twee samengevouwen vellen. De helft van het buitenste bifolium, fol. A1, is echter weggesneden. Folium A2 en A3 zijn tegen elkaar en tegen de binnenkant van de lederen boekband gekleefd, ter versteviging. Folium A4 is blanco en dient als schutblad. Folium A5r is het titelblad van *Het Mengelmoes*, en is later genummerd als p. 1.

Katern B beslaat de bladzijden 17 tot en met 40 (fol. B1r-B12v). De drie vellen in deze katern zijn afzonderlijk gevouwen en in elkaar geschoven. Het middelste vel is in het buitenste geschoven, en het binnenste in het middelste.¹²⁹

Katern C loopt van bladzijde 41 tot en met 64 (fol. C1r-C12v). Het is onduidelijk hoe de drie vellen in deze katern hun plaats hebben gekregen. Als we de katern beschouwen als zes opengevouwen bifolia die op elkaar liggen, dan is, vanaf het garen tussen p. 52 en 53 (fol. C6v en C7r) geteld, de narrenkap zichtbaar op het derde, het vijfde en het zesde bifolium. Waar de andere helften van de oorspronkelijke vellen zich bevinden, is niet te achterhalen.

Katern D beslaat de bladzijden 65 tot en met 88 (fol. D1r-D12v). De drie vellen in deze katern zijn in dezelfde richting gevouwen. Katern E bevat de pagina's 89 tot en met 112 (fol. E1r-E12v). De drie vellen in deze katern zijn samengelegd en na het lossnijden in volgorde blijven zitten. Katern F beslaat de bladzijden 113 tot en met 136

¹²⁹ Ook in de katernen D, E, F, I, J, K, L, M, N, O en P is het middelste vel steeds in het buitenste geschoven, en het binnenste vel in het middelste. Het buitenste vel beslaat dan telkens fol. 1r-2v en 11r-12v in de katernen, het middelste vel fol. 3r-4v en 9r-10v, en het binnenste vel fol. 5r-8v.

(fol. F1r-F12v). De drie vellen zijn afzonderlijk gevouwen. Katern G loopt van bladzijde 137 tot en met 160 (fol. G1r-G12v). De narrenkap is zichtbaar op het derde, het vierde en het vijfde bifolium, te tellen vanaf het bindgaren tussen p. 148 en 149 (fol. G6v en G7r). Katern H bestaat uit slechts twee vellen. Ze beslaan de bladzijden 161 tot en met 176 (fol. H1r-H8v). De twee vellen zijn tegelijk gevouwen en na het lossnijden in volgorde blijven zitten.

Katernen I, J en K zijn op dezelfde manier tot stand gekomen: de drie vellen zijn in dezelfde richting maar afzonderlijk gevouwen. Katern I bevat de bladzijden 177 tot en met 200 (fol. I1r-I12v), katern J beslaat de bladzijden 201 tot en met 224 (fol. J1r-J12v), en katern K beslaat de bladzijden 225 tot en met 248 (fol. K1r-K12v). Ook de katernen L, M en N hebben onderling dezelfde samenstelling. De drie vellen zijn afzonderlijk gevouwen, en niet in dezelfde richting. Katern L loopt van bladzijde 249 tot 272 (fol. L1r-L12v), katern M beslaat de bladzijden 273 tot en met 296 (fol. M1r-M12v), en katern N loopt van bladzijde 297 tot 320 (fol. N1r-N12v).

Voor de katernen O en P zijn er telkens drie vellen op elkaar gelegd en samen gevouwen. De vellen zijn na het lossnijden in volgorde blijven zitten. Katern O beslaat de bladzijden 321 tot en met 344 (fol. O1r-O12v), en katern P loopt van bladzijde 345 tot aan het einde van het handschrift (fol. P1r-P11v). Na pagina 360 (fol. P8v) volgen er twee lege bladzijden: fol. P9 dient als schutblad. Fol. P10 en P11 zijn tegen elkaar en tegen de lederen band gekleefd, en fol. P12 is weggesneden.

2.2.1.2 Ontbrekende teksten en (deels) onbeschreven bladzijden

Een aantal bladzijden in *Het Mengelmoes* is (deels) onbeschreven. Dat er ook enkele teksten ontbreken, blijkt uit het feit dat er wel een titel staat, maar dat er geen tekst volgt. Die codicologische feiten kunnen bijdragen om de structuur van *Het Mengelmoes* beter te begrijpen. Hieronder staan ze opgesomd.

- Op p. 2 (fol. A5v) staat er bovenaan 'Voor-reden'. De bladzijde is verder leeg, net als de volgende (fol. A6r). De eerste tekst van *Het Mengelmoes* begint op p. 4 (fol. A6v).

- Halfweg p. 17 (fol. B1r) staan de titel en de wijsaanduiding ‘*Liedeken: op de wijse van: salomon c’est un homm’ incomparable. ettchetera*’. Het lied zelf ontbreekt echter. Na de titel volgt er een halve lege bladzijde.
- Pagina 61 (fol. C11r) is onderaan voor circa een derde van het blad onbeschreven gebleven. Bladzijden 62 en 63 (fol. C11v en C12r) zijn volledig blanco.
- Bladzijde 113 (fol. F1r) is blanco.
- Halfweg p. 231 (fol. K4r) staan de titel en de wijsaanduiding ‘*Liedeken: stemme: alsoo t’ begint’ genoteerd*. Het lied zelf ontbreekt. De rest van de pagina is blanco.
- Halfweg p. 240 (fol. K8v) wordt er een *Raedtsel* aangekondigd. De tekst ontbreekt, en de rest van de bladzijde is blanco.

2.2.1.3 De verschillende delen van *Het Mengelmoes*

Het Mengelmoes bestaat uit verschillende delen. Dat blijkt al uit de titel van het handschrift op fol. A5r (p. 1). Daar is er sprake van een ‘versamelingh van veele hedendaeghsche nieuwe dinghen’, van een ‘deel nieuwghemaecte Liedekens’ en van een vertaling van een boek. Het titelblad van dat vertaalde boek bevindt zich op p. 232 (fol. K4v):

Vrolijkke ende heerlijcke || Poëterije || van desen tijdt || vermeerdert || met de ghedichten ende veersen || van Zagachrist || off de doodt vanden koninck van || Ethiopien || en van meerdere verscheijde || nieuwe stucken || De welcke noijt en sijn ghedruckt || vertaelt ende overgeset || uijdt || De Fransche in de duijtsche taele || Door P.N.D. || In orateursche stiel || sijnde || Dit Jaer Gedruckt || Anno || Domini ettcetera.¹³⁰

De vertaling loopt tot op p. 351 (fol. P4r) in de zestiende katern, waar er onderaan staat geschreven: ‘Eijnde Van desen overghetranslateerden boeck ettchetera’.

De *Vrolijkke ende heerlijcke Poëterije* in *Het Mengelmoes* is een nagenoeg volledige vertaling van de *Poesies gaillardes et heroiques de ce temps. Augmentées Du Poëme de Zaga-Christ, ou la mort du Roy d’Ethiopie, & de plusieurs pieces nouvelles, qui*

¹³⁰ Ik kort de titel voortaan af tot *Vrolijkke ende heerlijcke Poëterije*.

*n'ont jamais esté imprimées. Imprimé cette année.*¹³¹ De vertaling is nagenoeg volledig, want het *Sonnet Enigmatique* op p. 18 en het gedicht *Metamorphose des yeux de Philis en astres* op p. 32-54 in de *Poesies gaillardes* ontbreken in *Het Mengelmoes*. Het *Sonnet Enigmatique* wordt wel aangekondigd – er staat *Raedtsel (Het Mengelmoes, 240)* – maar de tekst is niet genoteerd. De vertaling bevat geen teksten die niet voorkomen in de *Poesies gaillardes*.¹³²

De *Vrolijkke ende heerlijcke Poëterije* vormt dus een apart deel in *Het Mengelmoes*. Na dit deel volgt er nog één tekst: de *Blij eijndighe vrijagie van Thirsis met de overschoone ende soete Cassandra*.¹³³ Deze prozatekst beslaat p. 352 tot en met 360 in de zestiende katern en is inhoudelijk feitelijk dus ook een apart deel in het handschrift.

Voorafgaand aan de *Vrolijkke ende heerlijcke Poëterije* kunnen er nog drie ‘aparte’ delen in *Het Mengelmoes* worden aangeduid. Het eerste deel is het ‘deel nieuwghemaecte Liedekens’ dat het titelblad van het handschrift vermeldt. Het betreft de (lied)teksten vanaf p. 9 tot en met p. 61 in het handschrift.¹³⁴ Deze teksten bevinden zich dus in de eerste drie katernen.

Het tweede ‘aparte deel’ is de ‘versamelingh [...] nieuwe dinghen’ in *Het Mengelmoes*, zoals die op het titelblad wordt genoemd. Die ‘versamelingh’ bestaat zelf echter uit twee deelverzamelingen teksten. De eerste deelverzameling in de ‘versamelingh [...] nieuwe dinghen’ bevat de teksten vanaf p. 64 tot en met p. 112; i.e. vanaf de laatste bladzijde van de derde katern tot de laatste bladzijde van de vijfde katern. Dit deel bestaat uit zeer heterogene teksten en tekstgenres: een lange prozatekst, een cluster van veertien recepten en remedies, raadsels, brieven, epigrammen, juridische teksten, gedichten, een boekenlijstje, enzovoort. Dit deel bevat slechts één liedje, en dat is dan nog het enige lied in het Duits in heel het handschrift.

¹³¹ POESIES GAILLARDDES 1670. Dit boek wordt bewaard in de Bibliothèque nationale de France in Parijs onder signatuur ‘RES P-YE-2595’. Het boek bevat geen plaats en datum van uitgave. De catalogus van de Bibliothèque nationale de France houdt het op [Parijs?], ‘ca. 1670’. Over de manier waarop ik deze bron voor de vertaling van de *Vrolijkke ende heerlijcke Poëterije* heb kunnen traceren, kom ik terug in het zesde hoofdstuk, onder ‘6.5.1 Bron’. Voortaan kort ik de titel af tot *Poesies gaillardes*.

¹³² Zie bijlage 3: ‘Inhoudsopgave *Poesies gaillardes* vs. *Vrolijkke ende heerlijcke Poëterije*’.

¹³³ Ik kort deze titel voortaan af tot de *Blij eijndighe vrijagie*.

¹³⁴ De eerste liedtekst in *Het Mengelmoes* behoort de facto niet tot de ‘nieuwghemaecte Liedekens’. Om praktische redenen wijd ik daarover hier niet verder uit, maar kom ik er later op terug.

De tweede deelverzameling in de ‘versamelingh [...] nieuwe dinghen’ bevat de teksten vanaf p. 113 (fol. F1r), hoewel de eerste beschreven bladzijde van de zesde katern p. 114 is tot en met p. 231 (fol. K4r), de laatste bladzijde voor de vertaling van de *Poesies gaillardes*. Op basis van de inhoud van de tekstcollectie in *Het Mengelmoes* bestaat het handschrift samengevat dus uit de volgende vijf ‘aparte’ delen:

Deel 1: Een ‘deel nieuwghemaecte Liedekens’	fol. A6v-C11r	p. 4-61
Deel 2: Eerste deel van de ‘versamelingh nieuwe dinghen’	fol. C12v-E12v	p. 64-112
Deel 3: Tweede deel van de ‘versamelingh nieuwe dinghen’	fol. D1v-K4r	p. 114-231
Deel 4: <i>Vrolijcke ende heerelijcke Poëterije</i>	fol. K4v-P4r	p. 232-351
Deel 5: <i>Blij eijndighe vrijagie</i>	fol. P4v-P8v	p. 352-360

2.2.2 De structuur van het boekblok

2.2.2.1 Het tweede deel van de ‘versamelingh nieuwe dinghen’

Het uitgangspunt van de analyse van de samenstelling van het boekblok dat uiteindelijk *Het Mengelmoes* vormt, is dat een aantal delen van het handschrift oorspronkelijk afzonderlijke gebruikseenheden waren, die pas later zijn samengebracht in de huidige gebruikseenheid. Bij de reconstructie van de manier waarop dat in zijn werk is gegaan, kunnen de (deels) blanco bladzijden en ontbrekende (maar door titels wel aangekondigde) teksten helpen.

Het tweede deel van de ‘versamelingh nieuwe dinghen’ begint met een blanco pagina (fol. F1r; p. 113). Vanaf fol. F1v (p. 114) tot fol. K3v (p. 230) zijn er geen blanco pagina’s in het handschrift, noch worden er teksten aangekondigd die uiteindelijk nooit zijn genoteerd door de schrijver van *Het Mengelmoes*. Op fol. K4r (p. 231) is dat wel het geval, met halfweg de bladzijde de titel en wijsaanduiding ‘*Liedeken: stemme: alsoo t’ begint*’. De tekst ontbreekt. Dit is een merkwaardige plaats voor een ontbrekende tekst, aangezien op de volgende pagina (fol. K4v, p. 232) het titelblad van de *Vrolijcke ende heerelijcke Poëterije* staat genoteerd.

Aan het ontbrekende lied op fol. K4r gaat er een merkwaardige tekstcluster vooraf. Het gaat om het lied met incipit ‘Waermen comt men hoort vermelden || van de sterck antwerpsche stadt’, en de gedichten *Klinckdicht op de Brouwers natie* en *Anno 1656 penultima Januarij*. Deze drie teksten handelen over de opstand tegen het (centrale) gezag in Antwerpen in de jaren 1655-1659. Ik kom in het volgende hoofdstuk, ‘*Het Mengelmoes: een Antwerps handschrift?*’, op de inhoud van deze teksten terug.

De eerste van deze drie teksten begint op p. 224 of fol. J12v. Dat is dus de laatste bladzijde van de tiende katern. Op de pagina die daaraan voorafgaat (fol. J12r, p. 223), staat een jaarrekening.¹³⁵ Op de bladzijde die daaraan voorafgaat (fol. J11r, p. 222), staan er twee liederen. Het eerste is een lied met de wijsaanduiding ‘Salomon cet homme incomparable’ en het tweede is er één waarvan ten opzichte van alle andere bekende tekstversies alleen de eerste strofe is genoteerd.¹³⁶

Keren we nu terug naar het begin van katern F, met aan het begin de blanco pagina, dan merken we dat er op fol. F1r en F2v (p. 114-115) een lied is geschreven, maar daar is iets mee aan de hand. Het is een afschrift van de liedtekst van Lucas Van Mechelen uit den *Den Boeck der Gheestelijcke Sanghen*,¹³⁷ maar tegenover deze tekstversie ontbreekt in *Het Mengelmoes* de laatste strofe.¹³⁸ Bovendien is de wijsnoemer boven dit lied ‘op de wijze’, terwijl dat bij de volgende liederen steeds ‘stemme’ is.¹³⁹

De hypothese is derhalve de volgende. De katernen F tot en met J hebben oorspronkelijk een afzonderlijke gebruikseenheid gevormd, met zowel vooraan als achteraan drie blanco pagina’s. Zowel vooraan als achteraan deze eenheid was er dus een leeg blad dat dienst deed als schutblad. De tekst van Van Mechelen is pas later genoteerd door de schrijver van *Het Mengelmoes*, in een poging om de lege bladzijden te vullen. In dit geval had hij zich misrekend. Hij had niet genoeg plaats om de tekst volledig af te schrijven. Achteraan de eenheid van vijf katernen heeft hij ook pas op een later moment de laatste drie bladzijden gevuld. Daaraan begon hij met een lied op de wijsaanduiding ‘Salomon cet homme incomparable’. Dat hij vaker liederen op die

¹³⁵ Ik kom op deze rekening terug onder ‘5.2.4 Rekenen en een rekening’.

¹³⁶ Zie de inhoudsopgave, liednr. 171.

¹³⁷ VAN MECHELEN 1631, liednr. 1.

¹³⁸ Zie de inhoudsopgave, liednr. 64.

¹³⁹ Op de verschillende soorten wijsaanduidingen en hun benamingen ga ik om praktische redenen hier nog niet in. Zie daarvoor de inleiding van hoofdstuk 4: ‘Wijsaanduidingen en melodieën’.

wijsaanduiding in zijn handschrift schreef bij pogingen om lege bladzijden te vullen, zal verderop blijken. Na de jaarrekening op fol. J12r noteerde hij de cluster van drie teksten over de opstand in Antwerpen in de jaren 1655-1659. Daarmee verbond hij de eenheid die later katernen F tot en met J werden in *Het Mengelmoes* met een andere gebruikseenheid, namelijk die van de latere katernen K tot en met P in het handschrift, met daarin de *Vrolijkke ende heerelijcke Poëterije*. Omdat de schrijver/samensteller van *Het Mengelmoes* de tekstcluster afschreef van een eerdere (klad)versie, wist hij hoeveel plaats de teksten zouden innemen. In dit geval had hij zelfs een beetje ruimte over, vanaf het midden van p. 231 (fol. K4r). Om de aansluiting van de teksten compleet te maken, voorzag hij daar nog een lied. Hij schreef alvast de titel en de wijsaanduiding op, maar de bijbehorende tekst is er nooit gekomen. De gebruikseenheid die later katernen F tot en met J werden in *Het Mengelmoes*, volledig verbinden met de gebruikseenheid die eraan voorafgaat, is ook nooit helemaal gelukt. Fol. F1r (p. 113) is altijd blanco gebleven.

2.2.2.2 Het eerste deel van de ‘versamelingh nieuwe dinghen’

Voorafgaand aan de blanco bladzijde op p. 113 waarmee het tweede deel van de ‘versamelingh nieuwe dinghen’ begint, bevinden zich twee katernen die qua inhoud compleet afwijken van de voorafgaande drie katernen met ‘nieuwghemaecte Liedekens’, en van de katernen die volgen met in eerste instantie vier katernen die ook uitsluitend liederen bevatten. Het betreft de vierde en vijfde katern in het handschrift. Dit deel is het eerste deel van de ‘versamelingh nieuwe dinghen’ in *Het Mengelmoes*.

Deze twee katernen hebben ook een gebruikseenheid gevormd alvorens ze hun plaats kregen in het huidige boekblok. Hoeveel lege bladzijden er zich achteraan de uiteindelijk vijfde katern in *Het Mengelmoes* bevonden, in de periode dat de twee katernen een aparte eenheid vormden, is niet exact te achterhalen. Dat er ook hier helemaal in de laatste fase vóór de voltooiing van *Het Mengelmoes* teksten zijn neergeschreven om lege bladzijden te vullen, lijkt wel zeker. Op de voorlaatste bladzijde van de vijfde katern (katern E) staat er onderaan de pagina onder de titel *Chronicon* ‘Dux baVarIe et anglIe reX fortIa VICerVnt MenIa. 1695’. Dit is een

verwijzing naar de herovering van Namen in 1695 tijdens de Negenjarige Oorlog;¹⁴⁰ historisch de recentste gebeurtenis die aan bod komt in *Het Mengelmoes*.

Hoeveel blanco pagina's er zich aanvankelijk bevonden vooraan deze twee katernen, kan wel met zekerheid worden vastgesteld. De cluster met veertien recepten en remedies vangt pas aan op fol. D4v (p. 72). In wat de huidige vierde katern in *Het Mengelmoes* is, gingen daar dus zeven bladzijden aan vooraf. Deze worden gevuld door de historietekst *Segheprael op de become victorie ter see tusschen de wijt beruchte Battavieren ende kloeckmoedighe Britten behaeldt op de opgheblasene Franssen voorgevallen Anno. 1692*.¹⁴¹ Merkwaardig genoeg begint deze tekst niet op de eerste pagina van de huidige vierde katern (fol. D1r) maar op de laatste bladzijde van de derde katern (fol. C12v). De derde katern bestaat verder uitsluitend uit 'nieuwghemaecte Liedekens'. Achteraan deze katern is er nogal wat papier onbeschreven. Fol. C11r (p. 61) is niet helemaal tot onderaan gevuld, en fol. C11v (p. 62) en C12r (p. 63) zijn blanco.

De prozatekst *Segheprael* verbindt dus de (huidige) derde katern met de vierde katern, of de eerste aparte gebruikseenheid in *Het Mengelmoes* met de tweede. Bij het verbinden van de derde en de vierde katern heeft de schrijver/samensteller van *Het Mengelmoes* bij wijze van spreken van achter naar voor gewerkt. Dat deed hij ook bij het opvullen van de lege bladzijden vooraan de katern die later katern F in *Het Mengelmoes* werd. Daar noteerde hij het afschrift van het lied van Van Mechelen ook voor wat daarvoor de eerste beschreven bladzijde van de katern was, en niet vanaf de eerste blanco pagina. Bij het noteren van de *Segheprael* moet hij die tekst hebben afgeschreven van een eerdere (klad)versie, zodat hij wist hoeveel ruimte hij nodig had. Hij wilde de eerste zeven, blanco bladzijden van de huidige vierde katern met die tekst vullen tot op het laatste onbeschreven folium tot op dat moment (i.e. fol. D4r). Zodoende begon hij met het noteren van deze prozatekst op fol. C12v. Hij had goed gerekend. Onderaan fol. D4r is er slechts een klein beetje witruimte over; de *Segheprael* paste precies. Zo verbond hij de tweede aparte gebruikseenheid in *Het Mengelmoes* met de eerste: de 'nieuwghemaecte Liedekens'.

¹⁴⁰ Ik kom op deze historische gebeurtenis terug in hoofdstuk 7, 'Politiek en religie (1683-1696) in *Het Mengelmoes*'.

¹⁴¹ Ik vermeld de titel voortaan afgekort tot *Segheprael*. Deze tekst wordt ook uitgebreid besproken in hoofdstuk 7, 'Politiek en religie (1683-1696) in *Het Mengelmoes*'.

2.2.2.3 Het ‘deel nieuwghemaecte Liedekens’

De derde katern maakt samen met de eerste twee katernen het ‘deel nieuwghemaecte Liedekens’ in *Het Mengelmoes* uit.¹⁴² Op wat deze ‘nieuwghemaecte Liedekens’ onderscheidt van de liederen in de rest van het handschrift, kom ik terug in het vierde hoofdstuk, ‘Wijsaanduidingen en melodieën’.

Aan het einde van de derde katern waren er dus minstens drie blanco bladzijden alvorens de schrijver/samensteller van *Het Mengelmoes* deze katern aan de vierde katern ‘verbond’. Er zijn geen sluitende aanwijzingen dat hij vooraan de derde katern ook ooit één of meerdere pagina’s onbeschreven liet om eventueel als schutblad(en) te dienen. Strikt genomen is het mogelijk, omdat er geen teksten doorlopen van fol. C1r (p. 41) tot fol. C1v (p. 42); van fol. C1v tot fol. C2r (p. 43) en van fol. C2r tot fol. C2v (p. 44). Het eerste blad (C1r en C1v) van deze katern kan dus ooit blanco zijn geweest en hebben gediend als schutblad, en de eerste drie bladzijden van deze katern kunnen blanco zijn geweest terwijl de volgende bladzijden al waren beschreven, zodat het aantal blanco pagina’s vooraan het aantal onbeschreven bladzijden achteraan de katern spiegelde. Dat valt echter niet te bewijzen.

Omdat er geen tekst doorloopt van de tweede katern tot op de derde katern, hebben deze katernen de facto onafhankelijk van elkaar bestaan. Niets sluit echter uit dat hun volgorde al vastlag op het moment dat de schrijver van *Het Mengelmoes* de derde en de vierde katern met elkaar verbond door de *Segheprael*, en dat ze tot dezelfde productie-eenheid behoorden.¹⁴³ Ook wat de tweede katern betreft is het niet uitgesloten dat er zich achteraan oorspronkelijk blanco bladzijden bevonden om als schutblad(en) te dienen. In de gehele tweede katern zijn er slechts twee teksten die doorlopen over de grens tussen twee folia. Dat is bij het *Liedeken* op fol. B3v-B4r (p. 22-23) en bij het *Liedeken* op fol. B1v-B2r (p. 18-19).

Voorafgaand aan dat laatste *Liedeken* bevindt zich de eerste pagina van de tweede katern. Opvallend is dat er daar een tekst ontbreekt. Er wordt halfweg deze bladzijde wel een *Liedeken* aangekondigd ‘op de wijze van: Salomon c’est un homm’ incomparable’, maar de tekst is niet genoteerd. Dit is een aanwijzing dat de eerste

¹⁴² Behalve dus de eerste liedtekst in het handschrift.

¹⁴³ Cfr. KWAKKEL 2002, 4.

bladzijde van de (huidige) tweede katern aanvankelijk niet beschreven was, terwijl de andere teksten in die katern al wel waren genoteerd, en dat de schrijver/samensteller van *Het Mengelmoes* een poging heeft gedaan om de uiteindelijke tweede katern te verbinden met de eerste katern, door teksten op de lege bladzijde(n) neer te schrijven. Om daarover uitsluitsel te bekomen moet de eerste katern worden onderzocht, maar de complexiteit van deze katern wordt inzichtelijker door eerst de andere ‘aparte’ eenheden van *Het Mengelmoes* nader te beschouwen.

2.2.2.4 De Vrolijke ende heerlijcke Poëterije

De *Vrolijke ende heerlijcke Poëterije* of de vertaling van de *Poesies gaillardes* in *Het Mengelmoes* begint dus op fol. K4v (p. 232) in het handschrift, met op die pagina het titelblad van de vertaling. Voorafgaand aan dat titelblad bevatte deze katern, net als katern D, dus oorspronkelijk zeven onbeschreven bladzijden.

Op fol. K5r (p. 233) begint de eerste tekst vertaald uit de *Poesies gaillardes*. Het betreft een prozavertaling van een zeer controversiële tekst van Jean Benech De Cantenac.¹⁴⁴ Opvallend is, dat deze tekst precies past op het binnenste vel van de katern. Aangezien de vellen los in elkaar waren geschoven, kan deze vertaling een tijd lang als aparte gebruikseenheid los hebben gecirculeerd, terwijl de schrijver/samensteller van *Het Mengelmoes* de vertaling van de *Poesies gaillardes* verder net overschreef van de eerdere (klad)versie(s). De (vertaalde) tekst van Cantenac leent zich er inhoudelijk toe om gegeerd leesmateriaal te zijn, dus het losse circuleren van die vertaling is zeker een mogelijkheid. Deze gang van zaken zou een merkwaardig codicologisch feit kunnen verklaren. De vertaling van het *Sonnet Enigmatique* op p. 18 in de *Poesies gaillardes* ontbreekt in *Het Mengelmoes*, hoewel de tekst wel wordt aangekondigd met de titel *Raedtsel*, en er voldoende ruimte is om de 14 verzen van het sonnet in vertaling neer te schrijven. Dat de schrijver van *Het Mengelmoes* het neerschrijven naliet omdat hij bezwaar had tegen de inhoud van het sonnet, is geen verklaring. De tekst zou perfect in de tekstcollectie in *Het Mengelmoes*

¹⁴⁴ Ik bespreek deze tekst uitgebreid in hoofdstuk 6, ‘Taboeteksten in *Het Mengelmoes*’.

hebben gepast.¹⁴⁵ Zodoende ontbreekt er een tekst, precies onderaan de laatste bladzijde van het vel waarop de vertaling van de tekst van Cantenac zich bevindt. Het is denkbaar dat de schrijver van *Het Mengelmoes* de vertaling van die tekst uitleende, nadat hij de titel van de vertaling van het *Sonnet Enigmatique* al had genoteerd, maar voordat hij de vertaling van dat sonnet ook daadwerkelijk overschreef. Door onbekende omstandigheden is het er daarna nooit meer van gekomen.

Buiten het *Sonnet Enigmatique* en het gedicht *Metamorphose des yeux de Philis en astres* op p. 32-54 in de *Poesies gaillardes* bevat de *Vrolijkke ende heerelijcke Poëterije* in *Het Mengelmoes* vertalingen van alle teksten uit de Franse brontekst. *Metamorphose des yeux de Philis en astres* is de langste tekst in de *Poesies gaillardes* en is weinig spectaculair, wat de reden kan zijn geweest voor de vertaler en/of de schrijver/samensteller van *Het Mengelmoes* om deze tekst niet te vertalen of niet mee op te nemen in het handschrift.¹⁴⁶

Het aantal teksten dat vertaald kon worden, was beperkt: de *Poesies gaillardes* bevat 51 teksten. De schrijver van *Het Mengelmoes* wist ook hoeveel ruimte de teksten in beslag zouden nemen, want hij schreef ze over van kladversies. Dat maakt een bepaald codicologisch feit des te merkwaardiger. Het betreft de samenstelling van wat de laatste katern in *Het Mengelmoes* is geworden.

2.2.2.5 De laatste katern in *Het Mengelmoes*

De vertaling van de *Poesies gaillardes* in *Het Mengelmoes* loopt tot op fol. P4r (p. 351); i.e. de zevende pagina van de laatste katern in het handschrift. Onderaan die bladzijde staat genoteerd 'Eijnde Van desen overghetranslateerden boeck'. De drie vellen waaruit deze katern bestaat, zijn samen gevouwen en in volgorde blijven zitten, daarvan getuigt de positie van het watermerk. De vraag is, waarom de schrijver van *Het Mengelmoes* op die manier 24 bladzijden voorzag – want dat was oorspronkelijk het

¹⁴⁵ Voor de transcriptie van het Franse sonnet, zie bijlage 2: 'Transcriptie van *Sonnet Enigmatique* (*Poesies gaillardes*, 18)'.
¹⁴⁶ Voor een vergelijking tussen de tekstvolgorde in *Het Mengelmoes* en die in de *Poesies gaillardes*, die overigens bijna volledig overeenstemt, en een vergelijking van de titels in beide werken, zie bijlage 3: 'Inhoudsopgave *Poesies gaillardes* vs. *Vrolijkke ende heerelijcke Poëterije*'.

aantal pagina's waaruit de laatste katern in het handschrift bestond – terwijl hij er maar zeven nodig had om het overschrijven van de vertaling te voltooien. Dit maakt het hoogst twijfelachtig dat hij ooit van plan was om de vertaling van de *Poesies gaillardes* apart te laten inbinden. Na de vertaling volgt in *Het Mengelmoes* de prozatekst *Blij eijndighe vrijagie*. Deze tekst loopt van fol. P4v (p. 352) tot P8v (p. 360). Voor het feit dat de schrijver/samensteller van *Het Mengelmoes* ooit van plan was om alleen de vertaling en de *Blij eijndighe vrijagie* samen te laten inbinden, is er geen bewijs. Op het titelblad van de vertaling van de *Poesies gaillardes* (p. 232), noch elders in *Het Mengelmoes* wordt er van de *Blij eijndighe vrijagie* melding gemaakt, totdat de tekst effectief in het handschrift staat genoteerd.

De meest voor de hand liggende verklaring is, dat de schrijver van *Het Mengelmoes* oorspronkelijk van plan was om nog meer teksten te noteren achter de *Blij eijndighe vrijagie*; dat het dus een 'productie-eenheid met groei' was.¹⁴⁷ Zover is het echter nooit gekomen. Op een gegeven moment was de stand van zaken, dat hij zes katernen van drie gevouwen en ineengeschoven vellen had, die 'apart' maar op zich als een aaneensluitend deel bestonden; een aparte gebruikseenheid dus. Vooraan deze verzameling katernen bevonden er zich zeven blanco bladzijden, en achteraan acht. Wat het einde van die verzameling katernen betreft, zou die situatie ongewijzigd blijven tot vlak voor het inbinden van het volledige handschrift zoals het is overgeleverd.

Intussen moet de schrijver/samensteller van *Het Mengelmoes* de idee hebben opgevat om de verschillende 'aparte' delen van *Het Mengelmoes* te verbinden tot een 'samen gheraepden boeck'. Hij kon dus teksten beginnen te implementeren om de verschillende gebruikseenheden of katernen met elkaar te verbinden, zoals de *Segheprael* over de grens tussen katernen C en D, en het lied met het beginvers 'Waermen comt men hoort vermelden' over de grens tussen katernen J en K.

Op dit werk na, was het werk aan één 'apart' deel in *Het Mengelmoes* nog niet helemaal voltooid. Het betreft het 'deel nieuwghemaecte Liedekens' vooraan het handschrift. De tweede en derde katern die mee dit 'apart' deel in het handschrift vormen, zijn besproken. Maar hoe kwam de eerste katern van dit deel en uiteindelijk het gehele handschrift tot stand, en kreeg het zijn plaats in het boekblok?

¹⁴⁷ KWAKKEL 2002, 5.

2.2.2.6 De eerste katern in *Het Mengelmoes*

De eerste tekst in *Het Mengelmoes* is de *Zege-sangen op het innemen van de stercke stadt en t' casteel van Namen* [...].¹⁴⁸ Het betreft een overwinningslied over de herovering van Namen door de geallieerden op de Franse legers van Lodewijk XIV in 1695.¹⁴⁹ Namen was strategisch een belangrijke stad, en de herovering betekende de definitieve kentering tijdens de Negenjarige Oorlog in het voordeel van de geallieerden.¹⁵⁰ De schrijver/samensteller van *Het Mengelmoes* plaatste deze tekst bewust vooraan in het manuscript. Om de *Zege-sangen* precies vooraan in zijn compilatie te plaatsen, heeft hij in elk geval een aantal merkwaardige ingrepen gedaan.

De *Zege-sangen* zijn oorspronkelijk geschreven op twee vellen die samen zijn gevouwen, zoals blijkt uit de positie van het watermerk op fol. A11 en A12. Aan de tekst, die vijf bladzijden in beslag neemt, gingen er zeven blanco bladzijden vooraf, en volgden er nog eens vier onbeschreven pagina's. Dit is dus het derde 'aparte' deel in *Het Mengelmoes* waaraan er oorspronkelijk exact zeven blanco bladzijden voorafgingen aan de eerste tekst.

De totstandkoming van de eerste katern kan ter verduidelijking het eenvoudigst stapsgewijs schematisch worden voorgesteld. Als we ons inbeelden dat er aanvankelijk twee vellen papier op elkaar liggen die vervolgens samen worden gevouwen, dan is het blad dat eerst bovenaan lag, na de eerste vouwbeurt het 'binnenste' vel, en het vel dat bij aanvang onderaan lag, het 'vel om het binnenste vel heen'. Wanneer de vellen dan samen zijn gevouwen in kwarto (tot 16 bladzijden), en we het oorspronkelijk bovenaan liggende vel 'X' noemen, en het aanvankelijk onderaan liggende vel 'Y', dan zag de katern er als volgt uit, toen de *Zege-sangen* voor het eerst 'net' waren genoteerd:

¹⁴⁸ *Het Mengelmoes*, 4-8. Ik vermeld de titel voortaan afgekort tot *Zege-sangen*.

¹⁴⁹ Cfr. het eerder besproken *Chronicon, Het Mengelmoes*, 111.

¹⁵⁰ Deze liedtekst behoort zoals gezegd niet tot de 'nieuwghemaecte Liedekens', maar gaat er feitelijk aan vooraf.

p. 1.	Y1r	blanco
p. 2.	Y1v	blanco
p. 3.	X1r	blanco
p. 4.	X1v	blanco
p. 5.	X2r	blanco
p. 6.	X2v	blanco
p. 7.	Y2r	blanco
p. 8.	Y2v	begin <i>Zege-sangen</i>
p. 9.	Y3r	vervolg <i>Zege-sangen</i>
p. 10.	Y3v	vervolg <i>Zege-sangen</i>
p. 11.	X3r	vervolg <i>Zege-sangen</i>
p. 12.	X3v	einde <i>Zege-sangen</i>
p. 13.	X4r	blanco
p. 14.	X4v	blanco
p. 15.	Y4r	blanco
p. 16.	Y4v	blanco

In de eerstvolgende fase vulde de schrijver van *Het Mengelmoes* de folia X4r, X4v en Y4r met twee liederen op de melodie ‘Ach schoonste nimf’:

p. 13.	X4r	begin eerste lied ‘Ach schoonste nimf’
p. 14.	X4v	einde eerste lied ‘Ach schoonste nimf’
p. 15.	Y4r	begin en einde tweede lied ‘Ach schoonste nimf’
p. 16.	Y4v	blanco

De *Zege-sangen* waren op dat ogenblik dus het eerste lied in deze katern van twee vellen, het eerste lied op de melodie ‘Ach schoonste nimf’ was liednr. 2, en het tweede lied op die melodie was toen liednr. 3. Vooraan de katern waren er nog steeds zeven blanco bladzijden, en achteraan één. Het is op dit ogenblik dat de schrijver/samensteller van *Het Mengelmoes* heeft besloten om zijn ‘samen gheraep ten boeck’ te voltooien, met de *Zege-sangen* als eerste tekst van zijn manuscript. Daarbij heeft hij twee zaken voor ogen gehouden. Ten eerste wilde hij zich spiegelen aan de gangbare lay-out van gedrukte boeken; i.e. met een titelblad, en met ruimte voor een voorrede. Ten tweede moet op dat ogenblik de (uiteindelijke) laatste katern al voltooid zijn geweest, met de *Blij eijndighe vrijagie* als laatste tekst, en met daarachter nog acht blanco bladzijden. De zeven blanco bladzijden vooraan de katern met de *Zege-sangen* volstonden qua ruimte niet om plaats te bieden voor een titelblad en een voorrede. De schrijver heeft bewust toegewerkt naar een spiegeling van de (uiteindelijke) laatste

katern. Om dat te bereiken, heeft hij een derde vel apart gevouwen om aan de (uiteindelijke) eerste katern toe te voegen. Hij plaatste dit vel echter niet ‘rondom’ die katern, die tot dan toe uit twee gevouwen vellen bestond. De plaats van het watermerk toont aan dat hij het derde vel in bifolia sneed, en deze invoegde in de katern zoals die op dat moment voorlag. Als we dat vel ‘Z’ noemen, dan was dit het resultaat (met tegen de linkermarge ook de foliëring van de uiteindelijk eerste katern (A):

A1r	p. 1.	(ex- p. 1.)	Y1r	blanco
A1v	p. 2.	(ex- p. 2.)	Y1v	blanco
A2r	p. 3.	(ex- p. 3.)	X1r	blanco
A2v	p. 4.	(ex- p. 4.)	X1v	blanco
A3r	p. 5.		Z1r	blanco
A3v	p. 6.		Z1v	blanco
A4r	p. 7.		Z2r	blanco
A4v	p. 8.		Z2v	blanco
A5r	p. 9.	(ex- p. 5.)	X2r	blanco
A5v	p. 10.	(ex- p. 6.)	X2v	blanco
A6r	p. 11.	(ex- p. 7.)	Y2r	blanco
A6v	p. 12.	(ex- p. 8.)	Y2v	begin <i>Zege-sangen</i>
A7r	p. 13.	(ex- p. 9.)	Y3r	vervolg <i>Zege-sangen</i>
A7v	p. 14.	(ex- p. 10.)	Y3v	vervolg <i>Zege-sangen</i>
A8r	p. 15.	(ex- p. 11.)	X3r	vervolg <i>Zege-sangen</i>
A8v	p. 16.	(ex- p. 12.)	X3v	einde <i>Zege-sangen</i>
A9r	p. 17.		Z3r	blanco
A9v	p. 18.		Z3v	blanco
A10r	p. 19.		Z4r	blanco
A10v	p. 20.		Z4v	blanco
A11r	p. 21.	(ex- p. 13.)	X4r	begin eerste lied ‘Ach schoonste nimf’
A11v	p. 22.	(ex- p. 14.)	X4v	einde eerste lied ‘Ach schoonste nimf’
A12r	p. 23.	(ex- p. 15.)	Y4r	begin en einde tweede lied ‘Ach schoonste nimf’
A12v	p. 24.	(ex- p. 16.)	Y4v	blanco

De katern had nu vooraan 11 blanco bladzijden (A1r-A6r), vier blanco bladzijden van A9r tot en met A10v, en nog steeds een blanco bladzijde achteraan de katern.

Om tot een spiegeling met de (uiteindelijke) laatste katern te komen, benutte de schrijver van *Het Mengelmoes* de 11 blanco bladzijden vooraan de katern als volgt. Op fol. A5r schreef hij het titelblad van zijn manuscript. Op fol. A5v noteerde hij bovenaan ‘Voor-Reden’. Die moest er ooit komen, maar is nooit ingevuld. Ook fol. A6r bleef dus onbeschreven. Op fol. A6v begon nu de (uiteindelijk) eerste katern met de *Zege-*

sangen. Bovendien beschreef hij de folia A9r tot en met A10v met een cluster van vijf liederen die alle op de melodie ‘Folie d’Espagne’ zijn gedicht.¹⁵¹ Zodoende zag de (huidige) eerste katern er op dat ogenblik als volgt uit, met vooraan acht onbeschreven bladzijden, gespiegeld aan de acht blanco pagina’s van de (uiteindelijke) laatste katern:

A1r	p. 1.	(ex- p. 1.)	Y1r	blanco
A1v	p. 2.	(ex- p. 2.)	Y1v	blanco
A2r	p. 3.	(ex- p. 3.)	X1r	blanco
A2v	p. 4.	(ex- p. 4.)	X1v	blanco
A3r	p. 5.		Z1r	blanco
A3v	p. 6.		Z1v	blanco
A4r	p. 7.		Z2r	blanco
A4v	p. 8.		Z2v	blanco
A5r	p. 9.	(ex- p. 5.)	X2r	titelblad van <i>Het Mengelmoes</i>
A5v	p. 10.	(ex- p. 6.)	X2v	‘Voor-reden’, nooit ingevuld; pagina verder blanco
A6r	p. 11.	(ex- p. 7.)	Y2r	plaats voor vervolg voorrede; blanco gebleven
A6v	p. 12.	(ex- p. 8.)	Y2v	begin <i>Zege-sangen</i>
A7r	p. 13.	(ex- p. 9.)	Y3r	vervolg <i>Zege-sangen</i>
A7v	p. 14.	(ex- p. 10.)	Y3v	vervolg <i>Zege-sangen</i>
A8r	p. 15.	(ex- p. 11.)	X3r	vervolg <i>Zege-sangen</i>
A8v	p. 16.	(ex- p. 12.)	X3v	einde <i>Zege-sangen</i>
A9r	p. 17.		Z3r	begin eerste lied op ‘Folie d’Espagne’
A9v	p. 18.		Z3v	begin en einde tweede lied op ‘Folie d’Espagne’
A10r	p. 19.		Z4r	derde en vierde lied op ‘Folie d’Espagne’
A10v	p. 20.		Z4v	vijfde lied op ‘Folie d’Espagne’
A11r	p. 21.	(ex- p. 13.)	X4r	begin eerste lied ‘Ach schoonste nimf’
A11v	p. 22.	(ex- p. 14.)	X4v	einde eerste lied ‘Ach schoonste nimf’
A12r	p. 23.	(ex- p. 15.)	Y4r	begin en einde tweede lied ‘Ach schoonste nimf’
A12v	p. 24.	(ex- p. 16.)	Y4v	blanco

Er stonden nu nog een aantal zaken te doen. Ten eerste eindigde deze katern met een blanco pagina. Wat uiteindelijk de eerste pagina van de tweede katern van het ‘deel nieuwghemaecte Liedekens’ en het gehele *Mengelmoes* zou worden, kon, zoals gezegd, op dat moment nog blanco zijn geweest, en dienen als schutblad. Er is op fol. B1r immers de kwestie van het ontbrekende lied onderaan de bladzijde, die erop kon duiden dat de (uiteindelijke) eerste en tweede katern pas met elkaar zijn verbonden

¹⁵¹ Vier van die vijf liederen zijn genoteerd onder de wijsaanduiding ‘Salomon cet homme incomparable’. Onder ‘2.2.2.1 Het tweede deel van de ‘versamelingh nieuwe dinghen’ bleek al dat de schrijver/samensteller van *Het Mengelmoes* een lied onder deze wijsaanduiding noteerde om er een blanco gebleven bladzijde mee te vullen. Voor het belang en de frequentie van deze wijsaanduiding en de bijhorende melodie ‘Folie d’Espagne’ in *Het Mengelmoes*, zie hoofdstuk 4: ‘Wijsaanduidingen en melodieën’.

toen beide katernen verder al 'af' waren. De wijsaanduidingen van de liederen op fol. A12v wijzen erop dat die 'verbinding van de katernen' inderdaad op een later ogenblik heeft plaatsgevonden.

De beide liederen op fol. A12v hebben namelijk de dubbele wijsaanduiding 'Salomon cet homme incomparable' en 'Adieu Margo'. Die dubbele wijsaanduiding komt in *Het Mengelmoes* nog één keer meer voor, en dat is bij een lied op p. 124. Dit lied is in de eerste strofe de vertaling van een Frans lied op p. 127. Het lied op fol. B1r is een volledige vertaling van dat Franse lied. De drie liederen die de op fol. A12v en B1r zijn genoteerd, vormen dus een cluster die bestaat uit teksten die verband houden met het Franse lied op p. 127. Hoewel er geen tekst doorloopt over de grens tussen de eerste en de tweede katern, verbindt die cluster beide katernen wel. B1r was dus oorspronkelijk inderdaad onbeschreven. De ontbrekende tekst op dat folium kan worden verklaard als gevolg van het voornemen van de schrijver van *Het Mengelmoes* om overal waar hij kon in zijn samengestelde handschrift, de witruimte daadwerkelijk met tekst te vullen. Daar is hij door onbekende omstandigheden hier en op sommige andere plaatsen in het handschrift echter niet steeds toe gekomen.

Op het ogenblik dat de eerste en de tweede katern met elkaar waren 'verbonden' door de bovengenoemde tekstcluster, had de schrijver van *Het Mengelmoes* een perfecte spiegeling: acht onbeschreven bladzijden voorafgaand aan het titelblad van zijn handschrift, en acht blanco pagina's na de laatste tekst in zijn verzameling katernen. Bij het samenstellen van het boekblok en bij het uiteindelijke inbinden van de katernen, is de 'spiegeling' volgehouden. Fol. A1 is weggesneden, net als fol. P12. Fol. A2 en A3 zijn tegen elkaar en tegen de band gekleefd ter versteviging, net als fol. P10 en P11. Fol. A4 bleef blanco en bleef dienst doen als schutblad, net als fol. P9. Uiteindelijk zag de eerste katern er dus als volgt uit:

Folium	Pagina	Vel	Inhoud of bewerking
A1r		Y1r	weggesneden
A1v		Y1v	weggesneden
A2r		X1r	tegen de band gelijmd ter versteviging
A2v		X1v	tegen de band gelijmd ter versteviging
A3r		Z1r	tegen fol. A2 gelijmd
A3v		Z1v	tegen fol. A2 gelijmd, onbeschreven pagina
A4r		Z2r	blanco; recto-zijde schutblad
A4v		Z2v	blanco; verso-zijde schutblad
A5r	p. 1.	X2r	titelblad van <i>Het Mengelmoes</i>
A5v	p. 2.	X2v	'Voor-reden', nooit ingevuld; pagina verder blanco
A6r	p. 3.	Y2r	plaats voor vervolg voorrede; steeds blanco gebleven
A6v	p. 4.	Y2v	begin <i>Zege-sangen</i>
A7r	p. 5.	Y3r	vervolg <i>Zege-sangen</i>
A7v	p. 6.	Y3v	vervolg <i>Zege-sangen</i>
A8r	p. 7.	X3r	vervolg <i>Zege-sangen</i>
A8v	p. 8.	X3v	einde <i>Zege-sangen</i>
A9r	p. 9.	Z3r	begin eerste lied op 'Folie d'Espagne'
A9v	p. 10.	Z3v	begin en einde tweede lied op 'Folie d'Espagne'
A10r	p. 11.	Z4r	derde en vierde lied op 'Folie d'Espagne'
A10v	p. 12.	Z4v	vijfde lied op 'Folie d'Espagne'
A11r	p. 13.	X4r	begin eerste lied 'Ach schoonste nimf'
A11v	p. 14.	X4v	einde eerste lied 'Ach schoonste nimf'
A12r	p. 15.	Y4r	begin en einde tweede lied 'Ach schoonste nimf'
A12v	p. 16.	Y4v	eerste teksten van cluster die katern A en B verbindt.
B1r	p. 17.		derde tekst van cluster die katernen A en B verbindt; ontbrekende tekst onderaan de pagina

2.3 Deelbesluit

Een opvallend gegeven dat de analyse van de samenstelling van het boekblok aan het licht bracht, is dat het drie productie-eenheden bevat, waarvan oorspronkelijk de eerste zeven pagina's niet waren beschreven. Dit kan erop duiden dat de schrijver van *Het Mengelmoes* ooit de intentie had om enkele gebruikseenheden apart te laten inbinden, maar dat is niet bewezen. Op een gegeven moment heeft hij in elk geval besloten om meteen alle gebruikseenheden samen in te laten binden. Voor het feit dat hij *Het Mengelmoes* of delen ervan heeft willen laten drukken, zijn er geen aanwijzingen, wel integendeel. Zoals hij uiteindelijk het handschrift samenstelde, met

de nodige ingrepen om de *Zege-sangen* als eerste tekst in zijn handschrift te plaatsen, en het begin van de eerste katern, met oorspronkelijk acht blanco pagina's, precies te spiegelen aan het einde van de laatste katern, heeft hij de compilatie van een gedrukt boek wel willen kopiëren. Ook in de manier waarop hij het titelblad vormgaf, heeft hij 'gekopieerd' wat normaliter het werk van een drukker zou zijn, en niet van de schrijver van een manuscript die dat in druk wilde laten verschijnen. Het was dus de intentie van de schrijver/samensteller van *Het Mengelmoes* om (met de voorafgaande gebruikseenheden) een verzamelhandschrift samen te stellen, zonder meer.

Het is moeilijk om in te schatten wanneer de aparte, voorafgaande gebruikseenheden in het verzamelhandschrift precies tot stand zijn gekomen; welk deel er eerst klaar was, welk het volgende, hoe lang de voorafgaande gebruikseenheden apart door het leven gingen, enzovoort. Het is wel aannemelijk dat de eerste katern als laatste is voltooid, inclusief de verbinding van die katern met de tweede katern.

Hoewel er op basis van de codicologische analyse dus zeker vier voorafgaande gebruikseenheden in *Het Mengelmoes* zijn aan te duiden, houd ik die opdeling niet vol in het vervolg van mijn proefschrift. Ik val daarentegen terug op de opdeling die de schrijver van *Het Mengelmoes* de facto zelf maakte op zijn titelblad. Het eerste deel is het 'deel nieuwghemaecte Liedekens'. Het tweede deel is 'De versamelingh van veele hedendaeghsche nieuwe dinghen'.¹⁵² Dit deel bevat alle teksten in het handschrift na het 'deel nieuwghemaecte Liedekens', en de teksten die voorafgaan aan het derde deel, de *Vrolijcke ende heerelijcke Poëterije*. Bij deze voorafgaande gebruikseenheid hoort in principe ook de prozatekst *Blij eijndighe vrijagie*, maar aan deze tekst zal ik in het vervolg geen aandacht meer besteden. Schematisch ziet de samenstelling van *Het Mengelmoes* zoals ik die voortaan hanteer, er dus als volgt uit:

Deel 1: het 'deel nieuwghemaecte Liedekens'	p. 9-61
Deel 2: de 'verzameling nieuwe dingen'	p. 4-8, 64-231
Deel 3: de <i>Vrolijcke ende heerelijcke Poëterije</i>	p. 232-351

¹⁵² Ik kort dit voortaan af tot de 'verzameling nieuwe dingen'.

3. *HET MENGELMOES: EEN ANTWERPS HANDSCHRIFT?*

3.1 Inleiding

In zijn brief aan Emile van Heurck van 8 februari 1917 zei Prosper Verheyden dat *Het Mengelmoes* volgens hem zonder twijfel van Antwerpse origine is:¹⁵³

Il me paraît hors de doute que le recueil est d'origine anversoise: il contient plusieurs chansons qui se rapportent exclusivement à Anvers (sur l'Escaut couvert de glace; éloge des plus belles filles d'Anvers – et l'auteur les nomme: il y en a de toute condition, depuis les herbergprinsessen jusqu'aux demoiselles de bonne famille! - ; éloge d'Anvers: "Waer men comt men hoort vermelden || Van de sterck Antwerpsche stadt ..."; [...] une autre "van den Antw. Ommegangh"); [...] les chansons où il est question d'autres villes sont des pièces satiriques: il y en a deux sur le Mechelsche Torenbrand; il y a "Hollant is een bollant vol hoeren en boeven" [...].¹⁵⁴

In de catalogus bij de tentoonstelling van liedboeken en -handschriften *Tot vermaeck van alle Sang-lievende Lieden* [...] vermeldden De Wilde en Van Loocke zelfs 'Het is mogelijk dat de samensteller [van *Het Mengelmoes*] van Antwerpse origine was omdat een aantal liederen in het handschrift over Antwerpen gaat én omdat liederen over andere steden doorgaans satirisch of kluchtig van aard zijn'.¹⁵⁵ *Het Mengelmoes* bevat zeven teksten die handelen over Antwerpen, en zes teksten die betrekking hebben op andere plaatsen in de Nederlanden.

¹⁵³ Over Prosper Verheyden schreef onder meer INDESTEGE 1948. Over Emile van Heurck schreef bijvoorbeeld DERMUL 1931.

¹⁵⁴ Eigen transcriptie. De volledige transcriptie van de brief bevindt zich in bijlage 1: 'Transcriptie van de brief van Prosper Verheyden d.d. 8 februari 1917'.

¹⁵⁵ DE WILDE & VAN LOOCKE 2004, 35.

3.2 Zeven teksten over Antwerpen in *Het Mengelmoes*

TEKST 1

*Epigrammata. De brouwers pracht en hooge moedt die sietmen treden mette voedt.*¹⁵⁶

De eerste tekst over Antwerpen in *Het Mengelmoes* is een gedicht van 52 verzen,¹⁵⁷ dat handelt over de gevolgen van het verzet van de Antwerpse brouwers tegen een beslissing van de Brede Raad van Antwerpen in 1655.¹⁵⁸ De Brede Raad legde de brouwers een accijns op van één schelling of zes stuivers per ton goed bier.¹⁵⁹ Voorheen wentelden de brouwers die accijns af op de burgers.¹⁶⁰ De meeste Antwerpse brouwers weigerden te betalen omdat ze meenden dat de accijns diende voor het aflossen van de stadsschulden, en dat niet alleen hun ambacht daarvoor moest opdraaien.¹⁶¹ Ze sloten hun deuren zodat er een bieregrek ontstond, maar de magistraat reageerde streng: het brouwersambacht werd voor iedereen opengesteld en bier mocht van buiten de stad worden geïmporteerd.¹⁶² Ook de dekens van de andere ambachten, die vertegenwoordigd waren in het vierde lid van de Brede Raad,¹⁶³ verzetten zich tegen de opstelling van de bierbrouwers.¹⁶⁴ Niet veel later bonden de bierbrouwers in, en betaalden ze de opgelegde accijnzen.¹⁶⁵

Het duurde dus niet lang vooraleer bleek dat de brouwers zichzelf in de voet hadden geschoten met hun reactie, en daarover handelt de tekst. Al in de titel

¹⁵⁶ *Het Mengelmoes*, 103-104.

¹⁵⁷ Feitelijk betreft het een aaneenschakeling van 26 epigrammen van twee verzen. Dat verklaart de titel ‘*Epigrammata*’.

¹⁵⁸ Voor de oorsprong, samenstelling en ontwikkeling van de Brede Raad, zie PRIMS 1940, 5-11 en PRIMS 1933, 2-27.

¹⁵⁹ GA#4430; VAN HONACKER 1994, 297.

¹⁶⁰ DERYCKE 2011, 51-52.

¹⁶¹ VAN HONACKER 1994, 297.

¹⁶² VAN HONACKER 1994, 297; GA#4430: ‘Mijne heeren Borghemeesteren, Schepenen, [...] en de dekens van ambachten der stadt van Antwerpen hebben geordonneert, ende ordonneren midts desen notarialijcken te doen affvraegen aende dekens vande Brouwers natie deser stadt, oft sij van intentie sijn het te leveren aende gemeijnte deser stadt, hunne witte en swaere bieren, midts betaelende voor elcke tonne eenen schellinck Brouwers gelt, volgens de resolutie vanden Breeden Raede, mede hun te notificeren in cas van weijgeringe oft geene categoricque Antwoorde van Jae, ofte neen, dat de voorzegde heeren van resolutie sijn toe te laeten en te doen publiceren, dat alle de buijten bieren, soo goede als cleijne sullen mogen ingebrocht worden, midts betaelende vande goede oft swaere bieren de ordinarise accijse [...]’. [Eigen transcriptie.]

¹⁶³ VAN HAM 2000, 216: ‘Het eerste lid van de Brede Raad in Antwerpen was de magistraat, het tweede lid bestond uit oud-schepenen, het derde lid omvatte de hoofdmannen en wijkmeesters van de poorterij, en het vierde lid bestond uit vertegenwoordigers van de geprivilegieerde ambachten’. De brouwers behoorden niet toe tot die geprivilegieerde ambachten, zie: VAN HONACKER 1994, 297, noot 196.

¹⁶⁴ GA#4430; VAN HONACKER 1994, 298; DERYCKE 2015, 17.

¹⁶⁵ VAN HONACKER 1994, 298.

alludeert de schrijver op de 'hoogmoed' van de brouwers. In de rest van de tekst schetst hij een beeld van de zieltogende brouwerijen. Over brouwerij 'De Zwaan' zegt hij bijvoorbeeld: 'de Swaen die treurigh singht als haer de doodt genaect || soo singht sij van gelijk nu t' brouwen is gestaect'.¹⁶⁶ Over brouwerij 'De Maan' klinkt het: 'De Maen die is bewolckt men siet haer licht niet schijnen || om dat de breede Raedt door [doet] haren glans verdwijnen'.¹⁶⁷

In totaal komen er in het gedicht op die manier 28 brouwerijen aan bod: 'De borght', 'D'ouw leeuwen', 'de Werelt', 'de Goublom', 'den Roosenhoet', 'De Berri', 'den Ancker', 'De Maen', 'De Coningen alle drij', 'Den arent', 'de Swaen', 'Den Ketel', 'de Snoecken', 'de klock', 'den gekroonden Leeuw', 'De Fortuijn', 'het Vercken', 'Leliblom', 'de roos', 'het Klaverbladt', 'Den bontel mantel', 'den Temst', 'Het Sweert', 'de Bel', 'de Sterr', 'De Kroon', 'het Cruijs' en 'de Trouw'. Op 'de Trouw' na komen deze alle voor in een lijst van Antwerpse brouwerijen uit 1676, al bevat die lijst ook nog de brouwerijen 'Oude Fortuyn', 'Pelicaen', 'Croonborgh', 'Sint Jan', 'Hert' en 'Sonne'.¹⁶⁸ In een lijst van Antwerpse brouwerijen rond 1630 komt brouwerij 'de Trouw' wel voor.¹⁶⁹

De tekst sluit af met een scherpe veroordeling aan het adres van de brouwers. De schrijver vergelijkt hun ongehoorzaamheid (om de accijnzen te betalen) met de zondeval:

Is adam niet te recht uijt Paradijs gesmeten
om dat hij van de vrucht verboden hadde geeten
soo gaet het met u [brouwers] al had gij t' verbodt voldaan
gij sout door beternis naert' hemelrijck nu gaen.
Dat nu gesloten is [...].¹⁷⁰

Het gedicht handelt dus over een historische gebeurtenis in Antwerpen uit 1655-1656, en moet door een inwoner van Antwerpen zijn geschreven. Iemand uit een andere stad zou al de brouwerijen die in de tekst aan bod komen, niet hebben gekend. De persoon die de tekst schreef, nam stelling tegen de Antwerpse brouwers en hun actie.

¹⁶⁶ *Het Mengelmoes*, 103-104: *Epigrammata* [...], 103, v. 15-16.

¹⁶⁷ *Het Mengelmoes*, 103-104: *Epigrammata* [...], 103, v. 9-10.

¹⁶⁸ GA#4434.

¹⁶⁹ GA#4426.

¹⁷⁰ *Het Mengelmoes*, 103-104: *Epigrammata* [...], 104, v. 45-49.

TEKST 2

*Liedeken van den Antwerpschen ommeganck*¹⁷¹

De tweede tekst in *Het Mengelmoes* over Antwerpen is een lied van zeventien strofen van zes verzen over de Antwerpse ommegang. Ommegangen waren van oorsprong religieuze processies, die van officiële zijde werden georganiseerd.¹⁷² In de loop van de zeventiende eeuw werden er, tegemoetkomend aan de smaak van het grote publiek, tal van wereldlijke elementen aan de optochten toegevoegd, tot ongenoegen van vele geestelijken.¹⁷³ Op basis van zes volksboekjes, ‘die als een soort van feestprogramma’s werden uitgegeven telkens de ommegang uitging’,¹⁷⁴ maakte Maurits Sabbe een volledige beschrijving van de zeventiende-eeuwse, Antwerpse ommegang.¹⁷⁵ Vooraan in de optocht gingen de zevenentwintig ambachten, en achteraan de gilden en de geestelijkheid.¹⁷⁶ Tussen hen in liep de ‘eigenlijke ommegang’. Het is daarover dat het *Liedeken van den Antwerpschen ommeganck* handelt.

Sabbe somt de volgorde op, waarin de vaste elementen van de ommegang passeerden. De eerste groep waren de “verstandt-loose ende Sinneloose”, de “Zottekens” zooals sommige volksboekjes ze heeten’.¹⁷⁷ In de eerste strofe van het *Liedeken van den Antwerpschen ommeganck* luidt het: ‘de sottetekens gaen den eersten ganck’.¹⁷⁸ Vervolgens kwam het schip, waarvan Sabbe zegt: ‘Het feestprogramma van 1649 getuigt dat dit schip een allegorische voorstelling is van de rijke zeevaart, “waerinne dese stadt seer treffelijck uitgeschenen heeft”’.¹⁷⁹ De voorstelling in het lied in *Het Mengelmoes* is beduidend minder plechtig: ‘Het schip laveert met sloep en boodt || [...] t’ rammelt daer al met trommels en fluijten’.¹⁸⁰ Na het schip volgde de walvis. In het *Liedeken van den Antwerpschen ommeganck* is dat ook zo. Volgens het ‘programmaboekje’ bij de ommegang van 1685 zat op de walvis ‘den zeegodt Neptunus

¹⁷¹ *Het Mengelmoes*, 139-142: *Liedeken van den Antwerpschen ommeganck*.

¹⁷² THJS 1990, 171; THJS 1992, 9.

¹⁷³ THJS 1990, 173; THJS 1992, 9.

¹⁷⁴ SABBE 1921, 20.

¹⁷⁵ SABBE 1921 gebruikte voor die ‘volledige beschrijving’ boekjes die werden gedrukt bij Antwerpse ommegangen in 1609, 1648, 1649, 1662, 1685 en 1698. Voor een beschrijving van de ommegang van 1648, zie GRIJP 1997, 209-210. Algemener over de Antwerpse ommegang spreekt SABBE 1923, 183-197.

¹⁷⁶ SABBE 1921, 20, 25.

¹⁷⁷ SABBE 1921, 20.

¹⁷⁸ *Het Mengelmoes*, 139-142: *Liedeken* [...], 139, str. 1, v. 3.

¹⁷⁹ SABBE 1921, 21.

¹⁸⁰ *Het Mengelmoes*, 139-142: *Liedeken* [...], 139, str. 2, v. 1,4.

met een croon van lis en ander waterkruyt op 't Hooft, in sijn handt voerende een Zee-scepter, als commandeerende den vis'.¹⁸¹ Daarvan is er in het lied in *Het Mengelmoes* geen sprake.

Vervolgens passeerden er volgens Sabbe nu twee dolfijnen, maar die komen in het *Liedeken van den Antwerpschen ommeganck* niet voor. In het lied volgt nu 'Den olifant',¹⁸² en daarna 'Neptunus die praelt met sijn triumphriet'.¹⁸³ In de volgorde van Sabbe passeerde na de twee dolfijnen eerst Neptunus en dan pas de olifant. Dat is ook de volgorde van de wagens op de prent *De Jarelijkse Triumphante Omgang tot Antwerpen* van Jan Luyken van ca. 1680-1681,¹⁸⁴ die evenwel ook geen dolfijnen vertoont.¹⁸⁵ Sabbe vermeldt: '[I]n 1685 lezen wij dat den olifant, het zinnebeeld van den oorlog is en dat de Romeinen om de overwinning uit te beelden hem een kroon van lauweren, myrte of palm om den hals legden, - wat hij in den Antwerpschen ommegang ook droeg'.¹⁸⁶ In het *Liedeken van den Antwerpschen ommeganck* draagt de olifant ook een kroon, maar ook hier klinkt de tekst beduidend minder plechtig dan de woorden van Sabbe:

Den olifant sien ick daer van verr'
hij heeft een veilcroon [bloemenkrans] op sijn sterr' [hoofd]
daer valt het volck al van de kerr' [kar, praalwagen]
soumen om t' spoock [het monster, de olifant] niet loopen willen
al datmen siet sijn borsten en billen[...].¹⁸⁷

In de volgorde van Sabbe passeren nu de reus Antigoon Druon, dan 'de ruitelij of cavalcade', vervolgens de Parnassusberg, en daarna 'den Maagdekenswagen'.¹⁸⁸ Het profane gedeelte werd afgesloten met de voorstelling van de kameel.¹⁸⁹ De volgorde

¹⁸¹ SABBE 1921, 22.

¹⁸² *Het Mengelmoes*, 139-142: *Liedeken* [...], 139, str. 4, v. 1.

¹⁸³ *Het Mengelmoes*, 139-142: *Liedeken* [...], 139, str. 5, v. 1.

¹⁸⁴ De prent wordt bewaard in het Rijksmuseum in Amsterdam. Ze is ook opgenomen in BROWN 1696 op een bifolium tussen p. 40 en 41. De beschrijving van de ommegang van Brown bevindt zich echter op p. 42. Dat komt doordat er een foutje is geslopen in de paginering in het boek. Bladzijde 40 is gepagineerd als 42, daarna volgt p. 41 en dan opnieuw p. 42. Door de foute paginering plaatste de drukker de prent – zoals voorzien – naast p. 42, maar in wezen was dat p. 40. In principe had de prent zich moeten bevinden tussen p. 42 en 43, na het stukje over de 'Processie of Ommegang'; zie BROWN 1682, 136.

¹⁸⁵ DE LATTIN 1940, 180, vermeldt ook de aanwezigheid van de twee dolfijnen in de optocht, 'dragende op hunnen rug twee naakte kinderen, om te getuigen dat de kinderen met de dolfijnen hun vermaak nemen'.

¹⁸⁶ SABBE 1921, 23.

¹⁸⁷ *Het Mengelmoes*, 139-142: *Liedeken* [...], 139, str. 4, v. 1-5.

¹⁸⁸ SABBE 1921, 23-24.

¹⁸⁹ SABBE 1921, 24.

van de wagens in het lied in *Het Mengelmoes* is anders, daar komt eerst de kameel. Op de prent *De Jarelijkse Triumphante Omgang tot Antwerpen* van Jan Luyken komt de kameel op het toneel in het religieuze gedeelte van de optocht, tussen de drie Koningen en 'de besnijdenis'. Dat laatste tafereel ontbreekt zowel in het onderhavige lied als in de beschrijving van Sabbe. Het verschil tussen de volgorde van de wagens in de analyse van Sabbe en die in het *Liedeken van den Antwerpschen ommeganck* kan natuurlijk ook het gevolg zijn van het feit dat de volgorde van de strofen van het lied onvast is. Er is echter geen tweede versie van dit lied bekend om dit met zekerheid vast te stellen.

Sabbe haalt de beschrijving van de kameel uit het 'programmaboekje' van 1649 aan, waar het dier 'aensienelyck, tam, ende van goeden aerdt' heet te zijn, en het 'wordt mede in de kerck-misselijcke triomphe verthoont'.¹⁹⁰ In het *Liedeken van den Antwerpschen ommeganck* vergaet het de kameel minder goed: 'daer krijght hij sijn huijt vol slaeghen'.¹⁹¹

In dit deel van het *Liedeken van den Antwerpschen ommeganck* sluit de volgorde van de parade weer aan met diegene die Sabbe beschrijft: eerst de reus Druon Antigoon, en dan 'de ruitery of cavalcade, een groep samengesteld door de jonkheid der stad en waarin al de beroemde mannen, vooral de krijgslieden en vorsten van Antwerpen en Brabant werden voorgesteld. De eerste in die groep was Brabo, de heldhaftige overwinnaar van Druon'.¹⁹² In het lied in *Het Mengelmoes* worden de jongeren niet zo heldhaftig voorgesteld: 'daer sijnder een paer die sijn soo smul [dronken] || die hebbent' soo lustigh in den hul [de drank is hen naar het hoofd gestegen]'.¹⁹³ Daarna volgen de Parnassusberg en de 'maeghdenbergh',¹⁹⁴ die het profane gedeelte van de optocht in het lied afsluiten.

Het godsdienstig gedeelte van de optocht bevatte volgens Sabbe 'wagens vertoonende de Engelsche Groetenis, de Groetenis van de H. Moeder Gods aan Elisabeth, de Geboorte Christi, de Offerande der H. drie Koningen, de H. Drievuldigheid, de Zeven Weedommen van Maria, alsook het Laatste Oordeel en de

¹⁹⁰ SABBE 1921, 24.

¹⁹¹ *Het Mengelmoes*, 139-142: *Liedeken* [...], 140, str. 6, v. 4.

¹⁹² SABBE 1921, 23.

¹⁹³ *Het Mengelmoes*, 139-142: *Liedeken* [...], 140, str. 8, v. 2-3.

¹⁹⁴ *Het Mengelmoes*, 139-142: *Liedeken* [...], 140, str. 10, v. 1.

Hel'.¹⁹⁵ Van deze elementen komen er in het *Liedeken van den Antwerpschen ommeganck* vijf voor, maar ze worden alles behalve eerbiedig beschreven. Over Elisabeth luidt het:

[...] t' schijnt dat sij maeght is onverveert
maer tisser noijt ghepresenteert
sij hadt een kansken derven waeghen
hadt men het haer maer comen vraegen[...].¹⁹⁶

In de strofe over de geboorte van Christus 'krijgen de herders groote kack',¹⁹⁷ en in de strofe over de Zeven Smarten of Weeën van Maria passeert in het lied een wagen met zeven vrouwen, 'die hadden noijt alsulcken lust || als alle gelijk te sijn ghekust'.¹⁹⁸ Ook de Drie Koningen vergaat het niet best: 'sij rijen den capblock [offerblok] daer om verr' || d'een krijghter een vuijst en d'ander een flerr [oorveeg]'.¹⁹⁹ In de voorlaatste strofe passeert de wagen die de hel uitbeeldt.

Het *Liedeken van den Antwerpschen ommeganck* doet geen verslag van een ommegang die ergens in de geschiedenis reëel heeft plaatsgevonden, maar is eerder een kluchtlied over de optocht,²⁰⁰ die 'naar goede Brabantse gewoonte uitgebreid gevierd werd met eten en drinken'.²⁰¹ De schrijver/zanger bevestigt dit in niet mis te verstane woorden in de laatste strofe: 'Wel oordeelt eens van mijnen ommeganck || [...] t' is als eenen dronckaerts krommeganck'.²⁰² Uit het feit dat hij spreekt over 'mijnen ommeganck', blijkt dat de schrijver van het lied een Antwerpenaar was. In de eerste strofe noemt hij het lied ook 'Het lietien van onsen ommeganck'.²⁰³ Het lied kan ook buiten Antwerpen hebben gecirculeerd, want de ommegangen trokken ook veel bezoekers van buiten de stad.²⁰⁴ Toch moet men het lied vooral in Antwerpen hebben kunnen appreciëren. De inwoners van Antwerpen, die met duizenden uittrokken om

¹⁹⁵ SABBE 1921, 24-25.

¹⁹⁶ *Het Mengelmoes*, 139-142: *Liedeken* [...], 141, str. 11, v. 2-5.

¹⁹⁷ *Het Mengelmoes*, 139-142: *Liedeken* [...], 141, str. 12, v. 2.

¹⁹⁸ *Het Mengelmoes*, 139-142: *Liedeken* [...], 141, str. 15, v. 2-3.

¹⁹⁹ *Het Mengelmoes*, 139-142: *Liedeken* [...], 141, str. 14, v. 2-3.

²⁰⁰ Cfr. VAN HEURCK 1931, 318.

²⁰¹ VAN UYTVEN e.a. 2004, 449.

²⁰² *Het Mengelmoes*, 139-142: *Liedeken* [...], 142, str. 17, v. 1, 3.

²⁰³ *Het Mengelmoes*, 139-142: *Liedeken* [...], 139, str. 1, v. 1.

²⁰⁴ THJIS 1990, 172-173.

de ommevangen bij te wonen, wisten welke wagens meereden in de Antwerpse optocht. In andere steden reden er andere wagens uit.

TEKST 3

‘Neptunus water godt || men hout met u den spodt’²⁰⁵

De derde tekst over Antwerpen in *Het Mengelmoes* is een lied van zes strofen van negen verzen over vermaak op de bevroren Schelde: ‘al wat den lust versint heeft totten smaeck || geeft nu de Schelde tot ons groot vermaeck’.²⁰⁶ Dat dit zich afspeelt in Antwerpen, blijkt uit een expliciete verwijzing naar de Antwerpse jeugd in de derde strofe: ‘Siet hoe d’Antwerpsche ieught || hier vint haer volle vreught’.²⁰⁷ De gebeurtenis in het lied, dat is geschreven door een Antwerpenaar, kan hebben plaatsgevonden in de winter van 1683-1684.²⁰⁸

TEKST 4

‘Antwerpen trots en schoon gebout || die roemt en stoeft op u godinnen’²⁰⁹

De vierde tekst over Antwerpen in *Het Mengelmoes* is een lofzang van zestien strofen van zeven verzen op de vele mooie vrouwen in Antwerpen. Vanaf strofe twee tot vijftien noemt de schrijver/zanger veertien dames bij naam: ‘De ionge Marcus’, ‘Goetkint’, ‘Vermeulen’, ‘Schooff’, ‘Mens’, ‘de ionge thijs’, ‘Muijs’, ‘Valvekens’, ‘Jouffrou Verdussen’, ‘Kints’, ‘Kockx’, ‘Jouffrou de Pret’, ‘Jouffrou Palma’ en ‘Jouffrou la flon’. Elk van deze vrouwen doet op een of andere manier de harten van vele ‘minnaers’ sneller slaan, zoals bijvoorbeeld in strofe drie:

²⁰⁵ Incipit van *Liedeken, Het Mengelmoes*, 180.

²⁰⁶ *Het Mengelmoes*, 180: *Liedeken*, str. 5, v. 3-4.

²⁰⁷ *Het Mengelmoes*, 180: *Liedeken*, str. 3, v. 1-2.

²⁰⁸ De Schelde vror in de zeventiende eeuw dicht in 1622, 1624, 1635, 1670 en 1684, vgl.: PAUWELS 1785, 54. Op het moment van de voltooiing van *Het Mengelmoes* was de winter van 1683-1684 dus de recentste gelegenheid waarbij de Schelde bevroor.

²⁰⁹ Incipit van *Liedeken, Het Mengelmoes*, 182-183.

Vermeulen in den witten voedt
van borstiens rond en wit van handen
veel minnaers om haer suchten doedt
maer sou sij oock in min niet branden
goddin set vrij voor vast
de min in uw ghemoedt
want minnen is soo soedt.²¹⁰

Elke strofe houdt hetzij een smeekbede aan de vrouw in kwestie in om zich open te stellen voor het ‘minnen’, hetzij een aanmoediging aan de ‘minnaers’ om die vrouw voor zich te winnen. In de laatste strofe vat de schrijver/zanger het samen:

Adiu goddinnen van het Scheldt
Venus vrijsters in see geboren
u hert en sinnen tot minnen stelt
want gij de ionghmans kont bekoren
met uwe ionst en min
een trouwen minnaer loont
die lieffde tot u thoont.²¹¹

Naast ‘Vermeulen in den witten voedt’ zijn er nog dames die aan plaatsen worden gelinkt: ‘Schooff in de mantel’,²¹² ‘Muijs in de spuijstraet’,²¹³ en ‘Kints int’ groene wout’.²¹⁴ ‘De witte voet’ was een hoekhuis op de Antwerpse Melkmarkt in de zeventiende eeuw.²¹⁵ Twee eeuwen later was het een goederenhuis.²¹⁶ Wat de eventuele nijverheid er was in de zeventiende eeuw, is niet duidelijk, maar er zou in de nabijheid ook een ketelmarkt zijn geweest.²¹⁷ ‘De mantel’ was in de zeventiende eeuw een Antwerpse brouwerij.²¹⁸ Er is geen Spuitstraat bekend uit zeventiende-eeuws Antwerpen, maar wel een Spuistraat.²¹⁹ Misschien maakte de dichter hier een grapje. In

²¹⁰ *Het Mengelmoes*, 182-183, *Liedeken*, 182, str. 4.

²¹¹ *Het Mengelmoes*, 182-183, *Liedeken*, 183, str. 16.

²¹² *Het Mengelmoes*, 182-183, *Liedeken*, 182, str. 5, v. 1.

²¹³ *Het Mengelmoes*, 182-183, *Liedeken*, 182, str. 8, v. 1.

²¹⁴ *Het Mengelmoes*, 182-183, *Liedeken*, 183, str. 11, v. 1.

²¹⁵ DE LATTIN 1936, 87.

²¹⁶ VAN LENNEP & TER GOUW 1868, 173-174.

²¹⁷ VANDE WEGHE 1977, 318.

²¹⁸ GA#4426; GA#4434.

²¹⁹ VAN CAUWENBERGH 1975, 70-72; VANDE WEGHE 1977, 194; MANNÉ 1719, 428; THYS 1973, 113.

zeventiende-eeuws Antwerpen heeft er een herberg met de naam ‘Het Woudt’ bestaan.²²⁰, maar een herberg genaamd ‘Het groene woud’ is niet bekend.

Op basis van de doopregisters van de Antwerpse parochies en kerken is het mogelijk om te bepalen wie de genoemde dames in het lied kunnen zijn geweest. De naam ‘Valvekens’ komt bijvoorbeeld maar één keer voor bij een vrouw tussen de duizenden namen in het register van de begrafenis in de Onze-Lieve-Vrouw-parochie in Antwerpen tussen 1709 en 1778,²²¹ maar in het doopregister van de Onze-Lieve-Vrouw-parochie Noord in Antwerpen tussen 1663 en 1687 komen we die naam twee keer tegen.²²² Isabella Valvekens is gedoopt op 10 mei 1665 en Catharina Valvekens op 18 november 1666. In datzelfde register treffen we ook twee keer de naam ‘Schoof’ aan: Isabella Schoof is gedoopt op 1 juli 1663 en Anna Schoof op 6 juni 1665. Ook de namen Goetkint en De Pret staan er genoteerd: Catharina Goetkint is gedoopt op 8 september 1664 en Jacoba De Pret op 18 juli 1670. Verder vinden we er ook meerdere dames met de naam ‘Cockx’. Zo is Cornelia Cockx gedoopt op 26 mei 1666 en Maria Cockx op 12 november 1670. Er staan ook meerdere Vermeulens opgetekend: Susanna Vermeulen is bijvoorbeeld gedoopt op 24 maart 1665 en Maria Vermeulen op 25 maart 1669. Van de veertien namen in het lied zijn er dus zes die voorkomen als dopelingen in de Onze-Lieve-Vrouw-parochie Noord in Antwerpen tussen 1663 en 1670, wat maakt dat ze omstreeks 1690 allemaal de huwbare leeftijd hadden, en zich in Antwerpse herbergen hebben kunnen ophouden. Susanna Vermeulen is gehuwd in 1686,²²³ dus zij zal in 1690 geen kroegen meer gefrequenteerd hebben, maar Maria Vermeulen huwde pas op 17 juli 1694 in de Onze-Lieve-Vrouw-parochie in Antwerpen.²²⁴

Wellicht zijn er nog meer dames uit het lied in die parochie gedoopt tussen 1663 en 1687. De naam ‘La Flon’ heb ik niet gevonden in de begrafenisregisters van Onze-Lieve-Vrouw, maar wel de naam ‘Le Felon’. Het kan hier om een vergissing van de schrijver gaan, of misschien was ‘la flon’ – op ‘thijs’ na overigens de enige naam in het lied die niet met een hoofdletter is geschreven – een koosnaam voor Anna Le Felon,

²²⁰ DERYCKE 2011, 168. Voor het interieur van herbergen in zeventiende-eeuws Antwerpen, zie DE LATTIN 1976, 30-33.

²²¹ PR#287.

²²² PR#35.

²²³ PR#206.

²²⁴ PR#207.

die in die parochie is gedoopt op 10 februari 1664, of Petronilla Le Felon, die werd gedoopt op 19 mei 1664.²²⁵ ‘Thijs’ komt in het doopregister van de Onze-Lieve-Vrouw-parochie Noord in Antwerpen tussen 1663 en 1687 niet voor, maar Gertrudis Thuijs is er gedoopt op 10 maart 1667.²²⁶ In het begrafenisregister van de parochie vinden we geen Gertrudis Thuijs terug, maar Gertrudis Theijs is begraven op 17 februari 1754.²²⁷ Is Gertrudis’ naam verkeerd geschreven in het doopregister, en is zij ‘de ionge thijs’ in het lied? In hetzelfde doopregister staat er ook geen meisje met de naam ‘Muijs’ genoteerd. Wel is er een Elisabeth Meijs gedoopt op 19 november 1668. Was ‘Muijs’ een koos- of spotnaam voor haar, uitgerekend in de ‘Spuitstraat’?

De naam Verdussen komt ook voor in het doopregister van de Onze-Lieve-Vrouw-parochie Noord in Antwerpen tussen 1663 en 1687. Joanna Verdussen is gedoopt op 6 januari 1673.²²⁸ Als ze onmiddellijk na haar geboorte is gedoopt, dan was ze in 1690 nog maar zeventien jaar. Of zij op die leeftijd al herbergen bezocht, is misschien twijfelachtig. Er is nog één naam uit het lied die voorkomt in dit doopregister, zij het bij benadering. De naam ‘Kints’ staat niet als dusdanig genoteerd, maar Cornelia ’t Kint is gedoopt op 28 augustus 1663 en Petronilla ’t Kint op 12 december 1666.²²⁹

Een aantal namen in het lied ontbreekt dus in het doopregister van de Onze-Lieve-Vrouw-parochie Noord in Antwerpen tussen 1663 en 1687, en sommige namen in het lied wijken af van de namen van de dopelingen in het register. Zoektochten in andere doopregisters van Antwerpse parochies leveren echter nog meer namen op van dames die rond 1690 de huwbare leeftijd hadden. In de Sint-Walburgis-parochie is ene Anna Kints gedoopt op 5 mei 1665, en Joanna Muijs op 1 juni 1666.²³⁰ ‘Muijs’ hoeft dus niet noodzakelijk een koos- of spotnaam voor Elisabeth Meijs te zijn geweest. Evenmin was ‘de ionge thijs’ zeker Gertrudis Thuijs: op 16 april 1668 werd Cornelia Thijs gedoopt in de Sint-Andries-parochie in Antwerpen.²³¹ Joanna Verdussen, met de achternaam van de bekende Antwerpse drukkersfamilie uit de zeventiende eeuw,²³² die in 1690 nog

²²⁵ PR#35.

²²⁶ PR#35.

²²⁷ PR#287.

²²⁸ PR#35.

²²⁹ PR#35.

²³⁰ PR#79.

²³¹ PR#107.

²³² VAN ROSSEM 2014, spec 266-268.

maar zeventien zou kunnen zijn geweest, hoeft ook niet de ‘Verdussen’ in het lied te zijn. Uit het doopregister van de Onze-Lieve-Vrouw-parochie Zuid in Antwerpen blijkt dat er daar vier meisjes werden gedoopt met die achternaam in de jaren 1660: Elisabeth Laurentia op 26 september 1661, Sara Margareta op 10 oktober 1663, Elisabeth op 22 februari 1664 en Gertrudis Verdussen op 17 juli 1665.²³³ Ook meisjes met de namen Marcus en Mens werden in die parochie gedoopt in de jaren 1660: Cornelia Theresa Marcus op 7 oktober 1660, Clara Maria Marcus op 31 oktober 1666, Elisabeth Marcus op 11 november 1669; Anna Catharina Mens op 17 juli 1662, Sara Theresia Mens op 16 juli 1665, Elisabeth Susanna Mens op 20 mei 1668 en Maria Joanna Mens op 5 juli 1669.²³⁴

De enige naam die ik niet kon vinden in de doopregisters van Antwerpse parochies in de jaren 1660 is die van ‘Jouffrou Palma’. In de Sint-Jacobs-parochie in Antwerpen werd op 6 augustus 1668 wel Catharina De Palmas gedoopt.²³⁵ Misschien is zij de dame in het lied. In diezelfde parochie werd op 5 juni 1666 Isabella De Pret gedoopt.²³⁶ Tot nog toe was de enige juffrouw De Pret die in aanmerking kwam, Jacoba De Pret, die is gedoopt in 1670. Indien het om Isabella De Pret zou gaan in het lied, en ‘Jouffrou Palma’ inderdaad Catharina De Palmas was, dan is voor elke van de veertien namen minstens één kandidaat gevonden die is gedoopt in een Antwerpse parochie tussen 1664 en 1669, en dus omstreeks 1690 de huwbare leeftijd had, en die in die tijd Antwerpse kroegen kon frequenteren. De namen zijn met andere woorden zo concreet, dat het geen fictieve namen kunnen zijn. Het lied met incipit ‘Antwerpen trots en schoon gebout || die roemt en stoeft op u godinnen’ is dus zeker Antwerps, en gaat over de lokale society.

TEKST 5

*Klinckdicht op de Brouwers natie.*²³⁷

De vijfde tekst over Antwerpen in *Het Mengelmoes* is een gedicht van 92 verzen dat, net als de eerste tekst in deze bespreking,²³⁸ handelt over de weigering van de

²³³ PR#17.

²³⁴ PR#17.

²³⁵ PR#53.

²³⁶ PR#53.

²³⁷ *Het Mengelmoes*, 226-229.

²³⁸ Het gedicht met de beginverzen ‘De brouwers pracht en hooge moedt || die sietmen treden mette voedt’.

bierbrouwers in 1655 om de accijns op hun gebrouwen bier te betalen, en de naweeën daarvan. In vergelijking met de genoemde brouwerijen in de vorige tekst ontbreken in het onderhavige gedicht de brouwerijen 'de Trouw' en 'De Maen', maar is wel 'de Oude Fortuyn' opgenomen. Ook in deze tekst is er blijk van weinig begrip voor de bierbrouwers, die zich 'verstouten niet onderdaen te sijn van daer sij onder staen'.²³⁹ Wanneer de povere staat van de brouwerijen is beschreven, prijst de schrijver de magistraat en de Brede Raad:

Maer onse magistraet heeft hier in wel voorsien
met goeij voorsichtigheijdt en voort oock bovendien
Mee onsen breedten raet waer in sij sijn te prijsen
dat sij soo loffelijck hun hooge macht bewijsen [...].²⁴⁰

Ook deze tekst is door een inwoner van Antwerpen geschreven, aangezien het iemand moet zijn geweest die kennis had van de vele Antwerpse brouwerijen, en van de ontwikkelingen waarin de Brede Raad en de magistraat een rol speelden.

TEKST 6

*Anno 1656 penultima Januarij.*²⁴¹

De zesde tekst over Antwerpen in *Het Mengelmoes* handelt ook over de onrust in Antwerpen, in casu over het verzet van de Brede Raad tegen beslissingen van de centrale overheid in 1655-1656. Aan het begin van de Tachtigjarige Oorlog voerde Philips II de licentenrechten in, een belasting die de Spaanse Nederlanden moesten betalen als ze handel dreven met het vijandelijk deel van de Nederlanden. Na de vrede van Munster in 1648 werden die licentenrechten afgeschaft.²⁴² Maar op 12 oktober 1654 stelde Philips IV, die de extra inkomsten uit de belastingen goed kon gebruiken, de licentenrechten opnieuw in.²⁴³ Het derde en het vierde lid van de Brede Raad van Antwerpen weigerde de licenten echter te betalen, omdat men vond dat dit in strijd

²³⁹ *Het Mengelmoes*, 226-229: *Klinckdicht op de Brouwers natie*, 226, v. 19.

²⁴⁰ *Het Mengelmoes*, 226-229: *Klinckdicht* [...], 228, v. 81.

²⁴¹ *Het Mengelmoes*, 230-231.

²⁴² GENOOTSCHAP VOOR ANTWERPSE GESCHIEDENIS 1989, 141-142.

²⁴³ VOETEN 1957, 72.

was met hun privileges.²⁴⁴ De onrust nam toe, en begin 1656 zond de landvoogd drie leden van de Raad van Brabant naar Antwerpen om overleg te plegen, maar de Brede Raad stond niet open voor overleg.²⁴⁵ Over die gebeurtenis handelt het gedicht van veertig verzen getiteld ‘Anno 1656 penultima Januarij’. Deze tekst handelt over de positie van Antwerpen tegenover het centrale gezag, en representeert de gevoelens die toen heersten in Antwerpen. Zo vraagt de dichter:

Seght mij eens tot wiens cost [...]
dat u schoon triumvieraet
komt naer onsen breeden raet [...]
naer dat ghij hadt met geweld
de licenten in ghesteldt [?].²⁴⁶

Aangezien hij spreekt over ‘onsen breeden raet’, moet de tekst zijn geschreven door een inwoner van Antwerpen.

TEKST 7

‘Waarmen comt men hoort vermelden || van de sterck antwerpsche stadt’²⁴⁷

De onrust in Antwerpen aan het einde van de jaren 1650 culmineerde in een heuse volksofstand in 1659. Die kwam voort uit geschillen tussen de Antwerpse bodedienst en de officiële postdienst, georganiseerd door het centrale gezag.²⁴⁸ In 1657 richtte de Brede Raad van Antwerpen een postdienst in maar die dienst werd afgeschaft door de Raad van Brabant.²⁴⁹ De Antwerpse ambachten en het volk vonden dit in strijd met de stedelijke privileges.²⁵⁰ In augustus 1659 beroofden leden van de ambachten onder leiding van de dekens de officiële postdienst van de uitgaande post naar Holland.²⁵¹ Daarop besliste de Raad van Brabant dat een aantal dekens, een notaris en twee stadsboden terecht moesten staan voor hun wangedrag.²⁵² De opstand die daarop

²⁴⁴ VAN HONACKER 1994, 294.

²⁴⁵ VAN HONACKER 1994, 299.

²⁴⁶ *Het Mengelmoes*, 230-231: *Anno 1656 penultima Januarij*, 230, v. 1, 3-4, 11-12.

²⁴⁷ Incipit van *Liedeken*, *Het Mengelmoes*, 224-225.

²⁴⁸ DE LATTIN 1944, 84-87.

²⁴⁹ DE LATTIN 1944, 83-84.

²⁵⁰ DE LATTIN 1944, 84-85.

²⁵¹ DE LATTIN 1944, 84.

²⁵² DE LATTIN 1944, 84.

volgde werd pas de kop ingedrukt toen landvoogd Caracena in oktober 1659 in Antwerpen arriveerde met een leger van ca. 10.000 manschappen.²⁵³

De opstand in Antwerpen in 1659 tegen het centrale gezag is een hoofdthema in het lied ‘Waarmen comt men hoort vermelden || van de sterck antwerpsche stadt’ in *Het Mengelmoes*. Dit lied van acht strofen van dertien verzen is een dialooglied tussen inwoners van Mechelen en inwoners van Antwerpen. In de eerste strofe hekelen de Mechelaars het gedrag van de inwoners van Antwerpen:

siet sij blijven obstinaet
en met allen hunnen praet
maintineren t’ privilegi tegen recht [...].²⁵⁴

In de tweede strofe komen de Antwerpenaren aan het woord, die arrogant beweren geen schrik te hebben: ‘al quam Satan met sijn kracht || ick sou spouwen op sijn macht’.²⁵⁵ In de derde strofe melden de Mechelaars dat ze hebben gehoord dat ‘met een leger vrede beest || komtmen Antwerpen beleggen’.²⁵⁶ Dit is een vooraankondiging van de komst van landvoogd Caracena. De Antwerpenaren reageren in de vierde strofe opnieuw zeer overmoedig: ‘Wij sullen [...] vechten totter doot’.²⁵⁷ De Mechelaars reageren op die hoogmoed spottend: ‘hunne tongen die sijn kloeck || maer het hert sinckt in de broeck’.²⁵⁸ In de vijfde en de zesde strofe is de landvoogd dan aangekomen, en de Antwerpenaren krabbelen laf terug: ‘t’ is voorwaer ons ongeval || t’ waer beter naer eij sch gegeven’.²⁵⁹ In de zevende strofe krijgen de Antwerpenaren de hoon van de Mechelaars over zich: ‘eij schaemt u pannebroeck || en kruijpt in eenen hoeck’.²⁶⁰ Daar voegen ze nog uitdagend aan toe: ‘comt spot noch eens met onse reusen’.²⁶¹

Dat laatste maakt deel uit van het motief achter dit Mechels spotlied op en over Antwerpen. Dit motief gaat terug op een incident uit 1653. Dat jaar was de Mechelse

²⁵³ DE LATTIN 1944, 86.

²⁵⁴ *Het Mengelmoes*, 224-225: *Liedeken*, 224a, str. 1, v. 5-7.

²⁵⁵ *Het Mengelmoes*, 224-225: *Liedeken*, 224b, str. 2, v. 5-6.

²⁵⁶ *Het Mengelmoes*, 224-225: *Liedeken*, 224a, str. 3, v. 2-3.

²⁵⁷ *Het Mengelmoes*, 224-225: *Liedeken*, 224b, str. 4, v. 1-2.

²⁵⁸ *Het Mengelmoes*, 224-225: *Liedeken*, 224b, str. 4, v. 5-6.

²⁵⁹ *Het Mengelmoes*, 224-225: *Liedeken*, 225b, str. 6, v. 10-11.

²⁶⁰ *Het Mengelmoes*, 224-225: *Liedeken*, 225a, str. 7, v. 8-9.

²⁶¹ *Het Mengelmoes*, 224-225: *Liedeken*, 225a, str. 7, v. 11.

omgeving wat uitgelopen, waardoor een aantal Antwerpse voerlieden zo laat in Antwerpen toekwamen dat de poorten van de stad al gesloten waren.²⁶² Antwerpen wilde wraak nemen door de Mechelse omgeving na te bootsen en in het belachelijke te trekken, met name door met een mestkar uit te rijden met daarop zogezegd de Mechelse reus.²⁶³ Nu Antwerpen zich zo smadelijk naar het centrale gezag moest schikken en enkele privileges moest opgeven, zagen de Mechelaars hun kans schoon om van hun kant weer spottend te reageren. Dat komt helemaal tot uiting in de laatste strofe, waarin de Mechelaars de Antwerpenaren de les spellen:

Gijlie die soo placht te gecken
met den ommevanck over al
leert nu snoeren uwe becken [...]
siet die naer spellen sagh
die soeckt nu alden dagh
waert privilegi steken magh
soo dan signoir als gij met u vrouwen
ergens gaen wilt om kermis t' houwen
leert dan gen schimpen meer uijtspouwen.²⁶⁴

‘Waarmen comt men hoort vermelden || van de sterck antwerpsche stadt’ is dus een Mechels spotlied over Antwerpen, en zeker geen ‘éloge d’Anvers’, zoals Prosper Verheyden meende.²⁶⁵

3.3 Teksten over andere steden uit de Nederlanden in *Het Mengelmoes*

Het Mengelmoes bevat zes teksten die betrekking hebben op andere steden in de Nederlanden, of waarvan het verhaal zich afspeelt in de Nederlanden op een locatie buiten Antwerpen. Dat laatste is het geval bij de laatste tekst in deze bespreking: het betreft een ruzie op een schuit op de Willebroekse Vaart. De andere zijn een tekst over Amsterdam, één met betrekking tot Leuven, en drie teksten handelen over Mechelen. Deze komen eerst aan bod.

²⁶² MERTENS & TORFS 1849, 459-461.

²⁶³ MERTENS & TORFS 1849, 459-461.

²⁶⁴ *Het Mengelmoes*, 224-225: *Liedeken*, 225b, str. 8, v. 1-3; 8-13.

²⁶⁵ Cfr. bijlage 1: ‘Transcriptie van de brief van Prosper Verheyden d.d. 8 februari 1917’.

3.3.1 Drie teksten over Mechelen

TEKST 1

‘Vrienden wilt weijnigh blijven staen || daer is wat nieuws gheschiet’²⁶⁶

Dit lied van vier strofen van tien verzen is een spotlied op de Mechelaars, en de vermeende torenbrand van 1687. In de nacht van 27 op 28 januari in dat jaar stond Mechelen in rep en roer: de inwoners meenden dat de toren van de Sint-Romboutskathedraal in brand stond. Alles werd in ijlt tempo in het werk gesteld om de brand te blussen: er werden vaten aangebracht, brandspuiten klaargemaakt, en emmers water gingen al van hand tot hand, toen bleek dat de stenen toren helemaal niet in brand stond.²⁶⁷ De Mechelaars hadden de gloed van de maan voor vuur, en de laaghangende nevel voor rook aanzien; een vergissing – die ze eerst probeerden stil te houden – waar ze de spotnaam ‘Maneblussers’ aan overhielden.²⁶⁸ In dit liedje in *Het Mengelmoes* klinkt het in het refrein dan ook spottend ‘o mechelsche lotterbollen uwen toren van brant is vrij || maer t’ is de maen die lottert u den kij [die u voor de gek houdt]’. Spotliederen over de Maneblussers circuleerden in veel (Brabantse) steden, ook in Antwerpen. Aanwijzingen dat deze liedtekst is gedicht in Antwerpen, zijn er niet.

TEKST 2

‘Wel Mechelaers hoe sijt gij soo fraeij geschoren || ende befaemt voor blusschers van de maen’²⁶⁹

Ook de tweede tekst over Mechelen in *Het Mengelmoes* is een spotlied over de Mechelse torenbrand. Het liedje telt maar één strofe van zeven verzen. Antwerpen en Brussel melden in het lied spottend dat zij de torenbrand in de (stads)kronieken zullen

²⁶⁶ Incipit van *Liedeken, Het Mengelmoes*, 154-155.

²⁶⁷ LAENEN 1910, 358.

²⁶⁸ Zie onder meer STEYAERT 1858, 89-90, waarin ook wordt verwezen naar *De torenbrand van Mechelen*, uit het Latijn van L. De Meyer vertaald door P. van Duyse, in WILLEMS 1837, 410-416.

²⁶⁹ Incipit van *Liedeken, Het Mengelmoes*, 188.

opnemen. Uit die vermelding komt naar voren dat de schrijver van het liedje moet worden gesitueerd in Brabant, misschien in Antwerpen.

TEKST 3

‘Eij Mechelaers laet nu u mallen || wilt niet meer spotten met die van Weert’²⁷⁰

Ook de derde tekst over Mechelen in *Het Mengelmoes* is een spotlied over de vermeende torenbrand in de Mechelse Sint-Romboutskathedraal in 1687. Het lied telt vier strofen van acht verzen, en bevat verwijzingen naar de Grote Turkse Oorlog (1683-1699) die in het oosten van Europa werd gevochten in die periode. In de eerst strofe luidt het dat de Turken bang werden toen ze hoorden dat de Mechelaars de maan blusten. De halve maan was immers een heilig Ottomaans symbool. In de tweede strofe roept de schrijver/zanger van het lied de Mechelaars op om zich naar keizer Leopold I te haasten. De keizer was de grote vijand van de Turken, en met de hulp van de Mechelaars, ‘met hunn spuijten, eemers en goet’,²⁷¹ zal hij de Turken snel kunnen verslaan. In de derde strofe belooft de keizer dat hij de Mechelaars rijkelijk zal vergoeden voor hun hulp, maar dan verneemt hij dat de Mechelaars ‘maer aen den schijn der maen || hadden gebluscht den heelen nacht’.²⁷² Daarop trekt de keizer de beloofde vergoeding voor de hulp van de Mechelaars in, en hij lacht hen uit.

Het is niet duidelijk waar dit lied precies is geschreven. Er wordt in het tweede vers aan de Mechelaars gevraagd om niet meer te ‘spotten met die van Weert’. Sinds een voorval uit 1653, waarbij de inwoners van Weert in Nederlands Limburg een vis hadden aanzien voor de duivel, hadden zij de spotnaam ‘rogstekers’.²⁷³ Die naam komt niet voor in het lied. In het derde vers wordt er tegen de Mechelaars gezegd: ‘laet die van Lier Antwerpen rallen’.²⁷⁴ Heel de eerste strofe is eigenlijk een aansporing aan het adres van de Mechelaars om zich met niets anders meer bezig te houden, dan hun hulp aan te bieden aan Leopold I. Daarbij komen Weert, Lier en Antwerpen ter sprake, maar

²⁷⁰ Incipit van *Liedeken, Het Mengelmoes*, 189.

²⁷¹ *Het Mengelmoes*, 189: *Liedeken*, str. 2, v. 7.

²⁷² *Het Mengelmoes*, 189: *Liedeken*, str. 4, v. 6-7.

²⁷³ COHEN 1921, 383-389.

²⁷⁴ *Het Mengelmoes*, 189: *Liedeken*, str. 1, v. 3.

dat levert zeker geen afdoend bewijs voor het feit dat het lied afkomstig is van een van die plaatsen, al is het mogelijk.

3.3.2 Een tekst over Leuven

‘De dronckaert moet ick t’ klagē || vant’ gen dat daer gheschiet’²⁷⁵

In dit liedje van vijf strofen van acht verzen wordt Leuven ‘o fleur van sulck een stadt’ genoemd.²⁷⁶ De dichter van het lied prijst echter voornamelijk het Leuvens bier. In de eerste strofe betreurt hij de manier waarop het is gesteld met de kwaliteit van het bier dat wordt geschonken: ‘het bier dat wort soo kranck || [...] en is niet weert een blanck’.²⁷⁷ In de tweede strofe spreekt hij positiever: ‘T’ is goet dat men noch ievers || vint bier soo soet als most’.²⁷⁸ In de derde en vooraan de vierde strofe wordt duidelijk waar dat goede bier kan worden gevonden:

Gaet vrij in alle steden
g’ en dronckt geen beter nadt
dan als ick dronck lestleden
te Loven in de stadt
men vindt noijt sulcker bier
te Brussel off Antwerpen
te Brugh off te Duijnckercken
te Mechelen off te Lier.

Te Dist te Gent te Mechelen
daer is het bier soo pladt
ick drinck gelijk de echelen [bloedzuigers]²⁷⁹
alst maer is Leuvens nadt [...].²⁸⁰

²⁷⁵ Incipit van *Liedeken*, *Het Mengelmoes*, 194.

²⁷⁶ *Het Mengelmoes*, 194: *Liedeken*, str. 5, v. 5.

²⁷⁷ *Het Mengelmoes*, 194: *Liedeken*, 194a, str. 1, v. 5, 8.

²⁷⁸ *Het Mengelmoes*, 194: *Liedeken*, 194b, str. 2, v. 1-2.

²⁷⁹ WNT: ‘echel’ [12/09/2018]. ‘Drinken als een echel [bloedzuiger]’ betekent ‘veel te veel drinken’. Zie: *elektronische Woordenbank van de Nederlandse dialecten (eWND)*. [Online raadpleegbaar op:] <http://www.meertens.knaw.nl/ewnd/boeken/woord/117161> [12/09/2018].

²⁸⁰ *Het Mengelmoes*, 194: *Liedeken*, 194a, str. 3; 194b, str. 4, v. 1-4.

Dat de stad Leuven zelf wordt geroemd, hangt in de context van het lied dus samen met het goede bier dat men er schenkt. Leuven had in de Brabantse steden in de zeventiende eeuw sowieso de reputatie van ‘de stad van het bier’,²⁸¹ en de Leuvense brouwers waren in de zeventiende eeuw bijvoorbeeld ook de belangrijkste bierleveranciers in de dorpen rond Antwerpen.²⁸² Het is dus niet duidelijk waar dit lied precies is geschreven. Het lijkt er echter niet op dat het is gedicht door een inwoner van Leuven zelf, want die zou niet moeten vermelden dat hij ‘lestleden || te Loven in de stadt’ was.

3.3.3 Een tekst over Amsterdam

‘Hollant is een bollant vol hoeren en vol boeven || van alderhande vuijl gespuijs dat is daer thuijs’²⁸³

In dit lied van zeven strofen van vier verzen hekelt de schrijver/zanger de stand van zaken in Holland aan het einde van de zeventiende eeuw. Toch is de tekst vooral tegen Amsterdam gericht. De schrijver trekt al in de eerste strofe fel van leer: ‘Van alderhande vuijl gespuijs dat is daer thuijs’.²⁸⁴ In de tweede strofe lezen we wie dat ‘gespuijs’ is. Het is ‘het grontsop en het schuijm van alle ketterijen dat over al is uitgekeirt’.²⁸⁵ Kettters, met andere woorden, die elders zijn verjaagd. Maar in Holland zijn ze welkom volgens de schrijver, ‘alsmen maer tegen t’ rooms en leert’.²⁸⁶ Het maakt met andere woorden niet uit welke leerstellingen men aanhangt, zolang het maar niet de katholieke godsdienst is, is men er thuis. Hieruit blijkt dat de schrijver zelf een katholiek is. Vanuit die opvatting kijkt hij naar Amsterdam, en merkt hij in de vijfde strofe op dat zelfs ‘den affgefallen engel [Lucifer]’ in Amsterdam welkom zou zijn, als hij zou voldoen aan een paar voorwaarden. Zo zou hij de gereformeerde Kerk moeten prijzen, met voldoende geld moeten aankomen, en de derde voorwaarde is ‘dat

²⁸¹ Cfr. DELSAERDT 2001, 39.

²⁸² WILLEMS 2009, 156.

²⁸³ Incipit van *Liedeken, Het Mengelmoes*, 165.

²⁸⁴ *Het Mengelmoes*, 165: *Liedeken*, str. 1, v. 2.

²⁸⁵ *Het Mengelmoes*, 165: *Liedeken*, str. 2, v. 1.

²⁸⁶ *Het Mengelmoes*, 165: *Liedeken*, str. 2, v. 3.

hij maer aen Claes versoeckt dat hij vrij spreken moght'.²⁸⁷ Deze 'Claes' zou Nicolaas Witsen kunnen zijn, een man die tussen 1682 en 1705 tien keer werd herkozen als één van de vier burgemeesters van Amsterdam, en die zich al in 1681 met veel energie inzette voor de opvang van Franse protestantse vluchtelingen.²⁸⁸

Geldzucht, opportunisme en ketterijen: dat zijn de eigenschappen van de Staten van Holland en Amsterdam, in de ogen van de dichter. Hij besluit de zesde strofe dan ook met het stellige vermoeden: 'sij souden godt vercoopen hadt hem Judas niet verkoght'.²⁸⁹ In de laatste strofe gebruikt de tekstschrijver een merkwaardig beeld:

Calvin noch Luther selffs hebben oijt toegelaeten
dat alderhande quaet fenijn sou in hun boesem sijn
dat bleeck wel aen Michiel Servet die hij heeft aen een staeck geset
soo moeten sij al vaeren die bestrijden de waere wet.²⁹⁰

De 'waere wet' is in de geest van de tekst dus het katholieke geloof. Om in de verf te zetten hoe ver de Hollandse protestanten van dat ware geloof zijn afgedwaald, houdt de schrijver van het lied voor in welke mate de protestanten het spoor van hun eigen leermeesters zelfs kwijt zijn. 'Tolerantie' is de kern van de vergelijking. Johannes Calvijn had zichzelf immers zo intolerant opgesteld tegen de kritiek van Michel Servet – zijn theologische tegenstander – dat deze laatste door Calvijns toedoen in 1553 op de brandstapel werd gezet.²⁹¹ Het meest merkwaardige aan die geschiedenis is, dat Calvijn Servet verraadde aan de Inquisitie van de Rooms-Katholieke Kerk, hoewel hij als protestantse ketter zelf op hun dodenlijst stond.²⁹² Precies dat beeld gebruikt de schrijver om zelf een vonnis uit te spreken: 'soo moeten sij al vaeren die bestrijden de waere wet'.²⁹³ Met andere woorden: al diegenen die niet katholiek zijn, moeten worden vervolgd en terechtgesteld.

De schrijver van het lied geeft blijk van een zeer goede kennis van het dagelijks reilen en zeilen in Amsterdam. Zo verwijst hij in de eerste strofe naar het Rasphuis,²⁹⁴

²⁸⁷ *Het Mengelmoes*, 165: *Liedeken*, str. 5.

²⁸⁸ GEBHARD 1882, 182.

²⁸⁹ *Het Mengelmoes*, 165: *Liedeken*, str. 6, v. 4.

²⁹⁰ *Het Mengelmoes*, 165: *Liedeken*, str. 7.

²⁹¹ DE HOOP SCHEFFER 1891, 274-280.

²⁹² DE HOOP SCHEFFER 1891, 271.

²⁹³ *Het Mengelmoes*, 165: *Liedeken*, str. 7, v. 4.

²⁹⁴ *Het Mengelmoes*, 165: *Liedeken*, str. 1, v. 4.

de Amsterdamse strafinrichting, en geeft hij in de vierde strofe aan wat er ‘alle daegh’ te zien is.²⁹⁵ Ook uit de bepaling in de vijfde strofe ‘al waert int’ schoonste van Amsterdam’,²⁹⁶ blijkt een mate van betrokkenheid van de schrijver met die stad. Als ‘Claes’ inderdaad Nicolaas Witsen is, dan noemt hij één van de beleidsmakers van de stad zelfs bij naam. Anderzijds plaats hij zich nergens in het lied zelf in Holland of Amsterdam. Hij zegt nooit ‘hier’, maar verwijst telkens naar ‘daer’,²⁹⁷ en hij spreekt niet over ‘ons’, maar over ‘hun’ in het vers ‘Alwaer dat tot hun quamp den affgefallen engel’.²⁹⁸ Dat wijst erop dat de schrijver van het lied zelf geen Hollander, of een inwoner van Amsterdam was. Het woord ‘vergeiringhe’ (str. 4, v. 4) duidt er zelfs op dat het lied moet zijn geschreven door een Zuidelijke Nederlander: in de vroegmoderne Noordelijke Nederlanden komt het woord ‘vergaring’ met ee- of ei-vocalisme niet voor.²⁹⁹ In de Zuidelijke Nederlanden wel, zij het niet algemeen maar gewestelijk. Uit het *Algemeen Vlaamsch idioticon* blijkt dat dat in elk geval in Antwerpen het geval was.³⁰⁰ Het is dus onduidelijk waar het lied precies is geschreven, maar het moet in elk geval zijn gedicht door een katholiek die betrekkingen had met de stad Amsterdam. Hoe de schrijver van *Het Mengelmoes* aan het lied is gekomen, is ook niet duidelijk. Het lied heeft een ongespecificeerde, wederkerige wijsaanduiding (stemme alsoo t’ begint),³⁰¹ wat er volgens Louis Grijp op kan duiden dat degene die het lied noteerde, niet wist hoe hij de tekst moest zingen.³⁰² Waarschijnlijk schreef de schrijver/samensteller van *Het Mengelmoes* de tekst dus af.

²⁹⁵ *Het Mengelmoes*, 165: *Liedeken*, str. 4, v. 1.

²⁹⁶ *Het Mengelmoes*, 165: *Liedeken*, str. 5, v. 3.

²⁹⁷ Cfr. *Het Mengelmoes*, 165: *Liedeken*, str. 1, v. 2: ‘van alderhande vuijl gespuijs dat is daer thuijs’; str. 2, v. 1-2: ‘het schuijm van alle ketterijen || dat over al is uijtgekeirt dat is daer lieff en weert’; str. 6, v. 1-2: ‘Dat daer den turck sijn helsche duijvels secten || niet en doet preken alle daegh bestaet in een vraegh’.

²⁹⁸ *Het Mengelmoes*, 165: *Liedeken*, str. 6, v. 1.

²⁹⁹ *WNT*: ‘vergeeren’ [16/03/2019].

³⁰⁰ SCHUERMANS 1865, 784.

³⁰¹ Op de verschillende soorten wijsaanduidingen ga ik hier niet in, maar uitgebreid in de inleiding van het volgende hoofdstuk.

³⁰² GRIJP 1991, 189.

3.3.4 Ruzie op de Willebroekse Vaart

‘Lestmael wasser op de vaert || door Peer en Faes krackeel gebaert’³⁰³

In dit lied van elf strofen van acht verzen maken Peer, een katholiek, en Faes, een protestant, ruzie, over ‘ons gelooff en roomsche kerck’,³⁰⁴ wat erop duidt dat de schrijver van het lied zelf een katholiek was. De locatie van de ruzie is een trekschuit op ‘de vaert’.³⁰⁵ Er komen in het lied nog twee andere plaatsbepalingen voor, namelijk ‘het katten huijs’,³⁰⁶ en ‘de verbrande brugh’.³⁰⁷ Het ‘Kattenhuis’ was een hof in Eppetegem, een deelgemeente van Zemst, waar ook het gehucht ‘Verbrande Brug’ aan grensde.³⁰⁸ De ‘vaert’ in kwestie moet dus de Willebroekse Vaart zijn, die al in de zestiende eeuw Brussel met de Rupel verbond.³⁰⁹

De verteller in het lied laat de katholiek Peer en de protestant Faes zowel in de directe als in de indirecte rede spreken. Daarnaast verhaalt de verteller/zanger zelf delen van het verloop van de ruzie, die uiteindelijk in het nadeel van de protestant afloopt. Wanneer Peer zegt dat hij de Bijbel niet leest, maar ‘den Cathecismus leer’ volgt,³¹⁰ haalt Faes de Bijbel erbij, en wil hij Peer tonen dat het vagevuur daar niet in voorkomt. Daarop reageert Peer echter zeer gevat:

dat vier is voor de geusen niedt
en vreest geen vagevier ghesel
want ghij loopt recht in de hel.³¹¹

Vervolgens loopt Faes beschaamd weg met zijn Bijbel onder de arm, ‘en al de lieden van de schuijdt || loegen den hollander uijt’.³¹²

Peer en Faes bevinden zich dus op een schuit op de Willebroekse Vaart, wanneer ze het met elkaar aan de stok krijgen. Dit gegeven is niet onbelangrijk voor de receptie

³⁰³ Incipit van *Liedeken, Het Mengelmoes*, 170-171.

³⁰⁴ *Het Mengelmoes*, 170-171: *Liedeken*, 170a, str. 1, v. 3.

³⁰⁵ *Het Mengelmoes*, 170-171: *Liedeken*, 170a, str. 1, v. 2.

³⁰⁶ *Het Mengelmoes*, 170-171: *Liedeken*, 170a, str. 1, v. 8.

³⁰⁷ *Het Mengelmoes*, 170-171: *Liedeken*, 170b, str. 2, v. 3.

³⁰⁸ DE MAEGD & VAN AERSCHOT 1977, 140.

³⁰⁹ LAMPO 2018, 129-131.

³¹⁰ *Het Mengelmoes*, 170-171: *Liedeken*, 170b, str. 8, v. 2.

³¹¹ *Het Mengelmoes*, 170-171: *Liedeken*, 171a, str. 9, v. 6-8.

³¹² *Het Mengelmoes*, 170-171: *Liedeken*, 171b, str. 10, v. 3-4.

van de verhaalde ruzie door toehoorders (of eventueel lezers) van het lied. ‘De (trek)schuit leende zich [...] uitstekend voor de geloofwaardige encenering van gesprekken over allerlei onderwerpen [...]’.³¹³ De locatie van de ruzie – de schuit – kan dus zijn gekozen door de lieddichter om het verhaal geloofwaardig te enceneren.

Het is onduidelijk waar dit pamfletachtig lied in het genre van de schuitpraatjes is geschreven. Het moet wel zijn gedicht door iemand die de omgeving van Zemst goed kende, aangezien hij bekend was met het ‘Kattenhuis’ en de ‘Verbrande Brug’, maar dat volstaat op zich niet voor een precieze situering van de plaats van totstandkoming van het lied.

3.4 Drie gelegenheidsliederen

In het ‘deel nieuwghemaecte Liedekens’ in *Het Mengelmoes* bevinden er zich drie geestelijke gelegenheidsliederen. Twee ervan zijn geschreven naar aanleiding van een intrede in een klooster of begijnhof, en het derde ter gelegenheid van een promotie in een convent. In deze drie liederen komen er geen expliciete plaatsnamen voor, maar ze zijn geschreven naar aanleiding van concrete gebeurtenissen die plaatsvonden in de Zuidelijke Nederlanden, en er worden concrete namen in vermeld.

Het eerste van de drie gelegenheidsliederen is het liedje op p. 33 met de titel *Liedeken op Jouffrou scholiers Begijntjen*, dat begint als volgt:³¹⁴

Apollo geeft u kroon
aen Petronel voor loon
die van daegh sit inden troon
sij in haer volle ieught
wort door musieck verheught
stelt de scholieren gans in vreught.³¹⁵

In de titel is er sprake van een begijn, en die lijkt ‘juffrouw Scholiers’ te heten. De ‘scholieren’ waren feitelijk de begijnen die zorgden voor de zang tijdens de eredienst:

³¹³ DINGEMANSE 2008, 72.

³¹⁴ Om praktische redenen bespreek ik de drie gelegenheidsliederen niet in dezelfde volgorde zoals ze zich in *Het Mengelmoes* bevinden.

³¹⁵ *Het Mengelmoes*, 33: *Liedeken*, str. 1.

de ‘scola cantorum’.³¹⁶ In het begijnhof van Antwerpen waren ze aan het einde van de zeventiende eeuw met twaalf. Ze hadden een eigen meesteres en ze woonden samen in een convent.³¹⁷ In het lied is er sprake van een Petronel, waarbij aan Apollo wordt gevraagd om zijn kroon aan haar af te staan, en er is sprake van een ‘troon’. De meesteres van een convent werd ook ‘juffrouw’ genoemd.³¹⁸ Het lied handelt dus over de promotie van een zekere Petronel tot meesteres van een scholierenconvent.

Het is mogelijk dat de ‘Petronel’ waarover het gaat, Petronilla Severdonck is,³¹⁹ die haar gelofte aflegde in het begijnhof van Antwerpen in 1694, en er stierf in 1750.³²⁰ In het overlijdensregister van het begijnhof van Antwerpen 1561-1797, waarin ook staat vermeld wanneer de begijnen hun gelofte aflegden, komen er geen andere Petronilla’s of Petronella’s voor, die in het begijnhof leefden in de periode waarin dit gelegenheidslied tot stand is gekomen; i.e. aan het einde van de zeventiende eeuw, en vóór de voltooiing van *Het Mengelmoes*. Dat is op zich onvoldoende om te veronderstellen dat het dan werkelijk om Petronilla Severdonck gaat, maar er is meer.

In het doopregister van de Sint-Jacobskerk in Antwerpen 1672-1685 staat dat Pitronilla Van Severdonck er is gedoopt op 15 november 1674.³²¹ Daaronder staan er vier namen genoteerd: Joannes Van Severdonck en Barbara Geerts, de ouders, en Antonius Wittens en Pitronilla Massinx, de getuigen. In het doopregister van de Sint-Jacobskerk in Antwerpen 1665-1672 staan nog twee kinderen van Joannes Van Severdonck en Barbara Geerts vermeld: hun zoon Joannes Van Severdonck werd er gedoopt op 1 oktober 1665, met als getuigen Gaspar Petrus Verbruggen en Petronilla Wittens, en Barbara Van Severdonck werd gedoopt op 18 februari 1669, met als getuigen Antonius Rotti [?] en Barbara Van Severdonck.³²² Gaspar Petrus Verbruggen was een Antwerpse kunstschilder die huwde met Catharina van Severdonck, die hem elf kinderen schonk.³²³ Eén van hen was Gaspar Petrus Verbruggen II, die net als zijn vader kunstschilder werd, en in 1689 lid werd van de Antwerpse rederijkerskamer *De*

³¹⁶ VAN BRABANT 1978, ii; OLYSLAGER 1990, 93.

³¹⁷ OLYSLAGER 1990, 93.

³¹⁸ WNT: ‘juffrouw’. [06/04/2019].

³¹⁹ Ik gebruik voortaan de naam ‘Van Severdonck’ om naar de familienaam te verwijzen. De schrijfwijze van de naam in de bronnen verschilt: (‘Van’ of ‘van’) ‘Severdonck’ of ‘Zeverdonck’.

³²⁰ PR#338.

³²¹ PR#54.

³²² PR#53.

³²³ DUVERGER 1999, 469.

Olijftak.³²⁴ In een uittreksel uit de staat van goederen van het sterfhuis van Catharina van Severdonck van 11 juli 1679, staat dat ‘Maria Anna ende Petronella Severdonck ter saecken oock noch [24 gulden] schuldich sijn’, en dat ‘Elisabeth Wittens, begijntken tot Mechelen, oock noch [6 gulden] schuldich is.’³²⁵

Hieruit kunnen we een paar zaken afleiden. De schrijfwijzen van de namen verschillen,³²⁶ er moeten minstens twee dames met de naam Barbara Van Severdonck in Antwerpen hebben geleefd, en de naam ‘Wittens’ keert geregeld terug.

In het klooster van de Onze-Lieve-Vrouwe-Broeders of karmelieten in Antwerpen bevond zich een grafsteen met daarop de tekst:

Hier leet begraven den eersaemen Hans Wittens huyckmaker sterft den 27 September Anno 1625 en Catharina Bullens syn huysvrou sterft den 11 Mey Anno 1655 _ en den eersamen Ferdinandus Van Severdonck sterft de 29 November 1617 en de eerbare Anna Wittens syn huysvrou streft de ende haerlieden kinderen Barbara Marianna Petronella Van Severdonck geestelycke dochters sterft de Bidt voor de sielen.³²⁷

In het overlijdensregister van de Onze-Lieve-Vrouwe-Broeders in Antwerpen vinden we inderdaad dat Johannes Wittens er in de kerk is begaven in 1625.³²⁸ Anna Wittens, die dezelfde achternaam heeft als Johannes, stierf op 16 juni 1689 en haar uitvaart vond plaats in de kerk van de Onze-Lieve-Vrouwe-Broeders in Antwerpen op 27 juni 1689.³²⁹ De kinderen die zij had met haar man, Ferdinandus Van Severdonck, zijn er ook begraven. In het parochieregister van de overlijdens van de karmelieten staat dat Barbara Van Severdonck stierf op 1 juli 1695, Petronella van Severdonck stierf op 7 januari 1698 en Joffr. Maria Anna Van Severdonck ‘geestelijke dochter’ stierf op 5 juni 1703.³³⁰ Het overlijdensregister vermeldt echter geen Ferdinandus Van Severdonck of

³²⁴ VAN LERIUS e.a. 1874.

³²⁵ DUVERGER 1999, 470.

³²⁶ Pitronilla, Petronilla of Petronella Van Severdonck.

³²⁷ LE GRELLE e.a. 1873, 271. Het is onduidelijk waarom er achter de namen stippellijnen zijn genoteerd in de editie. Dat het een oplossing is omdat de sterfdata onleesbaar waren, lijkt weinig waarschijnlijk, want al de andere tekst op de grafsteen is wel, met bladschikking, overgenomen, en dan zouden uitgerekend de vier sterfdata onleesbaar zijn geweest. Het is mogelijk dat er effectief stippellijnen in de grafsteen waren gebeiteld. Een andere mogelijkheid is dat de editeur door de stippellijnen lege ruimten achter de namen signaleerde, maar dat verantwoordt hij niet. Het lijkt er in elk geval op dat de sterfdata in kwestie nooit in de grafsteen zijn gebeiteld.

³²⁸ PR#339.

³²⁹ PR#339.

³³⁰ PR#339.

Catharina Bullens, waarvan nochtans wel de namen in de grafsteen stonden gebeiteld. Als Ferdinandus inderdaad stierf op 29 november 1617, dan kon hij niet de echtgenoot zijn van Anna Wittens, die Barbara, Maria Anna en Petronella kreeg.

Hans Wittens was van beroep een huikmaker.³³¹ Er heeft in Antwerpen een huikmaker geleefd die Ferdinandus Van Severdonck heette, die in 1656 een proces aanspande omdat een klant na zes maanden een rekening van 19 gulden nog niet had betaald.³³² Het is aantrekkelijk om te veronderstellen dat deze Ferdinandus Van Severdonck gehuwd was met Anna Wittens, en dat zij de dochter was van Hans Wittens en Catharina Bullens, die zou zijn gestorven in 1655, en dat Ferdinandus de zaak van de ouders van zijn echtgenote heeft voortgezet. Het is dan aannemelijk dat deze Ferdinandus de vader was van Barbara, Maria Anna en Petronella Van Severdonck. Maar Ferdinandus Van Severdonck komt niet voor in het overlijdensregister van de Onze-Lieve-Vrouwe-Broeders in Antwerpen, waar zijn vrouw nochtans wel is begraven, net als hun dochters, en Maria Anna komt in tegenstelling tot haar zussen Petronella en Barbara niet voor in het doopregister van de Sint-Jacobskerk. Er zijn dus hiaten in de registers die het bemoeilijken, zo niet onmogelijk maken, om een volledige stamboom op te stellen. Waar het wel op lijkt, is dat Barbara Van Severdonck, de dochter van Anna Wittens, getuige was bij de doop van Barbara Van Severdonck, de dochter van Joannes Van Severdonck en Barbara Geerts. Zij hadden nog een dochter, Pitronilla, waarbij een andere Wittens (Antonius) getuige was bij haar doop. Het is deze Pitronilla die de 'Petronel' kan zijn waarvoor en waarover er wordt gezongen in het gelegenheidslied op *Jouffrou scholiers Begijntjen*.

Het bovenstaande verdient enige nuancering. Het is op zich heel interessant dat er een uitgebreid (familie)netwerk rond Pitronilla Van Severdonck naar voren komt in de bespreking, die haar en haar netwerk expliciet in Antwerpen plaatsent, en waarbij het netwerk onder meer leidde naar de kunstschilder Gaspar Petrus Verbruggen, die in 1689 zelfs lid werd van de rederijderskamer *De Olijftak*. Anderzijds is de hele bespreking gebaseerd op de hypothese dat de 'Petronel' in het lied Pitronilla Van Severdonck was. Een volledige stamboom opstellen en de onderlinge relaties onderzoeken is door de hiaten in de registers dan wel erg moeilijk, maar de kwestie is

³³¹ Cfr. LE GRELLE e.a. 1873, 271.

³³² DECEULAER 1998, 415, noot 75.

dat ook dat werk uitgaat van de hypothese dat ‘Petronel’ Pitronilla Van Severdonck was, en daar is geen hard bewijs voor. Er kunnen in de vele kloosters in de Zuidelijke Nederlanden ook andere Petronella’s gepromoveerd zijn tot meesteres van het scholierenconvent, en voor het feit dat Pitronilla Van Severdonck inderdaad meesteres werd van het convent in het Antwerpse begijnhof, is er de facto geen bewijs.

Dat het moeilijk is om op basis van alleen een voornaam te achterhalen wie iemand was, blijkt ook uit het tweede gelegenheidslied; geschreven naar aanleiding van de intrede in een klooster door ene Joanna. In de derde strofe van dat *Liedeken* op p. 27 klinkt het:

Soo dan Joanna ghij moet weten
in dit besluijt
dat ghij hooghste goet nu hebt beseten
want ghij Christi bruijt
sijt geworden door dees verkiesinghe [...].

In het begijnhof van Hoogstraten bijvoorbeeld – weliswaar nog steeds in de provincie Antwerpen – legden er tussen 1686 en 1696 zeven vrouwen met de voornaam Joanna hun gelofte af.³³³ Het is op basis van alleen de voornaam ‘Joanna’ onmogelijk om uit te maken wie zij was.

Het laatste gelegenheidslied is ook geschreven naar aanleiding van een intrede in een klooster. Het is het *Liedeken* op p. 26 dat als volgt begint:

Van Doorne ghij moet u verblijden
want t’ is van daegh
dat ghij u in het goddelijck verbijden
u siel godt op draegh [...].³³⁴

Het lijkt eenvoudiger om iemand te identificeren op basis van een achternaam, maar het blijft moeilijk. Zeker, omdat uit de bespreking van het eerste gelegenheidslied al bleek dat dezelfde naam dikwijls anders wordt geschreven in de registers van kloosters en kerken. In het overlijdensregister van het begijnhof van Antwerpen komt er niemand voor met de achternaam ‘Van Doorne’, ‘Van Dorne’ of ‘Van Doren’. In het

³³³ LAUWERYS 1974-1976, 33-37.

³³⁴ *Het Mengelmoes*, 26: *Liedeken*, str. 1, v. 1-4.

overlijdensregister van de Onze-Lieve-Vrouwe-Broeders in Antwerpen is genoteerd dat op 14 november 1712 is gestorven 'Joffr. van Doren geestelijke Dochter'.³³⁵ Petronel, Joanna en Van Doorne kunnen dus in verband worden gebracht met Antwerpen, maar behoedzaamheid is aangewezen om daar enige conclusies aan vast te knopen. In principe volstaan hun namen in de gelegenheidsliederen niet om met zekerheid te zeggen wie de dames waren, en er is ook naar hen gezocht precies in verband met Antwerpen. Dat volstaat niet om te zeggen dat ze ook werkelijk in Antwerpen werden gevierd met en door de gelegenheidsliederen.

3.5 Deelbesluit

Zes van de zeven teksten over Antwerpen uit *Het Mengelmoes* die aan bod kwamen in dit overzicht moeten zijn geschreven door een inwoner van Antwerpen. Drie daarvan zijn liederen. De schrijver van de eerste liedtekst kende de gangbare samenstelling van de optocht van de Antwerpse ommegang en noemde het ook 'onze ommegang'; de schrijver van het tweede lied bespreekt het plezier van de Antwerpenaren op de bevroren Schelde; en die van de derde liedtekst bezong plaatselijke jonge vrouwen. *Het Mengelmoes* bevat drie gedichten die handelen over de onlusten in Antwerpen in de periode 1655-1659, die ook moeten zijn gedicht door een inwoner van Antwerpen. De zevende tekst over Antwerpen handelt ook over de onrust in de stad in die periode, meer bepaald over het moment dat Antwerpen moest inbinden toen de landvoogd Caracena naar de stad kwam om het oproer tegen het centrale gezag de kop in te drukken. Dat gaf aanleiding tot het spotlied 'Waermen comt men hoort vermelden || van de sterck antwerpsche stadt'. Dat spotlied op Antwerpen is geschreven in Mechelen, mede als antwoord op de spot die men in Antwerpen dreef met de Mechelse ommegang.

Uit het overzicht van de teksten over andere steden in *Het Mengelmoes* blijkt dat de drie teksten over Mechelen satirisch zijn, zoals Prosper Verheyden aangaf. Het zijn spotliederen naar aanleiding van één anekdote: de vermeende brand in de toren van de Mechelse Sint-Romboutskathedraal. Deze teksten zijn mogelijk geschreven in

³³⁵ PR#339.

Antwerpen, maar zeker is dat niet. Het lied over Leuven gaat eigenlijk over het Leuvens bier. Dit lied is niet satirisch, maar kan wel als kluchtig worden beschouwd.³³⁶ In principe is het mogelijk dat ook dit lied is gedicht in Antwerpen.

De liedtekst over Amsterdam en de liedtekst over de ruzie op de Willebroekse Vaart hebben gemeen dat het katholieke, anti-protestantse liederen zijn. De beschimping van de protestant Faes zou men eventueel nog als 'kluchtig' kunnen opvatten, maar de tirade tegen Holland en Amsterdam is dat geenszins, en het is ook geen satirische liedtekst. Voor Prosper Verheyden bewijst 'le fait qu'il a recueilli mainte pièce contre les réformés', dat de schrijver/samensteller van *Het Mengelmoes* een katholiek was.³³⁷ Een verklaring voor de belangstelling van de schrijver van *Het Mengelmoes* voor de twee anti-protestantse liederen, kan ook zijn dat hij vermaak vond in de (scherpe) oppositie tussen katholieken en protestanten in deze teksten, die in principe in Antwerpen of door een Antwerpenaar kunnen zijn gedicht.

De bespreking van de drie gelegenheidsliederen in het 'deel nieuwghemaecte Liedekens' in *Het Mengelmoes* bracht door een gebrek aan concrete gegevens onvoldoende aan het licht om er met zekerheid conclusies aan te verbinden.

Het klopt dus dat een aantal teksten in *Het Mengelmoes* exclusief over Antwerpen handelen, zoals Prosper Verheyden meldde in zijn brief aan Van Heurck, en enkele teksten over andere steden zijn satirisch, maar niet allemaal. Voor Verheyden volstond dit om *Het Mengelmoes* als van Antwerpse origine te beschouwen. De Wilde en Van Loocke rekten het wat op door te zeggen dat teksten over andere steden dan Antwerpen 'doorgaans van satirische of kluchtige aard' zijn – wat klopt – om het voor mogelijk te houden dat de schrijver van *Het Mengelmoes* zelf van Antwerpse origine was. Is er uit dit hoofdstuk bewijs voor die veronderstellingen voortgevloeid?

Mijns inziens zijn die hypothesen in elk geval steviger onderbouwd, met name door de merkwaardige cluster van vier teksten over de onlusten in Antwerpen in de periode 1655-1659, die al ter sprake kwam in het vorige hoofdstuk, waaruit belangstelling van de schrijver/samensteller van *Het Mengelmoes* spreekt voor dit stukje Antwerpse geschiedenis. Het is opvallend dat deze vier teksten handelen over

³³⁶ Cfr. DE WILDE & VAN LOOCKE 2004, 35.

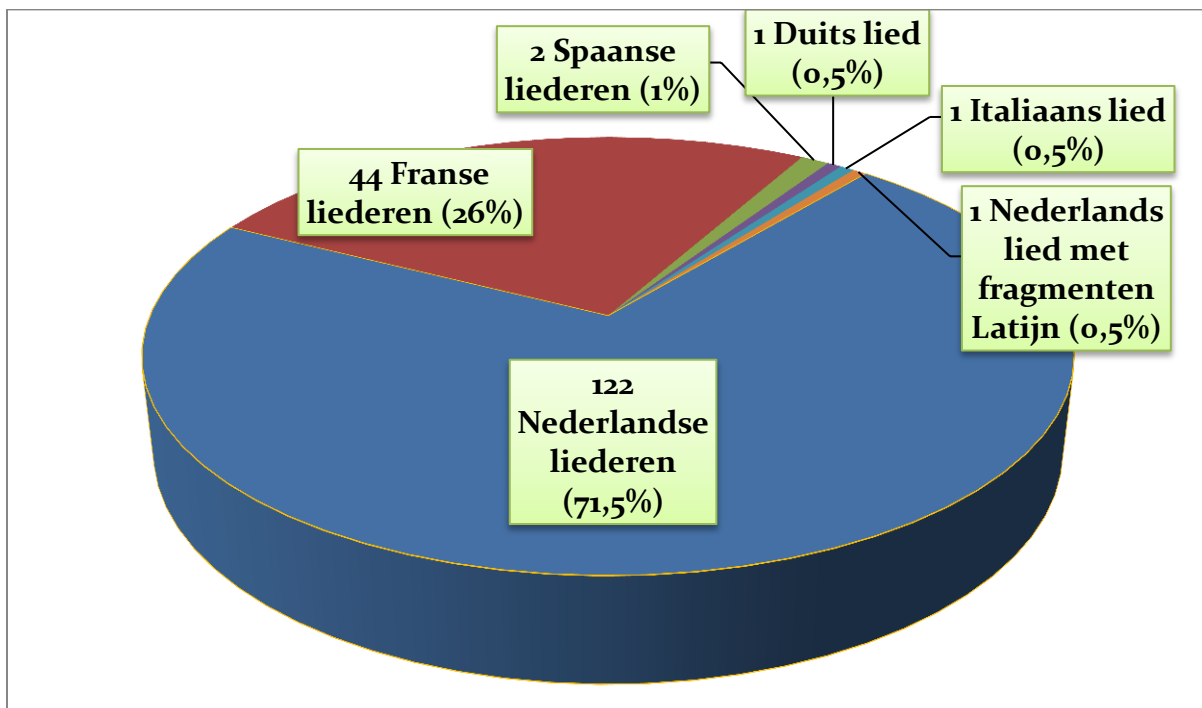
³³⁷ Zie bijlage 1: 'Transcriptie van de brief van Prosper Verheyden d.d. 8 februari 1917'.

gebeurtenissen die plaatsvonden circa veertig jaar voordat *Het Mengelmoes* werd voltooid, en één ervan – het Mechelse spotlied – is de facto de enige tekst die aan bod is gekomen, die zeker niet in Antwerpen is gedicht. Het is aannemelijk dat de schrijver van *Het Mengelmoes* deze teksten over een stuk van de Antwerpse geschiedenis in zijn handschrift opnam, omdat hij verwant was met deze stad en haar geschiedenis. De kans dat hij van Antwerpse afkomst was, lijkt groter dan dat hij een immigrant was, want teksten over (de geschiedenis van) een eventuele andere plaats van afkomst heeft hij niet opgenomen in zijn verzamelhandschrift. Bovendien heeft hij wel degelijk teksten opgenomen in *Het Mengelmoes*, waarvan de gebruikscontext alleen in Antwerpen kan worden verklaard, dus moet hij wel in Antwerpen hebben vertoefd. Feitelijk bewijs voor het feit dat de schrijver van *Het Mengelmoes* is geboren in Antwerpen, of dat hij er woonde, hebben de besproken teksten echter niet opgeleverd.

4. WIJSAANDUIDINGEN EN MELODIEËN

4.1 Inleiding

Ik heb 179 liederen uit *Het Mengelmoes* beschreven in de *Nederlandse Liederencbank*.³³⁸ Van liederen 12 en 173 ontbreekt echter de tekst in het handschrift.³³⁹ De liederen 174 tot en met 179 zijn uit het Frans vertaalde teksten met de titel *Madrigal*, maar in tegenstelling tot wat hun titel doet vermoeden zijn deze teksten geen liederen. In wezen bevat *Het Mengelmoes* dus 171 liederen. Daarvan zijn er 122 in het Nederlands (71,5%), 44 in het Frans (26%), twee in het ‘approximatief’ Spaans (1%), één in het Duits (0,5%), één in het ‘approximatief’ Oud-Italiaans (0,5%),³⁴⁰ en één lied is Nederlands met Latijnse fragmenten (0,5%).³⁴¹

GRAFIEK 1: DE TAAL VAN DE 171 LIEDEREN IN *HET MENGELMOES*

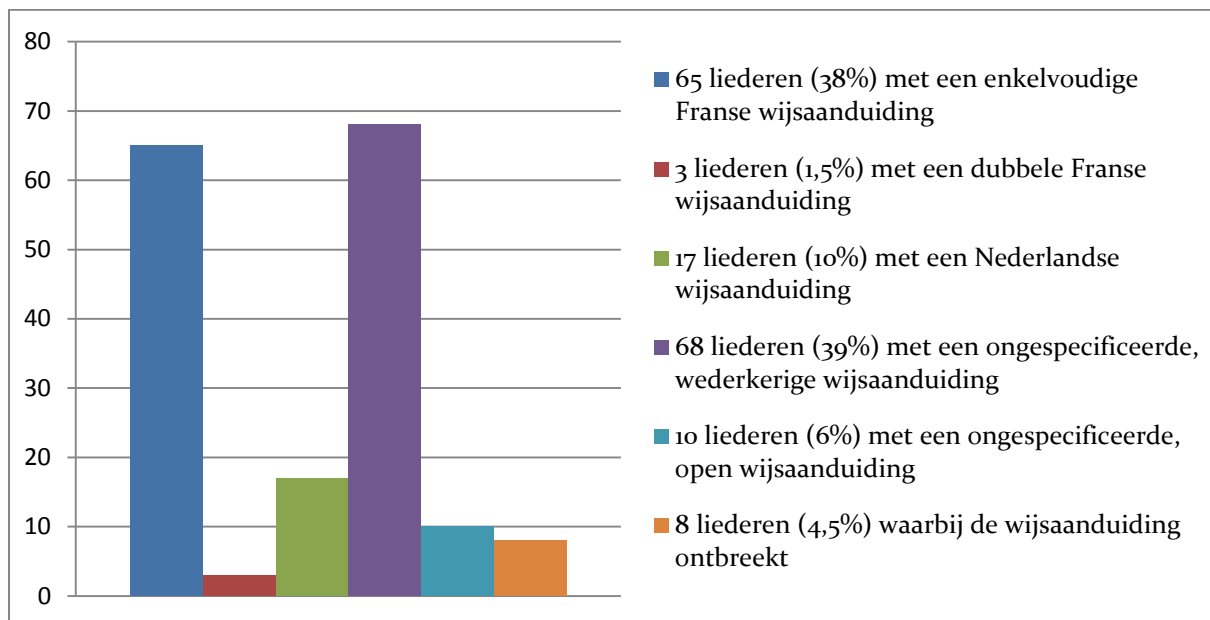
³³⁸ Voortaan kort ik *Nederlandse Liederencbank* af tot *Liederencbank*.

³³⁹ Boven liednummer 12 staat de titel *Liedeken* en de wijsaanduiding ‘salomon c’est un homm’ incomparable’, en bij liednummer 173 staat dezelfde titel en de ongespecificeerde wijsaanduiding ‘alsoo t’ begindt’. In beide gevallen volgt er geen liedtekst.

³⁴⁰ ‘Approximatief’ wil hier zeggen dat de teksten lijken op Spaans en Oud-Italiaans, maar dan met grote lexicale – en spellingsvariaties ten opzichte van die talen.

³⁴¹ Zie grafiek 1: ‘De taal van de 171 liederen in *Het Mengelmoes*’.

Honderddrieënzestig liederen in *Het Mengelmoes* bevatten een wijsaanduiding.³⁴² De taal van de wijsnaam bepaalt in welke taal de wijsaanduiding is genoteerd. In een combinatie zoals ‘op de wijse: ou trois trous’ (p. 213) is de wijsnoemer Nederlands, maar de wijsnaam Frans. Dit is dus een Franse wijsaanduiding. Vijfenzestig van de 171 liederen (38%) hebben een enkelvoudige Franse wijsaanduiding en drie liederen (1,5%) hebben een dubbele Franse wijsaanduiding. Slechts 17 liederen (10%) hebben een Nederlandse wijsaanduiding. Achtenzestig liederen (39%) hebben een ongespecificeerde, wederkerige wijsaanduiding en tien liederen (6%) hebben een ongespecificeerde, open wijsaanduiding. Bij acht liederen (4,5%) in het handschrift ontbreekt de wijsaanduiding.³⁴³

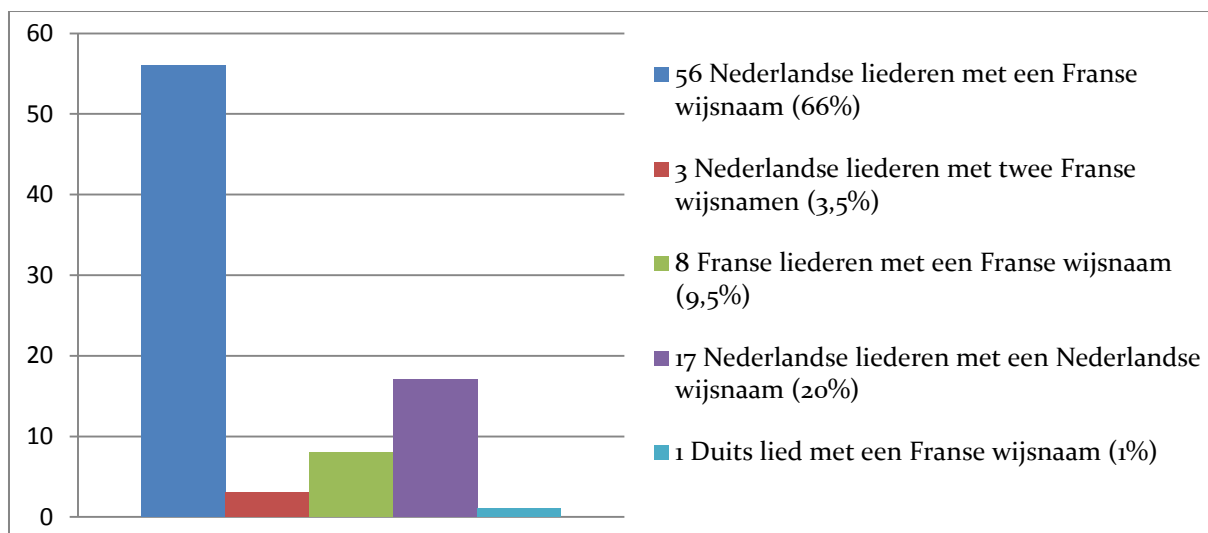
GRAFIEK 2: DE WIJSAANDUIDINGEN BIJ DE 171 LIEDEREN IN *HET MENGELMOES*

³⁴² Over ‘De wijsaanduiding’, zie GRIJP 1991, 147-224. Ik baseer me voor de terminologie over wijsaanduidingen ook op zijn werk. GRIJP 1991, 172, geeft enkele voorbeelden van enkelvoudige wijsaanduiding, waaronder ‘Op de Wyse: Hansje sneed dat Kooren was lanck’, en ‘Wijze: Vant Boerinneken dat water haalt’. GRIJP 1991, 172, zegt: ‘Het linkerlid van de formule wil steeds zo veel zeggen als ‘dit lied wordt gezongen op de melodie van’ en geeft aan dat het om een wijsaanduiding gaat en niet om bijvoorbeeld de titel of om de soort van het lied. Ik zal dit linkerlid de wijsnoemer noemen. Het rechterlid is dan de wijsnaam, de aanduiding van de bedoelde melodie’. De bovenstaande voorbeelden zijn gespecificeerde wijsaanduidingen. Over de ‘wederkerige wijsaanduiding’ zegt GRIJP 1991, 186: ‘De wederkerige wijsaanduiding is een wijsaanduiding die verwijst naar het incipit [de beginregel(s)] van het lied waar het boven staat’. Hij geeft het voorbeeld ‘Stem: Alst begint’, die (met variaties) ook vaak voorkomt in *Het Mengelmoes*. GRIJP 1991, 189, schrijft dit fenomeen onder meer toe aan het feit dat de dichter van het lied de naam van de door hem gebruikte melodie niet kende. Hij vervolgt: ‘Duidelijker dan bij de meeste wederkerige wijsaanduidingen is dat het geval bij de open of oningevulde wijsaanduiding, bijvoorbeeld: ‘Op de wijze:’. Hier staat wel een wijsnoemer genoteerd, maar is de wijsnaam dus niet ingevuld; ze is ‘open’. Wederkerige en open wijsaanduidingen zijn ‘ongespecificeerde wijsaanduidingen’.

³⁴³ Zie grafiek 2: ‘De wijsaanduidingen bij de 171 liederen in *Het Mengelmoes*’.

Van de 68 ongespecificeerde, wederkerige wijsaanduidingen zijn er 31 Franse (45,5%).³⁴⁴ De taal van de bijbehorende liedteksten is telkens ook Frans. De andere 37 (54,5%) zijn Nederlandse wijsaanduidingen.³⁴⁵ Al de bijbehorende liedteksten zijn in het Nederlands gesteld, op één na. Het betreft het Nederlandse lied met Latijnse fragmenten (nr. 154, p. 197). Van de 10 ongespecificeerde, open wijsaanduidingen zijn er zeven Nederlandse (70%),³⁴⁶ en drie Franse (30%).³⁴⁷

Van de 171 liederen in *Het Mengelmoes* bevatten er dus 85 (50%) een gespecificeerde wijsaanduiding of wijsnaam. Van die 85 liederen zijn er 56 Nederlandse liederen met een Franse wijsnaam (66%), drie Nederlandse liederen met een dubbele Franse wijsnaam (3,5%), acht Franse liederen met een Franse wijsnaam (9,5%), zeventien Nederlandse liederen met een Nederlandse wijsnaam (20%) en één Duits lied met een Franse wijsnaam (1%).³⁴⁸

GRAFIEK 3: VERHOUDING TAAL LIEDEREN TOT TAAL VAN DE 85 WIJSNAMEN IN *HET MENGELMOES*

Het Mengelmoes bevat geen Franse liederen met een Nederlandse wijsnaam. Twaalf wijsnamen in *Het Mengelmoes* komen voor bij meer dan één lied in het handschrift. Feitelijk bevat *Het Mengelmoes* slechts 61 verschillende wijsnamen: 47 Franse (77%) en 14 Nederlandse (23%).

³⁴⁴ Bijvoorbeeld: ‘comme il commence’, *Het Mengelmoes*, 156.

³⁴⁵ Bijvoorbeeld: ‘op de wijze alsoo t’ begint’, *Het Mengelmoes*, 30.

³⁴⁶ Bijvoorbeeld: ‘het kan ghesonghen worden op de wijze’, *Het Mengelmoes*, 4.

³⁴⁷ Bijvoorbeeld: ‘sur l’air’, *Het Mengelmoes*, 156.

³⁴⁸ Zie grafiek 3: ‘Verhouding taal liederen tot taal van de 85 wijsnamen in *Het Mengelmoes*’.

De wijsnamen voorzien in de eenvoudigste manier om de melodie te herkennen waarop de liederen konden of kunnen worden gezongen. Het liedje met het beginvers ‘Hoort mortse An gij sijt mijn lieff’ (nr. 38, p. 39) bijvoorbeeld, heeft de wijsnaam ‘Pekelharingh’. Deze wijsnaam komt in de *Liederbank* negen keer voor om te verwijzen naar de melodie die in de databank de standaardnaam ‘Pots honderdduizend slapperment’ heeft gekregen. Die melodie komt in de *Liederbank* voor bij 60 verschillende liederen, alleen al vóór 1696, het jaar waarin *Het Mengelmoes* werd voltooid. Bij de melodie in de databank staat er extra informatie:

Engelse melodie die door reizende kluchtgezelschappen aan het begin van de 17e eeuw in Nederland bekend raakte, onder de namen “Janneman en Alemoer”, “Pekelharing” en “Pots hondert duysent slapperment”. Een van die kluchten was die over de clowneske figuur “Singing Simpkin”, in het buitenland “Pekelharing” genoemd, wiens favoriete uitdrukking luidde “Pots honderdduizend slapperment”. Al snel volgden Duitse en Nederlandse imitaties en vertalingen van de teksten en de melodie werd al gauw populair.³⁴⁹

Dit volstond om aan het liedje met de beginregel ‘Hoort mortse An gij sijt mijn lieff’ in *Het Mengelmoes* ‘Pots honderdduizend slapperment’ als melodie toe te kennen.

Niet alle wijsnamen in *Het Mengelmoes* hebben er echter toe geleid dat ik de melodie bij een bepaald lied kon identificeren. Veertig van de 61 verschillende wijsnamen in het handschrift kwamen vóór de invoering van *Het Mengelmoes* niet voor in de *Liederbank*. Een voorbeeld daarvan is de wijsnaam ‘Il est doux d’être amant’ bij het lied met het beginvers ‘Tis soet te draeghen min aen een die min wilt voeden’ (nr. 31, p. 34). Deze wijsnaam is echter de eerste versregel van een Frans liedje in *Het Mengelmoes* (nr. 93, p. 152), dat integraal een liedtekst van Philippe Quinault blijkt te zijn, meer bepaald uit het ballet *Le Temple de la Paix* van 1685 op muziek van Jean-Baptiste Lully.³⁵⁰ Zodoende kon ik voor het liedje met het beginvers ‘Tis soet te draeghen min aen een die min wilt voeden’ in *Het Mengelmoes* de melodie(naam) ‘Il est doux d’être amant’ toekennen in de *Liederbank*. Dit is echter niet bij alle wijsnamen in het handschrift gelukt: bij 16 van de 61 verschillende wijsnamen (26%) heb ik de melodie (nog) niet kunnen identificeren. Overigens volstaat een wijsnaam op

³⁴⁹ Bron: www.liederenbank.nl [17/10/2017].

³⁵⁰ QUINAULT 1685b, 12.

zich niet om met zekerheid een melodie te kunnen bepalen. Het lied met het beginvers ‘Hertje voelt mijn hert eens beven’ (nr. 21, p. 28) in *Het Mengelmoes* heeft bijvoorbeeld de wijsnaam ‘vous ne devez plus attendre’. Dit is het eerste vers van een lied van Philippe Quinault uit de tragische opera *Amadis* (1684) van Jean-Baptiste Lully, maar het strofeschema van het lied in *Het Mengelmoes* verschilt compleet van dat van de melodie van Lully. Dat het lied van Quinault muzikaal model heeft gestaan voor het contrafact in *Het Mengelmoes* is bijgevolg te onzeker om voor waar aan te nemen.

Bij een aantal liederen met een ongespecificeerde wijsaanduiding kon ik de melodie dan weer wel vaststellen, precies op basis van het strofeschema. Het lied met het beginvers ‘Ick was des hemels morgensterr dat glansselijckste licht’ (nr. 162, p. 204) bijvoorbeeld, heeft een erg markant schema:

.4A+.3B .4A+.3B .4C+.3d .4C+.3d .4E+.2F .4E+.3F

Dit ingewikkelde strofeschema komt in de *Liederenbank* in exact dezelfde vorm voor, waarbij de standaardnaam voor de melodie is vastgelegd op ‘Silvester in de morgenstond’; de melodienaam dus ook voor het lied op p. 204 in *Het Mengelmoes*.

In sommige gevallen is het te riskant om een melodie(naam) toe te kennen op basis van alleen het strofeschema, omdat dat schema te eenvoudig is. Een voorbeeld is het liedje met het beginvers ‘Amis entrons dans cet naviere’ (nr. 144, p. 191), met het volgende schema:

.4a .4a .4B .4c .4c .4B

Dit schema leidt in de *Liederenbank* naar verscheidene melodieën, die niets gemeen hebben behalve de strofevorm. Toch betekende dat niet altijd het einde van de speurtocht naar de juiste melodie voor een lied in *Het Mengelmoes*. Het eerste vers van het hier besproken lied (Amis entrons dans cet naviere) komt immers voor als wijsnaam bij het lied met incipit ‘Ne vantez plus vos riches salles || Vos manoirs ni vos cours royales’ in het boek *Anciens noëls réformés*, op p. 22 van de nieuwe editie uit

1784.³⁵¹ Als tweede wijsnaam staat daar ‘Quand Gabriël prit la’. Het lied met het beginvers ‘Quand Gabriël prit la volée’ komt voor in *Cantiques de Noels nouveaux* (1605), met als wijsnaam ‘Bénit soit l’oeil brun de madame’.³⁵² Deze wijsnaam komt ook voor in de *Liederbank*,³⁵³ als wijs die is gekoppeld aan de melodie(naam) ‘Gezegend zijn mijn liefs bruine ogen’. Deze melodie heeft inderdaad hetzelfde strofeschema als dat van ‘Amis entrons dans cet naviere’, en zodoende kon ik die melodie koppelen aan dit lied. Door op deze manier tewerk te gaan kon ik voor 109 van de 171 liederen de melodieën achterhalen (63,5%). Feitelijk gaat het daarbij slechts om 62 verschillende melodieën; 27 melodieën komen immers voor bij meer dan één lied in het handschrift.

In wat volgt bespreek ik de melodieën en de wijsaanduidingen bij de liederen die zich bevinden in het ‘deel nieuwghemaecte Liedekens’ in *Het Mengelmoes*.³⁵⁴ Liednummer 1 behoort niet tot die ‘nieuwghemaecte Liedekens’, en van liednummer 12 ontbreekt de tekst. Zodoende is liednummer 61 het negenenvijftigste ‘nieuwe liedje’ in het handschrift. Van die 59 liederen hebben er 54 een gespecificeerde wijsaanduiding (91,5%). Negen daarvan komen voor bij meer dan één lied. Feitelijk gaat het hier om 42 verschillende wijsaanduidingen. Vijfendertig van deze 42 wijsaanduidingen hebben een Franse wijsnaam (83,5%), en zeven een Nederlandse (16,5%).

Bij 48 van de 59 ‘nieuwghemaecte Liedekens’ kon ik de melodie bepalen. Tien van die melodieën komen voor bij meer dan één lied in het ‘deel nieuwghemaecte Liedekens’. Feitelijk gaat het om 31 verschillende melodieën. Bij de bespreking van die 31 melodieën geef ik telkens cursief en in klein kapitaal de standaardnaam van de melodie op zoals die is toegekend in de *Liederbank*, waarna ik vermeld hoe vaak die melodie voorkomt in het ‘deel nieuwghemaecte Liedekens’ en in de ‘verzameling nieuwe dingen’, en onder welke wijsaanduiding(en) dat gebeurt. Daarnaast vermeld ik hoe vaak de betrokken melodie en (indien van toepassing) de wijsaanduiding(en) voorkomen in bronnen die zijn ontsloten in de *Liederbank* vóór 1696 – het jaar waarin *Het Mengelmoes* is voltooid – en hoe vaak ze voorkomen in bronnen in de

³⁵¹ BOUTEVILLAIN 1784, 22.

³⁵² LE ROY 1605, fol. D3r. Er is ook een editie uit 1664, aldus HAURÉAU 1843, 157.

³⁵³ Zij het met ‘l’oeil noir’ in plaats van ‘l’oeil brun’.

³⁵⁴ Cfr. de conclusie van hoofdstuk 2: ‘Codicologische analyse van *Het Mengelmoes*’.

Liederensbank die dateren van tussen 1696 en 1750.³⁵⁵ Die grens is tamelijk arbitrair, maar kan helpen om zicht te krijgen op hoe populair een melodie of wijsaanduiding was of bleef in de eerste helft van de achttiende eeuw. Indien ze niet voorkomen in de *Liederensbank* in de meer dan vijftig volgende jaren nadat ze werden gebruikt in *Het Mengelmoes*, dan is het aannemelijk dat er ook daarna geen nieuwe liederen meer zijn gedicht op de melodie in kwestie.³⁵⁶

De focus van de bespreking van de melodieën en wijsaanduidingen is gericht op ‘ontlening’; in de eerste plaats op ‘muzikale ontlening’. Dit is wat Louis Grijp het ‘algemene ontleningsniveau’ noemt in zijn hiërarchisch ontleningsmodel: ‘de melodie van het contrafact is overgenomen van het model’.³⁵⁷ Op de inhoud van de teksten die bij de melodieën horen, ga ik in de bespreking alleen in indien zij ‘literaire ontlening’ aan andere teksten aantonen. Een specifieke vorm van literaire ontlening is ‘thematische ontlening’: een contrafact kan hetzelfde thema hebben als zijn model, of precies een tegenovergesteld thema. Grijp noemt die laatste ‘pendanten’.³⁵⁸ In het geval van literaire ontlening volg ik de indeling van Grijp op basis van de woordelijke ontlening en de lengte van de ontlening.³⁵⁹ Beperkt de woordelijke ontlening zich tot de eerste woorden of de eerste strofe van een tekst, dan noemt Grijp dat ‘initiële ontlening’. Wanneer ook in de volgende strofen wordt ontleend, spreekt hij van ‘doorlopende ontlening’. Een bijzondere vorm van doorlopende ontlening betreft de ‘vertaling’. Tenslotte heb ik ook oog voor formele ontlening. Bepaalde details in de strofevorm, zoals bijvoorbeeld het gebruik van binnenrijm, kunnen aan het licht brengen of een ‘dichter werkte naar een tekstmodel of vanuit een melodie’.³⁶⁰

³⁵⁵ Als eenzelfde lied in de *Liederensbank* twee keer voorkomt omdat het is ontsloten uit twee verschillende bronnen, dan geldt dat uiteraard niet als twee verschillende liederen in de telling in dit hoofdstuk. Zo komt de melodie ‘Ik drink de nieuwe most’ in de *Liederensbank* 110 keer voor, vóór 1696. Maar als we elk uniek lied slechts één keer tellen en de instrumentale versies van deze melodie uit de telling halen, dan komt ‘Ik drink de nieuwe most’ vóór 1696 eigenlijk maar voor bij 98 verschillende liederen in de databank. ‘Instrumentale versies van de melodie’ betreft optekeningen in de *Liederensbank* waar het louter om muzieknotaties gaat. In se zijn dit geen liederen, dus horen ze niet thuis in een telling van liederen. Indien ze zijn opgenomen in de databank uit documenten die verschenen vóór 1696 vermeld ik ze wel, omdat het a priori niet is uitgesloten dat de schrijver van een nieuw lied in *Het Mengelmoes* louter muzikaal ontleende voor zijn contrafact.

³⁵⁶ Ik geef een overzicht van deze gegevens in bijlage 4: ‘Tabel van de 31 melodieën van de ‘nieuwghemaecte Liedekens’.’

³⁵⁷ GRIJP 1991, 57.

³⁵⁸ GRIJP 1991, 77, verder uitgewerkt op p. 93-109.

³⁵⁹ GRIJP 1991, 75-78.

³⁶⁰ GRIJP 1991, 275.

De bespreking van de 31 melodieën van de liederen die de schrijver van *Het Mengelmoes* zelf bestempelde als ‘nieuw’,³⁶¹ en de informatie die de studie van de mate en vorm van ontlening aan andere teksten binnen of buiten *Het Mengelmoes* verschaft, geeft een beeld van de relatie tussen de ‘nieuwghemaecte Liedekens’ en de rest van de liederencollectie in het handschrift, die de schrijver/samensteller van *Het Mengelmoes* kende uit of van andere bronnen, en van de relatie tussen *Het Mengelmoes* en de buitenwereld.

4.2 De 31 melodieën van de ‘nieuwghemaecte Liedekens’

1. *J’AIMERAI TOUJOURS MA BERGÈRE*

‘J’aimerai toujours ma bergère’ is het eerste vers van een lied uit de derde scène van de vierde acte van de opera *Roland* (1685, LWV 65) van librettist Philippe Quinault en componist Jean-Baptiste Lully.³⁶² Het is de wijsnaam en de melodie van het wereldlijke liefdesliedje met het beginvers ‘K sal altijd u lieffste beminnen’ op p. 40 in *Het Mengelmoes* (nr. 40); het enige lied in het handschrift op deze melodie. Dit lied vertoont literaire ontlening aan het lied van Quinault, zoals blijkt uit de vergelijking tussen het vijfde vers van Quinault en het derde vers van het lied in *Het Mengelmoes*: ‘mon coeur ne peut changer’ versus ‘noijt verander ick van sinnen’.³⁶³ Het onderhavige lied uit *Roland* stond dus model voor het contrafact in *Het Mengelmoes*.

De melodie noch de wijsnaam ‘J’aimerai toujours ma bergère’ komt in de *Liederencollectie* voor bij liederen die dateren van vóór de voltooiing van *Het Mengelmoes*, maar wel bij één lied dat verscheen tussen 1696 en 1750. Het is het lied met het beginvers ‘Niets zo schoon om laag is gebooren’ op p. 172 in het liedboek *Opwekkelyke Zedezangen. Eenige verrykt met twee vioolen. Eerste deel*, dat in 1712 werd gedrukt door

³⁶¹ Cfr. het titelblad van *Het Mengelmoes*. Of hij die ‘nieuwe liedjes’ met zekerheid allemaal zelf schreef, komt verderop aan bod.

³⁶² QUINAULT 1685a.

³⁶³ In de liedtekst van Quinault wordt het beginvers drie keer herhaald, in de liedtekst in *Het Mengelmoes* niet. Mocht de schrijver van het lied in *Het Mengelmoes* dat wel als dusdanig hebben genoteerd, dan zou het vers ‘noijt verander ick van sinnen’ óók het vijfde vers van het lied zijn geweest. In dat geval zouden de twee verzen die duidelijk op literaire ontlening wijzen, zich op dezelfde hoogte in de strofe hebben bevonden.

J. Krellius in Amsterdam en werd geschreven door Hendrik van Halmael.³⁶⁴ Er zijn geen literaire overeenkomsten die erop wijzen dat het lied in *Het Mengelmoes* model stond voor dat contrafact.

2. *NOTRE ESPOIR ALLAIT FAIRE NAUFRAGE*

Het lied met het beginvers 'Notre espoir allait faire naufrage' komt uit de zevende scène van de vierde acte van de lyrische tragedie *Persée* (1682, LWV 60) van Philippe Quinault en Jean-Baptiste Lully.³⁶⁵ 'Notre espoir allait faire naufrage' is de wijsnaam en de melodie van het wereldlijke en geestelijke dialooglied met het beginvers 'Vlucht werelt wegh met allen u prachten' (nr. 29, p. 32); het enige lied in *Het Mengelmoes* op deze melodie. Het lied ontleent literair niet aan het model van Quinault. De *Liederbank* bevat geen enkel ander lied met deze wijsnaam of melodie. Ook in dit geval maakt de specifieke verwijzing naar Quinaults liedtekst om de melodie aan te duiden het aannemelijk dat het lied uit *Persée* muzikaal model stond voor het contrafact in *Het Mengelmoes*.

3. *O DOELWIT VAN MIJN MIN*

'O doelwit van mijn min' is de standaardnaam in de *Liederbank* voor de melodie van het lied met het beginvers 'Que ces lieux ont d'attraits' uit de zevende scène van de tweede acte van de opera *Isis* (1677, LWV 54) van Philippe Quinault en Jean-Baptiste Lully.³⁶⁶ De standaardnaam is gebaseerd op het eerste vers van een wereldlijke liefdesklacht op p. 6 in het liedboek *Minne-Lieder en Méngelzangen* van Andries Pels, dat Albert Magnus uitgaf in Amsterdam in 1684.³⁶⁷ Dit lied heeft geen wijsaanduiding. De melodie komt nog vier keer voor in de *Liederbank* bij andere liederen die zijn uitgegeven vóór 1696. Daar is de wijsnaam telkens 'O doelwit (van mijn/de min)'.

De *Liederbank* bevat ook drie muzieknotaties van de melodie die verschenen vóór 1696. Eén bevindt zich op fol. 2f24v in het 'handschrift Gresse', dat omstreeks 1680

³⁶⁴ VAN HALMAEL 1712, liednr. 43.

³⁶⁵ QUINAULT 1682.

³⁶⁶ QUINAULT 1677.

³⁶⁷ PELS 1684, liednr. 4.

is voltooid.³⁶⁸ Daar heeft de melodie de wijsnaam ‘Que ces lieux’. De twee andere staan genoteerd in een ander handschrift (zonder naam, en met alleen incipits en muzieknotatie) dat dateert van circa 1686.³⁶⁹ De optekening van de melodie op fol. 24r in dit manuscript heeft geen wijsaanduiding,³⁷⁰ en bij die op fol. 80v staat er genoteerd ‘o doelwit’.³⁷¹

De schrijver van het contrafact op de onderhavige melodie in *Het Mengelmoes* kan zich muzikaal niet hebben gebaseerd op één van deze muzieknotaties, noch op de vijf liederen op dezelfde melodie in de *Liederensbank* van vóór 1696. De wereldlijke liefdesklacht met het beginvers ‘Soete mejssje luste vier [...]’ (nr. 46, p. 48) heeft immers de wijsnaam ‘que aux lieu ont’ [sic] d’attraits’; een licht verbasterde vorm van ‘Que ces lieux ont d’attraits’. Dat is het beginvers van Quinaults liedtekst uit *Isis*, dat hij niet kon kennen op basis van de hierboven beschreven bronnen. De verwijzing naar Quinaults lied maakt het aannemelijk dat dat lied rechtstreeks muzikaal model stond voor het contrafact in *Het Mengelmoes*, dat niet literair ontleent aan de tekst van Quinault.

De wijsnaam ‘Que ces lieux ont d’attraits’ komt vóór 1750 nog één keer voor in de *Liederensbank*, namelijk bij een lied getiteld *Liedeken op den Ghentschen Ommeganck*, op fol. E2r van het *Boecxken vanden Oorspronck en Inhout van heel den Ghendtschen Ommeganck*, dat de erfgenamen van Maximiliaen Graet uitgaven in 1698.³⁷² Het strofeschema van dit lied wijkt af van dat in *Het Mengelmoes*, en er zijn geen literaire overeenkomsten tussen deze beide liederen. Niets wijst er dus op dat het lied uit *Het Mengelmoes* model stond voor het contrafact in het *Boecxken vanden [...] Ghendtschen Ommeganck*. Ook voor de andere vijftien liederen op de melodie ‘O doelwit van mijn min’ die verschenen tussen 1696 en 1750 en zijn opgenomen in de *Liederensbank*, is er geen aanwijzing dat de wereldlijke liefdesklacht op p. 48 in *Het Mengelmoes* model zou hebben gestaan voor een van die contrafacten.

³⁶⁸ HANDSCHRIFT GRESSE ca. 1680, liednr. 40. Het manuscript bevindt zich in de Universiteitsbibliotheek van Utrecht onder signatuur UBU Hs. 20 B 9. De paginering is later aangebracht. Het handschrift is genaamd naar Jacob Gresse, wiens naam is genoteerd bij acht melodieën in het manuscript; cfr. CURTIS 1961, 83-105.

³⁶⁹ BERKELEY MS890 ca. 1686. Dit handschrift bevat onder meer selecties uit opera’s van Jean-Baptiste Lully. Het identificatienummer in *RISM* is 000121550. Bron: www.liederensbank.nl [31/10/2017].

³⁷⁰ BERKELEY MS890 ca. 1686, nr. 89.

³⁷¹ BERKELEY MS890 ca. 1686, nr. 289.

³⁷² GRAET 1698 012.

4. *PREPARONS-NOUS POUR LA FETE NOUVELLE*

‘Préparons-nous pour la fête nouvelle’ is het eerste vers van het eerste lied uit het ballet *Le Temple de la Paix* (1685, LWV 69) van Philippe Quinault en Jean-Baptiste Lully.³⁷³ Het is de wijsnaam – zij het enigszins verbasterd tot ‘preparons nous a la nouvelle’ – en de melodie van het wereldlijke loflied met het beginvers ‘Laet ons den loff van Proserpien verkonden’ (nr. 48, p. 50); het enige lied in *Het Mengelmoes* op deze melodie. Het lied ontleent niet literair aan de tekst van Quinault. De melodie komt verder niet voor in de *Liederbank*. De wijsaanduiding maakt het aannemelijk dat de schrijver van het contrafact in *Het Mengelmoes* het lied uit *Le Temple de la Paix* gebruikte als muzikaal model voor zijn contrafact.

5. *BOIS EPAIS REDOUBLE TON OMBRE*

Het lied met de beginregel ‘Bois épais redouble ton ombre’ komt uit de vierde scène van de tweede acte van *Amadis* van Lully.³⁷⁴ Het is de wijsnaam – weliswaar licht veranderd tot ‘Beaux espais redouble ton ombre’ – en de melodie van de wereldlijke liefdesklacht met het beginvers ‘Dicht geboomt geen dagh kan hier blicken’ op p. 61 (nr. 61); het enige lied in *Het Mengelmoes* op deze melodie. Het lied ontleent literair doorlopend aan het lied van Quinault, want het is er een vrije vertaling van. Het lied uit *Amadis* stond dus model voor het contrafact in *Het Mengelmoes*.

De melodie komt in de *Liederbank* nog twee keer voor bij liederen die verschenen tussen 1696 en 1750. Het gaat om twee geestelijke liederen uit de *Opwekkelyke Zedezangen* (1712).³⁷⁵ Eén van beide liederen ontleent literair aan het lied van Quinault. Het is het lied met het beginvers ‘Goude zon, verhaast u te daalen’,³⁷⁶ waarvan bijvoorbeeld het laatste vers van de eerste strofe – ‘Ben ik niet waardig, als de nacht’ – literair verband houdt met het laatste vers van Quinault – ‘Je ne veux plus souffrir le jour’. Deze geestelijke pendant op het wereldlijke liefdesliedje van Quinault

³⁷³ QUINAULT 1685b.

³⁷⁴ QUINAULT 1684.

³⁷⁵ VAN HALMAEL 1712.

³⁷⁶ VAN HALMAEL 1712, liednr. 55. Het andere lied op de onderhavige melodie uit de *Opwekkelyke Zedezangen* is VAN HALMAEL 1712, liednr. 58.

en de vrije vertaling van Quinaults lied in *Het Mengelmoes* hebben dus wel literaire overeenkomsten, maar niets wijst erop dat het lied in *Het Mengelmoes* model stond voor het geestelijke contrafact in de *Opwekkelyke Zedezangen*.

6. *BELLÉROPHON OUVERTURE*

Bellérophon is een tragedie van de librettisten Thomas Corneille en Bernard de Fontenelle en componist Jean-Baptiste Lully uit 1679.³⁷⁷ De instrumentale ouverture van *Bellérophon* leverde de muziek voor een Frans wereldlijk liedje met de beginregel 'Vos mépris trôp ingrâte Iris'.³⁷⁸ Onder deze wijsnaam bevindt zich op p. 37 in *Het Mengelmoes* de wereldlijke liefdesklacht met het beginvers 'Vaert wel goddin' (nr. 36); het enige lied in het handschrift op deze melodie. De wijsnaam komt verder niet voor in de *Liederbank*, die wel één ander lied op de onderhavige melodie bevat. Het betreft de wereldlijke liefdesklacht met titel *De Verongelijckte of ongeluckige* op fol. 28v in een anoniem handschrift met muziek en teksten dat in de Koninklijke Bibliotheek van België wordt bewaard onder signatuur KB19558.³⁷⁹ Het handschrift is in de *Liederbank* gedateerd 'ca. 1695'.³⁸⁰ Het lied in kwestie heeft geen wijsaanduiding maar is wel voorzien van muzieknotatie. Hoewel *De Verongelijckte of ongeluckige* net als 'Vaert wel goddin' een wereldlijke liefdesklacht is, zijn er geen literaire overeenkomsten die aanleiding geven om te denken dat één van beide liederen model stond voor het andere.

De *Liederbank* bevat ook een optekening van de muzieknotatie van (een deel van) de ouverture van *Bellérophon* die dateert van vóór 1696. Ze staat genoteerd in het handschrift zonder naam, dat al ter sprake kwam tijdens de bespreking van de melodie

³⁷⁷ CORNEILLE & FONTENELLE 1679.

³⁷⁸ Zie: GOULET & NAUDEIX 2010, 333 ; PELLEGRIN 1715, 144-146.

³⁷⁹ KB19558, liednr. 37. Op basis van de muzieknotatie bij KB19558, f28v, kon de melodie worden achterhaald als één uit de ouverture van *Bellérophon*. De invoerder van het onderhavige lied gaf er de melodienaam 'Bellérophon Ouverture' aan in de *Liederbank*.

³⁸⁰ De datering is dus onzeker. Mijns inziens moet de bron zeker na 1695 worden gesitueerd. Het drinklied met het beginvers 'S't za [sic] lustig laet ons drincken' op fol. 85v in het handschrift is een concordantie met het 65e lied uit de *Nieuwe Boertige en Ernstige Minne-Zangen* van Cornelis Sweerts. De eerste uitgave van dit liedboek gebeurde in 1696, zoals Michelle Van den Berg overtuigend aantoonde in haar onuitgegeven masterthesis: VAN DEN BERG 2014, spec. p. 16-18. Het handschrift KB19558 inclusief deze concordantie met SWEERTS 1696, liednr. 65, kan dan niet zijn voltooid vóór 1696.

‘O doelwit van mijn min’.³⁸¹ Bij die muzieknotatie staat de wijsnaam ‘Overture De Bellerophone’.³⁸² De kans dat de schrijver van ‘Vaert wel goddin’ zich muzikaal baseerde op de melodie in het manuscript is niet reëel, en het verklaart ook de specifieke wijsaanduiding ‘Vos mépris trôp ingrâte Iris’ boven het lied in *Het Mengelmoes* niet. Het is waarschijnlijk dat een Frans lied met als beginvers die wijsnaam muzikaal model stond voor het contrafact in *Het Mengelmoes*.

7. *QUE L’AMOUR EST DOUX A SUIVRE*

‘Que l’amour est doux à suivre’ is het eerste vers van een air gezongen door La Félicité in de proloog van de opera *Proserpine* (1680, *LWV* 58) van Philippe Quinault en Jean-Baptiste Lully. Quinaults liedtekst staat integraal op p. 157 in *Het Mengelmoes* (nr. 105); daar met een ongespecificeerde, wederkerige wijsaanduiding. ‘Que l’amour est doux à suivre’ is de wijsnaam bij het wereldlijke liefdesliedje met de beginregel ‘Laet ick mijn blijchap verkonden’ op p. 29 in *Het Mengelmoes* (nr. 23). Dit lied ontleent literair niet aan de tekst van Quinault. De melodie komt dus twee keer voor in *Het Mengelmoes*: een keer bij ‘de nieuwghemaecte Liedekens’, en een keer in ‘de verzameling nieuwe dingen’.

De *Liederenbank* bevat geen andere liederen met de wijsnaam ‘Que l’amour est doux à suivre’, maar nog wel één ander lied op de gelijknamige melodie van Lully. Het is een wereldlijk, bespiegelend lied van Andries Pels met de beginregel ‘Wil men zich tót vreugd begeeven’.³⁸³ Dit lied ontleent wel literair aan het Franse voorbeeldlied; het is zelfs een vrij letterlijke vertaling. Er is dus geen literair verband tussen dit lied en het Nederlandse contrafact op Lully’s melodie in *Het Mengelmoes*. Gezien de specifieke verwijzing naar Quinaults tekst voor de wijsnaam, is het aannemelijk dat dat lied uit *Proserpine* rechtstreeks muzikaal model stond voor het contrafact op de onderhavige melodie in *Het Mengelmoes*.

³⁸¹ I.e. HANDSCHRIFT GRESSE ca. 1680.

³⁸² HANDSCHRIFT GRESSE ca. 1680, liednr. 56.

³⁸³ PELS 1684, liednr. 30.

8. *IL EST DOUX D'ÊTRE AMANT*

'Il est doux d'être amant' is het eerste vers van een lied uit de tweede entrée van het ballet *Le Temple de la Paix* (1685, LWV 69) van Philippe Quinault en Jean-Baptiste Lully. De melodie komt twee keer voor in *Het Mengelmoes*: Quinaults liedtekst staat genoteerd in de 'verzameling nieuwe dingen' (nr. 93, p. 152); aldaar met een ongespecificeerde, wederkerige wijsaanduiding. Daarnaast is 'Il est doux d'être amant' de wijsnaam en melodie van het wereldlijke liefdes- en advieslied met de beginregel 'Tis soet te draeghen min aen een die min wilt voeden' op p. 34 in het 'deel nieuwghemaecte Liedekens' (nr. 31). Het lied ontleent literair aan het Franse voorbeeldlied, zoals de vergelijking van bijvoorbeeld het vierde vers van het Franse lied en het vierde vers van de tweede strofe van het Nederlandse lied aantoon: 'Un peu d'amour suffit pour être heureux', versus 'wilt gij geluck aen luttel min u bint'. Het lied uit *Le Temple de la Paix* stond dus literair en muzikaal model voor het contrafact in *Het Mengelmoes*. *De Liederbank* bevat geen andere liederen op deze wijsaanduiding en melodie.

9. *BERGER TROMPÉ*

Ook deze melodie is afkomstig uit Lully's *Le Temple de la Paix*. In de vierde entrée van dat ballet wordt een lied van Quinault gezongen met de beginregel 'Se berger trompeur s'engage'. Dit lied is genoteerd op p. 160 in de 'verzameling nieuwe dingen' (nr. 110); daar met een ongespecificeerde, wederkerige wijsaanduiding. In tegenstelling tot de twee vorige liederen van Philippe Quinault in deze bespreking die zijn opgenomen in de 'verzameling nieuwe dingen', vertoont dit lied grote verschillen met het originele Franse lied.³⁸⁴ De schrijver van het lied in *Het Mengelmoes* maakte van Quinaults openingsvers 'berger trompé sans gage'. Hij zette die foutieve interpretatie van Quinaults woorden verder in de wijsaanduiding boven het liedje met het beginvers 'Waerom vlucht ghij goddinne' op p. 59 in het 'deel nieuwghemaecte Liedekens' (nr. 58). Dit wijst erop dat hij het Franse lied gebruikte als muzikaal model voor zijn Nederlandse contrafact, hoewel dit wereldlijke liefdesliedje niet literair ontleent aan

³⁸⁴ Ik ga hierop uitgebreider in onder '4.4.2 Lieder uit de werken van Lully in *Het Mengelmoes*'.

het Franse voorbeeldlied. ‘Waerom vlucht ghij goddinne’ is het enige contrafact in de *Liederensbank* op de onderhavige melodie van Lully, die dus twee keer voorkomt in *Het Mengelmoes*.

10. *FOLIE D’ESPAGNE*

Ook deze melodie is geschreven door Jean-Baptiste Lully. In de *Liederensbank* wordt de volgende extra informatie vermeld bij de melodie:

Deze Sarabande-achtige dans, waarvan de origines in het 16e eeuwse Portugal liggen, genoot vanaf de 17e eeuw een groot succes als basis voor variatiewerken. Via Spanje werd ze geïntroduceerd in Italië waar ze direct populair werd. [...] De melodie is verder onder meer gebruikt door Lully (1672), Corelli (1700), Vivaldi (1705) [...]. De melodie die we vanaf eind 17e eeuw in de Nederlanden vinden is gebaseerd op de versie van Lully.³⁸⁵

Na de bewerking van Lully bleef de melodie inderdaad bekend in Frankrijk als *Les Folies d’Espagne*,³⁸⁶ en in die vorm en onder die naam bereikte ze ook de Nederlanden.

‘Folie d’Espagne’, zoals de standaardnaam voor de melodie in de *Liederensbank* luidt, is de vaakst voorkomende melodie bij de liederen in *Het Mengelmoes*. In het ‘deel nieuwghemaecte Liedekens’ vinden we ze acht keer, en in de ‘verzameling nieuwe dingen’ nog eens zeven keer. Bij zes van die laatste zeven liederen is de wijsnaam (een variant van) ‘Salomon cet homme incomparable’. Het lied met het beginvers ‘Salomon cet homme incomparable’ is opgenomen op p. 195 in *Recueil de trois cent chansons François* [...] uitgegeven in 1737.³⁸⁷ Wanneer het lied voor het eerst is gepubliceerd is onduidelijk.³⁸⁸ Geen van de liederen op de wijs ‘Salomon cet homme incomparable’ in *Het Mengelmoes* ontleent literair aan het Franse lied met dat beginvers.

De wijsnaam ‘Salomon cet homme incomparable’ komt ook voor bij het geestelijke lied met het beginvers ‘O wysheydt Godts! daer wy soo seer naer haecken’ op

³⁸⁵ Bron: www.liederensbank.nl [18/10/2017].

³⁸⁶ HUDSON 1973, 110.

³⁸⁷ SMITH 1737.

³⁸⁸ In het handschrift RECUEIL DE CHANSONS 1715 staat op p. 55 ook een muzieknotatie met de wijsnaam ‘Salomon cet homme incomparable’. Dit handschrift bevindt zich in The Newberry Library (US-Cn) onder signatuur VM1730.R295. Het identificatienummer in *RISM* is 000132800.

fol. B5 van het toneelstuk *De Verryssensisse ons Heeren Jesu-Christi* [...], geschreven door G. Kockaert, en uitgegeven in 1706 door Guilliam Jacobs in Brussel. Er zijn geen literaire overeenkomsten tussen het lied van Kockaert en de liederen met de wijsnaam ‘Salomon cet homme incomparable’ in *Het Mengelmoes* die wijzen op ontlening.³⁸⁹

De eerste drie liederen in het ‘deel nieuwghemaecte Liedekens’ op de melodie ‘Folie d’Espagne’ hebben ook de enkelvoudige wijsnaam ‘Salomon cet homme incomparable’ en zijn alle wereldlijke liefdesklachten.³⁹⁰ Ook het volgende lied, met het beginvers ‘Wilt ghij mij leenen u voghelhuijssjen’ (nr. 4, p. 11), heeft die wijsnaam. Dit liedje is een (vrije) vertaling van een Frans lied met het beginvers ‘Si vous voulez me pretter votre cage’ (nr. 136) in de ‘verzameling nieuwe dingen’ (p. 186). Het model voor dit contrafact staat dus zelf genoteerd in het handschrift.

De andere vier liederen op de melodie ‘Folie d’Espagne’ in het ‘deel nieuwghemaecte Liedekens’ hebben andere wijsaanduidingen. Twee daarvan zijn de wereldlijke liefdesklacht met de beginregel ‘Mits mijn Maritje blijft tot mij soo stuere’ (nr. 9, p. 16) en het bespiegelende geestelijke lied met het beginvers ‘Ghelijck de kruiden en blommen verslenssen’ (nr. 10, p. 16), die beide een ‘dubbele wijsaanduiding’ hebben: zowel de wijsnaam ‘Salomon cet homme incomparable’ als ‘Adieu Margo’ staat boven de liederen vermeld.³⁹¹ De combinatie van deze wijsaanduidingen komt nog één keer voor in de ‘verzameling nieuwe dingen’, namelijk bij het liefdeslied met incipit ‘Indien ghij mij gelijk ick u beminde || schoone Phillis beleven wij een wet’ (nr. 70, p. 124). De eerste strofe van dit lied is een vrije vertaling van het Franse lied op p. 127 in het handschrift met incipit ‘Si vous m’aimez autant que je vous aimé || chere Phillis vivons sous même loij’ (nr. 74). Het ontleent dus initieel literair aan het Franse voorbeeldlied, dat model stond voor het contrafact.

Het Franse lied met het beginvers ‘Si vous m’aimez autant [...]’ komt ook voor in het verzamelwerk *Alle de Werken. Tweede deel* van W.G. Focquenbroch, uitgegeven in

³⁸⁹ Het lied met het beginvers ‘O wysheydt Godts! daer wy soo seer naer haecken’ uit KOCKAERT 1706 is (nog) niet opgenomen in de *Liederbank*, die geen liederen bevat met de wijsnaam ‘Salomon cet homme incomparable’, buiten degene die zijn ontsloten uit *Het Mengelmoes*.

³⁹⁰ Respectievelijk met de beginregel ‘Off ick u klaegh ghij hoort niet naer mijn klachten’ (nr. 2, *Het Mengelmoes*, 9), ‘Twee ooghen sijnt’ die mij de mijn verblinden’ (nr. 3, *Het Mengelmoes*, 10) en ‘Ach ick en weet niet van waer komt mijn suchten’ (nr. 4, *Het Mengelmoes*, 11).

³⁹¹ De wijsnaam ‘Adieu Margo’ komt in de *Liederbank* niet voor uit andere bronnen dan *Het Mengelmoes*.

1709 in Amsterdam.³⁹² Willem Godschalck van Focquenbroch overleed op ongeveer dertigjarige leeftijd in 1670 in Elmina, in het huidige Ghana, waar hij in dienst was van de WIC.³⁹³ Van Focquenbroch stierf met andere woorden vóór Lully's bewerking van 'La Folia' en kon dus onmogelijk een lied op die melodie hebben gedicht. Voor een compleet raadsel staan we hier echter niet: '[Van Focquenbroch z]ijn verzamelde werken zijn meermalen uitgegeven, maar de meeste ervan zijn overcompleet, dat wil zeggen dat er meer aan Focquenbroch is toegeschreven dan hij geschreven kan hebben'.³⁹⁴ Hoe het Franse liedje met het beginvers 'Si vous m'aimez autant [...]' in Van Focquenbrochs verzamelde werken is verzeild, is onduidelijk, maar het toont aan dat de liedtekst circuleerde in de Nederlanden. Het beginvers is ook de wijsnaam van een derde lied op de melodie 'Folie d'Espagne' in het 'deel nieuwghemaecte Liedekens' dat niet voorzien is van de enkelvoudige wijsaanduiding 'Salomon cet homme incomparable'. Het betreft een wereldlijk liefdeslied met incipit 'Soo gij mij mint soo veel als Ick u minne || Phillis wij leefden samen eenen wet' (nr. 11, p. 17). Dit lied is in tegenstelling tot liednummer 70 (p. 124) een volledige vertaling van het Franse lied, dat dus ook model stond voor dit Nederlandse contrafact in *Het Mengelmoes*.

De vierde en laatste wijsnaam voor de melodie 'Folie d'Espagne' in het 'deel nieuwghemaecte Liedekens' is 'la folie d'espantie en divers partie'. In die vorm komt de wijsaanduiding niet voor in de *Liederensbank*, maar in de afgekorte vorm 'Folie d'Espagne' wel. Het is de wijsnaam bij de liefdesklacht met het beginvers 'De eenigheden gaen ick betreden' (nr. 6, p. 12).

De *Liederensbank* bevat twee liederen met de wijsnaam 'Folie d'Espagne' die dateren van voor de voltooiing van *Het Mengelmoes*. Eén is een lied dat is genoteerd op fol. 15v in het handschrift met muziek en teksten dat in de Koninklijke Bibliotheek van België wordt bewaard onder signatuur KB19558.³⁹⁵ Er zijn geen literaire overeenkomsten die duiden op ontlening tussen dit lied en het lied met het beginvers 'De eenigheden gaen ick betreden' in *Het Mengelmoes*.

³⁹² Namelijk op FOCQUENBROCH 1709, 252-253, onder de titel 'Sarabande'. De titel verwijst dus naar de dans op de melodie die ten grondslag lag aan de bewerking ervan door Jean-Baptiste Lully.

³⁹³ VAN STIPRIAAN 2006, 9. Over het leven, het werk en de reputatie van Focquenbroch, zie bvb. WILMSEN 2017.

³⁹⁴ KROONE 1985, 207. Zie ook VAN STIPRIAAN 2006, 16.

³⁹⁵ Het probleem met KB19558 kwam al ter sprake tijdens de bespreking van de melodie 'Bellérophon Ouverture': het is in de *Liederensbank* gedateerd 'circa 1695', maar moet zeker na 1695 worden gedateerd.

De *Liederbank* vermeldt ‘Folie d’Espagne’ ook als wijsnaam bij een liedje met de beginregel ‘Des werelts lusten Syn vol onrusten’ op p. 116 in *Het Geestelijck Bieken* [...] van Hermannus Harts, uitgegeven door Adriaen de Witte in Leuven in 1674.³⁹⁶ Bij de invoering van deze bron in de databank is er echter gebruikgemaakt van een exemplaar van *Het Geestelijck Bieken* waarin de wijsaanduiding ‘foûli d’espani’ is bijgeschreven in potlood, en het is niet duidelijk wie dat heeft gedaan, en wanneer.³⁹⁷ Toch is er hier meer aan de hand. De gedrukte wijsnaam bij Harts’ lied is ‘Kom Seraphinen, kom Cherubinen’. Deze wijsnaam komt in de *Liederbank* alleen voor bij Harts’ lied, en dus is er nog geen melodie(naam) aan gekoppeld. Dit zou echter wel kunnen gebeuren. Het geïllustreerde handschrift *Geestelijke Liedekens op de Hooghtijden*, samengesteld, geschreven en voltooid door Nicolaus Aengwarda in Dokkum in 1757, bevat immers op p. 163 het Marialied met incipit ‘De Cherubijnen || En Seraphijnen’.³⁹⁸ Dit lied heeft geen wijsaanduiding. Op p. 243 in het handschrift bevindt zich een heiligenlied,³⁹⁹ ook zonder wijsaanduiding, dat exact hetzelfde strofeschema heeft: .2a .2a .2B .3B .2c .2c .2D .3D. Op grond van dat strofeschema kregen beide liederen de melodienaam ‘De cherubijnen en serafijnen’, naar het eerste vers van het lied op p. 163. Dat vers is quasi de wijsaanduiding van het lied van Hermannus Harts in *Het Geestelijck Bieken*: ‘Kom Seraphinen, kom Cherubinen’. Het strofeschema van dat lied is .2a .2a .5B .2c .2c .5B. De staande rijmen zijn ten opzichte van het schema van de melodie ‘De cherubijnen en serafijnen’ gewoon samengevoegd, en om het rijm te behouden is er een eindrijm minder in dit schema, maar verder komt het schema van Harts’ heiligenlied helemaal overeen met de twee liederen in Nicolaus Aengwarda’s *Geestelijke Liedekens*. Aan Harts’ lied kan dus gerust ook de melodie ‘De cherubijnen en serafijnen’ worden toegekend.

De *Liederbank* bevat echter één lied dat exact hetzelfde strofeschema heeft als dat van Aengwarda’s liederen op de melodie ‘De cherubijnen en serafijnen’, en dat is het lied op de wijsaanduiding ‘la folie d’espanie en divers partie’ in *Het Mengelmoes*. Er is dus een vormelijke overeenkomst tussen het geestelijk lied met het beginvers ‘Des

³⁹⁶ HARTS 1674, liednr. 48.

³⁹⁷ Het gebruikte exemplaar van *Het Geestelijck Bieken* voor de invoering van deze bron in de *Liederbank* bevindt zich in de Erfgoedbibliotheek Hendrik Conscience in Antwerpen onder signatuur 757863.

³⁹⁸ AENGWARDA 1757, liednr. 168.

³⁹⁹ AENGWARDA 1757, liednr. 243.

werelts lusten Syn vol onrusten' van Hermannus Harts en de liefdesklacht met het beginvers 'De eenigheden gaen ick betreden' in *Het Mengelmoes*. Hoewel er geen thematische of literaire overeenkomsten tussen beide liederen zijn, is het mogelijk dat de schrijver van het lied in *Het Mengelmoes* formeel ontleende aan een lied uit een liedboek dat in 1674 in Leuven werd gedrukt. Dat de strofevorm complexer is dan bij het lied van Harts, hoeft geen tegenargument te zijn. Dat kan immers worden toegeschreven aan de wens naar formele emulatie, die in het lied in *Het Mengelmoes* sterk tot uiting komt, zoals blijkt uit het vormschema van de tweede strofe: .1A+.1A+.1b+.1b .1c+.1c+.2D .1e+ 1e+ 1f+ 1f+.1f .1g+ 1g+2D. De binnenrijmen maken dit schema complexer, maar feitelijk is het gewoon een andere uitvoering van het schema dat ook Harts gebruikte. Doordat de schrijver van het lied in *Het Mengelmoes* waar hij het maar kon of zijn talent het toeliet, binnenrijmen invoegde in de tekst, hebben alle vijf de strofen van het lied eigenlijk een ander vormschema. Misschien is dat wel de verklaring voor de wijsnaam, met het specifieke achtervoegsel 'en divers parties' bij 'Folie d'Espagne'.

De melodie 'Folie d'Espagne' komt in de *Liederenbank* nog 29 keer voor bij liederen die verschenen tussen 1696 en 1750. Er zijn geen literaire overeenkomsten tussen die liederen en die op de melodie 'Folie d'Espagne' in *Het Mengelmoes*, die erop zouden kunnen wijzen dat de liederen in *Het Mengelmoes* model hebben gestaan voor latere contrafacten.

11. *SUIVONS L'AMOUR*

Ook 'Suivons l'amour' is een melodie van Jean-Baptiste Lully. 'Suivons l'amour c'est lui qui nous mène' is het eerste vers van een liedtekst van Philippe Quinault uit de proloog van *Amadis*.⁴⁰⁰ De melodie komt voor bij drie liederen in *Het Mengelmoes*, waarvan één keer in het 'deel nieuwghemaecte Liedekens'. Daar staat op p. 18 het wereldlijk liefdeslied met het beginvers 'Als ick bepeijs de vreught van het minnen' (nr. 13), met de enigszins verbasterde wijsnaam 'suivons l'amour celui qui nous aiment' ten opzichte van het eerste vers van Quinault. Dit lied ontleent niet literair aan Quinaults tekst.

⁴⁰⁰ QUINAULT 1684.

Eén van de twee liederen op deze melodie in de ‘verzameling nieuwe dingen’ ontleent daarentegen doorlopend aan de liedtekst van Quinault, die dus zonder meer model stond voor dat contrafact. Het betreft het wereldlijke advies- en liefdeslied met het beginvers ‘Streeft naer de min de lieffd’ eijst u daegen’ (nr. 108, p. 159). De ontlening blijkt onder meer uit een vergelijking van het derde vers van het lied van Quinault in zowel de eerste als de tweede strofe, met dat in de Nederlandse liedtekst: ‘Un peu d’amour nous fait moins de peine’ versus ‘een weijnigh min is lichter om draeghen’.

Het derde lied in *Het Mengelmoes* op ‘Suivons l’amour’ is het Duitse liedje met het beginvers ‘Lifben had mir der himmel bevoolen’ (nr. 62, p. 80). Dit liedje staat een beetje ‘verloren’ in het handschrift: het is het enige lied in het Duits, en het enige lied in de gehele vierde katern van *Het Mengelmoes*. Het ontleent niet literair aan Quinaults tekst uit *Amadis*.

Tussen 1696 en 1750 komt de melodie ‘Suivons l’amour’ nog voor bij vier verschillende liederen in de *Liederbank*. Er zijn geen literaire overeenkomsten die erop wijzen dat de liederen in *Het Mengelmoes* model stonden voor deze latere contrafacten.

12. BELLES FLEURS CHARMANT OMBRAGE

Dit is de laatste melodie van Jean-Baptiste Lully die is gebruikt voor contrafacten in het ‘deel nieuwghemaecte Liedekens’. ‘Belles fleurs charmant ombrage’ is het eerste vers van een liedtekst van Philippe Quinault uit de achtste scène van de tweede acte van de opera *Proserpine*.⁴⁰¹ De onderhavige melodie komt voor bij vier liederen in *Het Mengelmoes*, waarvan drie in het ‘deel nieuwghemaecte Liedekens’. Het betreft telkens wereldlijke liefdesliedjes.⁴⁰² De melodie voor deze liederen is steeds aangeduid met het beginvers van Quinaults lied (ook het lied op deze melodie in de ‘verzameling nieuwe dingen’ in *Het Mengelmoes*), wat het aannemelijk maakt dat dat lied

⁴⁰¹ QUINAULT 1680.

⁴⁰² Namelijk de liederen met de beginverzen ‘Uw ghesicht u ooghe straelen’ (nr. 53, *Het Mengelmoes*, 56), ‘De min die mij vaeck deed treuren’ (nr. 55, *Het Mengelmoes*, 57) en ‘Schoon een vreijer min komt draeghen’ (nr. 57, *Het Mengelmoes*, 58). Het ene lied op deze melodie in de ‘verzameling nieuwe dingen’ in *Het Mengelmoes* is het drinklied met het beginvers ‘Sou ick om een vrijster sterven’ (nr. 165, *Het Mengelmoes*, 212), dat een ongespecificeerde, wederkerige wijsaanduiding heeft.

rechtstreeks model stond voor de contrafacten. De ontlening is louter muzikaal, want er zijn geen literaire overeenkomsten tussen de nieuwe liederen in *Het Mengelmoes* en het lied van Quinault.

De melodie ‘Belles fleurs charmante ombrage’ komt in de *Liederbank* voor bij twee liederen die verschenen tussen 1696 en 1750. Beide liederen hebben de melodienaam ook als wijsaanduiding, en ontlenen literair niet aan de contrafacten op de melodie ‘Belles fleurs charmant ombrage’ in *Het Mengelmoes*.

13. ACH SCHOONSTE NIMF AANZIE

Het Mengelmoes bevat twee wereldlijke adviesliederen op de melodie ‘Ach schoonste nimf aanzie’; beide ook aangeduid met die wijsnaam.⁴⁰³ De liederen bevinden zich naast elkaar in het handschrift, en het tweede is een tegenlied bij het eerste. De melodie komt niet voor in de ‘verzameling nieuwe dingen’.

In de *Liederbank* staat vermeld dat ‘de melodie van ‘Ach schoonste nimf aanzie’ [...] een verbasterde versie is van de oorspronkelijke Franse melodie ‘Il n’est plus temps de faire resistance’ van Richart’.⁴⁰⁴ De melodie kreeg veel navolging in de Nederlanden. In de Zuidelijke Nederlanden schreven onder meer Guilielmus Bolognino en Petrus Wilant katholieke liederen op deze melodie,⁴⁰⁵ die in de *Liederbank* voorkomt bij 44 verschillende liederen vóór 1696, en bij 22 liederen die verschenen tussen 1696 en 1750.

Het lied met het beginvers ‘Ai schone nimf aanzie een machtig koning’ is geschreven door Cornelis Stribée en voor het eerst opgenomen op p. 80 in zijn liedboek *Chaos ofte Verwerden Clomp ... Het ‘t tweede deel*, gedrukt en uitgegeven in 1643 door Jan Canin in Dordrecht.⁴⁰⁶ Het lied komt nog voor in acht verschillende bronnen die zijn ontsloten in de *Liederbank*, die dateren van vóór 1696. Al deze bronnen zijn gedrukt in de Noordelijke Nederlanden. Het lied in kwestie is een wereldlijk dialooglied waarin een koning een aanzoek doet, maar de herderin wijst hem af omdat zij de natuur verkiest boven de weelde van het hofleven. Gezien de

⁴⁰³ In casu ‘ach schoone nijmph aensiet een machtigh koningh’ (nr. 7, *Het Mengelmoes*, 13-14), en ‘ach schoone ettchetera’ (nr. 8, *Het Mengelmoes*, 15).

⁴⁰⁴ Bron: www.liederenbank.nl [10/10/2017]. De melodie van Richart staat in: BALLARD 1628, fol. 19v.

⁴⁰⁵ BOLOGNINO 1645, liednrs. 71 en 245; WILANT 1681, liednr. 55.

⁴⁰⁶ STRIBÉE 1643, liednr. 21.

specifieke verwijzing naar (het eerste vers van) dit lied om de melodie van het eerste advieslied in *Het Mengelmoes* aan te duiden, is het zeer goed mogelijk dat de schrijver ervan zich voor zijn contrafacten baseerde op Stribées lied. Dat de wijsnaam in *Het Mengelmoes* begint met ‘ach’ in plaats van ‘ai’ hoeft geen bezwaar te zijn, want er circuleerden zeker versies van het lied die op die manier werden gezongen. Dat bewijst het feit dat de *Liederenbank* acht liederen bevat die gedrukt zijn vóór 1696, waarin de wijsnaam om de onderhavige melodie aan te duiden, begint met ‘ach schone [...]’. Bovendien is het strofeschema van het lied van Stribée exact hetzelfde als dat van de twee contrafacten op deze melodie in *Het Mengelmoes*.

Gesteld dat de schrijver van de adviesliederen op de melodie ‘Ach schoonste nimf aanzie’ in *Het Mengelmoes* het lied van Cornelis Stribée echter niet kende, dan moet hij zich gebaseerd hebben op een contrafact op Stribées lied, waarbij exact ‘Ach schone nimf aanzie een machtig koning’ (moderne spelling) als wijsnaam stond genoteerd. De *Liederenbank* bevat slechts één lied dat aan dat criterium voldoet, en dat is het geestelijke lied met het beginvers ‘Ik hef tot u, Ik hef tot u mijn oogen’ van Vitus Ringers, op p. 185 in zijn *Stichtelijk sang-prieel*, gedrukt door Hans Gyselaar in 1686 in Franeker.⁴⁰⁷ Het is niet waarschijnlijk dat dit lied model stond voor de contrafacten in *Het Mengelmoes*.

Op basis van de stand van het onderzoek en de ingevoerde bronnen in de *Liederenbank* is de realiteit dat er te weinig literaire overeenkomsten zijn tussen de liederen op de onderhavige melodie in *Het Mengelmoes* en de andere liederen op deze melodie die zijn ontsloten in de *Liederenbank*, om met zekerheid vast te stellen op welk specifiek model de schrijver van de adviesliederen in *Het Mengelmoes* zich baseerde voor zijn contrafacten, noch of die liederen later zelf model hebben gestaan voor volgende contrafacten. De wijsnaam maakt het echter aannemelijk dat de schrijver van de betrokken adviesliederen in *Het Mengelmoes* zich voor zijn nieuwe liederen muzikaal baseerde op het hierboven aangehaalde lied van Cornelis Stribée.

⁴⁰⁷ RINGERS 1686, liednr. 55.

De graaf van Monterrey was Don Juan Domingo, die van 1670 tot 1675 landvoogd was van de Spaanse Nederlanden.⁴⁰⁸ Over de melodie die zijn naam draagt, is weinig bekend. De wijsnaam ‘Balet vanden Grave van Montré’ komt in de *Liederensbank* voor het eerst voor bij een heiligenlied met de titel *XXII November. Het Leven vande H. Cecilia Maghet ende Martelaresse* van de Zuidelijke Nederlander Gerardus van Wolschaten, dat zich bevindt op p. 93 in diens liedboek *Triumph Vande XXXVI. Wijtvermaerde Heylighen, Oft Corte Legende Der Heylighen*, uitgegeven in Antwerpen in 1674.⁴⁰⁹ De melodie komt in de *Liederensbank* nog voor bij 13 andere liederen die gedrukt zijn vóór 1696.

Het Mengelmoes bevat twee liederen op de onderhavige melodie. Beide bevinden zich in het ‘deel nieuwhemaecte Liedekens’, en hebben een ongespecificeerde, open wijsaanduiding. De melodie(naam) is toegekend op basis van het strofeschema .4a.2B.5a 3B.4c 3D.3D.3c 3D. Dat strofeschema komt in de *Liederensbank* voor bij nog zeven andere liederen, waarvan er twee ook effectief de wijsnaam ‘(ballet) van de graaf van Monterey’ (moderne spelling) hebben. De twee contrafacten in *Het Mengelmoes* op deze melodie staan naast elkaar in het handschrift. Het zijn de gelegenheidsliederen bij de intredes van Van Doorne (nr. 19, p. 26) en Joanna (nr. 20, p. 27).⁴¹⁰

Gezien het ontbreken van een wijsnaam is het niet meteen duidelijk aan welk model de schrijver van deze liederen muzikaal ontleende voor zijn contrafacten. De *Liederensbank* bevat echter één lied uit de Zuidelijke Nederlanden op deze melodie van vóór 1696, dat exact hetzelfde strofeschema heeft als de twee contrafacten op ‘Ballet van de graaf van Monterey’ in *Het Mengelmoes*. Dat is het kerstlied met incipit ‘Komt nu brandende Seraphinen || Komt in den Stal’ van Catharina van der Meulen in haar liedboek *Den Aenghenaemen Rooselaer [...]*, dat voor het eerst werd uitgegeven in 1687 bij Van Dunwalt in Antwerpen.⁴¹¹ Mogelijk baseerde de schrijver van de contrafacten

⁴⁰⁸ Hij verwierf vooral faam door het bouwen van vestingwerken ter bescherming van Brussel, zoals het naar hemzelf vernoemde Fort van Monterey in Sint Gillis, zie o.m.: DEJEMEPPE e.a 2016, 32-33.

⁴⁰⁹ VAN WOLSSCHATEN 1674, liednr. 33.

⁴¹⁰ Zie hoofdstuk 3: ‘3.4 Drie gelegenheidsliederen’.

⁴¹¹ VAN DER MEULEN 1687. Bron: www.liederensbank.nl [06/08/2018]. De gebruikte versie van het liedboek voor de opname in de *Liederensbank* is de derde editie die dateert van 1707, VAN DER MEULEN 1707, liednr. 53.

op de onderhavige melodie zich dus formeel op dit lied van Van der Meulen. Bij haar lied is de wijsnaam 'Van den Grave van Montere'.

De *Liederbank* bevat 14 liederen op deze melodie die verschenen tussen 1696 en 1750, waarvan er zes zijn ontsloten uit liedboeken uit de Zuidelijke Nederlanden. Er zijn geen literaire overeenkomsten die erop duiden dat deze liederen contrafacten zijn op de twee geestelijke gelegenheidsliederen in *Het Mengelmoes*.

15. *FLORA BLOEM DER HERDERINNEN*

De liederen met beginverzen 'Titere die is gaen reijssen' (nr. 16, p. 22) en 'Lestmael in een slaep ghevallen' (nr. 17, p. 24) in *Het Mengelmoes* hebben beide de wijsnaam 'flora blom der herderinne'. Deze twee wereldlijke liefdesklachten volgen elkaar op in het 'deel nieuwghemaecte Liedekens', maar houden geen literair verband met elkaar. De melodie komt niet voor in 'verzameling nieuwe dingen'. Een zoektocht op het strofeschema van de liederen (4a 4B 4a 4B 4C 4C) levert honderden hits op in de *Liederbank*, ressorterend onder verschillende melodieën, maar nergens gepaard gaand met de wijsnaam 'Flora bloem der herderinnen'. Op basis van deze wijsnaam is aan de twee liederen dus een 'nieuwe' melodienaam toegekend – een (naam voor een) melodie die bijgevolg verder niet voorkomt in de *Liederbank*.

16. *PETITE BRUNETTE*

Op p. 35 in *Het Mengelmoes* bevindt zich een wereldlijk liefdes- en spotlied onder de wijsnaam 'C'est ne pas à vous ma petite brunette'. Het eerste vers van dat liedje is 'Ten is niet aen u mijn kleijn bruijnette' (nr. 33), een vertaling van de Franse wijsnaam dus, en mogelijk is het hele lied een vertaling van een Frans voorbeeldlied. Dat Franse lied is echter niet bekend. Op p. 35 staat nog een tweede liedje, met de terugwijzende wijsaanduiding 'op de selve wijze'; met andere woorden op dezelfde melodie als het voorgaande lied. Dit liedje heeft als eerste vers 'Het is togh aen u mijn kleijn bruijnette' (nr. 34). Dit is een tegenlied op het vorige lied, en beide liederen in het deel 'nieuwghemaecte Liedekens' houden dus literair verband met elkaar. De melodie komt niet voor in de 'verzameling nieuwe dingen' in *Het Mengelmoes*.

Het strofeschema van de twee liederen over de ‘kleijn bruijnette’ (5a .5B .6B 6B) komt in de *Liederensbank* niet voor uit andere bronnen. Op basis van de Franse wijsnaam is in de *Liederensbank* aan deze twee liederen een nieuwe melodienaam toegekend.

17. *LA DUCHESSE*

Over de herkomst van de melodie ‘La duchesse’ is niets bekend. De melodienaam komt in de *Liederensbank* voor het eerst (met zekerheid) voor als de wijsnaam bij het liedje met het beginvers ‘Wat heeft het wreet besluyt den Goon’ van Arnold Bon op p. 75 in diens amoureuus liedboek *Tweede Delfs Cupidoos schighje* [...], uitgegeven in 1656 in Delft.⁴¹² In totaal komt de melodie voor bij 42 verschillende liederen in de *Liederensbank* die verschenen vóór 1696. In de Zuidelijke Nederlanden werd de melodie vaak gebruikt voor nieuwe geestelijke liederen, maar Petrus Suetmans en Eustachius de Meyer schreven er ook wereldlijke liedjes op.⁴¹³ De liefdesklacht met het beginvers ‘Terwijl dat den droeven nacht’ (nr. 45) op p. 46 in *Het Mengelmoes* is ook een wereldlijk contrafact op de melodie. Merkwaardig aan dit lied is de wijsnaam: ‘voorwaer het is een hemels licht’, die in de *Liederensbank* bij geen enkel ander lied voorkomt. Het ingewikkelde strofeschema (.4A .5b .2b 3C .5d .5d .6E .6E .4f ,4f .3G .3G) staat toch toe om ‘La duchesse’ met zekerheid als de melodie van dit lied te bepalen. Een contrafact met het beginvers ‘voorwaer het is een hemels licht’ moet muzikaal model hebben gestaan voor het nieuwe lied op de onderhavige melodie in *Het Mengelmoes*, maar dat lied is niet bekend. Of er sprake is van literaire ontleening aan het model, is dus ook niet duidelijk. Er zijn geen literaire overeenkomsten die erop wijzen dat het contrafact in *Het Mengelmoes* zelf model stond voor één van de negen liederen op deze melodie die verschenen tussen 1696 en 1750 en zijn opgenomen in de *Liederensbank*. De melodie komt niet voor in de ‘verzameling nieuwe dingen’.

⁴¹² ARNOLD 1656, liednr. 029.

⁴¹³ Te vinden respectievelijk op p. 74 en p. 355 in SUETMANS & DE MEYER 1659, liednrs. 025 en 098.

De melodie ‘mijn schone herderin’ komt in de *Liederbank* voor het eerst voor bij het wereldlijke dialooglied met het beginvers ‘Komt schoone Herderin’ op p. 14 in het *Het Soes-dijcker Nachtegaeltje*, dat is gedrukt na 1678 in Amsterdam.⁴¹⁴ Dat lied komt in de databank nog voor in drie andere bronnen die dateren van vóór 1696, die ook alle drie gedrukt zijn in Amsterdam.⁴¹⁵ De enige twee contrafacten op deze melodie die verschenen vóór 1696 en zijn opgenomen in de *Liederbank*, staan in het *Het Nieuw Amsterdams Minne-Beekje* [...] (1680);⁴¹⁶ ook een druk uit Amsterdam. De *Liederbank* bevat nog één herdruk van ‘Komt schoone Herderin’,⁴¹⁷ en slechts één met zekerheid te dateren contrafact op deze melodie, dat verscheen tussen 1696 en 1750.⁴¹⁸ Beide zijn afkomstig uit de Noordelijke Nederlanden. Er is over de gebruikscontext van de melodie ‘Mijn schone herderin’ in de Zuidelijke Nederlanden dus niet veel bekend.

Op basis van het strofeschema (.3A.3A,4A.3B,3B,4B) is de melodie toegekend in de *Liederbank* aan één liedje in het ‘deel nieuwghemaecte Liedekens’ in *Het Mengelmoes*.⁴¹⁹ Alle hierboven aangehaalde liederen op de onderhavige melodie hebben hetzelfde strofeschema, dat in de *Liederbank* niet gekoppeld is aan een andere melodie(naam). Het betreft het feestelijke gelegenheids-*Liedeken op Jouffrouw scholiers Begijntien* (nr. 30, p. 33).⁴²⁰ Boven dit lied staat de ongespecificeerde, wederkerige wijsaanduiding ‘soo t’ begint’. Er zijn geen literaire overeenkomsten tussen dit lied en de andere liederen op dezelfde melodie in de *Liederbank*. Het is dus niet duidelijk aan welk model dit contrafact muzikaal ontleende, noch of het literair ontleende aan het model. Gezien het niet al te ingewikkelde strofeschema is het zelfs niet uitgesloten dat het lied met het beginvers ‘Apollo geeft u kroon’ feitelijk op een andere melodie werd gezongen dan op ‘Mijn schone herderin’.

⁴¹⁴ LOOTSMAN na 1678, liednr. 8.

⁴¹⁵ De liederen bevinden zich in DE GROOT 1680, 44 (liednr. 27); LOOTSMAN 1682, 38 (liednr. 16); en LOOTSMAN 1694, 64 (liednr. 32).

⁴¹⁶ Respectievelijk op p. 45 en 60: MINNEBEEKJE na 1679, liednrs. 18 en 23.

⁴¹⁷ Namelijk DE WILDE 1697, liednr. 30.

⁴¹⁸ Namelijk VAN HEKEREN 1710, liednr. 84.

⁴¹⁹ In de ‘verzameling nieuwe dingen’ in het handschrift komt de melodie ‘Mijn schone herderin’ niet voor.

⁴²⁰ Zie hoofdstuk 3: ‘3.4 Drie gelegenheidsliederen’.

19. *LAISSEZ-MOI MOURIR EN REPOS*

Op p. 57 in *Het Mengelmoes* staat de wereldlijke liefdesklacht met het beginvers 'Laet mij dogh sterven in rust' (nr. 56). Dit eerste vers is de vertaling van de wijsnaam boven het lied, namelijk 'Laissez-moi mourir en repos'. Het Franse lied waarvan deze regel (misschien) het eerste vers is, kon (nog) niet worden gevonden, en of het hele liedje in *Het Mengelmoes* een vertaling is van een Frans voorbeeldlied, is dus niet zeker. De melodie komt alleen voor in het 'deel nieuwghemaecte Liedekens'.

'Laissez-moi mourir en repos' komt in de *Liederbank* nog voor als wijsnaam en melodie bij één ander lied. Het betreft een geestelijk lied met de titel '24. Gezang. Dat men om d'euwigheid denken moet', op p. 206 in het liedboek *Nut tyd-verdryf* van auteur Mattheus Gargon,⁴²¹ dat in Amsterdam werd uitgegeven in hetzelfde jaar dat *Het Mengelmoes* werd voltooid. Er zijn geen literaire overeenkomsten die duiden op ontlending tussen dit lied en het contrafact op deze melodie in *Het Mengelmoes*. Bovendien wijken de strofeschemata van beide liederen enigszins af van elkaar.

20. *HOMME QUI A BELLE FEMME*

De wijsnaam en gelijknamige melodie 'Homme qui a belle femme' komen in de *Liederbank* alleen voor omdat ze zijn ontsloten uit *Het Mengelmoes*. 'Homme qui a belle femme' is het eerste vers van een kluchtlied op p. 151 (nr. 90) in de 'verzameling nieuwe dingen' in het handschrift, met de wederkerige wijsaanduiding 'comm' il commence'. Dit eerste vers is de wijsnaam van een vrije vertaling van het Franse lied in het 'deel nieuwghemaecte Liedekens'. Dat lied, met het beginvers 'Een man die heeft een schoone vrou' (nr. 28, p. 31), ontleent dus muzikaal en literair doorlopend aan het Franse voorbeeldlied. Op p. 25, ook in het 'deel nieuwghemaecte Liedekens', staat onder dezelfde wijsnaam het adviserende liefdeslied met het beginvers 'Meijssjens die hebt sin in trouwen' (nr. 18). Dit lied ontleent alleen muzikaal aan het Franse model.

De melodie of een lied met het beginvers 'Homme qui a belle femme' kon in geen enkele andere bron buiten *Het Mengelmoes* worden teruggevonden. Dit geldt ook voor de volgende melodie in deze bespreking.

⁴²¹ GARGON 1696, liednr. 087.

21. *J'AI RECONNU AMOUR TON EMPIRE*

'J'ai reconnu amour ton empire' is het eerste vers van het Franse liefdeslied zonder wijsaanduiding op p. 161 (nr. 111) in de 'verzameling nieuwe dingen' in *Het Mengelmoes*. Op p. 21 in het deel 'nieuwghemaecte Liedekens' in het handschrift bevindt zich een vrij letterlijke vertaling van dit Franse lied onder de wijsaanduiding 'op de selve wijze van J'aj reconnu amour ton empire'. Dat lied, met het beginvers 'Ick heb ghevoeldt o lieffde u krachten' (nr. 15, p. 21), ontleent dus muzikaal en literair doorlopend aan het Franse model. De terugverwijzende wijs 'op de selve wijze van' is verklaarbaar: vlak voor de vertaling staat er een ander lied met de wijsnaam 'Je reconnois amour ton Empire', namelijk de liefdesklacht over een ongelijke liefde met het beginvers 'Ick heb ijlaes een grijsaert ghenomen' (nr. 14, p. 20). Dit lied ontleent alleen muzikaal aan het Franse model. Merkwaardig genoeg staat er boven dit lied genoteerd *Liedeken overgeset uijt het fransch*, terwijl niet dit lied maar het daaropvolgende is vertaald 'uijt het fransch'. Het gaat hier waarschijnlijk louter om een kleine vergissing van de schrijver van het handschrift bij het overschrijven van de teksten. De andere mogelijkheid is dat er een Frans contrafact op de onderhavige melodie bestond dat toch literair model heeft gestaan voor 'Ick heb ijlaes een grijsaert ghenomen'. Dat eventuele Franse model is in elk geval niet genoteerd in *Het Mengelmoes*, en ook niet elders gevonden.

22. *J'AI SONGE TOUTE LA NUIT*

'J'ai songé toute la nuit' is het eerste vers van het Franse droomliedje met de wederkerige wijsaanduiding 'comm il commence' op p. 195 (nr. 150) in de 'verzameling nieuwe dingen'.⁴²² Het is tevens de wijsnaam van twee op elkaar volgende Nederlandse liederen op p. 52 en 53 (nrs. 50 en 51) in het deel 'nieuwghemaecte Liedekens'. Deze liederen ontlene thematisch noch literair aan het Franse model, waarvan ze dus alleen de melodie hebben overgenomen. Beide zijn wereldlijke adviesliederen met als beginvers 'Willje volghen mijnen raet', waarbij het tweede een tegenlied is op het eerste.

⁴²² Het lied is niet te verwarren met 'J'ai songé toute la nuit à Marotte', in BERNARD 1698, 43.

23. *SAVEZ-VOUS BIEN POURQUOI JE GRONDE*

‘Savez-vous bien pourquoi je gronde’ is het eerste vers van de Franse liefdesklacht met de wederkerige wijsaanduiding ‘comm’ il commence’ op p. 151 (nr. 91) in *Het Mengelmoes*. Het is ook de wijsnaam van het volgende lied in de ‘verzameling nieuwe dingen’ in het handschrift.⁴²³ Dat lied, met het beginvers ‘Weet gij wel waarom ick weene’ (nr. 92, p. 151), is een (vrije) Nederlandse vertaling van het Franse lied. Dat geldt ook voor het andere lied met de onderhavige wijsaanduiding in *Het Mengelmoes*. Dat lied (nr. 54, p. 56) in het deel ‘nieuwghemaecte Liedekens’ is echter niet exact gelijk aan de andere vertaling in het handschrift. Zo is de ‘belle blonde’ uit het vijfde vers van het Franse lied in de ene vertaling (nr. 54) ‘een schoone’, en in de andere heet ze ‘Madeleene’ (nr. 92), maar beide Nederlandse contrafacten ontleen dus muzikaal en literair doorlopend aan het Franse modellied.

24. *J’AVAIS CRU QU’EN VOUS AIMANT*

‘J’avais cru qu’en vous aimant’ is het eerste vers van de Franse wereldlijke liefdesklacht met de wederkerige wijsaanduiding ‘comm’ il commence’ op p. 156 (nr. 101) in de ‘verzameling nieuwe dingen’. Het is ook de wijsnaam boven de Nederlandse liefdesklacht met het beginvers ‘K’ hadt ghemeijnt dat gij mij droegh’ op p. 40 (nr. 39) in het deel ‘nieuwghemaecte Liedekens’. Dit lied is geen vertaling, maar het ontleent wel thematisch en doorlopend literair aan het Franse voorbeeldlied, dat dus ook muzikaal model stond voor het Nederlandse contrafact.

25. *AMANTS CONNAISSEZ LES BELLES*

‘Amants connaissez les belles’ is het eerste vers van het Franse adviserende liefdesliedje met de wederkerige wijsaanduiding ‘comm’ il commence’ op p. 156 (nr. 103) in de ‘verzameling nieuwe dingen’. Het liedje is opgenomen op p. 7-8 in *François de Maucroix* [de schrijver van het onderhavige lied], *Oeuvres diverses* [...], uitgegeven in

⁴²³ Zij het afgekort tot ‘savez vous’.

Parijs in 1854.⁴²⁴ Wanneer het lied voor het eerst werd gepubliceerd en hoe de schrijver van *Het Mengelmoes* het leerde kennen, is onduidelijk.

‘Amants connaissez les belles’ is ook de wijsnaam boven de liefdesklacht met het beginvers ‘Blijft gij dan altijd soo stuere’ op p. 29 (nr. 24) in het deel ‘nieuwghemaecte Liedekens’. Dit lied ontleent thematisch noch literair aan het Franse lied, dat dus alleen muzikaal model stond voor het contrafact.

26. *JE VIENS ME PLAINDRE DE VOS RIGUEURS*

‘Je viens me plaindre de vos rigueurs’ is het eerste vers van de Franse liefdesklacht van twee strofen met de wederkerige wijsaanduiding ‘comm’ il commence’ op p. 150 (nr. 88) in de ‘verzameling nieuwe dingen’. Het lied komt, zij het met de beginwoorden ‘Je veux me plaindre’ in plaats van ‘Je viens me plaindre’, voor in *Recueils d’airs sérieux et à boire* [...] dat Ballard uitgaf in 1703,⁴²⁵ en op p. 50-51 in *Brunetes ou petits airs tendres* [...] dat Ballard uitgaf in datzelfde jaar.⁴²⁶ Wanneer het lied voor het eerst werd gepubliceerd en hoe de schrijver van *Het Mengelmoes* het leerde kennen, is onduidelijk. Deze air de cour is geschreven door Sébastien Le Camus,⁴²⁷ die stierf in 1677.⁴²⁸

‘Je viens me plaindre de vos rigueurs’ is de wijsnaam boven het liefdeslied met het beginvers ‘Ick koom beklagen mijn ongeluck’ op p. 60 (nr. 59) in het deel ‘nieuwghemaecte Liedekens’. Dit lied ontleent niet thematisch en alleen initieel literair aan het Franse modellied.

27. *OM TE SCHIETEN MET ADRES*

‘Om te schieten met adres menigh pijltjen’ is de wijsnaam boven de wereldlijke liefdesklacht met het beginvers ‘Godt wat moet mijn hert al lijden’ op p. 158 (nr. 106) in de ‘verzameling nieuwe dingen’. Dat beginvers is op zijn beurt de wijsnaam boven het

⁴²⁴ PARIS 1854. Daar telt het lied zes strofen, waarvan de eerste drie overeenkomen met de volledige liedversie in *Het Mengelmoes*. Die drie strofen zijn ook opgenomen in MULLER 1863, 152.

⁴²⁵ BALLARD 1703a. Zie ook: MASSIP 1989, 36.

⁴²⁶ BALLARD 1703b. Daar is de volgorde van de strofen omgekeerd.

⁴²⁷ GORDON-SEIFERT 2011, 284.

⁴²⁸ RESICK 2017, 40.

vreugdevolle liefdesliedje met het beginvers ‘K sien den druck en ramp weghvlieden’ op p. 36 (nr. 35) in het deel ‘nieuwghemaecte Liedekens’. Er zijn geen thematische of literaire overeenkomsten tussen beide liederen. Omdat ‘Om te schieten met adres’ chronologisch de oudste wijsnaam is, is dat vers gekozen als standaardnaam voor de melodie in de *Liederensbank*. Een liedje dat begint met deze woorden kon nog niet worden gevonden. Het strofeschema van deze liederen (4a 4B 4B 4a 4B 4B) levert drie verschillende aantekeningen op in de *Liederensbank* die dateren van vóór 1696. Eén keer gaat het om een lied op de melodie ‘Petit Bordeaux’.⁴²⁹ Die melodie komt voor bij tientallen liederen in de *Liederensbank*, maar slechts één keer met de hier aangehaalde strofevorm. De andere twee aantekeningen met deze strofevorm hebben in de databank de melodie(naam) ‘Si c’est pour mon pucelage’ gekregen.⁴³⁰ Deze melodie komt voor bij tientallen liederen van vóór 1696 in de *Liederensbank*, maar slechts twee keer met dezelfde strofevorm. De formele gelijkenissen tussen deze liederen en de contrafacten in *Het Mengelmoes* zijn onvoldoende om te veronderstellen dat ze vormelijk of muzikaal ontleenden aan de liederen op de melodieën ‘Petit Bordeaux’ en ‘Si c’est pour mon pucelage’ met dezelfde strofeschemata. Het verklaart ook de wijsnaam ‘Om te schieten met adres menigh pijltjen’ boven het lied (nr. 106) in *Het Mengelmoes* niet. Dat lied stond muzikaal model voor liednr. 35 in het handschrift, maar aan welk lied dat model zelf (muzikaal) ontleende is niet duidelijk.

28. SA LUSTIG DAN MIJN LIEVE KAMERAAD

‘Sa lustig dan mijn lieve kameraad’ is de wijsnaam boven het historielied met het beginvers ‘Wel visier hoe staet u weenen aen’ op p. 166 (nr. 117) in de ‘verzameling nieuwe dingen’. Dit lied is ook overgeleverd (en opgenomen in de *Liederensbank*) op een los liedblad uitgegeven door L. van Paemel in Gent omstreeks 1800. Daar heeft het lied de wijsnaam ‘Komt hier myn smots myn loddelyke pry’, die niet heeft geleid tot de herkenning van een melodie. Het beginvers ‘Wel visier hoe staet u weenen aen’ is zelf de wijsnaam boven het drinklied met het beginvers ‘Komt mijn maets wat blijft gij hier soo staen’ op p. 41 (nr. 41) in het deel ‘nieuwghemaecte Liedekens’ in *Het*

⁴²⁹ Namelijk bij een lied met het beginvers ‘Half-gesleten droefheyd stelpen’, VAN LODENSTEIN 1676, liednr. 72.

⁴³⁰ Het zijn de liederen met de beginverzen ‘Wilt aenschouwen met medoogen’ op p. 177 in BREDERO 1622 (liednr. 42), en ‘Winster van ’sHemels Woonsteden’ op p. 45 in VAN DE WAEL 1617 (liednr. 1).

Mengelmoes. Dit drinklied ontleent dus muzikaal aan het modellied (nr. 117) in het handschrift, maar er is geen thematische of literaire ontlening van het contrafact aan het model. De tot nu toe oudste gekende wijsnaam voor de melodie van deze liederen is ‘Sa lustig dan mijn lieve kameraad’, maar er is geen lied met die woorden in het eerste vers teruggevonden. De *Liederbank* bevat geen aantekeningen van liederen met dezelfde strofevorm als het drinklied en het model in *Het Mengelmoes*. Momenteel is er dus niets meer geweten over deze melodie.

29. POTS HONDERDDUIZEND SLAPPERMENT

Het Mengelmoes bevat twee liederen op de melodie ‘Pots honderdduizend slapperment’: één in het ‘deel nieuwghemaecte Liedekens’ en één in de ‘verzameling nieuwe dingen’. Dat laatste lied staat op p. 220 (nr. 168) in het handschrift, met de wederkerige wijsaanduiding ‘alsoo t’ begint’. Het is het kluchtliedje *Een oudt bestevaertje, met een jong meysjen* van G.A. Bredero, op p. 63 in zijn *Boertigh, Amourens en Aendachtigh Groot Liedt-boek*.⁴³¹ Het lied heeft daar de wijsnaam ‘Pots honderdduizend slapperment’, wat ook de melodienaam in de *Liederbank* werd.

De onderhavige melodie komt voor bij 60 verschillende liederen in de *Liederbank* die verschenen vóór 1696, en nog eens bij 19 liederen die verschenen tussen 1696 en 1750. Eén van de wijsnamen om naar deze melodie te verwijzen is ‘Pekelharing’.⁴³² Deze wijsnaam vinden we terug boven het kluchtlied met het beginvers ‘Hoort mortse An gij sijt mijn lieff’ op p. 39 (nr. 38) in het deel ‘nieuwghemaecte Liedekens’ in *Het Mengelmoes*. Die wijsnaam komt voor bij negen verschillende liederen uit bronnen van vóór 1696 in de *Liederbank* en bij vier liederen die verschenen tussen 1696 en 1750. Dat de schrijver van het contrafact met de beginwoorden ‘Hoort mortse An’ naar de melodie verwees met ‘Pekelharing’ maakt het aannemelijk dat hij zich muzikaal niet baseerde op Bredero’s lied in de ‘verzameling nieuwe dingen’. Er is ook geen literaire ontlening aan Bredero’s lied. De opgetekende liederen met de onderhavige wijsnaam in de *Liederbank* die dateren van vóór 1696 hebben ook geen literaire overeenkomsten met het contrafact in *Het Mengelmoes* die

⁴³¹ BREDERO 1622, liednr. 6. Het lied komt ook voor op p. 169 in *Het Brabandts Nachtegaelken* [...] van Joan Mommaert uit 1650: MOMMAERT 1650, liednr. 54.

⁴³² Bron: <http://www.liederenbank.nl> [31/10/2017].

kunnen verduidelijken aan welk model de schrijver van het lied muzikaal ontleende voor zijn nieuwe tekst. Via welke weg hij tot de selectie kwam voor de onderhavige melodie voor zijn contrafact is dus onduidelijk.

30. *AMI DE LA BOUTEILLE*

Het Mengelmoes bevat twee liederen op de melodie 'Ami de la bouteille': één in het 'deel nieuwghemaecte Liedekens', en één in de 'verzameling nieuwe dingen'. Dat laatste is het drinklied met het beginvers 'Ick heb te veel ghedroncken van Bacchus edel nadt' op p. 125 (nr. 71). Dit lied heeft als wijsnaam 'J aijmerai toujours', die doet denken aan de eerste melodie in deze bespreking, 'J'aimerai toujours ma bergère', maar daar niets mee gemeen heeft. Dat leert een vergelijking van de strofeschema's. Het onderhavige drinklied heeft een ingewikkeld schema:

.3a.3B.3a.3B 2C.2C.2d.2E.2E.2d 3F.3g 3F 3F. Het schema van 'J'aimerai toujours ma bergère' is .3a.3B 4a.3a.3B.3a.3B.

Het tweede lied op de melodie 'Ami de la bouteille' in *Het Mengelmoes* staat op p. 42 (nr. 42) en is ook een drinklied. Het heeft het beginvers 'Ick sal het vrijen laeten ick houw daer me den spodt' en de wijsnaam 'J aij dans le servelle'. Het strofeschema van dit lied is exact hetzelfde als dat van het lied met de wijsnaam 'J aijmerai toujours', maar noch deze wijsnaam, noch 'J aij dans le servelle' komen verder voor in de *Liederensbank*, of als beginvers of wijsnaam in *RISM* of *CMBV*.

Slechts op basis van het ingewikkelde strofeschema van beide liederen konden ze worden verbonden aan de melodie 'Ami de la bouteille'. Deze komt met de gelijknamige wijsnaam voor bij twee liederen van Albertus Ignatius d'Hanins in zijn liedboek *Het Bevel van Cupido*, uitgegeven in 1653 in Brussel.⁴³³ Het liefdesliedje met het beginvers 'Pandora vol van gaven' op p. 30,⁴³⁴ en het drinkliedje met het beginvers 'Ghy ruymers van de kannen' op p. 77 in dat liedboek,⁴³⁵ zijn naast de twee liederen uit *Het Mengelmoes* de enige twee liederen in de *Liederensbank* op de melodie 'Ami de la bouteille'. De twee liederen van d'Hanins hebben exact dezelfde strofevorm, die licht afwijkt van het formele schema van de liederen op deze melodie in *Het Mengelmoes*.

⁴³³ D'HANINS 1653.

⁴³⁴ D'HANINS 1653, liednr. 12.

⁴³⁵ D'HANINS 1653, liednr. 30.

Mocht de schrijver van de contrafacten op de melodie 'Ami de la bouteille' in *Het Mengelmoes* zich hebben gebaseerd op d'Hanins' liederen als muzikale modellen, dan verklaart dat de wijsnaam boven de contrafacten ook niet. D'Hanins liederen stonden dus niet model voor de liederen op de onderhavige melodie in *Het Mengelmoes*. Zoektochten op de woordencombinatie 'Ami de la bouteille' in *RISM* en *CMBV* leverden geen extra kennis over deze melodie op. Het is dus niet duidelijk aan welke model(len) de schrijver van de contrafacten op de melodie 'Ami de la bouteille' in *Het Mengelmoes* muzikaal ontleende. Het is wel opvallend dat het contrafact in het 'deel nieuwghemaecte Liedekens' in het handschrift niet dezelfde wijsnaam heeft als dat in de 'verzameling nieuwe dingen', en het beginvers van dat laatste lied óók niet de wijsnaam is van het contrafact op 'Ami de la bouteille' in het 'deel nieuwghemaecte Liedekens'. Er is met andere woorden geen direct bewijs dat het ene contrafact (nr. 42, p. 42) muzikaal ontleende aan het andere (nr. 71, p. 125). De absolute formele gelijkenis van de beide contrafacten maakt het aannemelijk dat er een muzikaal (en formeel) model bestond waarop er contrafacten met de beginverzen (of -woorden) 'J'ai dans la cervelle' en 'J'aimerai toujours' zijn geschreven, die afzonderlijk dienst deden als muzikale modellen voor de contrafacten in *Het Mengelmoes*. Dat veronderstelde model is echter (nog) niet gevonden.

31. *SI C'EST POUR MON PUCELAGE*

De *Liederbank* vermeldt als extra informatie bij de melodie 'Si c'est pour mon pucelage': 'Een van de populairste melodieën in 17e eeuwse liedboeken is deze courante van Franse oorsprong. [...] Pas rond 1750 neemt de populariteit af'.⁴³⁶ De melodie komt inderdaad ontzettend vaak voor in de databank: maar liefst bij 170 verschillende liederen die verschenen vóór 1696, en nog eens bij 30 liederen die verschenen tussen 1696 en 1750 en zijn opgenomen in de *Liederbank*. *Het Mengelmoes* bevat (misschien) twee liederen op deze melodie. Beide liederen bevinden zich in het 'deel nieuwghemaecte Liedekens'. Het eerste is het verhalende herderslied met het beginvers 'T is ontrent [sic] een jaer geleden' (nr. 27, p. 31). Er staat geen wijsnaam boven dit lied. Het tweede lied op de onderhavige melodie in *Het Mengelmoes* is het

⁴³⁶ Bron: www.liederenbank.nl [25/07/2018].

dialogoog- en drinklied getiteld *Samen spraek tusschen een minnaer van Venus ende een minnaer van Bacchus* (nr. 44, p. 44). Dit lied heeft de wijsnaam ‘moet ick u nog langher derven’, die verder niet voorkomt in de *Liederensbank*.

De melodie(naam) ‘Si c’est pour mon pucelage’ werd in de *Liederensbank* aan de twee onderhavige liederen uit *Het Mengelmoes* toegekend op basis van de strofevorm. Die is echter helemaal niet complex (4a 4B 4B 4a 4C 4C) en levert meer dan 300 aantekeningen van liederen in de *Liederensbank* op, die ressorteren onder verschillende melodienamen. Het strofeschema kwam ten tijde van de voltooiing van *Het Mengelmoes* wel regelmatig voor bij de melodie ‘Si c’est pour mon pucelage’, maar of de toekenning van deze melodie aan de twee betrokken liederen in *Het Mengelmoes* correct is, is niet zeker. Het is onduidelijk aan welk model of modellen de liederen muzikaal ontleenden. Op basis van de wijsnaam van één van de liederen (nr. 44, p. 44) lijkt voor dat lied een lied met als beginvers ‘moet ick u nog langher derven’ model te hebben gestaan, maar dat lied is tot dusver onbekend.

4.3 Oorsprong van de melodieën van de ‘nieuwghemaecte Liedekens’

Voor de stelling dat de ‘nieuwghemaecte Liedekens’ in *Het Mengelmoes* zelf gediend hebben als formeel of muzikaal model voor latere contrafacten, levert de *Liederensbank* geen enkel bewijs. Waar de schrijver(s) van de liedjes in het ‘deel nieuwghemaecte Liedekens’ de formele of muzikale voorbeelden voor zijn of hun contrafacten vandaan haalden, is in een aantal gevallen wel duidelijk geworden.

Het drinklied met de beginregel ‘Komt mijn maets wat blijft gij hier soo staen’ (nr. 41, p. 41) heeft als wijsnaam het beginvers van het historielied met incipit ‘Wel visier hoe staet u weenen aen || mij dunckt ick sien een eclips in d’halff maen’ (nr. 117, p. 166) in de ‘verzameling nieuwe dingen’, dat dus muzikaal model stond voor dat drinklied in het ‘deel nieuwghemaecte Liedekens’. Waar en door wiens toedoen de melodie voor het historielied zelf ontstond, is echter onduidelijk. Een gelijkaardige vaststelling gaat op voor het liefdesliedje met het beginvers ‘K sien den druck en ramp weghvlieden’ (nr. 35, p. 36) in het ‘deel nieuwghemaecte Liedekens’: de wijsnaam is het beginvers van de liefdesklacht met incipit ‘Godt wat moet mijn hert al lijden || om

een schoon ondanckbaerheijdt' (nr. 106, p. 158) in de 'verzameling nieuwe dingen', maar verder is de oorsprong van de melodie van die liefdesklacht ook onbekend.

Ook voor 10 liederen met een Franse wijsaanduiding in het 'deel nieuwghemaecte Liedekens' in *Het Mengelmoes* eindigt de zoektocht naar de oorsprong van de melodie voor die contrafacten binnen de grenzen van *Het Mengelmoes* zelf; namelijk in de 'verzameling nieuwe dingen'. De twee liederen op de melodie 'Homme qui a belle femme' in het 'deel nieuwghemaecte Liedekens' (nr. 18, p. 25 & nr. 28, p. 31) hebben als wijsnaam het eerste vers van het lied met incipit 'Homme qui a femme belle || n'aj t'il poin juste raison' (nr. 90, p. 151). De twee liederen op de melodie 'J'ai reconnu amour ton empire' (nr. 14, p. 20 & nr. 15, p. 21) hebben als wijsnaam het beginvers van liednummer 111 (p. 161). De twee liederen op de melodie 'J'ai songé toute la nuit' (nr. 50, p. 52 & nr. 51, p. 53) hebben als wijsnaam het eerste vers van liednummer 150 (p. 195). Het lied met het beginvers 'Weet gij wel waarom ick weene' (nr. 54, p. 56) heeft als wijsnaam het beginvers van liednummer 91 (p. 151). Het lied op de melodie 'J'avais cru qu'en vous aimant' (nr. 39, p. 40) heeft als wijsnaam het beginvers van liednummer 101 (p. 156), en het lied op de melodie 'Amants connaissez les belles' (nr. 24, p. 29) heeft als wijsnaam het beginvers van liednummer 103 (p. 156). Het lied op de melodie 'Je viens me plaindre de vos rigueurs' (nr. 59, p. 60), tenslotte, heeft als wijsnaam de beginregel van liednummer 88 (p. 150). Naar de oorsprong van (de melodieën van) de zeven Franse liederen in de 'verzameling nieuwe dingen' die muzikaal model stonden voor de tien bovenstaande Nederlandse contrafacten in het 'deel nieuwghemaecte Liedekens', is het verder gissen.

Voor 25 van de overige 36 liederen uit het 'deel nieuwghemaecte Liedekens' waarvan ik de melodieën heb gevonden, is er meer duidelijkheid over de oorsprong van hun muzikale of formele modellen. Op grond van de thematiek, maar vooral ook op grond van het exact gelijke strofeschema, kan de schrijver van de twee liederen op de melodie 'Ballet van de graaf van Monterey' in het 'deel nieuwghemaecte Liedekens' (nr. 19, p. 26 & nr. 20, p. 27) zijn contrafacten hebben gebaseerd op het lied met het beginvers 'Komt nu brandende Seraphinen' van Catharina van der Meulen.⁴³⁷ Op grond van de wijsnaam, maar vooral omdat het strofeschema ook nog eens volledig hetzelfde is, is het aannemelijk dat de schrijver van de twee contrafacten op de melodie 'Ach

⁴³⁷ VAN DER MEULEN 1707, liednr. 53.

schoonste nimf aanzie' zich voor zijn nieuwe liederen baseerde op een lied van Cornelis Stribée.⁴³⁸

Voor het lied met het beginvers 'Vaert wel goddin' (nr. 36, p. 37) heeft het Franse lied met de beginregel 'Vos mépris trop ingrater Iris' muzikaal model gestaan. Dat Franse lied was zelf een contrafact op een melodie van Lully uit de opera *Bellérophon*. Van twee liederen op de melodie 'Folie d'Espagne' in het 'deel nieuwghemaecte Liedekens' is er ook meer duidelijkheid over hun oorsprong. Het lied met het beginvers 'Soo gij mij mint soo veel als Ick u minne' (nr. 11, p. 17) is een integrale vertaling van het lied met de beginregel 'Si vous m'aimez autant que je vous aimé [sic]' (nr. 74, p. 217) uit de 'verzameling nieuwe dingen', dat dus zelf een contrafact was op de mars 'Folie d'Espagne' van Lully. De liefdesklacht met het beginvers 'De eenigheden gaen ick betreden' (nr. 6, p. 12) kan op basis van het strofeschema formeel ontleend hebben aan het liedje met de beginregel 'Des werelts lusten Syn vol onrusten' op p. 116 in *Het Geestelijck Bieken [...]* van Hermannus Harts,⁴³⁹ want dat is mogelijk ook een contrafact op de melodie 'Folie d'Espagne', al is dat niet helemaal zeker.

De laatste twee melodieën in de bovenstaande bespreking over de formele of muzikale basis voor contrafacten in het 'deel nieuwghemaecte Liedekens', zijn dus terug te voeren op melodieën van Lully. Het 'deel nieuwghemaecte Liedekens' in *Het Mengelmoes* bevat nog zes liederen op de melodie 'Folie d'Espagne' van deze componist. Alle hebben de wijsnaam 'Salomon cet homme incomparable', en twee ervan hebben ook een tweede wijsnaam in de vorm van 'Adieu Margo'. Over de herkomst van die laatste wijsnaam is niets geweten. Dat het lied met het beginvers 'Salomon cet homme incomparable',⁴⁴⁰ waarvan het niet duidelijk is wanneer het voor het eerst is gepubliceerd, rechtstreeks muzikaal model stond voor (al) de contrafacten in *Het Mengelmoes* met die wijsnaam, is mogelijk, maar niet zeker. Er kunnen contrafacten hebben gecirculeerd met dat beginvers als wijsnaam, en die contrafacten kunnen model hebben gestaan voor (de) contrafacten in *Het Mengelmoes*, waarbij de wijsnaam ook werd overgenomen. Dat veronderstelt dat de wijsnaam 'Salomon cet homme incomparable' bekend was om naar de melodie 'Folie d'Espagne' te verwijzen, maar over die bekendheid is nauwelijks iets geweten. Het is dus niet helemaal duidelijk

⁴³⁸ I.e. STRIBÉE 1643, liednr. 21.

⁴³⁹ HARTS 1674, liednr. 48.

⁴⁴⁰ SMITH 1737, 195.

welk(e) lied(eren) er muzikaal model hebben gestaan voor de contrafacten op de melodie ‘Folie d’Espagne’ in *Het Mengelmoes*. Die duidelijkheid is er wel voor twaalf andere liedjes in het ‘deel nieuwghemaecte Liedekens’, waarvoor er tien verschillende melodieën van Jean-Baptiste Lully muzikaal model hebben gestaan.

4.4 Jean-Baptiste Lully in *Het Mengelmoes*

4.4.1 Jean-Baptiste Lully

Eenentwintig van de 59 liederen (35,5%) in het ‘deel nieuwghemaecte Liedekens’ zijn geschreven op melodieën die zijn gecomponeerd door Jean-Baptiste Lully. Lully werd geboren nabij Firenze als Giovanni Battista Lulli.⁴⁴¹ Hij verhuisde in 1646 naar Parijs,⁴⁴² waar hij als danser in het *Ballet Royal de la Nuit* in contact kwam met Lodewijk XIV.⁴⁴³ In 1661 werd Lully aangesteld als muziekmeester in dienst van de Franse koninklijke familie.⁴⁴⁴ In 1672 kwam hij aan het hoofd van de *Académie d’Opéra*, die hij omdoopte tot de *Académie Royale de Musique*.⁴⁴⁵ Als directeur van de Muziekacademie bepaalde Lully met goedkeuring van Lodewijk XIV welke opera’s er al dan niet mochten opgevoerd worden in Frankrijk.⁴⁴⁶

Lully had decennialang een grote invloed op het Franse muziekleven. Hij creëerde een nieuwe soort opera, die hij ontwikkelde vanuit zijn balletmuziek. Vanaf 1673 tot aan zijn dood in 1687 schreef Lully dertien lyrische tragedies of opera’s. Tussendoor schreef hij in deze periode ook nog de balletten *Le Triomphe de l’Amour* (1681) en *Le Temple de la Paix* (1685). Hieronder volgt een lijst met de balletten en opera’s die Lully van 1673 tot aan zijn dood schreef. Al de libretti zijn van de hand van één man, Philippe Quinault,⁴⁴⁷ behalve *Psyché*, waaraan Corneille en Fontenelle

⁴⁴¹ DE LA GORCE 2000, 1-5.

⁴⁴² SWAIN 2013, xix.

⁴⁴³ SWAIN 2013, 174.

⁴⁴⁴ RANUM 2000,15.

⁴⁴⁵ HEYER 1989, xiii.

⁴⁴⁶ SWAIN 2013, 174-176.

⁴⁴⁷ Over het leven en de werken van Philippe Quinault, zie: BROOKS 2009.

meewerkten, *Bellérophon*, dat Corneille en Fontenelle schreven zonder Quinault, en *Acis et Galatée*, dat geschreven is door Jean Galbert de Campistron.

1.	<i>Cadmus et Hermione</i>	1673	lyrische tragedie
2.	<i>Alceste</i>	1674	lyrische tragedie
3.	<i>Thésée</i>	1675	lyrische tragedie
4.	<i>Atys</i>	1676	lyrische tragedie
5.	<i>Isis</i>	1677	lyrische tragedie
6.	<i>Psyché</i>	1678	lyrische tragedie
7.	<i>Bellérophon</i>	1679	lyrische tragedie
8.	<i>Proserpine</i>	1680	lyrische tragedie
9.	<i>Le Triomphe de l'Amour</i>	1681	ballet
10.	<i>Persée</i>	1682	lyrische tragedie
11.	<i>Phaéton</i>	1683	lyrische tragedie
12.	<i>Amadis</i>	1684	lyrische tragedie
13.	<i>Le Temple de la Paix</i>	1685	ballet
14.	<i>Roland</i>	1685	lyrische tragedie
15.	<i>Armide</i>	1686	lyrische tragedie
16.	<i>Acis et Galatée</i>	1686	'pastorale-héroïque'

Hoewel zelfs recente onderzoekers hebben gemeend dat opera's tout court, en dus ook die van Lully, op het einde van de zeventiende eeuw feitelijk te 'log' waren om een grote geografische spreiding te hebben,⁴⁴⁸ spreken de feiten dat tegen. Carl B. Schmidt toonde aan waar Lully's opera's buiten Frankrijk werden gespeeld op het einde van de zeventiende eeuw.⁴⁴⁹ Recenter onderzoek van Timothy De Paepe bracht aan het licht dat precies Antwerpen erg receptief was voor de opera's van Lully.⁴⁵⁰ Antwerpen was de eerste niet-Franse stad waar er vanaf 1682 regelmatig opvoeringen waren van zijn opera's. De Antwerpse Aalmoezeniers, die in 1661 de eerste permanente commerciële schouwburg van Antwerpen openden,⁴⁵¹ programmeerden in het seizoen 1682-1683 *Bellérophon* en *Proserpine* en in 1686 *Amadis*.⁴⁵² De Paepe toont aan dat de Antwerpenaren ook al vroeg kennis konden maken met de door Lully getoonzette teksten. Al in 1687 had de Antwerpse boekdrukker en -verkoper Hendrick van Dunwalt alle libretti van Lully's opera's en balletten sinds 1673, uitgegeven, zij het zonder

⁴⁴⁸ '[T]he lyric tragedy developed by Lully was just too French to have international appeal': BLANNING 2008, 79; Cfr. DE PAEPE 2011, 214.

⁴⁴⁹ SCHMIDT 1989, 185.

⁴⁵⁰ DE PAEPE 2011, 199-214.

⁴⁵¹ DE PAEPE 2011, 623.

⁴⁵² DE PAEPE 2011, 630-631.

muzieknotatie.⁴⁵³ Daarmee speelde Van Dunwalt in op de culturele tendens in die tijd: de opkomende bourgeoisie ontwikkelde op het einde van de zeventiende eeuw een grote interesse voor de Franse cultuur, en dan in het bijzonder voor muziek, literatuur en theater.⁴⁵⁴ De gelegenheid om opvoeringen van Lully's opera's bij te wonen kwam echter niet vaak voor in de laatzeventiende-eeuwse Nederlanden. Als we de gegevens van Schmidt en De Paepe naast elkaar leggen, dan zijn de volgende opera's van Lully met relatieve zekerheid opgevoerd in schouwburgen in de Lage Landen vóór 1696:

1682	18/05	<i>Thésée</i>	Brussel	Eénmalige opvoering
1682	11/11	<i>Persée</i>	Brussel	Eénmalige opvoering
1682		<i>Bellérophon</i>	Antwerpen	Minstens 38 opvoeringen
1682		<i>Proserpine</i>	Antwerpen	Meerdere opvoeringen
1686	vanaf ca. 16/02	<i>Proserpine</i>	Antwerpen	Meerdere opvoeringen
1686	vanaf ca. 16/02	<i>Amadis</i>	Antwerpen	Meerdere opvoeringen
1687		<i>Amadis</i>	Amsterdam	19 opvoeringen
1687		<i>Cadmus et Hermione</i>	Amsterdam	20 opvoeringen
1687		<i>Atys</i>	Amsterdam	11 opvoeringen
1688	21/08-14/09	<i>Persée</i>	Amsterdam	7 opvoeringen
1688	15/09-18/09	<i>Proserpine</i>	Amsterdam	3 opvoeringen
1695	20/01	<i>Amadis</i>	Brussel	1 opvoering?
1695	21/01	<i>Armide</i>	Brussel	1 opvoering?
1695	21/01	<i>Atys</i>	Brussel	1 opvoering?
1695	11/11	<i>Acis et Galatée</i>	Brussel	1 opvoering?
1695		<i>Armide</i>	Antwerpen	Meerdere opvoeringen

De schrijver of schrijvers die de 'nieuwghemaecte Liedekens' in *Het Mengelmoes* dichtten, kenden dus melodieën uit werken van Lully waarvan er tot op heden geen opvoeringen in schouwburgen in de Nederlanden vóór 1696 zijn gedocumenteerd. Het 'deel nieuwghemaecte Liedekens' bevat immers ook liederen op melodieën uit de opera's *Isis* en *Roland*, en uit het ballet *Le Temple de la Paix*.

⁴⁵³ DE PAEPE 2011, 205-208.

⁴⁵⁴ SCHMIDT 2000, 104.

4.4.2 Lieder en uit de werken van Lully in *Het Mengelmoes*

De ‘verzameling nieuwe dingen’ in *Het Mengelmoes* bevat zes teksten van Quinault en één van Quinault, Corneille en Fontenelle; alle op muziek van Jean-Baptiste Lully. Het lied met het beginvers ‘Que l’amour est doux à suivre’ (nr. 105, p. 157) is, op spellingvarianties na, exact dezelfde tekst als die van Quinault uit *Proserpine*,⁴⁵⁵ net zoals het lied dat begint met ‘Il est doux d’être amant d’un [sic] bergere aimable’ (nr. 93, p. 152) vrij getrouw de tekst van Quinault uit het ballet *Le Temple de la Paix* volgt.⁴⁵⁶ Ook het lied met het beginvers ‘Le dieu qui nous engage’ (nr. 121, p. 171) is nagenoeg gelijk aan de originele tekst uit *Psyché*,⁴⁵⁷ net zoals het lied met het beginvers ‘C’est l’amour qui nous menace’ (nr. 102, p. 156) uit *Roland*.⁴⁵⁸ Er zijn telkens kleine varianties qua spelling en woordkeuze tussen de vier originele liedteksten en de versies in *Het Mengelmoes*. Het is niet uitgesloten dat de verschillen het resultaat zijn van willekeur ten aanzien van spelling en onachtzaamheid tijdens het overschrijven uit de libretti. Bij de andere drie liedteksten van Quinault in *Het Mengelmoes* zijn de verschillen met de originele teksten uit de libretti groter. Hieronder staan het lied met het beginvers ‘Ce Berger trompeur s’engage’ uit *Le Temple de la Paix* en de versie in *Het Mengelmoes* (nr. 110, p. 160) naast elkaar:

Liedtekst van Quinault

Ce Berger trompeur s’engage
Dans de nouvelles amours
S’il n’eût point été volage
Je l’aurois aimé toujours.
L’ingrat m’a fait une offense
Dont mon coeur a profité,
Et c’est à son inconstance
Que je dois ma liberté.

Liedtekst in *Het Mengelmoes*

Berger trompez sans gage
dans de novell’ amour
si mon ceur n’estoit trop volage
i’aurez aimé toujours
o ingrat avec un offense
a proffité
et c’est a son inconstance
que ie dois ma liberté.

Hier is er geen sprake meer van dat de liedtekst in *Het Mengelmoes* direct zou kunnen zijn overgeschreven uit een libretto. Het is niet duidelijk hoe de verschillen tussen de

⁴⁵⁵ QUINAULT 1680, proloog.

⁴⁵⁶ Dat leert de vergelijking met QUINAULT 1685b, 17, naar het in Antwerpen gedrukte libretto bij Van Dunwaldt.

⁴⁵⁷ Vgl: QUINAULT e.a. 1678.

⁴⁵⁸ Vgl: QUINAULT 1685a.

tekstversies kunnen worden verklaard.⁴⁵⁹ Ook het lied ‘Coeurs, accablés de rigueurs inhumaines’, het beginvers uit de vijfde scène van de vierde acte van *Amadis*,⁴⁶⁰ verschilt van de liedversie in *Het Mengelmoes* (nr. 104, p. 157):

Liedtekst van Quinault uit *Amadis*

Liedtekst in *Het Mengelmoes*

1.

Coeurs, accablés de rigueurs inhumaines,
Ne cessez point d’espérer en aimant:
Il vient un jour où les craintes sont vaines,
Un triste sort change dans un moment.
Il est fâcheux de porter des chaînes,
C’est un cruel tourment;
Mais quand l’amour en veut payer les peines,
C’est un plaisir charmant.

1.

Ceurs accablez de rigueurs inhumaine
ne cessez point d’esperer en aimant
il est facheux de porter de chaines
c’est un cruel tourment
mais quand l’amour ne veut poin de peine
c’est un plaisir charmant

2.

Il vient un iour ou les crainté son vaines
un triste sort change dans un moment
il est facheux de porter de chaines
c’est un cruel tourment
mais quand l’amour ne veut poin de peines
c’est un plaisir charmant.

Het voorlaatste vers in de twee strofen in *Het Mengelmoes* verschilt zodanig van Quinaults voorlaatste vers, dat de betekenis van het originele lied is veranderd. Formeel zijn de laatste vier verzen van Quinault een refrein (v. 3-6) geworden in de liedversie in *Het Mengelmoes*, waaraan in de eerste strofe Quinaults eerste twee verzen voorafgaan, en in de tweede strofe Quinaults derde en vierde vers.

Er is extra bewijs dat de schrijver van *Het Mengelmoes* de tekst zeker niet overschreef uit een libretto. Het onderhavige lied is het enige uit werken van Lully in *Het Mengelmoes* met een gespecificeerde wijsaanduiding. Merkwaardig genoeg is de wijsnaam ‘suivons l’amour celui’; een verwijzing dus naar de melodie ‘Suivons l’amour’, die weliswaar ook afkomstig is uit *Amadis*, maar die hoort bij een totaal ander lied dan ‘Coeurs, accablés de rigueurs inhumaines’.

⁴⁵⁹ Misschien is de versie in *Het Mengelmoes* een ludieke adaptatie van de originele tekst. ‘Sans gage’ betekent immers ‘zonder soldij’ of ‘zonder beloning’, wat de tekst een heel andere inslag geeft. Ook deze verklaring valt echter niet te bewijzen.

⁴⁶⁰ QUINAULT 1684.

De laatste liedtekst van Philippe Quinault in *Het Mengelmoes* is het lied met het beginvers ‘Qu el plaisir d’aimer son contrainte’ (nr. 87, p. 149). De eerste strofe in *Het Mengelmoes* is nagenoeg gelijk aan de liedtekst uit *Thésée*, maar de eerste twee verzen van de tweede strofe in *Het Mengelmoes* komen niet voor in Quinaults lied. De derde tot en met de vijfde strofe van het lied in *Het Mengelmoes* ontleen literair geheel niet meer aan het origineel. Eigenlijk is dit lied dus een Frans contrafact dat initieel literair ontleent aan Quinaults voorbeeldlied.

4.4.3 Andere melodieën van Lully in de ‘verzameling nieuwe dingen’

Zelfs als de schrijver van de liedteksten in *Het Mengelmoes* (of schrijvers, rekening gehouden met het feit dat sommige van de ‘nieuwghemaecte Liedekens’ door anderen kunnen zijn gedicht) al de opvoeringen van de werken van Lully in schouwburgen in de Lage Landen vóór 1696 zou hebben bijgewoond, dan is zijn kennis van sommige melodieën in het handschrift nog niet verklaard. Hij gebruikte immers ook melodieën uit *Isis*, *Le Triomphe de l’Amour*, *Le Temple de la Paix* en *Roland*. Hoe hij die melodieën leerde kennen, is onduidelijk. In elk geval is de diversiteit van de melodieën van Lully aanwezig in *Het Mengelmoes* curieus. Naast de mars *Les Folies d’Espagne* zijn er uit niet minder dan elf van de zestien werken die Lully componeerde vanaf 1673 melodieën aanwezig in het handschrift. Hieronder volgt een overzicht van hoeveel melodieën er uit welke van Lully’s werken voorkomen in *Het Mengelmoes*.

1.	<i>Les folies d’Espagne</i> (1672)	mars	1 melodie
2.	<i>Thésée</i> (1675)	lyrische tragedie	1 melodie
3.	<i>Isis</i> (1677)	lyrische tragedie	1 melodie
4.	<i>Psyché</i> (1678)	lyrische tragedie	1 melodie
5.	<i>Bellérophon</i> (1679)	lyrische tragedie	1 melodie
6.	<i>Proserpine</i> (1680)	lyrische tragedie	2 melodieën
7.	<i>Persée</i> (1682)	lyrische tragedie	1 melodie
8.	<i>Amadis</i> (1684)	lyrische tragedie	3 melodieën
9.	<i>Roland</i> (1685)	lyrische tragedie	2 melodieën
10.	<i>Le Triomphe de l’amour</i> (1681)	Ballet	1 melodie
11.	<i>Le Temple De La Paix</i> (1685)	Ballet	3 melodieën
12.	<i>Acis et Galatée</i> (1686)	‘pastorale-héroïque’	1 melodie

Achttien van de 62 gevonden melodieën in *Het Mengelmoes* (29%) zijn dus gecomponeerd door Lully. De melodieën van Lully zijn goed voor 41 van de 109 liederen waarbij ik de melodieën heb gevonden. Van de 31 gevonden melodieën die voorkomen in het ‘deel nieuwghemaecte Liedekens’ zijn er 12 van zijn hand (38,5%), goed voor 21 van de 48 liederen waarbij de melodieën zijn gevonden (41,5%). Zeven van die 12 melodieën komen ook voor in de ‘verzameling nieuwe dingen’, waarbij ze dienen voor 13 verschillende liederen. Drie daarvan zijn liedteksten van Quinault. Het zijn de liederen met beginverzen ‘Que l’amour est doux à suivre’ (nr. 105, p. 157), ‘Il est doux d’être amant’ (nr. 93, p. 152) en ‘Se berger trompeur s’engage’ (nr. 110, p. 160), al wijkt de tekst in *Het Mengelmoes* van dat laatste lied dus opmerkelijk af van Quinaults originele tekst. Wat de overige tien liederen betreft, is ‘Folie d’Espagne’ de melodie waarop zeven teksten in de ‘verzameling nieuwe dingen’ zijn gedicht,⁴⁶¹ ‘Belles fleurs charmant ombrage’ is de melodie van één lied,⁴⁶² en ‘Suivons l’amour’ is de melodie van twee liederen. Eén van die twee liederen ontleent literair doorlopend aan Quinaults voorbeeldtekst, namelijk nr. 108 (p. 159).⁴⁶³

De ‘verzameling nieuwe dingen’ in *Het Mengelmoes* bevat zeven liederen op melodieën van Lully die niet voorkomen in het ‘deel nieuwghemaecte Liedekens’. Vier daarvan zijn (verbasterde versies van) liedteksten uit Lully’s werken, met name de liederen met beginverzen ‘Qu el plaisir d’aimer sans contrainte’ (nr. 87, p. 149), ‘C’est l’amour qui nous menace’ (nr. 102, p. 156), ‘Le dieu qui nous engage’ (nr. 121, p. 171), en ‘Ceurs accablez de rigeurs inhumaine’ (nr. 104, p. 157). Dat laatste lied van Quinault uit *Amadis* levert ook de melodie voor een Nederlands contrafact in de ‘verzameling nieuwe dingen’, namelijk het wereldlijk liefdesliedje met het beginvers ‘Men siet noijt lieffde naer wensch triumpheren’ (nr. 109, p. 160), dat niet literair ontleent aan de originele tekst van Quinault.

De ‘verzameling nieuwe dingen’ bevat nog twee andere liedteksten op melodieën van Lully die niet voorkomen in het ‘deel nieuwghemaecte Liedekens’. Het eerste is het lied met het beginvers ‘Antwerpen trots en schoon gebout’ (nr. 131, p. 182). De

⁴⁶¹ Namelijk nr. 70, *Het Mengelmoes*, 124; nr. 74, *Het Mengelmoes*, 127; nr. 80, *Het Mengelmoes*, 138; nr. 132, *Het Mengelmoes*, 184; nr. 135, *Het Mengelmoes*, 185; nr. 136, *Het Mengelmoes*, 186; en nr. 170, *Het Mengelmoes*, 222.

⁴⁶² I.e. nr. 165, *Het Mengelmoes*, 212.

⁴⁶³ Het andere is nr. 62, *Het Mengelmoes*, 80.

wijsnaam boven dit lied is ‘tranquillez ceur preparez vous’, naar het eerste vers van een air uit de proloog van Lully’s ballet *Le Triomphe de l’amour* (1681). De muziek van dit ballet is genoteerd in het anonieme handschrift dat zich bevindt in de Berkeley Jean Gray Hargrove Music Library van de University of California onder signatuur MS 890,⁴⁶⁴ waarin zich bijvoorbeeld ook de muziek van Lully’s melodie voor ‘Que ces lieux ont d’attraits’ uit *Isis* bevindt. De *Liederenbank* bevat vier contrafachten op deze melodie die met zekerheid dateren van vóór de voltooiing van *Het Mengelmoes*,⁴⁶⁵ maar telkens is de wijsnaam, net als bij de muzieknotatie in het anonieme handschrift MS890 (Berkeley), daar een versie van Quinaults openingsvers die is ingekort tot (een variant op) ‘Tranquilles coeurs’. Op basis daarvan kon de schrijver van het onderhavige contrafact in *Het Mengelmoes* ‘tranquillez ceur preparez vous’ dus niet kennen om te verwijzen naar de juiste melodie van Lully voor zijn nieuw lied. Waarschijnlijk ontleende hij rechtstreeks aan het lied van Quinault uit *Le Triomphe de l’amour* voor de melodie van zijn contrafact met het beginvers ‘Antwerpen trots en schoon gebout’. Wie dit lied heeft geschreven, is onduidelijk, maar het is wel één van de liederen in *Het Mengelmoes* die met zekerheid in Antwerpen zijn ontstaan.⁴⁶⁶ Dat betekent dat de betrokken melodie uit *Le Triomphe de l’Amour* in Antwerpen circuleerde, hoewel dat ballet voor zover bekend nooit is opgevoerd in een schouwburg in de Lage Landen vóór 1696.

Het laatste lied op een melodie van Lully die alleen voorkomt in de ‘verzameling nieuwe dingen’ is het lied met het beginvers ‘Men drinckt den wijn’ (nr. 140, p. 188), op de melodie ‘Rigaudon 1 de Galatée’. Deze melodie is afkomstig uit de proloog van Lully’s ‘opéra pastorale-héroïque’ *Acis et Galatée* (1686), met een libretto van Jean Galbert de Campistron.⁴⁶⁷ Het lied in *Het Mengelmoes* heeft de ongespecificeerde wijsaanduiding ‘alsoo t’ begint’, maar het vrij complexe strofeschema (.2A.3b.3b.2A.2C.3d 3C.2C.3d 3C) staat toe om de melodie ‘Rigaudon 1 de Galatée’ aan dit lied toe te kennen. Wie de schrijver van het lied was, is niet duidelijk.⁴⁶⁸ De

⁴⁶⁴ BERKELEY MS890 ca. 1686, nr. 140, op fol. f40v.

⁴⁶⁵ Namelijk GARGON 1686, 95 (liednr. 37); STAPEL 1692, 602 (liednr. 309); en SWEERTS 1694, 52 (liednr. 36) en SWEERTS 1694, 54 (liednr. 37).

⁴⁶⁶ Zie: ‘3.2 Zeven teksten over Antwerpen in *Het Mengelmoes*’, tekst 3.

⁴⁶⁷ CAMPISTRON 1686.

⁴⁶⁸ In het zevende hoofdstuk, ‘Politiek en religie (1683-1696) in *Het Mengelmoes*’, toon ik aan dat het lied in de Zuidelijke Nederlanden moet zijn ontstaan.

Liederensbank bevat een aantal contrafacten op de onderhavige melodie die dateren van voor 1696, maar omdat de wijsaanduiding boven het contrafact in *Het Mengelmoes* ongespecificeerd is, is het onmogelijk om te achterhalen aan welk lied de schrijver van 'Men drinckt den wijn' muzikaal ontleende. In elk geval is ook dit Nederlands contrafact gebaseerd op een melodie uit een werk van Lully waarvan geen opvoeringen in schouwburgen in de Lage Landen van voor 1696 zijn gedocumenteerd.

4.5 Deelbesluit

Het onderzoek naar de wijsaanduidingen bij en de melodieën van de liederen in *Het Mengelmoes* geeft een indicatie van de gebruikscontext van het handschrift. De 'verzameling nieuwe dingen' in *Het Mengelmoes* bevat 112 liederen, waarvan er slechts 32 een gespecificeerde wijsaanduiding hebben. Dat anderen deze liederen zouden kunnen (na)zingen op basis van zijn documentatie, vond de schrijver van *Het Mengelmoes* kennelijk niet zo belangrijk. Daar staat tegenover dat het 'deel nieuwghemaecte Liedekens' in *Het Mengelmoes* 59 liederen bevat, waarvan er maar liefst 54 een gespecificeerde wijsaanduiding hebben. In totaal gaat het om 42 verschillende wijsnamen. Er kan maar één reden zijn waarom de schrijver van *Het Mengelmoes* die wijsnamen boven de liederen noteerde, en dat is dat hij wilde dat anderen zijn nieuwe teksten konden zingen.

Van die 42 wijsnamen zijn er echter maar negen ontsloten in de *Liederensbank* uit andere bronnen dan uit *Het Mengelmoes*, en slechts vijf van die negen komen in de *Liederensbank* voor uit bronnen die dateren van vóór de voltooiing van *Het Mengelmoes*. Van die vijf zijn er dan nog eens twee die uit slechts één andere bron dan *Het Mengelmoes* zijn ontsloten, en die houden geen verband met *Het Mengelmoes*. Tegenover die eigenlijk dus maar drie 'bekende' wijsnamen voor de 'nieuwghemaecte Liedekens', staan er maar liefst zeventien wijsnamen boven 'nieuwghemaecte Liedekens' die verband houden met de 'verzameling nieuwe dingen'. In negen gevallen gaat het om de eerste versregel van een lied uit de 'verzameling nieuwe dingen', waarbij dat lied (voorlopig) alleen bekend is in de *Liederensbank* uit *Het Mengelmoes*. Details, zoals feitelijk onbegrijpelijke grammaticale fouten, bewijzen het directe

verband tussen die beginregels in de ‘verzameling nieuwe dingen’ en de wijsnamen boven de ‘nieuwghemaecte Liedekens’. Bijvoorbeeld in de beginregel (p. 156, liednr. 101) en wijsaanduiding (p. 40, liednr. 39) ‘J’avais cru qu’en vous aimant’ [tekstnorm in de *Liederenbank*] staat er twee keer ‘quand’ in plaats van ‘qu’en’. De andere acht wijsnamen boven de ‘nieuwghemaecte Liedekens’, zijn ook wijsnamen boven liederen in de ‘verzameling nieuwe dingen’. Slechts twee daarvan komen in de *Liederenbank* voor in andere bronnen, maar die dateren van na de voltooiing van *Het Mengelmoes*.

Wie de ‘nieuwghemaecte Liedekens’ wilde kunnen zingen, moest de liederen in de ‘verzameling nieuwe dingen’ in *Het Mengelmoes* dus goed kennen, want anders waren de wijsnamen boven die ‘nieuwghemaecte Liedekens’ een maat voor niets. Het feit dát die wijsaanduidingen boven de ‘nieuwghemaecte Liedekens’ staan, bewijst dat het de bedoeling was dat anderen die ‘nieuwe liedjes’ zouden kunnen zingen. De conclusie die daaruit voortvloeit, is dat de ‘verzameling nieuwe dingen’ door een kring van mensen rond de schrijver van *Het Mengelmoes* moet zijn gedeeld. Daarbij is het goed mogelijk dat de schrijver/verzamelaar van de teksten in *Het Mengelmoes* niet de enige schrijver van de ‘nieuwghemaecte Liedekens’ was, en dat deze teksten een kleine neerslag zijn van veel meer teksten die de leden in de kring rond de schrijver van *Het Mengelmoes* voor elkaar schreven en met elkaar deelden.

De analyse van de melodieën waar de wijsaanduidingen bij de ‘nieuwghemaecte Liedekens’ naar verwezen, maakt duidelijk dat die op het einde van de zeventiende eeuw zeker niet bekend waren bij een groot publiek. Dat geldt met name voor de melodieën gecomponeerd door Jean-Baptiste Lully, uit werken waarvan er tot op heden geen opvoeringen in schouwburgen in de Nederlanden vóór 1696 zijn gedocumenteerd. De leden van de kring rond de schrijver van *Het Mengelmoes* waren op de hoogte van ontwikkelingen in de Franse literatuur en cultuur waar alleen een kleine elite in de Zuidelijke Nederlanden weet van had.

5. NIET-LITERAIRE TEKSTEN IN *HET MENGELMOES*

5.1 Namen van sommige curieuse ende vermaeckelijcke boecken

Op p. 110 bevinden zich onder de titel *Namen van sommige curieuse ende vermaeckelijcke boecken* 32 titels van of verwijzingen naar (lied)boeken. Pagina 110 bevat geen andere teksten. De titels of verwijzingen naar titels zijn onder elkaar neergeschreven, en een werkelijke ordening is er niet. Elke titel of verwijzing begint met 'Een boeck', behalve de drieëntwintigste en zesentwintigste, die beginnen met 'Een lietboek'. Ik neem de titel of de verwijzing zoals die staat genoteerd in *Het Mengelmoes* steeds cursief en in klein kapitaal over, en daaronder volgt de bespreking.

*EEN BOECK DE SPAENSCHER MONARCHIE IN HAER OPGANCK ENDE NEDERGANCK GENAEMT.*⁴⁶⁹

Het is onduidelijk om welk boek het precies gaat want de titel komt als dusdanig niet voor in de *STCV* of *STCN*. Een boek dat in aanmerking komt, is een recentere editie van *De monarchia Hispanica Discursus*, dat Tomasso Campanella schreef in 1601.⁴⁷⁰ Het boek werd voor het eerst gepubliceerd in 1640.⁴⁷¹ Christoffer Zeitler gaf in Frankfurt in 1686, 10 jaar voor de voltooiing van *Het Mengelmoes* dus, een geactualiseerde en aangepaste versie van dat boek uit onder de titel *De monarchia Hispanica. Editio novissima aucta et emendata, ut Praefatio ad Lectorem indicat.*⁴⁷² Of de schrijver/samensteller van *Het Mengelmoes* werkelijk dit boek bedoelde, is onzeker, maar in elk geval toont de titel dan wel de omschrijving van het bedoelde werk aan dat hij geïnteresseerd was in de regering van zijn land, dat tot het Spaanse rijk behoorde.

⁴⁶⁹ Ik dank Nelleke Moser voor het oplossen van deze afkorting.

⁴⁷⁰ AGNEW 1986, 229.

⁴⁷¹ GRIEVE 2009, 275.

⁴⁷² VD17 [12/02/2018].

EEN BOECK DE HOEDANIGHEIJT DER JESUITEN GHENAEMT.

Ook dit boek komt onder de titel die de schrijver van *Het Mengelmoes* eraan gaf niet voor in de *STCV* of *STCN*. De woordkeuze voor ‘hoedanigheijt’ klinkt pejoratief. Een boek dat in aanmerking komt, is het *Tooneel der jesuiten* van Francisco de la Piedad (1681), dat geschreven is tegen de jezuiten. Een heruitgave verscheen in 1683 in Amsterdam bij Jacobus van der Deyster. De originele titel van het boek is *Teatro jesuitico, Apologetico discurso, con saludables y seguras dotrinas, necessarias a los principes, y senores de la tierra*, uitgegeven in Coimbra in 1654.⁴⁷³

EEN BOECK HET CABINET DER PRINCEN GHENAEMT.

De oorspronkelijke titel van dit boek is *Le Cabinet des Princes*. Het is een werk ‘qui concerne les Affaires politiques de l’Europe’,⁴⁷⁴ wat aangeeft dat de schrijver van *Het Mengelmoes* interesse had voor de wereldpolitiek. Er is hier echter meer aan de hand. Het titelblad vermeldt dat het boek werd uitgegeven bij Jean Petit, in 1672, in Brussel. De inhoud van het boek leert dat het jaar van uitgave vals is. Zo begint *Le Cabinet des Princes* met een dialoog tussen ‘le pape Alexandre’ en de Italiaanse kardinaal Opizio Pallavicini. De Alexander in kwestie is Pietro Ottoboni, die van 1689 tot aan zijn dood als Alexander VIII het pauselijke ambt bekleedde. Ottoboni was met de steun van Lodewijk XIV tot paus benoemd, en bij wijze van wederdienst deed hij een grote geste naar de Zonnekoning: de Franse koning kreeg toelating om zelf bisschoppen te benoemen voor Metz, Verdun, Arras en Perpignan.⁴⁷⁵ Alexander VIII maakte zich schuldig aan nepotisme: hij overlaadde zijn familieleden met hoge ambten en rijkdom en stelde zo de welvaart van zijn geslacht veilig.⁴⁷⁶ In de dialoog tussen Alexander VIII en kardinaal Pallavicini in *Le Cabinet des Princes* legt de schrijver de paus dan ook de volgende woorden in de mond: ‘[I]l est pourtant vray, que pour sauver ma maison, & luy donner une grandeur ferme & assurée apres ma mort, je feray tout ce que

⁴⁷³ *STCN* [14/02/2018].

⁴⁷⁴ LELONG 1769, 891.

⁴⁷⁵ OLSZEWSKI 2004, 13, 24.

⁴⁷⁶ OLSZEWSKI 2004, 19-20.

demande le Roy de France [...]'.⁴⁷⁷ Dit strookt met historische feiten die pas konden worden vastgelegd na 1689, dus het jaar van uitgave van *Le Cabinet des Princes* kan nooit 1672 zijn geweest.⁴⁷⁸ Brussel als plaats van uitgave is wellicht ook vals; waarschijnlijk werd het boek in de Republiek gedrukt. Daar verschenen er ook satirische gravures over de samenwerkingsverbanden tussen de paus en Lodewijk XIV.⁴⁷⁹ *Le Cabinet des Princes* is in de eerste plaats ook een satirisch werk, waarin onder meer de paus op de korrel wordt genomen.

EEN BOECK MACHIAVEL CUM PRINCIPATU GHENAEMT.

Een boek onder exact deze titel is niet bekend. Het is wel duidelijk dat het bedoelde werk verband houdt met het befaamde *Il Principe* van Niccolò Machiavelli. Dat het hier om een Latijnse vertaling van dat werk zou gaan is weinig waarschijnlijk. Het woord 'cum' duidt eerder aan dat het een tekst betreft die Machiavelli in verband brengt met zijn *Il Principe*, en de daarin geuite staatskundige en godsdienstige opvattingen. Een boek dat 'Adversus Nicolaum Machiauellum Florentinum' – tegen Machiavelli en zijn opvattingen – werd geschreven, is *Commentariorum de regno aut quovis principatu rectè & tranquillè administrando [...]* (1577), van de Franse protestant Innocent Gentillet. Volgens hem inspireerde Machiavelli het katholieke regime voor de massale afslachting van de Franse Hugenoten tijdens de Bartholomeusnacht in Parijs in 1572.⁴⁸⁰ Het is Gentillet die met zijn *Commentariorum* de populaire opvatting van het machiavellisme als een gewetenloos streven naar macht heeft aangewakkerd.⁴⁸¹ Mogelijk won zijn boek tijdens de actieve periode van de schrijver/samensteller van *Het Mengelmoes* weer aan actualiteitswaarde. In 1685 herriep Lodewijk XIV het Edict van Nantes (1598), dat een gevolg was van de jarenlange godsdienst- en burgeroorlog in Frankrijk, en dat de Hugenoten bepaalde vrijheden gaf, zoals het belijden van hun

⁴⁷⁷ PETIT 1672, 21.

⁴⁷⁸ LELONG 1769, 891, vermeldt een uitgave van het boek uit 1676, ook in Brussel. Wellicht zijn er dus meerdere uitgaven van het boek geweest, die alle geantedateerd zijn, en van een valse plaats van uitgave zijn voorzien.

⁴⁷⁹ OLSZEWSKI 2004, 24-25.

⁴⁸⁰ UNGER 2011, 9.

⁴⁸¹ ANGLO 2005, 286.

godsdienst.⁴⁸² Naar schatting zo'n 200.000 Hugenoten ontvluchtten Frankrijk na de herroeping van het Edict,⁴⁸³ waarvan velen de wijk namen naar de Republiek.

Of de schrijver van *Het Mengelmoes* met 'Een boeck Machiavel cum principatu ghenaeamt' daadwerkelijk naar Gentillet's *Commentariorum* verwees, is onzeker. In elk geval getuigt het feit dat hij geïnteresseerd was in teksten die verband hielden met Machiavelli's opvattingen nogmaals van zijn interesse voor politiek en (contemporaine) geschiedenis.

EEN BOECK BECKER IN TWEE THOMI GHENAEMT.

Ik bespreek dit boek onder de titel *Een boeck de betooverde werelt ghenaeamt*.

EEN BOECK DE WERELTS GODTDINST GENAEMT.

Het boek dat de schrijver/samensteller van *Het Mengelmoes* hier waarschijnlijk bedoelde, is 's *Werelds gods-diensten of Vertoog van alle de religien en ketteryen in Asia, Africa, America en Europa* (1663).⁴⁸⁴ Het werd oorspronkelijk geschreven in het Engels door de Schot Alexander Ross onder de titel *Pansebeia, or View of all the Religions in the World* (1653).⁴⁸⁵ Josua Sanderus vertaalde het in het Nederlands en Baltus Boekholt drukte het in 1663 in Amsterdam. In 1668 verscheen er ook een Franse vertaling in Amsterdam bij Joannes Jacobus Schipper. Alexander Ross was een controversialist,⁴⁸⁶ en zijn *Pansebeia* kwam in 1675 op de *Index Librorum Prohibitorum* terecht.⁴⁸⁷

EEN BOECK HET CARDINAELSCHAP GHENAEMT.

Het bedoelde boek is *Il Cardinalissimo di Sancta Chiesa* van Gregorio Leti uit 1668.⁴⁸⁸ Het is een satirisch werk over het Roomse hof.⁴⁸⁹ Al Leti's werken werden verboden.⁴⁹⁰

⁴⁸² BAIRD 2004, 3-7. Voor de geschiedenis die leidde tot het Edict van Nantes, zie: KNECHT 2002.

⁴⁸³ GOLDEN 1988, 1.

⁴⁸⁴ STCN [19/02/2018].

⁴⁸⁵ ALLAN 2001, 86.

⁴⁸⁶ ALLAN 2001, 70-73.

⁴⁸⁷ DE BUJANDA 2002, 785.

⁴⁸⁸ STCN [20/02/2018].

⁴⁸⁹ ROLANDI 1840, 35.

Een jaar vóór *Il Cardinalissimo* schreef Leti *Il Nepotismo di Roma, o vero relatione delle ragioni che muovono i Pontefici all'aggrandimento de' Nipoti*, dat in 1668 in Amsterdam verscheen bij J. de Boer en C. Karstens onder de titel *Het neefschap te Romen: of de neven der roomse pauzen, in de kerkelijke en wereldlijke regeering gedrongen*.⁴⁹¹ In het voorwoord 'Aan den lezer' kondigt Leti aan dat hij spoedig 'het Kardinaalschap' zal voorstellen; hij heeft het op dat moment zelfs al voltooid:

Eer lang zal ik u E. een ander noch zinlijker klein Werkje beschikken, waardig van alle wereld gezien te worden, voornamelijk van die voor 't gemeene best yveren: Het zal de naam van 't Kardinaalschap voeren; waar in 't bijzonder niet zal geroert worden, dan voor zoo vele het gemeen aanbehoorig is. Met een woord, *het Kardinaalschap* en 't *Neefschap* zijn, geestelijker wijze gesproken, Broeders in Vleis en Geest: *Het Kardinaalschap* is de oudste, om dat ik het eerst ter wereld bracht. Over eenige Maanden zal het te voorschijn komen [...].⁴⁹²

In datzelfde voorwoord waarschuwt Leti zijn lezers: 'Leest het [Neefschap te Romen] niet dan bedektelijk, uit vreeze, de Vaders Inquisiteurs u betrappende, gy niet in den ban gedaan word[t]'.⁴⁹³

EEN BOECK DE WEEGHSCHAEL DER CARDINAELEN GHENAEMT.

Een boek onder de titel 'de weegschaal der kardinalen' is niet bekend. De schrijver van *Het Mengelmoes* verwees hier mogelijk naar *Comparatio cardinalium Richelii et Mazarini*, waarvan in 1663 in Rotterdam een Nederlandse vertaling werd uitgegeven door Joannes Naeranus onder de titel *Vergelyckinge der kardinalen Richelius en Mazarinus*. Het boek geeft daadwerkelijk een vergelijking tussen beide Franse staatslieden, zonder spot of schimp: 'Alle beyde voorsichtige, maer Richelius scherpsinniger, Mazarinus kloecker'.⁴⁹⁴

⁴⁹⁰ AMBROSINI & WILLIS 1996, 138; DE BUJANDA 2002, 536.

⁴⁹¹ LETI 1668.

⁴⁹² LETI 1668, fol. A8r-v.

⁴⁹³ LETI 1668, fol. A6r.

⁴⁹⁴ NAERANUS 1663, A3v.

EEN BOECK DE BATTAVIESCHE ARCADIA IVER OFFER DER JODEN OFF IJVER ECHTS GENESINGE.

In 1637 publiceerde Johan van Heemskerck de *Inleydinghe tot het ontwerp van een Batavische Arcadia*; ‘een combinatie van een liefdesverhaal met informatieve vertellingen over de geschiedenis van het gewest Holland’.⁴⁹⁵ Het boekje bevatte ook zes wereldlijke liefdesliederen. In 1647 verscheen de eerste ‘volledige’ versie van de *Batavische Arcadia*, een ‘zeer uitgebreide uitgave, met veel extra informatie over uiteenlopende onderwerpen’.⁴⁹⁶ Naar alle waarschijnlijkheid doelde de schrijver van *Het Mengelmoes* op dit boek, maar wat hij bedoelde met ‘iver offer der Joden off ijver echts genesinge’ is niet helemaal duidelijk. Mogelijk duidt hij daarmee op een passage in de *Arcadia* over het ‘Uyt-perssen der waerheydt door pynigen’. In die passage vertelt koning Alphonsus van Spanje dat hij ooit twee Joden, Judas en Samuel Onkoa, door foltering had gedwongen toe te geven dat ze twee gouden schalen hadden gestolen.⁴⁹⁷ De beschuldigten hadden toegegeven en werden opgehangen, maar drie dagen later bleken ze onschuldig, ‘[w]aer uit blykt, dat dese Jooden, hoewel van geen misdaad bewust, liever een korte doot aan de galge hebben willen sterven, als door de lanksaame pyn van den pynbank’.⁴⁹⁸ Dat kan uitgelegd worden als het ‘ijverig’ – geestdriftig – ‘(slacht)offeren’ van die Joden, maar het leidt tot een averechtse ‘genesinge’: het ‘pynigen’ had het recht niet doen zegevieren, maar had een averechts effect gehad. Deze interpretatie is echter niet zeker.

EEN BOECK DE BOETSCHAPPER MERCURIUS GHENAEMT.

Een boek getiteld ‘de boodschapper Mercurius’ is onbekend. In 1688 verscheen er wel een boekje *De vliegende Mercurius, met brieven, en boodschappen, voor de liefhebbers met een fictief drukkersadres (Tot Regt-Uyt)*.⁴⁹⁹ Het is zogezegd gedrukt ‘Na de Copie van Londen’.⁵⁰⁰ Het boekje bestaat uit satyrische brieven van fictieve personen. Zo

⁴⁹⁵ LITERATUURGESCHIEDENIS.NL.

⁴⁹⁶ PORTEMAN & SMITS-VELDT 2008, 439.

⁴⁹⁷ VAN HEEMSKERCK 1647, 455-456.

⁴⁹⁸ VAN HEEMSKERCK 1647, 456.

⁴⁹⁹ STCN [28/02/2018].

⁵⁰⁰ VLIEGENDE MERKURIUS 1688, 1.

schrijft ene pater Peters in een brief aan de paus: ‘daar sijnder meer als ik [...] daar de schrandere geest van Meester Diabolus in woonachtig is, gelijk ook in u [...]’.⁵⁰¹

Een andere mogelijkheid is dat ‘de boetschapper Mercurius’ – met name door het woord ‘boodschapper’ – verwijst naar het Franse tijdschrift ‘Le Mercure Galant’ dat Jean Donneau de Visé oprichtte in 1672. Een eerste bundeling van het tijdschrift in de Noordelijke Nederlanden kwam uit in 1673.⁵⁰² In het tijdschrift was er veel aandacht voor roddel en mode.⁵⁰³

Een ander, controversiëler tijdschrift dat hier kan zijn bedoeld, is de *Mercure historique*, een Frans tijdschrift dat verscheen vanaf 1686 dat maandelijks voornamelijk nieuws uit Frankrijk maar ook uit andere Europese landen verspreidde, en dat vanaf 1688 herhaaldelijk werd verboden in de Zuidelijke Nederlanden.⁵⁰⁴ Een bundeling van (een deel van) deze tijdschriften in een boek is echter niet bekend. Er verschenen meerdere (satirische) tijdschriften met in de titel ‘Mercurius’ of ‘Mercure’ aan het einde van de zeventiende eeuw,⁵⁰⁵ dus het is niet zeker waar de schrijver van *Het Mengelmoes* met ‘de boetschapper Mercurius’ precies naar verwees.

EEN BOECK VENUS INT’ KLOOSTER OFF DE NON INT’ HEMD GENAEMT.

In 1683 gaf Jean Barrin onder het pseudoniem ‘Abbé du Prat’ het boek *Vénus dans le cloître, ou La religieuse en chemise* uit.⁵⁰⁶ Datzelfde jaar verscheen er een Nederlandse vertaling, getiteld *Venus in het klooster, of De nonne in haar hembde*, uitgegeven in Franeker, ‘gedrukt voor de studenten’.⁵⁰⁷ Het boek is een pornografische roman bestaande uit dialogen tussen twee nonnen.

⁵⁰¹ VLIEGENDE MERKURIUS 1688, 18.

⁵⁰² STCN [28/02/2018].

⁵⁰³ Zie bvb.: DEJEAN 2005, 49-50.

⁵⁰⁴ PUTTEMANS 1935, 23, met verwijzing naar: Placards de Brabant, V, 505-507.

⁵⁰⁵ Cfr. VAN VLIET 1992.

⁵⁰⁶ VD17 [02/03/2018].

⁵⁰⁷ Zie voor een moderne editie: VAN DER PLANK 1983.

EEN BOECK VENUS BELEGERT ENDE ONTSET GENAEMT.

In 1684 verscheen *Venus belegert en ontset. Oft Verhandelinghe van de pokken* van de Nederlandse medicus Steven Blankaart. Vier jaar later volgde een uitgebreide versie onder de titel *Venus belegert en ontset. oft Verhandelinghe van de pokken, druipers, chankers, klap-ooren, en des selfs toevallen* (1688). Beide boeken handelen over de oorzaken van medische aandoeningen en de behandeling ervan.⁵⁰⁸

EEN BOECK HET TONNEEL DER SNAECKEN GHENAEMT.

De *STCN* vermeldt drie drukken van *Het toneel der snaeken: bestaande in veel nieuwe geschiedenissen en kluchten*. De oudste bewaarde druk dateert van 1700, na de voltooiing van *Het Mengelmoes* dus.⁵⁰⁹ *Het toneel der snaeken* bevat een honderdtwintigtal kluchten. Het boek werd geschreven door iemand onder het pseudoniem Jan Tamboer. Dat was de bijnaam van Jan Pietersz. Meerhuysen, een Amsterdamse toneelspeler en tamboer.⁵¹⁰ Mogelijk was Meerhuysen niet werkelijk de samensteller en schrijver van het kluchtenboek, maar werd het op zijn (bekende) naam gezet, om de verkoop van het boek te promoten.⁵¹¹

EEN BOECK DEN GEEST VAN JAN TAMBOER GHENAEMT.

Ook het kluchtenboek *De geest van Jan Tamboer of Uytgeleeze stoffe voor de klucht-lievende ionckheydt* zou volgens de *STCN* zijn samengesteld en geschreven door Jan Pietersz. Meerhuysen. P.P. Schmidt vermoedt dat de werkelijke auteur van het boek de Amsterdamse dichter, drukker en boekverkoper Jan van Duisberg was.⁵¹² De oudste, enkel bibliografisch bekende druk van *De geest van Jan Tamboer* dateert van 1656.⁵¹³ Het boek bevat een tweehonderdtal kluchten en anekdoten.

⁵⁰⁸ *STCN* [04/03/2018].

⁵⁰⁹ De andere twee drukken in de *STCN* dateren van 1729 en 1738.

⁵¹⁰ SCHMIDT 1986, 118.

⁵¹¹ SCHMIDT 1986, 118.

⁵¹² SCHMIDT 1986, 42.

⁵¹³ SCHMIDT 1986, 42. De oudste druk die is opgenomen in de *STCN* dateert van 1659.

EEN BOECK DE HEDENDAEGHSCHE LABERLOTTEN GHENAEMT.

Het bedoelde boek is *Het Koddig en Voddig Leven der Hedendaagsche Labourlotten* (1685). Het boek handelt over een groep criminele jongeren die overal in Europa toeslaat.⁵¹⁴ Sommige streken die de jongeren uithalen zijn kluchtig (koddig), maar andere zijn veel ernstiger, tot en met mishandeling, verkrachting en moord.⁵¹⁵ Het boek heeft ook een hoog pornografisch gehalte.⁵¹⁶

EEN BOECK MOLINOS GHENAEMT.

De 'Molinos' die de schrijver/samensteller van *Het Mengelmoes* hier noemt, moet Miguel de Molinos zijn, een Spaanse priester die wordt beschouwd als de grondlegger van het quiëtisme.⁵¹⁷ De kern van het quiëtisme is streven naar een passieve levenshouding en een complete annihilatie van de eigen ziel om volledig op te gaan in God.⁵¹⁸ In 1675 publiceerde De Molinos het boek *Guía espiritual*, waarin hij zijn doctrine voorstelde. Het boek kende aanvankelijk veel succes, en De Molinos stond zelfs in de gunst van het pauselijke hof.⁵¹⁹ In 1682 veranderde de houding van de Katholieke Kerk tegenover De Molinos en de *Guía espiritual* echter, na meldingen van bisschoppen dat aanhangers van het quiëtisme in hun parochie weigerden het kruisteken te maken en luidop te bidden, en elke gedachte die in hen opkwam beschouwden als authentieke goddelijke inspiratie.⁵²⁰ De Inquisitie legde De Molinos ten laste dat zijn werk 'kettters, fout, schandalig, verdacht, aanstootgevend voor vrome oren, en subversief jegens de christelijke moraal' was.⁵²¹ In 1687 werd De Molinos tot levenslange opsluiting veroordeeld,⁵²² en al zijn werken kwamen op de *Index Librorum Prohibitorum* te staan.⁵²³

⁵¹⁴ HARMS 2003, 156-157.

⁵¹⁵ HARMS 2003, 157.

⁵¹⁶ LEEMANS 2000, 16.

⁵¹⁷ BAIRD 2010, 1-15.

⁵¹⁸ MCGINN 2010, 29.

⁵¹⁹ BAIRD 2010, 7, 15.

⁵²⁰ BAIRD 2010, 15.

⁵²¹ BAIRD 2010, 20.

⁵²² BAIRD 2010, 19.

⁵²³ DE BUJANDA 2002, 622.

Vertalingen van de *Guía espiritual* kenden een grote verspreiding onder gereformeerde gelovigen.⁵²⁴ Het boek werd in 1688 in het Nederlands uitgegeven in Rotterdam door Barent Bos onder de titel *Geestelike leidsman*.⁵²⁵ Het is waarschijnlijk dat de schrijver van *Het Mengelmoes* met ‘Molinos’ verwees naar de Nederlandse vertaling van de *Guía espiritual*.⁵²⁶

EEN BOECK AGRIPPA IN SIGNIS GHENAEMT.

Het is onduidelijk om welk boek het gaat. De *STCN* vermeldt twee Nederlandse drukken van het treurspel *Agrippa roy d’Albe, ou le faux Tiberinus* van Philippe Quinault,⁵²⁷ vertaald door H. de Graef, waarvan de eerste editie verscheen in 1669, de tweede in 1678.⁵²⁸ Met ‘in signis’ of ‘insignis’ – zoals we het vermoedelijk moeten begrijpen – heeft dit toneelstuk niets te maken. Andere boeken met ‘Agrippa’ in de titel zijn vóór 1696 niet bekend in de *STCN* of *STCV*.

‘Insignis’ is Latijn voor ‘opvallend’ of ‘merkwaardig’. Een opvallende heer die ‘Agrippa’ heette, was Henricus Cornelius Agrippa, een Duitse humanist. In 1529 gaf hij het boek *Declamatio de nobilitate et praecellentia foeminei sexus* uit, een boek dat geldt als proto-feministische literatuur.⁵²⁹ Agrippa stelt in zijn boek dat vrouwen feitelijk superieur zijn aan mannen. Het boek kwam op de *Index Librorum Prohibitorum* terecht.⁵³⁰ De *STCN* vermeldt nog een Latijnse uitgave van de *Declamatio* uit 1653 in Den Haag, maar ook een Franse vertaling die er verscheen in 1686. Het boek had dus zeker nog een mate van actualiteit tijdens de actieve periode van de schrijver van *Het Mengelmoes*. Of hij met ‘Agrippa insignis’ verwees naar de *Declamatio de nobilitate et praecellentia foeminei sexus*, is geen zekerheid, maar hij kan met ‘insignis’ ook hebben verwezen naar de titel en het werk van Agrippa, waarmee hij op het ‘merkwaardige’ van vrouwen, of van Agrippa’s mening over vrouwen in het boek, kan hebben gedoeld.

⁵²⁴ MCGINN 2010, 22.

⁵²⁵ *STCN* [07/03/2018].

⁵²⁶ Dat de schrijver van *Het Mengelmoes* gewag maakt van een boek dat ‘Molinos ghe-naemt’ is, wil niet zeggen dat ‘Molinos’ in de titel van het bedoelde boek moet voorkomen. Zie bijvoorbeeld de bespreking van ‘Een boeck Baudatius historischrijver ghe-naemt’ verderop.

⁵²⁷ Over dit toneelstuk, zie o.m. BROOKS 2009, 284-286.

⁵²⁸ *STCN* [09/03/2018].

⁵²⁹ BULCKAERT 2011, 67-70.

⁵³⁰ DE BUJANDA e.a. 1696, 714.

EEN BOECK HET AMSTERDAMSCH HOEREDOM GHENAEMT.

In 1681 gaf Simon de Vries in Amsterdam *t'Amsterdamsch hoerdom* uit. Het is een pornografisch boek,⁵³¹ dat handelt over prostitutie, of zoals de ondertitel het verwoordt: 'Behelzende De listen en strecken, daar zich de Hoeren en Hoere-Waardinnen van dienen; benevens der zelve maniere van leeven, dwaaze bygelovigheden, en in 't algemeen alles 't geen by dese Juffers in gebruik is'.⁵³²

EEN BOECK DE HAEGHSCH LICHTEMIS GHENAEMT.

In 1679 gaf Lambert Paulusz. Bol in Den Haag *Het kind van weelde, of de Haagsche lichtmis* uit, 'Waar in de voornaamste bedriegeryen, die hedendaags in de waereld in swang gaan, na het leven vertoont worden'.⁵³³ Ook dit is een pornografische roman, waarin schunnigheid en seksuele uitspattingen centraal staan.⁵³⁴

EEN BOECK BAUDATIUS HISTORISCHRIJVER GHENAEMT.

De 'Baudatius' waarvan sprake is Willem Baudartius. Deze calvinist hechtte veel belang aan geschiedschrijven en vooral aan geschiedschrijvers: zij moeten ervoor zorgen dat de grote helden uit de geschiedenis voortleven, en niet in de vergetelijkheid geraken.⁵³⁵ Met 'Baudatius historischrijver' bedoelde de schrijver van *Het Mengelmoes* waarschijnlijk *Memoryen ofte cort verhael der gedenck-weerdichste so kercklicke als werltlicke gheschiedenissen* [...]. *Het Mengelmoes* bevat immers twee teksten die ook voorkomen in dit omvangrijke geschiedkundige werk. Het betreft de liederen *Postillion uijt ghesonden om den veriaeghden koninck van Praegh te soecken Anno domini 1621* (p. 206) en het protestantse antwoord- en tegenlied *Dit is de antwoord vanden Palatijn op het voorverhaelde schimpdicht* (p. 209). De twee liederen volgen onmiddellijk na elkaar in *Het Mengelmoes*.

⁵³¹ LEEMANS 2000, 16.

⁵³² DE VRIES 1681, A2r.

⁵³³ BOL 1679, titelblad.

⁵³⁴ LEEMANS & PEETERS 1995, 44.

⁵³⁵ VAN DER STEEN 2015, 65.

Beide liederen zijn bestudeerd door Maurits Sabbe.⁵³⁶ Hij meldt dat hij de ‘Postillioen wtghesonden om te soecken den veriaegden Coninck van Praghe, 1621’ had gevonden in ‘de gazette van Abraham Verhoeven te Antwerpen, onder dagteekening van Januari 1621, nr 7; en in de handschriftelijke Chronyk van Nederlant (1523-1636), op de Koninklijke Bibliotheek te Brussel’.⁵³⁷ Als derde vindplaats van de ‘Postillioen’ noemt Sabbe *Het Mengelmoes*. In een voetnoot voegt hij daaraan toe dat het lied ook voorkomt ‘bij Willem Baudartius: Memorien ofte kort verhael [...]’.⁵³⁸ Sabbe vergelijkt de tekstversies van de *Postillion* [...] van Verhoeven met die in de *Chronyk van Nederlant* en die in *Het Mengelmoes*. De tekstversie van Baudartius betreft hij niet in de vergelijking. Het antwoordlied komt niet voor bij Verhoeven en in de *Chronyk van Nederlant*. Over hoe na de *Postillion* [...] ook het antwoordlied in *Het Mengelmoes* is terechtgekomen, formuleert Sabbe de volgende hypothese:

De Postiljon werd niet alleen in de Zuidelijke Nederlanden verspreid, maar geraakte ook de Noordelijke grenzen over en werd daar waarschijnlijk gretig gelezen, zoodat een Hollandsch dichter het geraadzaam oordeelde er op te antwoorden. Dat werd weer een polemieck in verzen tusschen Noord en Zuid. Het Hollandsche stuk, is in denzelfden schimpenden trant als het Brabantsche. Waarschijnlijk werd het op een los blad in omloop gebracht en de samensteller van *Het Mengelmoes* [...] schreef het af achter den tekst van *De Postiljon*.⁵³⁹

Die hypothese kan worden weerlegd, want in Baudartius’ *Memorien* [...] komen de twee teksten na elkaar voor.⁵⁴⁰ De vergelijking tussen deze tekstversies en die in *Het Mengelmoes* toont aan dat de schrijver van *Het Mengelmoes* de teksten uit de *Memorien* [...] zeer nauwkeurig afschreef; al dan niet van een ander heel nauwkeurig afschrift. Hoewel Baudartius nog andere geschiedkundige werken schreef, doelde de schrijver van *Het Mengelmoes* met ‘Een boeck Baudartius historischrijver ghenaemt’ zeer waarschijnlijk op *Memoryen ofte cort verhael der gedenck-weerdichste so kercklicke als werltlicke gheschiedenissen* [...].

⁵³⁶ SABBE 1928.

⁵³⁷ SABBE 1928, 21.

⁵³⁸ SABBE 1928, 21, voetnoot 2.

⁵³⁹ SABBE 1928, 23-24.

⁵⁴⁰ BAUDARTIUS 1625, 32-35.

In 1669 verscheen *The History of the three late famous Imposters*, waarvan er in datzelfde jaar en in 1670 twee Duitse drukken verschenen onder de titel *Historia De tribus huius seculi famosus Impostoribus*.⁵⁴¹ De Duitse edities bevatten dus de titelwoorden ‘de tribus impostoribus’, die de schrijver van *Het Mengelmoes* ook noteerde. John Evelyn schreef *The History of the three late famous Imposters* als waarschuwing tegen mensen die van geloofsovertuiging veranderden met onoprechte intenties.⁵⁴² Hij nam drie mannen op de korrel: Padre Ottomano, die zich bekeerde tot het christendom en beweerde dat hij een afstammeling was van Sultan Ibrahim; Mahomed Bei, die de Islam de rug toekeerde en christen werd, maar volgens Evelyn een geboren christen was die zich om zelfzuchtige redenen tot de islam bekeerde, en Sabbatai Sevi, die zich voordeed als de Joodse Messias.⁵⁴³

Miriam Eliav-Feldon merkt op dat John Evelyn de titel van zijn boek leende van het anonieme *De Tribus Impostoribus*, zoals het boek ook ‘ghenaemt’ is in *Het Mengelmoes*. *De Tribus Impostoribus* of ‘over de drie bedriegers’ is een antireligieus boek waarin de grondleggers van de drie grote monotheïstische wereldgodsdiensten, Mozes, Jezus en Mohammed, worden voorgesteld als bedriegers.⁵⁴⁴ De eerste die ervan werd beschuldigd het werk te hebben geschreven, was Frederik II, van 1220 tot 1250 keizer van het Heilige Roomse Rijk.⁵⁴⁵ Georges Minois bespreekt in *The Atheist’s Bible* de wordingsgeschiedenis van de *De Tribus Impostoribus*. Volgens hem was het boek tot 1719, toen het daadwerkelijk werd gedrukt in de Nederlanden, feitelijk een mythe: niemand had het gezien, niemand had het gelezen, maar iedereen geloofde dat het bestond en vulde het in met de eigen fantasie.⁵⁴⁶ De fascinatie voor het werk was enorm; het werd een soort heilige graal voor vrijdenkers.⁵⁴⁷ Minois toont aan dat aan het einde van de zeventiende en het begin van de achttiende eeuw mensen graag koketteerden met het feit dat ze het boek hadden gezien of zelfs in hun bezit hadden,

⁵⁴¹ VD17 [13/03/2018].

⁵⁴² ELIAV-FELDON 2012, 58.

⁵⁴³ ELIAV-FELDON 2012, 58-60; GOODMAN 2017, 41-50.

⁵⁴⁴ MINOIS 2012, x-xii.

⁵⁴⁵ MINOIS 2012, 2-9.

⁵⁴⁶ MINOIS 2012, xi.

⁵⁴⁷ MINOIS 2012, 127.

maar dat niemand dat werkelijk kon bewijzen.⁵⁴⁸ Eén van die mensen was Christian Kortholt, die in 1680 beweerde dat hij de *De Tribus Impostoribus* had gezien in een boekenwinkel in Bazel.⁵⁴⁹ Kortholt schreef zelf *De Tribus Impostoribus Magnis Liber*,⁵⁵⁰ een werk dat gericht was tegen het 'atheïsme' van met name Edward Herbert van Cherbury, Thomas Hobbes en Baruch Spinoza.⁵⁵¹ Voor Kortholt waren dat 'de drie bedriegers'.

Het is onduidelijk of het 'boek de tribus impostoribus' waarvan de schrijver van *Het Mengelmoes* melding maakt, het boek van Kortholt of een editie van *The History of the three late famous Imposters* van John Evelyn was. Misschien nam hij wel het mythische *De Tribus Impostoribus* op in zijn lijst van 'Namen van sommige curieuse ende vermaeckelijcke boecken'. Niet omdat hij het daadwerkelijk bezat of had gelezen – niets wijst erop dat het überhaupt bestond in 1696 – maar omdat hij interesse had voor antireligieuze en zelfs atheïstische opvattingen, die volgens de overlevering in dat boek te vinden waren.

EEN BOECK DE BETOOVERDE WERELT GHENAEMT.

In 1691 bracht de uitgever D. van den Dalen in Amsterdam *De betoverde weereld* en *Der betoverde weereld, het tweede boek* van Balthasar Bekker uit.⁵⁵² In deze werken streed de protestantse predikant Bekker tegen het geloof in heksen, demonen en geesten, en stelde hij de rede voorop.⁵⁵³ Het is interessant dat de schrijver van *Het Mengelmoes* belangstelling toonde voor het werk van Bekker, die wordt beschouwd als een voorloper van de Verlichting, en die voor zijn stellingname uit zijn ambt werd ontzet en van het avondmaal werd geweerd.⁵⁵⁴ Toch is er hier misschien meer aan de hand. Het vijfde boek in de onderhavige boekenlijst is 'Een boeck Becker in twee thomi gheenaemt'. Daar staat dus de auteursnaam 'Becker' – alias Balthasar Bekker – en wordt er verwezen naar een boek in twee volumes, wat *De betoverde weereld* in 1691 ook was.

⁵⁴⁸ MINOIS 2012, 123-137.

⁵⁴⁹ MINOIS 2012, 124.

⁵⁵⁰ VD17 [13/03/2018].

⁵⁵¹ FAIRBAIRN & SCHWARZBACH 1990, 437-438.

⁵⁵² STCN [28/02/2018].

⁵⁵³ VAN SLUIS 2015, 83-86.

⁵⁵⁴ VAN SLUIS 2015, 84.

Als de schrijver van *Het Mengelmoes* niet twee keer hetzelfde boek noteerde, dan is het onduidelijk welk boek hij met ‘Becker in twee thomi’ bedoelde. Een andere mogelijkheid is, dat ‘Becker in twee thomi’ wel degelijk verwijst naar de twee delen van *De betoverde weereld*, en dat ‘Een boeck de betooverde werelt ghenaeamt’ paradoxaal genoeg niet aan die werken refereert, maar aan een latere reactie van Bekker naar aanleiding van de polemieken die ontstond na zijn boeken uit 1691. In 1692 gaf hij, opnieuw in Amsterdam bij Van den Dalen, de *Viervoudige beantwoordinge van beswaarnissen, voorgesteld aan Balthasar Bekker [...] over zijn boek, genaamd De betoverde weereld* uit.⁵⁵⁵ In deze titel staat ook letterlijk ‘De betoverde weereld’. Misschien is dit dus het boek waarnaar de schrijver van *Het Mengelmoes* hier verwees. In elk geval stond *De betoverde weereld* op zijn lijst met ‘curieuse’ boeken.

EEN LIETBOECK DE HORENTSCHE ROMMELSOOD’ GHENAEMT

Een liedboek onder de titel ‘Hoornse rommelzooi’ (of iets dergelijks) is niet bekend in de *STCN* of opgenomen in de *Liederenbank*. De combinatie van de plaatsnaam (Hoorns) en de typische term ‘rommelzooi’, die voorkwam in meerdere titels van zeventiende-eeuwse liedboekjes, is te opvallend om te vermoeden dat de schrijver van *Het Mengelmoes* de plaats- en toenaam noteerde zonder dat hij daadwerkelijk naar een liedboek met de titel ‘Hoornse rommelzooi’ verwees. In dat geval lijkt het erop dat het betreffende liedboek is verloren gegaan. De *Liederenbank* bevat wel enkele liedboeken met in de titel de plaatsnaam ‘Hoorns’. Een voorbeeld is *t Groot Hoorns Liedt-boeckje* (vóór 1687), dat in wezen een samenstelling is van meerdere liedboekjes.⁵⁵⁶ In die zin kan het door de schrijver van *Het Mengelmoes* zijn opgevat als een ‘rommelzooi’ – het *WNT* verklaart ‘rommel’ onder meer als ‘een hoop ordeloos dooreenliggende dingen’ en ‘zooi’ als ‘een hoeveelheid zaken’. Deze piste lijkt niet erg waarschijnlijk. Een liedboek met in de titel ‘rommelzoo’ is *De Nieuwe Hofsche Rommelzoo*.⁵⁵⁷ Dat de schrijver van *Het Mengelmoes* zich vergiste en ‘horentsche’ in plaats van ‘hofsche’ noteerde is ook al weinig waarschijnlijk.

⁵⁵⁵ *STCN* [28/02/2018].

⁵⁵⁶ Bron: www.liederenbank.nl [24/03/2018].

⁵⁵⁷ Bron: www.liederenbank.nl [24/03/2018].

Mogelijk moet 'horentsche' niet worden opgevat als de plaatsnaam 'Hoorns', maar als 'horens', en verwijst het zo naar overspel. Misschien betrof het dan een liedboekje met obscene teksten. Dit is echter slechts een hypothese, het is onduidelijk welk boek de schrijver van *Het Mengelmoes* met de 'horentsche rommelsood' heeft bedoeld. Hieruit blijkt wel duidelijk dat hij interesse had voor liedboeken.

EEN BOECK DE DWALENDE HOER GHENAEMT.

Het boek *De dwalende hoer* is een vertaling van *La puttana errante*, waarschijnlijk geschreven door Niccolò Franco.⁵⁵⁸ Dit pornografische boekje werd voor het eerst uitgegeven in de Republiek in 1668 en werd onmiddellijk verboden.⁵⁵⁹ Een tweede druk verscheen in 1677, vermoedelijk door Thimotheus ten Hoorn in Amsterdam.⁵⁶⁰ In deze uitgave zouden illustraties van Romeyn de Hooghe zijn opgenomen, die seksstandjes verbeeldden.⁵⁶¹

EEN BOECK DON ALOISIA SEGEA DE TOLEDO GHENAEMT.

De schrijver doelt hier op het boek *Aloisiae Sigaeae, Toletanae, Satyra sotadica de arcanis Amoris et Veneris*. In 1678 verscheen er een nieuwe editie in Amsterdam.⁵⁶² Het is een pornografisch boek, waarin, net als in *Vénus dans le cloître*, een iets rijpere vrouw een jongere vrouw inwijdt in de seksualiteit. In dit geval is het Tullia, die haar vijftien jaar oude meid Octavia in de eerste plaats het plezier van lesbische seks leert, maar er is een scherper kantje aan dit boek: ook het veronderstelde plezier in sadomasochisme komt aan bod.⁵⁶³

⁵⁵⁸ DE HAAS 2005, 104-105.

⁵⁵⁹ DE HAAS 2005, 104-107.

⁵⁶⁰ DE HAAS 2005, 106. Van geen van beide drukken is er een overgeleverd exemplaar bekend, cfr. LEEMANS 2002, 319, noot 49.

⁵⁶¹ DE HAAS 2005, 104.

⁵⁶² STCN^27/02/2018]

⁵⁶³ YAMAMOTO-WILSON 2013, 100-101.

EEN LIET BOECK CUPIDOS MAEGHDE KRUIJT GHENAEMT.

Het liedboek *Cupidoos Maegde-Kruyt* verscheen in 1685.⁵⁶⁴ Het bevat 33 liederen, waaronder enkele seksueel geladen teksten. Een voorbeeld is het lied *Oude en Nieuwe Wayery*.⁵⁶⁵ In dit verhalend lied deelt het mannelijk hoofdpersonage na twee orgasmes aan zijn vriendin (een prostituee) mee:

[...] ick kander niet meer, de veer
Van mijn vuerroer, die is al veel te swak
Kint siet gy niet hoe dat,
Mijn haen niet meer en vat'.⁵⁶⁶

Het 'kint' weet echter niet van ophouden, zo blijkt uit het vervolg:

Sy nammer mijn vuer-roer selfs ter hant
En met eene keer,
So haest de veer, Al weer gespant.
Mijn bandelier nam s'ter hant en vant
Daer in omtrent noch een halve schoot.⁵⁶⁷

EEN BOECK DON FRANCISCO DE POCA ROPA GHENAEMT.

In 1679 gaf Timotheus ten Hoorn in Amsterdam *Het kluchtige leven van Don Francisco de Pocaropa* uit.⁵⁶⁸ In dit kluchtige werk staan de amoureuze perikelen beschreven die het hoofdpersonage, Don Francisco, beleeft in Frankrijk, Spanje en Italië.

⁵⁶⁴ De schrijver van dit liedboek is anoniem. Antwerpen wordt vermeld als plaats van uitgave, maar dit is een schijnadres. Het liedboek is opgenomen in de *Liederensbank* en online raadpleegbaar op: www.dbnl.org [27/02/2018].

⁵⁶⁵ CUPIDOOS MAEGDE-KRUYT 1685, 13-16.

⁵⁶⁶ CUPIDOOS MAEGDE-KRUYT 1685, 16.

⁵⁶⁷ CUPIDOOS MAEGDE-KRUYT 1685, 16.

⁵⁶⁸ *STCN* [27/02/2018].

Het bedoelde boek moet *De Romeynsche adelaer* zijn, dat voor het eerst werd uitgegeven in Amsterdam in 1632.⁵⁶⁹ De eerste herdruk vond volgens de *STCN* plaats in 1646. Over deze editie zeggen Grootes en Verlaan:

Dit werk geeft [...] in totaal 122 levensbeschrijvingen van allerlei Romeinse koningen en keizers vanaf Julius Caesar tot aan Ferdinand III, die in 1637 keizer van Duitsland werd. Het werk werd in de 17de eeuw herhaalde malen herdrukt. Ons zijn exemplaren bekend van de edities 1648, 1650, 1662, 1665 en 1689.⁵⁷⁰

In 1689 verscheen het *Eerste vervolg of tweede deel van den Romeynschen adelaer*.⁵⁷¹ De schrijver van *Het Mengelmoes* moet dit 'Eerste vervolg of tweede deel' van Lambert van den Bos samen met een eerdere editie van *De Romeynsche adelaer* in gedachten hebben gehad wanneer hij schreef 'in twee deelen'. Hij noteerde evenwel niet 'Romeynsche' maar 'roomschen' adelaer. In een *Catalogue de livres et objets divers* uit 1811 staan in een 'appendix' onder nr. 54: 'Roomschen adelaer, met plaeten. Amsterdam 1639', en daaronder, onder nr. 55: 'Vervolg op den roomschen adelaer, door L. van Bos, met plaeten, Utrecht 1689'.⁵⁷² Hier worden de twee (aparte) delen van de *De Romeynsche adelaer* dus ook vermeld als 'roomschen adelaer', zoals in *Het Mengelmoes*.

Het is absoluut onduidelijk om welk boek het hier precies gaat. De *STCN* noch de *STCV* vermelden een titel die in de buurt komt van 'het princelijck tonneel'. Een mogelijkheid kan zijn dat het een vrije verwijzing is naar *Le Théâtre universel des Princes*, dat in 1613 inderdaad in twee delen verscheen.⁵⁷³ Qua interessesfeer zou dat aansluiten bij *De Romeynsche adelaer*, omdat *Le Théâtre universel des Princes* ook een geschiedkundig boek is.

⁵⁶⁹ *STCN* [28/02/2018].

⁵⁷⁰ VERLAAN & GROOTES 1978, 20.

⁵⁷¹ VAN DEN BOS 1689. De *STCN* vermeldt deze titel niet, maar wel een uitgave in Utrecht in 1689 van *De Romeynsche adelaer* in drie delen.

⁵⁷² FERNAND 1811, 44.

⁵⁷³ DOGLIONI 1613.

‘Jan Vos glaesemaecker’ is de Amsterdamse dichter en toneelschrijver Jan Vos, die van beroep meester glazenmaker was.⁵⁷⁴ In 1642 gaf hij *De klucht van Oene* uit, waarin het hoofdpersonage, Oene, wordt bedrogen door zijn vrouw. De klucht beleefde in de zeventiende eeuw acht herdrukken, onder meer nog in 1696.⁵⁷⁵ *De klucht van Oene* is wellicht de ‘comedien’ waarnaar er hier wordt verwezen.

EEN BOECK JAN KNOL EN POTTIE KERRE MELCK GHENAEMT.

Het is niet helemaal duidelijk om welk boek of welke boeken het hier gaat. Michiel de Groot heeft tussen 1679 en 1682 in Amsterdam een boek getiteld *De geest van Jan Potje-Karne-melck* uitgegeven, dat ca. 85 kluchten bevat.⁵⁷⁶ Mogelijk verwijst ‘pottie kerre melck’ naar dat boek. Een boek, gedrukt ‘voor Jan Knol’ – wellicht een pseudoniem – is het satirische werk *Predikatie van Ian Knol over de woorden Waer toe dit verlies*, dat verscheen in Amsterdam rond 1673.⁵⁷⁷ Het boek parodieert de theologie.

In het satirische tijdschrift *Haagse Mercurius* van Hendrik Doedijs, dat tussen 1697 en 1699 twee maal per week uitkwam,⁵⁷⁸ komt de titel *Jan Potje-Kaeremelk* voor in een merkwaardig boekenlijstje. In de uitgave van 30 juli 1698 schrijft Doedijs dat:

Mercurius, sijne Bibliotheecq willende zuyveren van onnutte Boeken, heeft de overtollige doen verkopen [...] en alleenlijk maer behouden de volgende; De Historie van Mallegys en zyn Schildknaep Spiet, [...] Jan Potje Karremelk. De Leidsche Straetschender. Jan Tambour. De Haegsche Lichtemis of ‘t Kind van Weelde. Jan Knol. ‘t Leven van klein Klaesje en Jonker van M. ‘t Bedryf van Juffrouw Quaduit. Jan de Hoer. Den Poolschen Aerdacker. Servetje. Kaet Suiker. Jan met de lippen. Bel-Bruit. Annetje Mortiers. [...] Noch de avonturen van Pocaropa [...].⁵⁷⁹

⁵⁷⁴ BUITENDIJK 1975, 5-46, spec. p. 7. Zie voor de resolutie van de thesauriers waarbij Jan Vos werd benoemd tot stadsglazenmaker van Amsterdam op 16 oktober 1652: GEERDINK 2012, 134.

⁵⁷⁵ BUITENDIJK 1975, 233.

⁵⁷⁶ SCHMIDT 1986, 140.

⁵⁷⁷ STCN [28/02/2019].

⁵⁷⁸ GOETTSCH 1982, 360.

⁵⁷⁹ DOEDIJNS 1698, nr. 103.

Sommige 'boeken' in dit lijstje lijken eerder bij-, scheld- of werkelijke namen te zijn van bepaalde mensen, waarvan er geen spoor te vinden is in bijvoorbeeld de *STCN*. Maar tussen deze boeken staan onder meer ook 'Jan Tambour', 'Pocaropa' en 'De Haegsche Lichtemis', die ook voorkomen in het boekenlijstje van de schrijver van *Het Mengelmoes*, en vinden we tevens 'Jan Knol' en 'Jan Potje Karremelk'. De boekenlijst van Doedijs is wellicht geen weergave van een echte verzameling, maar van een imaginaire collectie. In dat satirische genre – Jan van der Waals spreekt van 'catalogifictie' en 'fopcatalogi'⁵⁸⁰ – brengt de catalogusmaker 'titels van dubieuze werken of gefingeerde titels samen om te suggereren dat de eigenaar er ongezonde interesses of speciale ondeugden op nahield',⁵⁸¹ met als doel hem voor gek te zetten of te schande te maken.⁵⁸²

EEN BOECK EMOLIRE IN ALLE SIJN DEELEN COMEDIEN GHENAEMT.

Met 'Emolire' bedoelt de schrijver/samensteller van *Het Mengelmoes* waarschijnlijk Molière,⁵⁸³ de Franse schrijver die werd geboren als Jean-Baptiste Poquelin in Parijs in 1622.⁵⁸⁴ De Amsterdammer Daniel Elzevier gaf vele van Molières komedies uit, waaronder *L'École des femmes* en *Tartuffe* in 1674.⁵⁸⁵ Beide werken lokten in Frankrijk veel verontwaardiging uit,⁵⁸⁶ en de aartsbisschop van Parijs dreigde zelfs met excommunicatie uit de Kerk voor iedereen die *Tartuffe* zag, las, of luisterde naar een voorlezing van de tekst.⁵⁸⁷

⁵⁸⁰ VAN DER WAALS 1990, 1043.

⁵⁸¹ VRIESEMA 1986, 328.

⁵⁸² VRIESEMA 1986, 328; cfr. VAN DER WAALS 1990, 1043.

⁵⁸³ Ik dank Remco Sleiderink en Nelleke Moser voor deze oplossing.

⁵⁸⁴ HERZEL 2008, viii.

⁵⁸⁵ *STCN* [28/02/2019].

⁵⁸⁶ HERZEL 2008, xi-xii.

⁵⁸⁷ HERZEL 2008, vii.

5.2 De andere niet-literaire teksten in *Het Mengelmoes*

5.2.1 Recepten en remedies

Op p. 72, 73 en 74 in *Het Mengelmoes* staan in totaal 14 recepten of remedies genoteerd.⁵⁸⁸ Op p. 72 en 74 staan de voorschriften uitgeschreven, zoals bijvoorbeeld de *Remedie voor de Wormen*: ‘Neemt wat Mercurius dulcis off quicksilver giet dat in regenwater ende giet dat reijn aff drinckt dat en sal alle wormen dooden en affsetten’.⁵⁸⁹ Op p. 73 staan er ook recepten met inhoudsmaten om bepaalde medicijnen samen te stellen. Hieronder volgt een voorbeeld van zo’n recept, in casu ‘Pro Gonorhea anders ghenaeamt druijpaert om die te doen loopen ende te suijsveren’:

R. Therebintenum venet: coct: ʒ℞ [een halve ons]:
Mercur: Dulc: ʒ℞ [een halve drachme].
Oculi canc: sem: vicit: @ ʒj [beide 1 scrupel].
Sacchr: Saturn. gr: xv [15 grein].
M: cum pulv: liquint: f. pill. dimid. pisi magn. del usi.⁵⁹⁰

Naast de remedie tegen gonorrhoe bevat *Het Mengelmoes* ook een *Remedie voor vratten staende op de mannelijckheit*,⁵⁹¹ aandoeningen die verband (kunnen) houden met seksualiteit. Verder staan er echter ook remedies in tegen een verkoudheid, tegen (brand)wonden, tegen ontstoken tandvlees; kortom tegen heel algemene kwalen, zodat er feitelijk weinig concrete informatie uit de recepten en remedies in *Het Mengelmoes* te halen valt.

⁵⁸⁸ Voor een opsomming van deze recepten en remedies, zie: ‘2.1.2 De inhoudsopgave van *Het Mengelmoes*’.

⁵⁸⁹ *Het Mengelmoes*, 72.

⁵⁹⁰ *Het Mengelmoes*, 73. De oplossing van de afkortingen is gebaseerd op ZEVENBOOM 1960, 53.

⁵⁹¹ *Het Mengelmoes*, 74.

5.2.2 Een grepentabel en geheimschrift

Op p. 102 in *Het Mengelmoes* staat een *korte maniere om op de fluijt te leeren spelen*; een grepentabel om muziek te kunnen spelen op een fluit.⁵⁹² De ‘korte maniere’ bestaat uit zeventien regeltjes in de trant van ‘Alle. 8. de gatiens gesloten is de ... C; alle gesloten behalven de num. I. is ... D’.⁵⁹³ De tekst toont aan dat de schrijver/samensteller van *Het Mengelmoes* geïnteresseerd was in het spelen van fluitmuziek, maar of hij daar zelf toe bekwaam was, is niet duidelijk.

Op dezelfde bladzijde bevindt zich de tekst *Letteren oft sleutel om brieven te schrijven*. Het is een code voor geheimschrift. De letters van het alfabet staan onder elkaar genoteerd,⁵⁹⁴ met daarnaast minstens twee en hoogstens vijf alternatieven. Naast de letter ‘K’ staat bijvoorbeeld ‘4. 5. 6. 10’; naast de ‘C’ is dat ‘γ. L. [’.⁵⁹⁵ *Het Mengelmoes* bevat geen teksten in codetaal, dus dat de schrijver/samensteller van het handschrift zelf bijvoorbeeld brieven in codetaal heeft geschreven is niet bewezen, maar hij had kennelijk wel interesse voor cryptologie.⁵⁹⁶

5.2.3 Juridische teksten

Het Mengelmoes bevat drie juridische teksten. De eerste is *Om imant gelt leenende hun dusdanighe verbintnisse volontaire condemnatie obligae ettchetera. te doen passeren*.⁵⁹⁷

Het betreft een standaardtekst, want daar waar bijvoorbeeld het bedrag van de lening

⁵⁹² Zie WIND 2006, 535-542 voor drie soortgelijke grepentabellen uit de zeventiende-eeuwse Nederlanden, waaronder *Tons de ma flute*, een handgeschreven grepentabel van Christiaan Huygens uit 1686. Voor een transcriptie van *Tons de ma flute*, zie VOLLGRAFF 1940, 104-105.

⁵⁹³ *Het Mengelmoes*, 102.

⁵⁹⁴ Het betreft 24 letters van het alfabet. De ‘j’ en de ‘u’ ontbreken. Dat is merkwaardig, omdat de schrijver/samensteller van *Het Mengelmoes* in zijn handschrift geen onderscheid maakt tussen de ‘i’ en de ‘j’, maar wel tussen de ‘u’ en de ‘v’. Als gevolg zou men verwachten dat in de ‘sleutel om brieven te schrijven’ de ‘v’ ook een plaats zou hebben. Dat is niet het geval. De ‘j’ en de ‘u’ zijn afwezig conform de overbodige letters bij de boekdrukkers. Als zij de nodige tekens uit hout graveerden, dan kon de code op p. 102 niet alleen dienen om ‘brieven te schrijven’, maar ook om teksten in geheimschrift te drukken. De *Letteren oft sleutel om brieven te schrijven* kon sowieso ook dienen om teksten in deze codetaal te ontcijferen.

⁵⁹⁵ *Het Mengelmoes*, 102.

⁵⁹⁶ Zie AKKERMAN 2016 over het gebruik van cryptologie door Elizabeth Stuart, de vrouw van Frederik V, voor het onderhouden van contacten met haar kring. Elizabeth Stuart was de patrones van de dichter en diplomaat Constantijn Huygens, die maandelijks 100 gulden bijverdiende door brieven te ontcijferen: AKKERMAN 2016, 74. Over Constantijn Huygens en geheimschrift, zie ook HEIJBROEK 1987. Over de geschiedenis en de methoden van de cryptologie, zie bijvoorbeeld VUGTS & VAN VUGT 1993.

⁵⁹⁷ *Het Mengelmoes*, 82.

of de plaats waar de lening werd aangegaan moest worden genoteerd, staat er een stippellijn. De tekst begint als volgt: 'Ick onderschreve bekenne ontfanghen te hebben uijt de handen van Petrus de somme van ponden vlaems [...]'. De voornaam van de schuldeiser is dus al ingevuld: Petrus, maar de achternaam ontbreekt.

De tweede juridische tekst in *Het Mengelmoes* volgt net na de eerste en staat op p. 83. Het betreft *Eenen Cas van rechte raeckende de lancklevenste voortgevallen ende door de ondergeteekende secretarissen, notarissen, etthetera. gedecideert*. De tekst behandelt de verdeling van de eigendom van een weduwe of weduwnaar wanneer zij of hij hertrouwt, en daarna sterft. In dat geval komt de helft van de bezittingen toe aan de kinderen uit het eerste huwelijk, en een kwart aan de man of vrouw waarmee de langstlevende uit het eerste huwelijk hertrouwt. Het 'resterende vierde paert wordt gheproffiteert bij d'erffgenaemen van den selven lesten [...]'.⁵⁹⁸ De tekst is ondertekend door enkele prominente namen:

De onderschreve secretarissen, stoelklercken ende expectanten binnen dese stadt verclaren ende certificeren dat volgens de costumen deser stadt ende stiel van de secretarije alhier gheobserveert wort dat alswanneer man ofte vrou gebleven sijnde de lancklevenste mette kinderen vanden eersten bedde blijft sitten [...]. [E]nde was onderteekent C. de weert. A. van Valckenisse. P. Goos. J. de vos. P. Coppens. O. Pauwels. J.C. van hullegaerden. D. van oudenhoven. A. de Pieters den Jonghen.⁵⁹⁹

Constantin(us) de Weer(d)t, Andries Eugene van Valckenisse en Peeter Goos waren licentiaten in de rechten en samen stadssecretarissen van Antwerpen vanaf 1678 tot 1700.⁶⁰⁰ Jacob De Vos, Peter Coppens, Jan Karel van Hullegarde, Daniël van Oudenhoven, en Antoon (of Antoni) de Pieters de Jonge waren Antwerpse notarissen.⁶⁰¹ De tekst komt als dusdanig niet voor in de *Rechten, ende costumen van Antwerpen*,⁶⁰² maar kan deel hebben uitgemaakt van een wetgevend boek dat de costumen van de stad Antwerpen (verder) toelichtte. Wellicht schreef de

⁵⁹⁸ *Het Mengelmoes*, 83.

⁵⁹⁹ *Het Mengelmoes*, 83.

⁶⁰⁰ CHRISTYN 1682, 375. Andries van Valckenisse was Antwerps stadssecretaris van 1664 tot 1701, Constantinus de Weerd van 1667 tot 1700, en Peeter Goos van 1678 tot 1707. Zie: GÉNARD 1864, 115-116.

⁶⁰¹ Jacob De Vos was notaris te Antwerpen van 1655 tot 1700, Peter Coppens van 1682 tot 1713, Jan Karel van Hullegarde van 1669 tot 1716, Daniël van Oudenhoven van 1685 tot 1706, en Antoon de Pieters de Jonge van 1673 tot 1713. Zie: FelixArchief – Notariaat [08/03/2018]; DUVERGER 2002, 186; DUVERGER 2004, 324. Wie O. Pauwels was, is onduidelijk.

⁶⁰² RECHTEN, ENDE COSTUMEN VAN ANTWERPEN.

schrijver/samensteller van *Het Mengelmoes* deze passage over omdat de wetgeving in kwestie hem persoonlijk aanbelangde.

De derde juridische tekst in *Het Mengelmoes* is *Eenige clausulen uijt eenige motiven raeckende de vrijdom off privilegie van de weduwen hertrouwende met onvrij personen*.⁶⁰³ Een ‘onvrij persoon’ was iemand die het poorterschap van de stad niet bezat. Als een weduwe met zo iemand hertrouwde, dan ‘verviel [zij] van haere neiringhe’.⁶⁰⁴ De tekst handelt over dit reglement, en over de procedure die moet voorkomen dat weduwen zouden kunnen ‘continueren in hunnen stiel ende hun te voren te versien van suffisante winckelgoederen’.⁶⁰⁵ Ook deze tekst komt niet voor in de *Rechten, ende costumen van Antwerpen*, maar bevond zich mogelijk in een zelfde soort wetgevend boek als dat waar *Eenen Cas van rechte raeckende de lancklevenste* [...] in was opgenomen. De schrijver/samensteller van *Het Mengelmoes* kan hem hebben overgeschreven omdat hij een vrouwelijk familielid aanbelangde, misschien een zus of dochter. Die moet dan weduwe zijn geworden en hebben willen hertrouwen met een onvrij persoon, terwijl zij betrokken was bij een ambacht, handel of winkel.

5.2.4 Rekenen en een rekening

Het Mengelmoes bevat op p. 76 en 77 drie vraagstukken of raadsels met de oplossingen erbij. Het eerste vraagstuk is hoe je uit een kan met twaalf ‘potten’ – dat is de inhoudsmaat – zes potten kan overhouden, als je alleen aan de slag mag gaan met een lege kan van zeven potten en een lege kan van vijf potten. Boven de tekst staan er drie kannen getekend, met daarboven respectievelijk ‘12’, ‘7’ en ‘5’ genoteerd – de inhoudsmaten dus. Het tweede vraagstuk heeft de titel *Een speculutive cijffer vraeghe*.⁶⁰⁶ Het uitgangspunt van de vraag is: hoeveel mannen, vrouwen en kinderen hebben er ‘samen verteirt’ als ze in totaal met 20 zijn en precies 20 stuivers moeten betalen, en er is overeengekomen dat de mannen 4 stuivers voor de maaltijd betalen, de vrouwen een blank en de kinderen een oord. Het derde vraagstuk is ‘Om op alle

⁶⁰³ *Het Mengelmoes*, 219.

⁶⁰⁴ *Het Mengelmoes*, 219.

⁶⁰⁵ *Het Mengelmoes*, 219.

⁶⁰⁶ *Het Mengelmoes*, 77.

hoecken twaelff te doen komen als ghij twee-en-dertigh okens [o-tjes] hebt'.⁶⁰⁷ De oplossing wordt gegeven aan de hand van vijf tekeningen van een spelbord bestaande uit negen vlakken.

Om de vraagstukken op te lossen moet men rekenen, maar het eerste en het derde vraagstuk vragen ook om een bepaalde uitvoering. Het zijn feitelijk spelletjes; daarvan getuigt zeker het laatste met het spelbord. In het licht van 'gezelschapsspelen' kan de merkwaardige 'rekening' op p. 223 in *Het Mengelmoes* misschien meer duidelijkheid krijgen. Daar staat genoteerd: *Ghewonnen verloren ende verteirde penninghen door Petrus van den eersten dagh van Januarius des iaers 1692, tot den eersten dagh van Januarius des Jaers 1693 van dagh tot dagh precies opgheschreven ende beloopt precies ter somme als volgt.*⁶⁰⁸

Volgens de titel zijn de uitgaven en inkomsten 'van dagh tot dagh precies opgheschreven', maar in wezen staan alleen de maandelijks sommen genoteerd. Het begint met 'In Ianuario verteirt gls. 6. – o gewonnen gls 10 – 16 verloren gls 7 – 14' en eindigt met 'In Decembre verteirt gls 14 – 19. gewonnen gls 8 – 4 verloren gls 13 – 14. Daaronder volgt een totale berekening voor het jaar 1692:

Comt samen te bedraeghen eerst
In verteirde penninghen gls. 145 – 6.
In gewonnen penninghen gls. 94 – 7.
In verlore penninghen gls. 95 – 1.
Is dit altermael samen bijeen gerekent de
somme van guldens 334 – 14.⁶⁰⁹

Wanneer we de 'verteirde' en 'verlore penninghen' optellen, dan komen we uit op een bedrag dat boven de 240 gulden ligt. Dat is ongeveer het salaris dat een neringdoende of geschoolde arbeider in Antwerpen in de zeventiende eeuw maximaal verdiende op een jaar tijd.⁶¹⁰ Wat opvalt, is dat er een totale som van de 'verteirde', 'gewonnen' en 'verlore penninghen' wordt berekend. Een mogelijke verklaring daarvoor kan zijn, dat het een berekening betreft van hoeveel geld de persoon die de rekening maakte, had doen circuleren, bijvoorbeeld in een gezelschap dat samenkwam om samen te eten en

⁶⁰⁷ *Het Mengelmoes*, 77.

⁶⁰⁸ *Het Mengelmoes*, 223.

⁶⁰⁹ *Het Mengelmoes*, 223.

⁶¹⁰ TIMMERMAN 2008, 30.

te drinken, en spelletjes te spelen. Niets wijst erop dat de rekening een berekening is van al die persoon zijn uitgaven en inkomsten in het jaar 1692.

In de titel van de ‘rekening’ staat de voornaam van die persoon vermeld: Petrus. Waarom zou de schrijver/samensteller van *Het Mengelmoes* een berekening van wat iemand anders over de periode van een jaar heeft gewonnen, verloren en verteerd, opnemen in zijn handschrift? Hoewel alleen staat genoteerd wat die eventuele andere persoon maandelijks won, verloor en verteerde, staat er in de titel wel dat hij die zaken ‘van dagh tot dagh precies opgheschreven’ heeft. Degene die de maandelijks balans en de eindbalans voor het jaar 1692 heeft berekend en samengevat heeft genoteerd, heeft dus dagelijks de financiële verrichtingen in kwestie bijgehouden. Hoe kon de schrijver/samensteller van *Het Mengelmoes* dat weten? Uit het feit dat hij dat wist én noteerde, uit zijn belangstelling voor de ‘rekening’, en uit het feit dat hij ze ook in zijn bezit had, vloeit maar één logische verklaring voort: hij moet zelf Petrus zijn geweest. Dat verklaart ook waarom de voornaam ‘Petrus’ al was ingevuld in de juridische standaardtekst *Om imant gelt leenende* [...] op p. 82 in *Het Mengelmoes*. Het was de schrijver/samensteller van *Het Mengelmoes* zijn eigen standaarddocument om uitgaande leningen af te sluiten.

5.3 Deelbesluit

Uit de niet-literaire teksten in *Het Mengelmoes* komen (karakter)eigenschappen van de schrijver/samensteller van *Het Mengelmoes* naar voren. Allereerst leveren ze een bewijs om aan te nemen dat zijn voornaam Petrus was. Aangezien hij een standaarddocument bezat om uitgaande leningen te verstrekken, zal hij dat niet éénmalig hebben gedaan. Waarschijnlijk was Petrus dus een tamelijk kapitaalkrachtige man. Dat situeert hem ook tussen de maatschappelijke elite die kennis kon maken met de muziek en melodieën van Jean-Baptiste Lully.⁶¹¹ Een ander juridisch document in *Het Mengelmoes* bleek een aanvulling op de wetgeving over erfrecht in Antwerpen. De tekst is ondertekend door secretarissen en notarissen van die stad op het einde van de zeventiende eeuw. Gezien de belangstelling van Petrus voor erfrecht in Antwerpen in

⁶¹¹ Cfr. het deelbesluit van hoofdstuk 4: ‘Wijsaanduidingen en melodieën’.

de tijd dat hij *Het Mengelmoes* voltooide, versterkt dat de stelling dat hij in Antwerpen werkzaam was en leefde, en dat zijn verzamelhandschrift daar tot stand kwam. Aanwijzingen voor Petrus' beroep zijn uit de niet-literaire teksten in *Het Mengelmoes* niet naar voren gekomen. Een boek over geneeskunde van Steven Blankaart dat hij opnam in zijn boekenlijst op p. 110, getuigt wel van het feit dat hij interesse had voor geneeskunde, en hij noteerde ook veertien remedies en recepten tegen allerlei kwalen in zijn handschrift. Die zijn echter van zo'n algemene aard – zoals een remedie tegen de hoest – dat men ze van een professionele geneeskundige precies niet in zijn verzamelhandschrift zou verwachten. Verder kwam uit de besproken teksten naar voren dat Petrus belangstelling had voor het spelen van muziek, voor cryptologie, en hij noteerde ook een aantal (gezelschap)spelletjes. De ongewone optelsom van zowel het gewonnen als verloren en verteerde geld in de jaarrekening op p. 223, kan worden verklaard als het om het totaalbedrag gaat, dat hij tijdens gezelschapsbijeenkomsten in circulatie heeft gebracht.

De lijst met 'Namen van sommige curieuse ende vermaeckelijcke boecken' (op p. 110) is in dit hoofdstuk het meest uitgebreid besproken. Hoewel die boekenlijst iemand zeker in opspraak kon brengen, is het geen satirische fopcatalogus, in de terminologie van Jan van der Waals.⁶¹² Aan elke titel of omschrijving van een werk in de lijst kon een mogelijk bestaand boek worden gelinkt, en Petrus noteerde zelf dat hij nieuwgierig was naar die boeken en dat hij ze 'vermakelijk' vond. Waarom hij niet telkens de titel van een boek noteerde maar meermaals een boek omschreef, is onduidelijk.

Tussen de 32 boeken in de lijst staan er veel die door de Kerk waren verboden omdat ze in strijd waren met de goede zeden, zoals *Venus in het klooster*, *t'Amsterdamsch hoerdom*, *Het kind van weelde*, *of de Haagsche lichtmis* en *De dwalende hoer*, of omdat ze indruisten tegen de leer van de Kerk, zoals *Il Cardinalissimo di Sancta Chiesa* en de *Guía espiritual*. Uit Petrus' boekenlijst komt een libertijnse aard tot uiting. Hij had belangstelling voor wetenschap en cultuur die buiten de officiële cultuur hun plaats hadden.

⁶¹² VAN DER WAALS 1990, 1043.

6. TABOETEKSTEN IN *HET MENGELMOES*

Uit de lijst met ‘Namen van sommige curieuse ende vermaeckelijcke boecken’ op p. 110 in *Het Mengelmoes* bleek dat Petrus interesse had voor teksten met obscene inhouden. Hij noteerde titels van pornografische romans als *De Haagsche lichtmis*, *t’Amsterdamsch hoerdom* en *De Labourlotten*, die Inger Leemans bespreekt in haar lijst van tien Nederlandse pornografische romans die tussen 1679 en 1700 (- 1702) werden gedrukt.⁶¹³ In haar inleiding neemt Leemans de cultuurhistorische definitie van pornografie van Peter Wagner over, door Lynn Hunt geciteerd in de inleiding van *The Invention of Pornography, 1500-1800*: ‘the written or visual representation in a realistic form of any genital or sexual behavior with a deliberate violation of existing and widely accepted moral and social taboes’.⁶¹⁴ Leemans noemt deze definitie van pornografie ‘libertijns’; een term die al vanaf de zestiende eeuw obscene en kritische elementen verenigde.⁶¹⁵ In de vroegmoderne tijd was een libertijn zowel een vrijdenker als een vrijbouter.⁶¹⁶ In de libertijnse definitie is pornografie ‘tegendraads, transgressief, subversief, pornografie doorbreekt taboes, of valt deze aan’.⁶¹⁷ Petrus’ interesse voor pornografie plaatst hem in de traditie van vroegmoderne libertijnen. In *Het Mengelmoes* klinkt het in één van de anti-liefdesliederen, die in de *Liederenbank* tot de categorie ‘liefde en seks’ behoren:⁶¹⁸ ‘Wij zijn libertijnen, wij houden ons niet aan gezag’.⁶¹⁹ Ook liefdesliederen vallen in de *Liederenbank* onder de categorie ‘liefde en seks’. Het best vertegenwoordigde genre in *Het Mengelmoes* is het liefdeslied. Feitelijk is dat een containerterm, want een liefdeslied is volgens de *Liederenbank* een ‘lied van een verliefde zanger (de ik-figuur), of een ander lied met de liefde als onderwerp. Als de zanger uiting geeft aan de smarten die de liefde hem bezorgt, wordt dat een liefdesklacht genoemd’.⁶²⁰ In wat volgt komen de verschillende sub-genres van de liefdesliederen in *Het Mengelmoes* aan bod. Een liefdeslied was zeker niet noodzakelijk

⁶¹³ LEEMANS 2002, 89-99.

⁶¹⁴ LEEMANS 2002, 22. Geciteerd naar HUNT 1993, 25 en WAGNER 1988, 7.

⁶¹⁵ LEEMANS 2002, 22.

⁶¹⁶ LEEMANS 2002, 22.

⁶¹⁷ LEEMANS 2002, 23.

⁶¹⁸ Bron: www.liederenbank.nl [20/03/2018].

⁶¹⁹ *Het Mengelmoes*, 186: *Liedeken*, str. 1, v. 7-8.

⁶²⁰ Bron: www.liederenbank.nl [20/03/2018].

obsceen of tegen de goede zeden, maar elk sub-genre van de liefdesliederen kon zich ertoe lenen om iets over seks te ventileren.

6.1 De casus van de liefdesliederen

6.1.1 Verliefde zangers

In heel wat liederen in *Het Mengelmoes* is er een zanger aan het woord die hoopvol probeert zijn geliefde te verleiden, zonder dat hij klaagt over haar terughoudendheid. Een voorbeeld is het *Liedeken* op p. 122-123 in het handschrift. In de eerste strofe noemt de verliefde zanger zijn geliefde ‘schoonder als Aurora daghs godinne’,⁶²¹ en prijst haar als een die ‘Dianas pracht en schoonheijt overpronckt’.⁶²² Doorheen het hele lied gebruikt hij kosmische beeldspraak, en vergelijkt hij zijn geliefde met de zon: ‘Toeft wat godinne wilt toch een weijnigh straelen || beglanst u dinaer die u faem betracht’.⁶²³ De laatste strofe is een princestrofe:

Princes o pronck o luyster der goddinnen
strael rijcke glori pracht mijn adamant
u groote schoonheijt dwinght mij tot u minne
en hout vrijwilligh mij u slaeff vermant
Dus val ick u te voet en bid u met ootmoet
thoont wedermin aen een die u bemint
en sweirt te sijn den dinaer van u schoont
soo langh de siel sijn lichaems huijs bewoont.⁶²⁴

Dit is een typisch liefdeslied in petrarkistische stijl. De minnaar looft zijn geliefde om ‘t’ robijnigh straelen haeren rooden mont’,⁶²⁵ en de ‘lelij wittheijt’ van haar huid.⁶²⁶ Hij drukt de wens tot ‘wedermin’ van zijn geliefde expliciet uit. Die wens betreft daadwerkelijk de liefde; het verlangen van de zanger is in het lied nergens seksueel geladen. Dat is wel het geval in bijvoorbeeld het *Liedeken* op p. 24 in *Het Mengelmoes*.

⁶²¹ *Het Mengelmoes*, 122: *Liedeken*, str. 1, v. 3.

⁶²² *Het Mengelmoes*, 122: *Liedeken*, str. 1, v. 4.

⁶²³ *Het Mengelmoes*, 123: *Liedeken*, str. 4, v. 1-2.

⁶²⁴ *Het Mengelmoes*, 123: *Liedeken*, str. 5.

⁶²⁵ *Het Mengelmoes*, 122: *Liedeken*, str. 2, v. 2.

⁶²⁶ *Het Mengelmoes*, 122: *Liedeken*, str. 3, v. 7.

De zanger vertelt eerst over een droom die hij heeft gehad over zichzelf en zijn geliefde Isabel:

Lestmael in een slaep ghevallen
droomd' ick dat mijn Isabel
mij liet soetiens bij haer mallen
in het sachte Venus spel [...].⁶²⁷

De zanger heeft dus gedroomd dat hij met Isabel lag te stoeien;⁶²⁸ dat hij seksuele omgang met haar had.⁶²⁹ In de laatste strofe bezoekt hij zijn vriendin en zegt hij:

Nu koom ick tot u vrindinne [...]
biddende doort vierigh minne [...]
dat gij wilt den droom hier naer
trecken uijt het valsch int' waer.⁶³⁰

Het verlangen van de zanger van dit lied betreft naast wederliefde ook dat zij zal instemmen om seks met hem te hebben. Veel liefdesliederen hebben die seksuele ondertoon: de 'wederliefde' die wordt verlangd of verkregen betreft feitelijk geen gelofte van trouw of het aangaan van een relatie, maar een vrijpartij. Dat blijkt onder meer uit de eerste strofe van het *Liedeken* op p. 57 in *Het Mengelmoes*:

De min die mij vaeck deed treuren
heeft geluijstert naer mijn sin
soo dat ick van desen nacht
mijnen engel sal gebeuren
de min die mij vaeck deed treuren
heeft geluijstert naer mijn klacht
hemel wilt mijn blijschap heuren
die ick van mijn schoon verwacht
de min die mij vaeck deed treuren
heeft gheluijstert naer mijn klacht.⁶³¹

⁶²⁷ *Het Mengelmoes*, 24: *Liedeken*, str. 1, v. 1-4.

⁶²⁸ *WNT*: 'mallen' [06/04/2018].

⁶²⁹ *WNT*: 'Venusspel' [06/04/2018].

⁶³⁰ *Het Mengelmoes*, 24: *Liedeken*, str. 5, v. 1, 3, 5-6.

⁶³¹ *Het Mengelmoes*, 57: *Liedeken*, str. 1.

De 'blijdschap' die de zanger van zijn vriendin verwacht, is seks: hij zal zijn engel 'desen nacht' immers 'gebeuren'; te beurt vallen.⁶³²

In het bovenstaande liedje zegt de minnaar dat 'de min' heeft geluisterd naar zijn klacht. Liefdesklachten komen vaak voor in *Het Mengelmoes*; ze vormen de hoofdmoot van de liefdesliederen. Karakteristiek aan liefdesklachten is dat een doorgaans mannelijke ik-persoon zijn geliefde rechtstreeks aanspreekt, en haar verantwoordelijk stelt voor zijn dood, als zij niet spoedig overstag gaat voor zijn avances. De eerste twee verzen van het *Liedeken* op p. 30 in *Het Mengelmoes* vatten dat samen: 'Moet ick u derven || soo sal ick sterven'.⁶³³ Een typische liefdesklacht is het *Liedeken* op p. 56:

Uw ghesicht u ooghe straelen
uwen lach u rooden mont
hebben mij van min doorwont
hout dogh op van meer te praelen
off wilt mij met min betaelen
eer ick daer door gaen te gront.

Brenght u minnaer niet omt' leven
niet soo wreedelijck ter doodt
helpt mij uijt dees swaren noodt
ick sal u getrouwheijt geven
en mijn leven niet begeven
tot ick seijl met Charons boot.⁶³⁴

Het verlangen in deze liefdesklacht heeft geen seksuele connotatie: de minnaar belooft zijn geliefde 'getrouwheijt' voor de rest van zijn leven, als zij zijn liefde beantwoordt. Hij smeekt haar om haar liefde en trouw.

In de liefdesklacht op p. 152 in *Het Mengelmoes* vangt de zanger ook aan met een resumé van zijn lijden: als hij zijn geliefde nog langer moet missen, dan vreest hij dat hij zijn verstand zal verliezen:

Ach mijn lieffken die ick minne,
ach hoe suer valt mij u soet
ick sou schier van lieffd' ontsinnen
soo ick u noch derven moet [...].⁶³⁵

⁶³² WNT: 'gebeuren' [06/04/2018].

⁶³³ *Het Mengelmoes*, 30: *Liedeken*, str. 1, v. 1-2.

⁶³⁴ *Het Mengelmoes*, 56: *Liedeken*, str. 1, 3.

In de tweede strofe blijkt het ‘beklag’ in dit lied niet voort te spruiten uit onbeantwoorde liefde, maar uit seksuele drang. De zanger smeekt zijn geliefde niet om haar wederliefde of trouw, maar drukt de wens uit dat hij ‘maer eens en magh’;⁶³⁶ dat hij maar eens een keer seksuele omgang met haar mag hebben:

Dogh gij weet wel wat ick wille [...]
soetste lam gij doet mij branden
en t’ gekus maect geen geblus
gaept vrij montie sonder tanden
ach ach alle mijn beklagh
is dat ick maer eens en magh.⁶³⁷

6.1.2 Vermaan- en adviesliederen over de liefde

De (jonge) vrouwen kunnen de hartstochtelijke liefdesbetuigingen en -klachten van de mannen dus maar beter niet altijd al te serieus nemen, en het is het beste dat ze zich bewust zijn van de seksuele drang die erachter schuil kan gaan. Dat is precies het advies dat in het vermanend *Liedeken* op p. 58 wordt gegeven:

Schoon een vleijer min komt draeghen
heel t’ beworp is licht als wint
dochters gij sijt wel verblint
die gehoor geeft aen hun klaeghen [...]
let op listen let op laeghen
en met wie gij u verbint [...].⁶³⁸

Aan het woord is een vrouw, die andere (jonge) vrouwen adviseert haar voorbeeld te volgen. In de tweede strofe spreekt ze een impliciete ‘minnaer’ aan:

Neen neen minnaer al u suchten
al u woorden sijn maer schijn
gij toont uijterlijck u pijn
maer int’ hert hebt gij genuchten [...].⁶³⁹

⁶³⁵ *Het Mengelmoes*, 56: *Liedeken*, str. 1, v. 1-4.

⁶³⁶ *Het Mengelmoes*, 56: *Liedeken*, str. 2, v. 8.

⁶³⁷ *Het Mengelmoes*, 56: *Liedeken*, str. 2, v. 1, 5-9.

⁶³⁸ *Het Mengelmoes*, 58: *Liedeken*, str. 1, v. 1-4, 7-8.

Zij beseft dus dat de minnaar in wezen wordt gedreven door ‘genuchten’; door genotslust.⁶⁴⁰ In de laatste strofe beschrijft ze haar standvastige overtuiging en gedrag:

Die betrouwt die wort bedrogen
daerom hou ick d’oogh int’ seijl [...]
geeff ick vleijers geen medoogen
soo quetst mij niet Venus pijn [...].⁶⁴¹

De zangeres is waakzaam: ze houdt een oog in het zeil. Ze wil niet worden geraakt door de pijlen van Venus, ergo: verliefd worden, met de kans dat ze wordt bedrogen.

In de meeste liefdes- en adviesliederen in *Het Mengelmoes* zijn de raadgevingen seks-gerelateerd. In het *Liedeken* op p. 52-53 met het beginvers ‘Wilie volhen mijnen raet’ verkiest de zanger de liefde van zijn ‘meidt’ boven ‘vrijen aan het hof’. Zijn vriendin van eenvoudige afkomst is veel gewilliger op seksueel vlak en hij heeft geen last van achterklap en jaloezie, wat volgens hem wel het geval is als je ‘int’ hoff een Jouffer vrijdt’.⁶⁴² Het volgende lied in *Het Mengelmoes*, op p. 53-54, is daarop een tegenlied en biedt een heel ander advies: ‘siet naer u profijt en verlaet uw meijdt’.⁶⁴³ Volgens de zanger van dit lied zijn de vrouwen aan het hof (seksueel) veel driftiger. Aan het hof is er meer pracht en praal, en wat de achterklap betreft, zegt hij: ‘Wat geeft oft gij wort gehaet || als gij komt tot uwer baet [?].⁶⁴⁴ De ‘baet’ in kwestie betreft seksuele bevrediging.

In andere ‘adviesliederen over de liefde’ in *Het Mengelmoes* sporen (mannelijke) zangers jonge vrouwen aan tot seks. Een voorbeeld is het *Liedeken* op p. 25:

Als een minnaer u komt bidden
dat gij wederlieffde draeght
waerom hem niet min gegeven
waerom niet de kans gewaeght
verstaet mij wel
brenghet u ionge iaeren over in het soete minnespel.⁶⁴⁵

⁶³⁹ *Het Mengelmoes*, 58: *Liedeken*, str. 2, v. 1-4.

⁶⁴⁰ WNT: ‘geneugte’ [06/04/2018].

⁶⁴¹ *Het Mengelmoes*, 58: *Liedeken*, str. 3, v. 1-2, 7-8.

⁶⁴² *Het Mengelmoes*, 53: *Liedeken*, str. 6, v. 1.

⁶⁴³ *Het Mengelmoes*, 54: *Liedeken*, str. 7, v. 4.

⁶⁴⁴ *Het Mengelmoes*, 54: *Liedeken*, str. 7, v. 1-2.

⁶⁴⁵ *Het Mengelmoes*, 25: *Liedeken*, str. 2.

In het *Liedeken* op p. 55 krijgt een zekere Climene precies dezelfde raad:

In u ionghe iaeren is de lieffde soet
en wreest niet te paren soo gij wilt sijn wroet
doet voordeel Climene van u iongen tijdt
men moet te laet weenen als het is verbijdt.⁶⁴⁶

6.1.3 Ongelijke liefde

Het Mengelmoes bevat een aantal liederen over ‘ongelijke liefde’: de verbintenis van een jonge vrouw en een oudere man.⁶⁴⁷ Dat thema was al populair in de latere Middeleeuwen en kwam vaak voor in zestiende-eeuwse literatuur en beeldende kunst.⁶⁴⁸ In de zeventiende eeuw gebeurde dat nog, maar in verhouding minder.⁶⁴⁹ De plot van verhalen over ‘ongelijke liefde’ is over het algemeen steeds dat de oude man rijk maar impotent is, waardoor de jonge vrouw op zoek gaat naar een jonge minnaar om haar seksuele behoeftes te bevredigen.⁶⁵⁰ De topos van de ongelijke liefde diende in literatuur en kunst zowel om te moraliseren en ongewenst gedrag aan de kaak te stellen, als tot vermaak.⁶⁵¹ Mettertijd werd het erotische of pornografische potentieel van het thema ook vaker en verder uitgewerkt.⁶⁵²

Het Mengelmoes bevat het lied *Een oudt bestevaertje, met een jong meysjen* van G.A. Bredero.⁶⁵³ In dat dialooglied biedt de oude man Lammert al zijn geld en goed aan het meisje Jannetje aan, maar zij wijst hem af want ze verkiest een jonge minnaar:

[...] ey lammert vaertje houje rust
want gij en dient mij nietd
waert’ gij maer twintigh iaren oudt,
misschien of ick het dee
maer nu so sijdi out en koudt [...].⁶⁵⁴

⁶⁴⁶ *Het Mengelmoes*, 55: *Liedeken*, str. 2.

⁶⁴⁷ Het omgekeerde, namelijk een relatie tussen een jonge man en een oude vrouw, komt niet voor in *Het Mengelmoes*.

⁶⁴⁸ Zie JANSSEN 2007 voor *De verbeelding van de ouderdom in de Nederlandse prentkunst (1550-1650)*.

⁶⁴⁹ GROOTES e.a. 1984, 24-25.

⁶⁵⁰ GROOTES e.a. 1984, 25.

⁶⁵¹ Zie onder meer: GRIJP e.a. 2004, 113; BUIJNSTERS-SMETS 1995, 99-105; STEWART 1977, 106-108.

⁶⁵² STEWART 1977, 109.

⁶⁵³ BREDERO 1622, liednr. 6, p. 63; *Het Mengelmoes: Liedeken*, 220.

⁶⁵⁴ *Het Mengelmoes*, 220: *Liedeken*, str. 4, v. 3-7.

Dat Lammert 'koudt' is, wil zeggen dat hij impotent is: zijn lichaam is niet meer in staat om sperma te produceren.⁶⁵⁵ Ook verderop in het lied zegt Jannetje dat als ze voor Lammert zou kiezen, ze dan 'maeght' zal blijven.⁶⁵⁶

Het Franse *Chanson* op p. 145-146 in *Het Mengelmoes* heeft een gelijkaardige thematiek als Bredero's lied. Ook hier probeert een oude man een jonge vrouw te verleiden door haar geld aan te bieden:

[J'ai] quantité d'argent
prend le petite folle
et beaux habbitements
cela vaut bien [...].⁶⁵⁷

De jonge vrouw verkiest evenwel een jonge minnaar:

Je ris de vos richesses
et beaus emeublements
ie cheri la tendresse
d'un leune cortisan [...].⁶⁵⁸

In het *Liedeken* op p. 20 in *Het Mengelmoes* heft een jonge vrouw aan met de woorden 'Ick heb ijlaes een grijsaert ghenomen'.⁶⁵⁹ De oude man slaat haar, en verbiedt haar om uit te gaan. Aan tafel is hij soms wel lief voor haar, maar in bed heeft ze niets aan hem:

maer int' bedt eijlaes
light hij als een dwaes
en als een romp off hout [...]
en is gelijck een ijs soo kout.⁶⁶⁰

De tekst besluit met de vraag of de oude echtgenoot het door zijn gedrag niet verdient 'te draeghen || horens boven aen',⁶⁶¹ met andere woorden: om te worden bedrogen.

⁶⁵⁵ LIE 2006, 82.

⁶⁵⁶ *Het Mengelmoes*, 220: *Liedeken*, str. 6, v. 7.

⁶⁵⁷ *Het Mengelmoes*, 145-146: *Chanson*, str. 7, v. 2-5.

⁶⁵⁸ *Het Mengelmoes*, 145-146: *Chanson*, str. 8, v. 1-4.

⁶⁵⁹ *Het Mengelmoes*, 20: *Liedeken*, v. 1.

⁶⁶⁰ *Het Mengelmoes*, 20: *Liedeken*, v. 10-12, 15.

⁶⁶¹ *Het Mengelmoes*, 20: *Liedeken*, v. 22-23.

6.1.4 Anti-liefdesliederen

Niet alle jonge vrouwen geven zomaar gehoor aan advies in de trant van 'brenghet u ionge iaeren over in het soete minnespel'.⁶⁶² Dat blijkt uit het *Liedeken* op p. 32 in *Het Mengelmoes*, dat impliciet een heel ander advies in zich draagt: memento mori. Het is een dialooglied tussen de 'werelt' en een 'lieffste kint'; een jonge vrouw. De 'werelt' tracht het meisje te verleiden:

Sijn al mijn prachten dan maer ijdelheden
sijn al mijn schatten aen u niet en sier
och lieffste kint gij kout buijten reden
wilt gij seer wel doen volghet gebeden
En nemt u plaisier.⁶⁶³

De jonge vrouw denkt echter vooruit:

Nu waer het wel maer als ick eens sal sterven
wat sal dan helpen dit werelts plaisier
het sou mij doen het hemelrijck derven
en mij doen de tormenten beerven
Van het helsche vier.⁶⁶⁴

Dit lied is een anti-liefdeslied want de jonge vrouw verwerpt het 'werelts plaisier'; ze neemt afstand van ondermaanse genoegens als weelde, maar ook van wereldlijke liefde en seks. De meeste anti-liefdesliederen in *Het Mengelmoes* zijn echter drinkliederen. Een voorbeeld is het *Liedeken* op p. 127-128. In de eerste strofe kondigen de zangers aan waar ze voor staan en wat hun plannen zijn:

Bacchus den godt willen wij dienen
en schuijlen onder sijne macht
om soo als rechte Libertinen
te deboujseren [sic] dagh ende nacht [...].⁶⁶⁵

⁶⁶² *Het Mengelmoes*, 25: *Liedeken*, str. 2, v. 6.

⁶⁶³ *Het Mengelmoes*, 32: *Liedeken*, str. 2.

⁶⁶⁴ *Het Mengelmoes*, 32: *Liedeken*, str. 3.

⁶⁶⁵ *Het Mengelmoes*, 127: *Liedeken*, str. 1, v. 1-4.

In de laatste strofe spreken de zangers de liefde rechtstreeks aan:

Daerom wilt u toch retireren
onkuijsche Venus schoone goddin
want ick wil niet meer discoreren
op uwe vuijle wulpsche min [...].⁶⁶⁶

Venus, de personificatie van de liefde', is onkuis, wellustig, en wulps; ze streeft naar de bevrediging van seksuele verlangens.⁶⁶⁷ In het anti-liefdes- en drinklied op p. 42 klinkt het als volgt:

Ick sal het vrijen laeten ick houw daer me den spodt
mij Bacchus maer kan baeten k' en ben niet meer soo sodt
dat ick soo roep mijn lieff mijn dieff
mijn hert mijn leven
wilt mij wederionst en wedergonst
uijt lieffde geven
neen die klacht is uijt
k' en wil niet meer gaen vrijen
neen die klacht is uijt
ick steeck van kant mijn schuijt.⁶⁶⁸

De zanger kiest drinken boven de 'wederionst en wedergonst || uijt lieffde'. Dat betreft de liefde zelf, maar ook seks.

6.2 'Als rechte Libertinen'

In het drink- en anti-liefdeslied op p. 127-128 in *Het Mengelmoes* verwijzen de zangers naar zichzelf 'als rechte Libertinen';⁶⁶⁹ 'als werkelijke libertijnen'. Ook in een ander liedje uit hetzelfde genre zingen de zangers 'want wij sijn nogh Libertinen || wij en passen op gheen choor'.⁶⁷⁰ Aan dat lied is er iets merkwaardigs. Het komt in de

⁶⁶⁶ *Het Mengelmoes*, 128: *Liedeken*, str. 5, v. 1-4.

⁶⁶⁷ *WNT*: 'wulpsch' [11/04/2018].

⁶⁶⁸ *Het Mengelmoes*, 42: *Liedeken*, str. 1.

⁶⁶⁹ *Het Mengelmoes*, 127: *Liedeken*, str. 1, v. 3.

⁶⁷⁰ *Het Mengelmoes*, 186: *Liedeken*, str. 1, v. 7-8. 'Choor' komt niet voor in het *WNT*. Bij het lemma 'core' vermeldt het *WNT* wel 'chore' en 'coor', tussen welke beide 'choor' in de tekst in *Het Mengelmoes* het midden

Liederbank voor in twee andere bronnen,⁶⁷¹ maar daar eindigt de eerste strofe anders, namelijk met ‘Wilt een Roode Neus verdienen || Hey dat gaet je helder voor’. De tekst in *Het Mengelmoes* lijkt speciaal aangepast ten opzichte van die andere tekstversies om het woord ‘Libertinen’ er expliciet in te vermelden. Het is mogelijk dat Petrus of iemand uit zijn literaire kring het lied doelbewust redigeerde. Door naar zichzelf te verwijzen als ‘Libertinen’ expliciteren de zangers in elk geval dat ze losbandig, en religieus en moreel ongebonden zijn. Dit was echter vooral hoe hun tegenstanders hen percipieerden:⁶⁷²

[Men gaf in de] 17e eeuw de naam libertijn [...] aan een bepaald soort vrijgeesten, humanistisch-gezinde intellectuelen die volgens hun tegenstanders ook in moreel opzicht tot losbandigheid geneigd zouden zijn. Libertinisme heeft dus [...] in de 17e eeuw de dubbele betekenis van wijsgerig-religieuze scepsis en morele ongebondenheid.⁶⁷³

In de aangehaalde drink- en anti-liefdesliederen komt die ‘dubbele betekenis’ niet tot uiting. Alleen het ‘losbandige’ aspect van het libertinisme heeft en geeft hier betekenis. Dat aspect was historisch gegroeid uit de tegenstand tegen de libertijnen. In een context waarin intellectualisme en wijsgerig-religieuze scepsis afwezig zijn, benadrukken de zangers met de uitspraak ‘wij zijn Libertinen’ niet alleen hun losbandigheid, maar evoceren ze ook het sentiment van ‘tegenstand’. Dit werkt ook betekenisversterkend door op hun standpunt over de liefde.

In de loop van de achttiende eeuw verschoof de betekenis van wat een libertijn was. Hij (of zij) bleef een vrijdenker, maar een ‘libertijn wordt dan vooral iemand die, zij het vanuit een bepaalde epicuristische geesteshouding, zijn seksuele lusten ongeremd botviert’.⁶⁷⁴ Met *Het Mengelmoes*, uit 1696, bevinden we ons aan de vooravond van de achttiende eeuw, en sommige teksten in het handschrift neigen al naar dat achttiende-eeuwse libertinisme. Dat blijkt uit de liefdes- en klaagliederen waarin zangers zich verheugen op of streven naar seks met hun geliefde. Ook de

houdt. In ruime opvatting betekent dit woord ‘macht’, ‘gezag’. *WNT*: ‘core’ [28/09/2018]. Het vers in *Het Mengelmoes* betekent dan ‘Wij zijn libertijnen, wij houden ons niet aan gezag’.

⁶⁷¹ LOOTSMAN 1678, liednr. 19 en PALENSTEYN 1681, liednr. 46.

⁶⁷² LEEMANS 2002, 22; BUIJNSTERS 1978, 51.

⁶⁷³ BUIJNSTERS 1978, 51.

⁶⁷⁴ BUIJNSTERS 1978, 51.

liederen die jonge vrouwen aansporen om vrijelijk seks te hebben tijdens hun jeugd, zijn taboedoorbrekend en libertijns: ze tasten de voornaamste pijlers van de gevestigde orde, zoals godsdienst en huwelijk, aan.⁶⁷⁵

6.3 Spot, obsceniteiten en niet-seksuele taboeteksten

6.3.1 Spot met geestelijken en de Kerk

Het Mengelmoes bevat een aantal teksten waarin er wordt gespot met de Kerk en met geestelijken. In het *Liedeken* op p. 199-200 dobbelen er zes zusters om te bepalen wie er met een zekere priester naar bed mag gaan. De eerste zuster zegt tegen de priester 'ick sal u int' bedde feesteren',⁶⁷⁶ dus het gaat niet om louter te slapen naast de priester, maar over seks te hebben met hem. De vierde zuster zegt tegen de priester: 'mijn heer ick heb u van herten lieff laet mij er dat gelt verdienen',⁶⁷⁷ wat erop duidt dat het om seks tegen betaling gaat. De priester in dit lied gaat dus naar bed met een prostituee.

In het *Epigramma* op p. 93 luidt het:

De hoogh verheven princen ende staeten
hebben uijtgegeven hun edickten en placcaeten
Datter niemant sal wesen vrij
en gij schuffels steelt het mij.⁶⁷⁸

Daarop volgt het *Antwoordt*:

De weireltsche dat bennen imant
wij geestelijcken dat bennen niemant
int' placcaet staet niemant vrij
ergo niemant dat bennen wij.

Alleen de geestelijken hebben met andere woorden de vrijheid om te doen en te laten wat ze willen, aldus de tekst. In het *Epigramma* op p. 94 wordt er gezegd: 'Wel vrienden

⁶⁷⁵ BUIJNSTERS 1978, 57.

⁶⁷⁶ *Het Mengelmoes*, 199-200: *Liedeken*, 199, str. 3, v. 3.

⁶⁷⁷ *Het Mengelmoes*, 199-200: *Liedeken*, 199, str. 6, v. 3.

⁶⁷⁸ Een 'schuffel' is een 'inhalig persoon'. Bron: <http://www.vlaamswoordenboek.be> [06/04/2019].

wat een selsaem werck || gisteren loogh den toren van daegh soo lieght de kerck'.⁶⁷⁹ Letterlijk zeggen dat 'de Kerk liegt', gaat feitelijk verder dan spot. Al is het ingekleed in een (k)luchtig tweeregelig versje, eigenlijk is het een onbehoorlijke mening; een openlijke aanval op of afrekening met de Kerk.

6.3.2 Humor en satire

In een aantal teksten in *Het Mengelmoes* komt seks terloops ter sprake, maar is het hoofddoel van de tekst in de eerste plaats het sorteren van een komisch effect. Een voorbeeld is het *Epigramma* op p. 93; een fictief grafschrift:

Hier leijt begraeven wie hier leijt Mari Clairotien
wel heer gestorven hoe sij hadt kleijn Cupidotien
Soo menighmael den brant en witte loop verweckt
nu leijt sij door de korts en roode loop geneckt.⁶⁸⁰

De humor bevindt zich in de dubbele aanhaling van 'loop'. De 'witte loop' staat voor sperma. Mari Clairotien heeft zo vaak een zaadlozing verwekt, geslachtsgemeenschap gehad, dat ze er ziek van is geworden: ze is geveld door 'rode loop' of dysenterie. In de *Vrolijke ende heerelijcke Poëterije* bevindt zich ook een aantal van zulke komische teksten. Een voorbeeld van een obscene tekst met een seksueel kantje is dit *Madrigal*:

Jan vraeghde aen sijn buere vrouw
waer hij sijn meulen stellen souw
de louffrou die niet sot en was
geeft dese antwoord aen hem ras
Soo ghij dogh wilt dat niet en feijlt
siet dat g'hem tusschen mijn beenen stelt
want soo ghij voor gheen water vindt
van achter hebdij seker windt.⁶⁸¹

⁶⁷⁹ Dat de 'toren loog', is een verwijzing naar de vermeende brand in de toren van de Sint-Romboutskathedraal in Mechelen in 1687. Zie hoofdstuk 3: '3.3.1 Drie teksten over Mechelen'.

⁶⁸⁰ *Het Mengelmoes*, 93: *Epigramma*.

⁶⁸¹ *Het Mengelmoes*, 338: *Madrigal*.

Flatulentie is het thema van nog andere komische teksten in de *Vrolijke ende heerlijcke Poëterije*. Een voorbeeld is *Op eenen Scheet die eenen minnaer laet in de presentie van sijn maitresse* op p. 297-298. Daarin zegt het mannelijk ik-personage tegen zijn geliefde Phillis dat hij het niet kon helpen dat hij een wind liet. Eigenlijk is het zelfs haar schuld:

[...] aenghesien mijn geknevelt hert door de onghenoechte van soo veel swaere suchten beswangert uwe lieffde wreet ende vervaerelijck bevindende soo was eenen onder dese suchten die langhs mijnen mont niet connende passeren gedwonghen was een ander plaetse te soecken om sijn uijtberstinghe te verbreijden [...].⁶⁸²

Ondanks dit excuus moet hij vaststellen dat de liefde van zijn minnares door zijn wind is veranderd in haat. Hij betreurt dit zeer, maar concludeert dat zijn geliefde ‘mette minste wint verandert’.⁶⁸³ Hij maant haar aan zich terug liefdevol jegens hem te gedragen, zoals voor hij de wind liet, want, zegt hij: ‘men sal anders segghen dat mijn achterste poort ofte deel u voorste heeft doen verliesen’.⁶⁸⁴

Een satirisch-humoristische tekst rond seksuele thematiek uit de *Vrolijke ende heerlijcke Poëterije* is *Beschrijvinghe van een lieffde huijs. Satijre off spoockdicht*,⁶⁸⁵ de vertaling van *Description d'une Maison d'Amour. Satyre*.⁶⁸⁶ In de bron van de *Poesies gaillardes* in de Bibliothèque nationale de France in Parijs staat in potlood bij deze tekst ‘Mathurin Régnier’ geschreven. Régnier, een Franse satiricus die sympathieën had voor het libertinisme,⁶⁸⁷ bleek inderdaad de schrijver van de tekst te zijn: hij is ook opgenomen als ‘Satyre XI’ op fol. 51v-59r in *Les satyres, et autres oeuvres folastres du Sr. Regnier*.⁶⁸⁸ In deze satire bezoekt het hoofdpersonage een bordeel, waar hij tegen zijn zin in bed verzeilt met een aftandse hoer.

⁶⁸² *Het Mengelmoes*, 297-298: *Op eenen Scheet die eenen minnaer laet in de presentie van sijn maitresse*, 297.

⁶⁸³ *Het Mengelmoes*, 297-298: *Op eenen Scheet* [...], 298.

⁶⁸⁴ *Het Mengelmoes*, 297-298: *Op eenen Scheet* [...], 298.

⁶⁸⁵ *Het Mengelmoes*, 314-336.

⁶⁸⁶ POESIES GAILLARDES 1670, 141-154.

⁶⁸⁷ GRIMM 1989, 150; COWARD 2008, 98-99.

⁶⁸⁸ RÉGNIER 1617.

6.3.3 'Alles moet gij achten niet'

Het Mengelmoes bevat een aantal teksten die handelen over immoreel gedrag zonder dat seks erin een thema is. In het studentenlied op p. 197 met het beginvers 'Nos studiosi valeant' beschrijven de studenten hun gedrag:

Wij sijn moetwilligh op de straet
maecken rusi s'avonts laet
smijten slaen en moorde steken
vloecken bannen glase breken [...]
ider een moet voor ons beven
off wij hem strackx roeffel geven [...].⁶⁸⁹

In het gedicht *Een Jonghman van sijn ouders te seer ghequelt maect dit desperaet rijmdicht* [...] op p. 105-107 geeft een jongeman advies aan anderen die zoals hij lijden onder het juk van hun ouders. In eerste instantie roept hij op om de kwellingen te ondergaan, maar vervolgens geeft de jongeman raad over hoe men zich uit de situatie kan redden. Eerst en vooral moet men zich bewapenen, met een 'baïonet of sack pistool || een moortpriem off iet seer verhool'.⁶⁹⁰ De volgende instructie is:

Ist dat u imant dan komt aen
soo moet gij altijd veerdigh staen
om u lijff te beschermen
Schiet hem een kogel door de kop [...].⁶⁹¹

Het gedicht roept op tot geweld en immoraliteit, en ook in het studentenlied komen nodeloos geweld en immoreel gedrag aan bod. De vraag dringt zich op of deze teksten niet tot de omgekeerde-wereldretoriek behoorden.⁶⁹² Door het opvoeren van amorele personen die op een foute manier in de wereld staan, kunnen de teksten precies moraal en normbesef hebben bijgebracht.⁶⁹³ Elementen in en rondom de bovenstaande teksten zetten deze interpretatie kracht bij. Petrus voegde aan de titel van *Een*

⁶⁸⁹ *Het Mengelmoes*, 197: *Liedeken*, str. 6, v. 1-4; str. 7, v. 3-4.

⁶⁹⁰ *Het Mengelmoes*, 105-107: *Een Jonghman* [...], 106, v. 46-47.

⁶⁹¹ *Het Mengelmoes*, 105-107: *Een Jonghman* [...], 106, v. 49-52.

⁶⁹² Voor de populariteit van omgekeerde-wereldretoriek bij de Rederijkers en tijdens religieuze ommegangen, zie o.m. VAN BRUAENE 2008, 29-38.

⁶⁹³ Cfr. KRAMER 1999, 91.

Jonghman [...] toe dat 'dit desperaet rijmdicht [...] niet practicabel' was.⁶⁹⁴ Ook het woord 'desperaet' speelt een actieve rol in de veronderstelling dat de tekst niet in de eerste plaats immoraliteit predikte, maar net het tegenovergestelde. 'Desperatio' of wanhoop was immers een grote zonde.⁶⁹⁵ Ook in het studentenlied in *Het Mengelmoes* wordt in de laatste strofe aangemaand om het beschreven gedrag niet na te volgen: 'Hoort studenten voor het lest || dit te laten is het best'.⁶⁹⁶

Het is echter weinig waarschijnlijk dat Petrus geïnteresseerd was in deze teksten omwille van het feit dat ze via een 'omgekeerde wereld' normbesef bijbrachten. Petrus noteerde in zijn lijst van 'Namen van sommige curieuse ende vermaeckelijcke boecken' bijvoorbeeld ook *De Labourlotten*. In die roman komt ook extreem enodeloos geweld voor, dat feitelijk geen moraliserende interpretatie toestaat, maar louter diende tot vermaak van de lezer.⁶⁹⁷ Het is aannemelijk dat Petrus de gewelddadige teksten in *Het Mengelmoes* ook gewoon vermakelijk vond, los van moralisatie. Bovendien kon 'de omgekeerde wereld' ook een inspiratiebron zijn voor een potentiële omverwerping van de maatschappelijke orde,⁶⁹⁸ wat aansluit bij libertijns gedachtegoed.

6.4 Seks

6.4.1 Teksten over de seksuele daad

Het Mengelmoes bevat enkele dialoogliederen over seks.⁶⁹⁹ In het *Liedeken* op p. 131-132 heeft Trijntje een gesprek met haar moeder. Het seksueel onervaren meisje Trijntje stelt zich vragen bij het gedrag van haar vriend Adam, en vraagt aan haar moeder of Adams handelingen wel getuigen van liefde:

⁶⁹⁴ *Het Mengelmoes*, 105-107: *Een Jonghman* [...], 105: titel.

⁶⁹⁵ Cfr. bvb.: BANGE 2007, 69.

⁶⁹⁶ *Het Mengelmoes*, 197: *Liedeken*, str. 8, v. 1-2.

⁶⁹⁷ HARMS 2003, 160-161.

⁶⁹⁸ SPIERENBURG 1987, 704.

⁶⁹⁹ Over de hoofdthema's van de westerse seksualiteit van 1500 tot heden, zie TOULALAN & FISHER 2013.

Moeder Adam door sijn drucken
brenghet sijn Trijntje naer sijn sin
en hij vrijft het schier on stucken
is dat teecken vande min [?].⁷⁰⁰

Hij vrijft schier onder mijn kaecken
en vreest niet dat ick hem bijdt
wat sijn dat oock al voor saecken
is het lieffd' off is het nijdt [?].⁷⁰¹

In de vierde strofe klinkt het:

Hij sette mij op sijn schootie neder
daer ick gevoelde k' en weet niet wat
dat ick nauwelijckx con gedueren
lieffste moeder wat is dat [?].⁷⁰²

Trijntje blijkt dus ontmaagd te zijn door Adam, maar heeft er nogal wat vragen bij. De moeder stelt haar dochter gerust:

En vreest niet mijn lieffste dochter
al ist u noch onbekent
t' sal u wesen veel te sochter
als gij het sult sijn ghewent [...].⁷⁰³
Als ick maer was vijfthien iaren
was mijn blommeken al gheveldt
gij sijt out genoegh om paren
ick bid u sijt niet soo ontstelt
[...]
u vader heeft m' oock soo bemint
laet oock soo doen mijn lieffste kint.⁷⁰⁴

Als hij mij het eerstmael dede
kreunde ick wel alsoo sterck
maer daer naer heb ick beleden
dat het was een vrolijck werck [...].⁷⁰⁵

⁷⁰⁰ *Het Mengelmoes*, 131-132: *Liedeken*, 131, str. 1, v. 1-4.

⁷⁰¹ *Het Mengelmoes*, 131-132: *Liedeken*, 131, str. 2, v. 1-4.

⁷⁰² *Het Mengelmoes*, 131-132: *Liedeken*, 131, str. 4, v. 1-4.

⁷⁰³ *Het Mengelmoes*, 131-132: *Liedeken*, 132, str. 5, v. 1-4.

⁷⁰⁴ *Het Mengelmoes*, 131-132: *Liedeken*, 132, str. 6, v. 1-4, 7-8.

⁷⁰⁵ *Het Mengelmoes*, 131-132: *Liedeken*, 132, str. 7, v. 1-4.

Trijntjes moeder vertelt dus dat haar ontmaagding ook niet was meegevallen, maar dat ze daarna veel plezier beleefde aan seks. Ze was er vroeg bij: ze was slechts vijftien jaar. Tegen haar dochter zegt ze dat ook zij oud genoeg is 'om paren'. Trijntje zal dan zelf ook vijftien jaar zijn, of iets ouder.

Ook het *Chanson* op p. 150-151 in *Het Mengelmoes* is een dialooglied tussen een dochter en haar moeder. In de eerste strofe klaagt de dochter, Phillis, dat ze dringend behoefte heeft aan een man:

Mamma ie meur d'envie
d' estre tout seul au lit [...]
qu'ij ne scavez vous pas
que un fill' a mon age
ne peut sans etouffer
garder son pucelage
pouvez vous sans pitie [...]
si vous tarde d' avantage
a me donner un marij [...]
mon honneur fera naufrage.⁷⁰⁶

Phillis is formeel: als haar moeder niet gauw voor een echtgenoot voor haar zorgt, dan kan ze niet garanderen dat ze haar maagdelijkheid en haar eer zal kunnen behouden. Een meisje van haar leeftijd is toe aan een man in haar bed. In de tweede strofe is de moeder aan het woord:

Phillis reiouissez vous
car vous aurez un epoux [...]
qui vous solerage
votre amour enflamé
pour lors vous sortirez
de douleurs chagrins et pensée
et vous reposeraij dedans le lit d' amour [...]
vous seriez mariée
il n'ij a rien de si doux [...]
attendez quel que Journée.⁷⁰⁷

Hoewel Phillis in de eerste strofe duidelijk maakt dat ze een man of echtgenoot wil omdat ze het niet meer houdt van de seksuele lust, gaat haar moeder alleen in op haar

⁷⁰⁶ *Het Mengelmoes*, 150-151: *Chanson*, 150, str. 1, v. 1-2, 4-8, 10-11, 14.

⁷⁰⁷ *Het Mengelmoes*, 150-151: *Chanson*, 151a, str. 2, v. 1-2, 4-8, 10-11, 14.

dochter wens om te huwen, en niet zozeer op haar seksuele drang. Wat dat huwelijk betreft, adviseert de moeder Phillis om nog een beetje geduld te hebben. Phillis is daar niet mee akkoord, zoals blijkt uit de laatste strofe:

Mama vous avez gran tort
et vous me cause la mort [...]
ie ne faij que languir
dedans mon pucelage
un fille de quinz ans
n'est el pas dedans son bon age
c'est alors qu'el peut profiter de l'amour
mama vous avez gran tort
de retarder mon menage
au qu'el i'aij grand reconfort [...].⁷⁰⁸

Phillis dringt verder aan op dat huwelijk, dat haar zo zal geruststellen: maagdelijk als ze is, kwijnt ze weg. 'Een meisje van vijftien', zegt ze, 'heeft dat niet de goede leeftijd; is het niet dan dat ze moet profiteren van de liefde?'

Er zijn beduidende verschillen tussen Trijntje en Phillis in de voorgaande liederen. Trijntje is eerder een 'braaf' meisje: ze is letterlijk 'overmand' door Adam. Ze weet eigenlijk niet of haar minnaar haar molesteert of liefheeft, en niets wijst erop dat ze naar seks heeft verlangd. Wat ook niet aan bod komt in de tekst, is of ze al dan niet is gehuwd met Adam. Bij Phillis is dat duidelijk: zij is zeker niet gehuwd, en anders dan Trijntje smacht zij naar seks. In de Franse tekst wordt het huwelijk precies voorgesteld als een mogelijkheid om dat verlangen te bevredigen. De verschillen tussen het Nederlandse en Franse dialooglied over seks liggen in de lijn van de verschillen tussen Franse en Nederlandse pornografische romans uit de zeventiende eeuw, en opvattingen over eer en reputatie daarin. In de eerste bekende Franse pornografische romans *L'Ecole des filles* (1655) en *L'Academie des dames* (1680) geldt het huwelijk als een noodzakelijke mantel voor onkuisheid.⁷⁰⁹ Als een vrouw zich in het openbaar maar 'civil' en 'courtois' gedraagt, dan kan ze binnen de privésfeer van het huwelijk haar seksuele lusten botvieren.⁷¹⁰ In het Franse dialooglied tussen Phillis en haar moeder komen deze opvattingen duidelijk naar voren. Het uitstellen van Phillis' huwelijk

⁷⁰⁸ *Het Mengelmoes*, 150-151: *Chanson*, 151b, str. 3, v. 1-2, 4-11.

⁷⁰⁹ LEEMANS 2002, 127.

⁷¹⁰ LEEMANS 2002, 128.

betekent dat ze ook de bevrediging van haar seksuele verlangens moet uitstellen; anders verliest ze haar eer en reputatie. Dat is wat Franse meisjes wordt geleerd,⁷¹¹ wat ook blijkt uit het gedicht *Stance* op p. 214-217 in *Het Mengelmoes*. Dat gedicht is een exact afschrift van *Pour Mademoiselle D. M. Stances* van Théophile de Viau.⁷¹² De Viau werd in 1619 wegens zijn libertijnse reputatie en goddeloosheid uit Frankrijk verbannen,⁷¹³ maar nadat hij zich officieel bekeerde tot het katholicisme mocht hij terugkeren.⁷¹⁴ In 1623 werd De Viau opnieuw op verdenking van libertinisme ter dood veroordeeld, maar het bleef bij een celstraf, die hij uitzat tot vlak voor zijn dood.⁷¹⁵ In het gedicht in *Het Mengelmoes* van Théophile de Viau,⁷¹⁶ de zogenaamde ‘prins der libertijnen’,⁷¹⁷ is er een meisje aan het woord dat zo verliefd is, dat de lessen van haar moeder over eer, schaamte en kuisheid niet meer in haar gedachten zijn, en zelfs tegenzitten als ‘een oud verhaal’:

L'impression d'honneur et celle de la honte
sont hors de mon esprit
La casteté m'offence et paroît un vieu conte
que ma mere m'apprit.⁷¹⁸

In de Franse opvatting is het huwelijk dus een noodzakelijke oplossing voor praktische problemen, zoals het combineren van seksuele driften en het ophouden van de schone schijn.⁷¹⁹ De benadering van het huwelijk, eer en reputatie is in de Nederlandse pornografische romans heel anders dan in de Franse: ‘Het huwelijk heeft in de Nederlandse pornografische romans afgedaan als religieus en burgerlijk ideaal, als de voorwaarde voor een deugdzaam leven en als de enige uitlaatklep voor seksuele driften’.⁷²⁰ In de lijn van de Nederlandse pornoromans uit de zeventiende eeuw en opvattingen over eer en reputatie daarin, hoeft ‘het huwelijk’ als thema dan ook geen

⁷¹¹ LEEMANS 2002, 128.

⁷¹² *Pour Mademoiselle D. M. Stances* werd voor het eerst gepubliceerd in 1621 in het eerste deel van de *Oeuvres poétiques* van Théophile de Viau bij de Parijse drukker Pierre Billaine: ADAM 2008, 203-204. Het gedicht is opgenomen in SABA 1999, 186-188.

⁷¹³ ARBOUR 1992, 71.

⁷¹⁴ MERLIN-KAJMAN 2016, 269-270.

⁷¹⁵ ADAM 2008, 33-41.

⁷¹⁶ Over Théophile de Viau, zie bvb. ook VAN DAMME 2007.

⁷¹⁷ Cfr. GRIMM 1989, 150.

⁷¹⁸ *Het Mengelmoes*, 214-217: *Stance*, 216, v. 89-92.

⁷¹⁹ LEEMANS 2002, 127-128.

⁷²⁰ LEEMANS 2002, 126.

rol te spelen in het Nederlandse dialooglied tussen Trijntje en haar moeder over Trijntjes ontmaagding. Anderzijds geeft Trijntje ook geen blijk van ontembare seksuele driften, zoals dat bij Phillis wel het geval is. Dit kan worden verklaard door een ander verschil tussen de zeventiende-eeuwse, Franse en Nederlandse pornografische literaire tradities: ‘In de Franse pornografische romans wordt seks gepresenteerd als een onstuitbare natuurlijke drift, die het menselijk handelen bepaalt.’⁷²¹ ‘De Nederlandse pornografen beweren [ook] dat de seksuele drift zeer krachtig is’,⁷²² maar zij ‘zijn heel wat terughoudender dan de Franse. Niet alle mensen zijn volgens [hen] automatisch door seksuele drift gedreven. [...] Als men echter eenmaal heeft toegegeven, dan zijn ook in de Republiek de meeste mensen verkocht [...]’.⁷²³

Het Nederlandse lied over Trijntje sluit aan bij de Nederlandse pornografie: Trijntje is – zeker in verhouding tot Phillis – veel terughoudender. Haar moeder, die meer ervaring heeft, is in de lijn van de traditie verknocht aan seks. Het Franse liedje over Phillis sluit aan bij de traditie van Franse pornografische romans. Haar seksuele drift bepaalt haar gedrag: ze wil zo gauw mogelijk trouwen, omdat ze alleen zo aan haar driften kan toegeven, én haar eer en reputatie kan hooghouden.

Het verschil tussen de Nederlandse en Franse pornografische traditie komt ook in twee andere liederen over seks in *Het Mengelmoes* naar voren. In de *Samenspraak tussen twee speelnootjes* op p. 133-135 in het handschrift vertelt een jonge bruid (Kaatje Andries) aan haar vriendin Jannetje Jacobs over haar huwelijksnacht.⁷²⁴ In de tweede strofe klinkt het als volgt:

[...] doen wij waren samen ghetrouwt
doen ginck het daer eerst op aen
mijn letiens wirden van vrees soo kouwt
als icker naer t’ bedt most gaen
daer brack hij al in de camer mijn kint daer bleeff ick alleen in noodt [...].⁷²⁵

⁷²¹ LEEMANS 2002, 118.

⁷²² LEEMANS 2002, 121.

⁷²³ LEEMANS 2002, 119-120.

⁷²⁴ Het lied is ook opgenomen in HOUBEN 2014, 69-72, maar de tekstversie in *Het Mengelmoes* is korter.

⁷²⁵ *Het Mengelmoes*, 133-135: *Liedeken*, 133, str. 2, v. 1-5.

Kaatje Andries spreekt van 'vrees' en 'nood'; dit is niet een meisje dat verlangt naar wat haar te wachten staat. In de strofen die volgen verzet ze zich, maar ondanks alle tegenstand komt het uiteindelijk toch tot seks:

Hij holde en solde de heelen nacht deur
ick hadder geen omsien rust
dan lagh hij eens achter dan weder veur
en dan al eens weder ghekust
het ginck soo onbehoorelijck aen ick stirff de minne doodt [...].⁷²⁶

In de lijn van de Nederlandse pornografische traditie is het onervaren Kaatje terughoudend, ze noemt de seks zelfs 'onbehoorlijk'. Maar ook volgens die traditie heeft Kaatje wel schik gekregen in seks, nadat ze er van heeft geproefd:

Maer nu soo ben ick het al gewent
te slaepen bij mijnen Jan
k' en kan niet meer rusten al sonder den vent
soo ben ick gewent daer aen [...].⁷²⁷

Het Franse *Chanson* op p. 95 in *Het Mengelmoes* past geheel in de Franse pornografische traditie. De seksuele drift van het veertienjarige meisje dat aan het woord is, bepaalt haar wezen zelfs tot in haar dromen:

Jaij songee toute la nuitt'
que vous estiez du pain quitt
et moij que i' estois la beure fondu
et que ie mettois et que ie mettois
et moij que i estois la beure fondu
et que ie mettois dessus.

Ma mere mariez moij
vous scavez la raison pourquoi
vous n'estiez que quatorz ans
souvenez vous ans souvenez vos ans
vous n'estiez que quatorz ans
ie vaudraij bien faire autant.⁷²⁸

⁷²⁶ *Het Mengelmoes*, 133-135: *Liedeken*, 134, str. 7, v. 1-5.

⁷²⁷ *Het Mengelmoes*, 133-135: *Liedeken*, 135, str. 9, v. 1-4.

⁷²⁸ *Het Mengelmoes*, 195a,b: *Chanson*, str. 1-2.

Het meisje droomt dus dat ze zich op het warme, gebakken brood (de penis) van haar (impliciete) minnaar mag zetten, waardoor zij, de boter, zal smelten. Net als Phillis in het *Chanson* op p. 150-151 smeekt de zangeres in dit liedje haar moeder om te mogen huwen. Haar moeder ‘weet wel waarom’ – dat wil zeggen: om haar seksuele wellust te kunnen bevredigen.

6.4.2 Promiscuïteit en seksuele moraal

6.4.2.1 Wellustige vrouwen

Behalve in de twee besproken *Chansons* komt de seksuele wellust van vrouwen in nog een aantal teksten aan bod in *Het Mengelmoes*. Dat gebeurt niet altijd heel expliciet. In het *Chanson* op p. 164 zegt het meisje Catrin ‘Je ne veu pas etre fidelle’.⁷²⁹ In het korte *Chanson* – eerder een liefdesklacht – op p. 151 klaagt een minnaar dat zijn geliefde iedereen liefheeft, behalve hem:

Scavez vous bien pourquoi ie gronde
et pourquoi ie suis Jaloux
parcque ie n’aime rien que vous
et vous aime tout le monde [...].⁷³⁰

In het *Chanson* op p. 196 zegt een vrouw openlijk dat als ze geld had, dat ze dan een man zou lenen of inhuren:

Si i avois l’argent et bonns gens
ie pretteraij un homme
mon lit diridi
et grand assez
pour coucher deux persones.⁷³¹

⁷²⁹ *Het Mengelmoes*, 164: *Chanson*, 164b, str. 4, v. 1.

⁷³⁰ *Het Mengelmoes*, 151a: *Chanson*, str. 1, v. 1-4.

⁷³¹ *Het Mengelmoes*, 196: *Chanson*.

In het *Chanson* op p. 186 stelt de vrouw zich meteen zeer gewillig op wanneer een man haar om seks vraagt:

Si vous voulez me pretter votre cage
ie logeraij mon petit paroque
il fera bien voir par sa muët langage
qu'il est discret et n'a poin de cacque.

Si votre oiseau n'est trop volage
ie trouveraij de quoj a ses loger
mais si il entre un foij dedans ma cage
il ne seraij sortir sans pleurer.⁷³²

De vrouw heeft dus wel wat ter beschikking om de vogel (de penis) van de man te ontvangen, namelijk haar 'cage' – haar vagina. Maar wanneer hij haar eenmaal heeft gepenetreerd, moet hij ook wel 'pleurer' – ejaculeren.

In het *Chanson* op p. 156 roept een man de minnaars op dat ze voorbij de 'couroux' – de grimmigheid – van de afwijzende vrouwen moeten zien. Ze doen maar alsof:

Amants coinoissez les belles
si vous voulez estre heureux
elle ne font le cruelle
que pour augmenter le feux.

Si votre fiere maitresse
vous tesmoignez de couroux
profitez de la faiblesse
el souffre plus que vous.

Quand tout bas el soupire
ne soijez pas intredit
ecoutez ce qu on veut dire
et non pas ce que l'on dit.⁷³³

Dit Franse lied getuigt van de seksuele driften die in de opvatting van de zeventiende-eeuwse pornografische romans eigen zijn aan zowel mannen als vrouwen. Want hoewel de eerste bekende Franse pornografische romans het huwelijk voorstellen als

⁷³² *Het Mengelmoes*, 186: *Chanson*.

⁷³³ *Het Mengelmoes*, 156: *Chanson*.

‘een noodzakelijke mantel voor onkuisheid’, hebben de vrouwen ook daar zulk een sterke geslachtsdrift, dat ze zich niet aan de huwelijksrouw kunnen houden.⁷³⁴ De zanger in het bovenstaande lied appelleert aan de begeerte van mannen om met vrouwen naar bed te gaan. Tijdens hun veroveringstochten mogen ze zich niet laten tegenhouden door de fierheid van die vrouwen, want die is geveinsd. In werkelijkheid zijn – volgens het lied – de vrouwen zelfs wellustiger dan de mannen: ‘el souffre plus que vous’. Dit sluit aan bij de eeuwenoude voorstelling van vrouwen als de meer wellustige en immorele sekse.⁷³⁵

Enerzijds lijkt de benadering in dit lied de deur op een kier te zetten voor vrij seksueel verkeer, gedachtegoed dat eigen is aan het radicale libertinisme, dat seksueel gedrag wilde bevrijden van onredelijke regels en tradities.⁷³⁶ Als de mannen maar genoeg blijven aandringen, dan zullen de vrouwen uiteindelijk toegeven; i.e. toegeven aan hun eigen wellust. Anderzijds toont dit lied meteen ook waarom dat vrije, libertijnse, seksuele verkeer niet plaatsvindt: de vrouwen geven zich er niet zomaar aan over. Ze zeggen niet wat ze zouden willen zeggen, en ze verstoppen hun ware seksuele aard. Het woord ‘fiere’ is in die context cruciaal in het lied: het – vanuit libertijns opzicht – ‘onnatuurlijke’ gedrag van de vrouwen heeft te maken met hun fierheid, met hun eer en reputatie. Ze houden zich dus precies aan die ‘onredelijke regels en tradities’.

Het is dus redelijk om in vraag te stellen of dit lied werkelijk een libertijnse ethiek propageert, dan wel enkel het schijnheilige gedrag van vrouwen op het punt van seks aan de kaak stelt; een kritiek waar zelfs de Kerk geen moeite mee had.⁷³⁷ Desalniettemin komt in het lied de libertijnse opvatting naar voren dat de mens van nature overspelig is en door lust wordt geregeerd. Dat is de centrale thematiek van de pornografie, en daaruit vloeit vanzelf het thema ‘hypocrisie’ voort.⁷³⁸

⁷³⁴ LEEMANS 2002, 127.

⁷³⁵ DABHOIWALA 2012, 149.

⁷³⁶ DABHOIWALA 2012, 118.

⁷³⁷ PLEIJ 1995, 173.

⁷³⁸ Cfr. LEEMANS 2002, 128.

6.4.2.2 Hypocrisie

‘Als alle mensen door driften geleid worden, heeft in principe iedereen altijd zin in seks en vormen tegenwerpingen, schaamte en kuisheid slechts een hypocriete façade die doorbroken moet worden.’⁷³⁹ Een personage in *Het Mengelmoes* dat de hypocriete façade aflegt, is Ceuster. In de loop van een reeks epigrammen en een lied ontdekt hij dat Britsonne, zijn aanstaande bruid, geen maagd meer is. Dat hoeft voor hem geen tegenwerping te zijn om toch te huwen. Zijn vrouw is dan wel ‘een weijnigh voor ghereden’,⁷⁴⁰ maar ‘een wel gebaenden wegh veroorsaect geene pijn’.⁷⁴¹

In het *Epigramma* op p. 96 in *Het Mengelmoes* hekelt de verteller het hypocriete gedrag van de jonge vrouw ‘Palmaert’:

Hoe pronckt gij Palmaert dus bent gij nu sonder vlecken
off meijnt gij met u vuyl u ruchtbaer vuyl te decken
Meijnt gij dat t’ niemant weet gij doolt het is bekend
dat gij door geijle min u maeghdom hebt geschent
Spelt niet de groote dam wilt ider heuscher groeten
u luijster is bekladt, u glans verplet met voeten [...]⁷⁴²

Hoewel de vrouw ontmaagd is, houdt ze toch de schone schijn op dat ze een ‘grote dame’ is; een eervolle vrouw. De man die aan het woord is, richt zich tegen die schijnwerkelijkheid. Verderop in het *Epigramma* noemt hij de zaken bij naam: ‘Ghij waert een rechte vod’ een hoer’.⁷⁴³ Men zou dit kunnen zien als propaganda voor ‘de deugdzame maatschappij’: Palmaert had zich niet moeten laten leiden door ‘geijle min’, maar had haar kuisheid moeten bewaren. Op het eind van het *Epigramma* doorbreekt de dichter echter de hypocrisie. Hij blijkt immers ‘versmaet’ terwijl hij aan juffrouw Palmaert ‘dinst bethoont’;⁷⁴⁴ hij stelt zich met andere woorden (seksueel) tot haar beschikking, maar zij wijst hem af. Dát is wat hem drijft tot zijn razernij: hoewel het ‘ruchtbaer’ – algemeen bekend – is dat juffrouw Palmaert voorheen al heeft toegegeven aan haar wellust, doet ze alsof het niet zo is, en weigert zij zijn lusten te

⁷³⁹ LEEMANS 2002, 129.

⁷⁴⁰ *Het Mengelmoes*, 99-100: *Epigramma*, 100, str. 4. v. 3.

⁷⁴¹ *Het Mengelmoes*, 99-100: *Epigramma*, 100, str. 4. v. 4.

⁷⁴² *Het Mengelmoes*, 96: *Epigramma*, v. 1-6.

⁷⁴³ *Het Mengelmoes*, 96: *Epigramma*, v. 13.

⁷⁴⁴ *Het Mengelmoes*, 96: *Epigramma*, v. 15.

bevredigen. De tekst is geen aanval op de ware, seksueel driftige, aard van juffrouw Palmaert, maar op de schijn die ze ophoudt. De kritiek werkt door op de maatschappij: een samenleving die mensen voortbrengt die liever aan zelfcensuur doen dan uit te komen voor hun ware aard, is per definitie hypocriet. Dat is de dichter allerm minst. Palmaerts 'luijster' is dan wel 'bekladt', maar dat neemt niet weg dat hij seks met haar wil hebben. De 'luijster' is toch maar schone schijn; de dichter ziet in juffrouw Palmaert een seksueel wezen, en dat is hij zelf ook.

De tekst sluit aan bij een van de literaire procedés die Inger Leemans noemt, waarmee 'men de spiraal van hypocrisie kan doorbreken: door zich te richten naar de praktijk en niet naar de geprojecteerde schijnwerkelijkheid van d[e] zogenaamd deugdzame mensen'.⁷⁴⁵ In het *Chanson* op p. 155 in *Het Mengelmoes* wijst de zanger zijn geliefde erop dat promiscuïteit, in casu overspel, 'normaal' is: al van oudsher vindt het plaats, en het zit zelfs in haar genen. Waarom zou zij er dan niet aan toegeven, vraagt hij:

Votre mere a des appas
vous scavez qui l'adore
votre tante ne manque pas
votre grand mere encore
ils ij ont tout trois des amants
[...]
si vous etez du même sens
pourquoi ne pas vous rendre.

De faire cocu un marij
n'est pas chose nouvelle
temoins l'histoire de Paris
et de Helen' la belle [...].⁷⁴⁶

Als overspel 'natuurlijk' is, dan is het niet hypocriet. Het huwelijk zelf is daarentegen een instituut vol 'mommerij' en 'valschen schijn',⁷⁴⁷ zo blijkt uit het gedicht op p. 78-79 in *Het Mengelmoes*:

⁷⁴⁵ LEEMANS 2002, 129.

⁷⁴⁶ *Het Mengelmoes*, 155: *Chanson*, 155b, str. 2, v. 1-4, 7-8; str 3, v. 1-4..

⁷⁴⁷ *Het Mengelmoes*, 78-79: *Een Ionghman het Iae woort ghekreghen hebbende moet dencken dat hem dit volghende aenstaende is, ende sal overcomen*, 79, v. 34.

De trou schijnt schoon in d'oogh als blickerende dingen
want siet den mont die wort met kussiens heel begroet
En een gheruijmen tijdt is danssen ende springhen
en wort met soet gevleij besproeijt in overvloed.
[Maar] [w]anneer sigh eens verschuijft het spreijtsel der gordijnen
dan siet g'haer mommerij en haeren valschen schijn [...].⁷⁴⁸

Een vrouw blijkt binnen het huwelijk helemaal niet schaamtebewust en kuis te zijn: 'De plaets die hij [de echtgenoot] bij naer te voren niet dirst dencken || daer magh hij vrijelijck genaeken'.⁷⁴⁹ Wat de echtgenote werkelijk interesseert is of haar man 'deftigh weet te drillen met de pijck'.⁷⁵⁰ Binnen het huwelijk is er voor de vrouw zelfs 'een nieuwe vrucht om soete lust te baenen';⁷⁵¹ een nieuwe (extra) reden om seks te hebben: het brengt 'goet' in het 'cuijpen';⁷⁵² geld in het laatje. Het huwelijk en prostitutie komen zo op één lijn: in beide gevallen leveren vrouwen seks voor geld.⁷⁵³

Enkele teksten in *Het Mengelmoes* zijn er dus op gericht de hypocrisie van de samenleving te tonen en te doorbreken. De auteurs van de teksten gebruiken seks als thema om dat doel te bereiken. Ze 'bevrijden' seks: seks vóór of buiten het huwelijk moet kunnen, seks binnen het huwelijk is niet kuiser dan andere seks, zelfs niet met hoeren. 'Vrijheid' is daarbij het kernwoord. In het *Straffdicht* op p. 241-244 komt het belang van het behoud van (seksuele) vrijheid uitgesproken aan bod: 'Men moet in het minnen [...] neerstelijck soecken naer een eenvoudige minnaeresse de welcke sonder u in slavernije te brengen, u uwe vrijheijt laet behouden [...]'.⁷⁵⁴ Niet een levenslange verbintenis, maar precies vrijheid is 'natuurlijk'. Als één van beide partners geen zin meer heeft in de relatie, dan is het dan ook het beste 'dat men sigh sonder eenigh leetwesen sijn tegenwoordigheijt van plaetse verandert',⁷⁵⁵ want:

⁷⁴⁸ *Het Mengelmoes*, 78-79: *Een Ionghman* [...], 78, v. 9-12; 79, v. 33-34.

⁷⁴⁹ *Het Mengelmoes*, 78-79: *Een Ionghman* [...], 79, v. 41-42.

⁷⁵⁰ *Het Mengelmoes*, 78-79: *Een Ionghman* [...], 79, v. 64.

⁷⁵¹ *Het Mengelmoes*, 78-79: *Een Ionghman* [...], 79, v. 59.

⁷⁵² *Het Mengelmoes*, 78-79: *Een Ionghman* [...], 79, v. 60.

⁷⁵³ Cfr. LEEMANS 2002, 127-129, in het bijzonder over haar bespreking van de Nederlandse pornografische roman *D'openhertige juffrouw*.

⁷⁵⁴ *Het Mengelmoes*, 241-244: *Straffdicht*, 244.

⁷⁵⁵ *Het Mengelmoes*, 241-244: *Straffdicht*, 244.

[...] laet ons ider een beminnen want men moet sigh niet aen de schoonheijt van een Jouffer verbinden die door den tijdt van haere lieffde verandert gernerckt de veranderinge den mensch totter doot toe verliefte maect. [D]e nature hout haeren stant omdat sij verandert, [...] en de lieffde groeijt door een veranderinge volmaeckter [...].⁷⁵⁶

Net zoals de natuur verandert, verandert de liefde, en het is beter om daaraan toe te geven dan zich te verbinden aan één persoon.

6.4.3 Terminologie

6.4.3.1 Pornografie

Kunnen de teksten die tot nu toe aan bod kwamen uit *Het Mengelmoes* daadwerkelijk ‘pornografisch’ worden genoemd? In de cultuurhistorische definitie van pornografie van Peter Wagner moeten pornografische teksten seksueel gedrag presenteren ‘in a realistic form’, met als opzet taboes te doorbreken.⁷⁵⁷ De ‘libertijnse’ definitie van pornografie van Wagner beperkt zich tot de vroegmoderne tijd, want daarna verliest pornografie zijn ‘taboedoorbrekende’ karakter ten koste van het pragmatische doel om de lezer op te winden.⁷⁵⁸ Dat soort pornografie heeft volgens Steven Marcus geen verhouding tot de realiteit, behalve dan dat het een realisatie is van de fantasieën van de pornograaf.⁷⁵⁹ Het is de intentie van de auteur die definieert wat vroegmoderne, libertijnse pornografie is: hij moet ernaar streven om de gangbare moraal te ontmaskeren en dat aan de hand van het beschrijven van seksueel gedrag.⁷⁶⁰ De teksten die de seksuele hypocrisie aantonen of aanvallen in *Het Mengelmoes*, bevinden zich binnen dat kader. De teksten presenteren seksueel gedrag ook ‘in a realistic form’, omdat ze de seksueel driftige natuur van de mens blootleggen. Anderzijds bevatten deze teksten geen effectieve, gedetailleerde beschrijvingen van eender welke vorm van

⁷⁵⁶ *Het Mengelmoes*, 241-244: *Straffedicht*, 244.

⁷⁵⁷ WAGNER 1988, 7.

⁷⁵⁸ WAGNER 1988, 214; LEEMANS 2002, 25-26.

⁷⁵⁹ MARCUS 1966, 45-46.

⁷⁶⁰ BUIJNSTERS 1978, 55.

seks.⁷⁶¹ Ze zijn dus wel taboedoorbrekend, maar de vraag blijft of ze echt voor pornografisch kunnen doorgaan.

Inger Leemans definieert pornografie in haar inleiding als ‘teksten [...] waarin veel aandacht uitgaat naar het beschrijven van seksuele gebeurtenissen en handelingen, waardoor de seksuele lust van de lezer opgewekt kan worden’.⁷⁶² Ze merkt op dat in vergelijking met de vroegmoderne Franse en Italiaanse pornografische romans de seksuele handelingen in de Nederlandse pornografische romans helemaal niet zo gedetailleerd zijn beschreven.⁷⁶³ De Nederlandse pornografen besteedden wel veel aandacht aan het vinden van nieuwe metaforen voor seksuele organen en handelingen.⁷⁶⁴ Ook de teksten in *Het Mengelmoes* bevatten heel wat seksuele metaforen.

6.4.3.2 Metaforen

In het *Liedeken* op p. 11, een vertaling van het Franse *Chanson* op p. 186, heet de vagina een ‘vogelhuisje’,⁷⁶⁵ en de penis een ‘papegaai’⁷⁶⁶ of ‘vogel’.⁷⁶⁷ ‘Het huisje ingaan’ staat voor geslachtsgemeenschap,⁷⁶⁸ en ‘tranen’ voor ejaculeren.⁷⁶⁹ In het *Liedeken* op p. 31 wordt seks omschreven als ‘dansen zonder bas of viool’.⁷⁷⁰ In het gedicht op p. 78-79 heet seks ‘drillen met de piek’.⁷⁷¹ In het gedicht op p. 84-86 is de penis ‘een standaard van omtrent de acht à negen duimen’.⁷⁷² Daarmee ‘ruimt’ de dichter ‘gespleten ruiters’.⁷⁷³ In het gedicht op p. 87-89 vertelt de minnaar aan zijn geliefde dat hij een erectie heeft met de woorden dat ‘de kwelplaats van zijn minsverdriet hoog is

⁷⁶¹ *Het Mengelmoes* bevat geen teksten waarin masturbatie, anale seks, of seks tussen twee mensen van hetzelfde geslacht aan bod komen.

⁷⁶² LEEMANS 2002, 13. Ze verwijst voor deze definitie naar HUNT 1993, 14.

⁷⁶³ LEEMANS 2002, 110, 117.

⁷⁶⁴ LEEMANS 2002, 112-113.

⁷⁶⁵ *Het Mengelmoes*, 11: *Liedeken*, str. 1, v. 1.

⁷⁶⁶ *Het Mengelmoes*, 11: *Liedeken*, str. 1, v. 2.

⁷⁶⁷ *Het Mengelmoes*, 11: *Liedeken*, str. 2, v. 1.

⁷⁶⁸ *Het Mengelmoes*, 11: *Liedeken*, str. 2, v. 2-3.

⁷⁶⁹ *Het Mengelmoes*, 11: *Liedeken*, str. 2, v. 4.

⁷⁷⁰ *Het Mengelmoes*, 31: *Liedeken*, str. 1, v. 6.

⁷⁷¹ *Het Mengelmoes*, 78-79: *Een Ionghman* [...], 79, v. 64.

⁷⁷² *Het Mengelmoes*, 84-86: *Briefff aenden seer hooghgeleerden heer J.H.V.O.*, 86, v. 69.

⁷⁷³ *Het Mengelmoes*, 84-86: *Briefff* [...], 86, v. 70.

gerezen'.⁷⁷⁴ Hij noemt zijn geslacht een 'oorlogsstandaard'.⁷⁷⁵ In het *Chanson* op p. 142-144 bevindt de zanger zich op twee knieën voor zijn Sylvie, en om haar fantasie te bevredigen, neemt hij haar open boek en speelt een mooi concert.⁷⁷⁶ Verderop presenteert de zanger Sylvie zijn 'sieraden': twee diamanten met in het midden een robijn die voorgaat.⁷⁷⁷ Hij stelt voor om onder haar ronde borsten op het spinet te spelen.⁷⁷⁸ In het *Liedeken* op p. 144 heet seks 'zijn geluk halen in het hol van vreugde'.⁷⁷⁹ In het *Liedeken* op p. 152 wordt naar de vagina verwezen als 'een mondje zonder tanden'.⁷⁸⁰ In het *Liedeken* op p. 221 gebeurt dat met de verwijzingen 'een goed aangelegde tuin',⁷⁸¹ en seks is 'de tuin inkruipen'.⁷⁸²

Het is moeilijk om vast te stellen of het verbloemende taalgebruik voor seksuele handelingen en apparatuur mensen in de vroegmoderne tijd erotisch kon prikkelen.⁷⁸³ Het is aannemelijk dat de metaforen wel enig pornografisch effect sorteerden bij het publiek, maar de dubbelzinnigheden zullen minstens zozeer een komisch effect hebben gehad.⁷⁸⁴ Fixatie kan een bepalende rol hebben gespeeld in de wedijver tussen pornografie en humor als het gaat om seksuele metaforiek. Hoe langer en uitgebreider de opeenvolging van seksuele metaforen aanhield, des te meer kwam de focus op het pornografische aspect te liggen, en des te minder op de spitsvondigheid van de metaforiek, en het humoristische effect daarvan. De seksuele metaforen in de teksten uit *Het Mengelmoes* die tot nu toe aan bod kwamen, zijn korte beschrijvingen; van langdurige fixatie is geen sprake. De beeldspraak zal dan voornamelijk een humoristisch effect hebben gehad. Dat is anders in de prozatekst *De verlore occasie wederom becomen* in het handschrift.

⁷⁷⁴ *Het Mengelmoes*, 87-89: *Legherstrijt tusschen eenen bruijgom ende sijn bruijdt*, 87, v. 23-24.

⁷⁷⁵ *Het Mengelmoes*, 87-89: *Legherstrijt* [...], 87, v. 69.

⁷⁷⁶ *Het Mengelmoes*, 142-144: *Chanson*, 143, str. 3.

⁷⁷⁷ *Het Mengelmoes*, 142-144: *Chanson*, 143, str. 6.

⁷⁷⁸ *Het Mengelmoes*, 142-144: *Chanson*, 143, str. 7.

⁷⁷⁹ *Het Mengelmoes*, 144: *Liedeken*, str. 1, v. 3-4.

⁷⁸⁰ *Het Mengelmoes*, 152: *Liedeken*, str. 2, v. 7.

⁷⁸¹ *Het Mengelmoes*, 221: *Liedeken*, str. 2, v. 3.

⁷⁸² *Het Mengelmoes*, 221: *Liedeken*, str. 2, v. 6.

⁷⁸³ Cfr. PLEIJ 2012, 17.

⁷⁸⁴ Over het gebruik van seksuele humor in zeventiende-eeuwse, Engelse pornografische teksten, zie: TOULALAN 2007, 194-232.

6.5 *De verlore occasie wederom becomen*

6.5.1 Bron

Het uit het Frans ‘in de duijtsche taele’ vertaalde boek in *Het Mengelmoes* begint met de prozatekst *De verlore occasie wederom becomen*.⁷⁸⁵ Het betreft een vertaling van het gedicht *L’occasion perdue recouvrée* van Jean Benech de Cantenac, al is er lange tijd gedacht dat het een tekst van Pierre Corneille zou zijn.⁷⁸⁶ *L’occasion perdue recouvree* is vanaf 1655 in verscheidene drukken opgenomen, die door Émile Picot worden opgesomd.⁷⁸⁷ In die opsomming komen er een aantal boeken voor met in de titel ‘poësies’, ‘gaillardes’ en ‘héroiques’, wat refereert aan ‘Vrolijke ende heerlijke Poëterije’ in de titel van de vertaling van *Het Mengelmoes*. Het is via deze weg dat ik de bron voor de vertaling van de *Poesies gaillardes* heb kunnen traceren.

De oudste bron met de genoemde trefwoorden in de titel lijkt *L’Elite des poesies heroiques et gaillardes de ce temps*, dat verscheen omstreeks 1660.⁷⁸⁸ Dit boek bevat 94 bladzijden met twintig teksten. Al deze teksten komen ook voor in de *Poesies gaillardes et heroiques de ce temps* die diende als bron voor de vertaling in *Het Mengelmoes*, zij het dat ze niet in dezelfde volgorde staan. De dertiende tekst in die laatste bron is bijvoorbeeld de tweede tekst in de druk uit 1660. Vanaf 1670 verschenen er verschillende, vermeerderde herdrukken van *L’Elite des poesies heroiques et gaillardes de ce temps*; bijvoorbeeld één uit 1674 met de ondertitel ‘Augmentées de plusieurs Manuscrits non encor vûs’.⁷⁸⁹ Dit boek van 144 bladzijden bevat 26 teksten die ook voorkomen in de *Poesies gaillardes*, maar tegenover de bron die ten grondslag lag aan de vertaling in *Het Mengelmoes* ontbreken er niet alleen 25 teksten in dit boek; het bevat er maar liefst 77 die er niet in voorkomen. Een vergelijking tussen de *Elite* van 1660 en die van 1674 leert dat die laatste niet gewoon een uitbreiding is van de eerste. Niet alle teksten uit de druk van 1660 zijn opgenomen in die van 1674.

⁷⁸⁵ *Het Mengelmoes*, 233-240.

⁷⁸⁶ PICOT 1876, 230-232.

⁷⁸⁷ PICOT 1876, 230-232.

⁷⁸⁸ PICOT 1876, 230: *L’Elite des poesies heroiques et gaillardes de ce temps. Augmentées de nouveau*. Z.p., ca. 1660. [Het boek is online raadpleegbaar op:] www.books.google.be [22/02/2018].

⁷⁸⁹ [Online raadpleegbaar op:] www.books.google.be [22/02/2018].

Hoewel er teksten voorkomen in de verschillende edities van de *Elite des poesies heroiques et gaillardes* die ook zijn opgenomen in de *Poesies gaillardes*, lijkt er geen directe lijn te bestaan tussen een uitgave van de *Elite* en het boek dat in vertaling is opgenomen in *Het Mengelmoes*. De titel van dat boek draagt ook niet 'Elite' in zich, en 'gaillardes' en 'heroiques' staan in de respectieve titels ook niet in dezelfde volgorde. Een boek dat zich in de Bayerische Staatsbibliothek in München bevindt, heeft uitsluitend gebracht. Daar bevindt zich onder signatuur '955714 P.o.gall.' de *Poesies Gaillardes Et Heroiqves De Ce Temps: Augmentées Du Poesme de Zaqvachrist, ou la Mort du Roy d'Ethiopie, & de plusieurs pieces nouvelles, qui n'ont iamais estés imprimées*.⁷⁹⁰ Dit is nagenoeg volledig de exacte titel van de *Poesies gaillardes* die diende als bron voor de vertaling in *Het Mengelmoes*. De *Poesies Gaillardes* in de Bayerische Staatsbibliothek telt echter maar 104 bladzijden en bevat slechts 24 teksten. In het boek wordt er geen plaats en datum van uitgave vermeld. De Bayerische Staatsbibliothek dateert het 'ca. 1670'.

De enige bron met de genoemde trefwoorden in de titel in de opsomming van Émile Picot die ik nog niet had onderzocht, was de *Poesies gaillardes et heroiques de ce temps* die wordt bewaard in de Bibliothèque nationale de France. Toen ik het werk in Parijs ging inkijken, bleek dat een uitgave van de druk van de *Poesies gaillardes* die daar wordt bewaard zeker voorbeeld heeft gestaan voor de vertaling in *Het Mengelmoes*. De vertaling telt wel twee teksten minder, maar verder staan op één uitzondering na alle teksten uit de *Poesies gaillardes* precies in dezelfde volgorde vertaald in *Het Mengelmoes*.

Op basis van de bovenstaande gegevens kan de volgende reconstructie worden gemaakt. *L'Elite des poesies heroiques et gaillardes de ce temps*, dat verscheen omstreeks 1660, bevat 20 teksten die ook allemaal voorkomen in de *Poesies Gaillardes Et Heroiqves* van ca. 1670 dat wordt bewaard in de Bayerische Staatsbibliothek. Deze *Poesies Gaillardes* bevat echter vier teksten meer dan de *Elite* uit ca. 1660. De teksten in beide werken staan wel niet in dezelfde volgorde. Toch is het opvallend dat drie van de vier toegevoegde teksten ten opzichte van de *Elite* helemaal achteraan staan in de *Poesies Gaillardes*. De op twee na laatste tekst in dit boek is *Zaga-Christ, ou la mort du Roy d'Ethiopie*. Dat verklaart meteen ook de (uitbreiding van de) titel van dit werk.

⁷⁹⁰ Het boek is online raadpleegbaar op <https://www.bsb-muenchen.de/> [22/02/2018].

Alle 24 teksten in de *Poesies Gaillardes* in de Bayerische Staatsbibliothek komen ook voor in de *Poesies gaillardes* die wordt bewaard in Parijs. Dat laatste boek bevat 27 teksten meer. De teksten in de twee (quasi) gelijknamige boeken staan niet in dezelfde volgorde. Anderzijds zijn de eerste drie én de laatste drie teksten in beide boeken wél dezelfde. Het is daarom aannemelijk om te veronderstellen dat de *Poesies gaillardes* die wordt bewaard in de Bibliothèque nationale de France een latere en uitgebreidere versie is van de druk van de *Poesies Gaillardes* die zich in de Bayerische Staatsbibliothek bevindt. Die hypothese brengt helaas niet meer helderheid inzake de problematische datering 'ca. 1670' van beide drukken.

In 1662 verscheen *L'occasion perdue recouvrée*, herzien en uitgebreid door Cantenac, onder de titel *L'occasion perdue recouverte* in de *Poésies nouvelles et autres œuvres galantes de monsieur de C...* bij Théodore Girard in Parijs.⁷⁹¹ Het gedicht werd beschouwd als schandelijk, en gaf aanleiding tot een verstrenging van de censuur op poëtische werken.⁷⁹² Het gedicht werd verboden en Girard nam het in 1665 niet meer op in de tweede editie van de *Poésies nouvelles*.⁷⁹³

De vertaling van de versie van *L'occasion perdue* in *Het Mengelmoes* is uitgebreider dan degene die Girard uitgaf in de *Poésies nouvelles*. De vertaling in *Het Mengelmoes* bevat bijvoorbeeld 2 strofen die ook voorkomen in de versie van Girard (daar strofen 27 en 28 in *L'occasion perdue recouverte*), maar in die versie ontbreekt er een strofe die wel voorkomt als strofe 10 in *L'occasion perdue recouvrée* in het *Nouveau cabinet des Muses, ou L'Esélite des plus belles poesies de ce temps*, uitgegeven in 1658 in Parijs.⁷⁹⁴ Deze strofe bevindt zich ook in de versie van Cantenacs gedicht in de *Poesies gaillardes*; degene die vertaald is in *Het Mengelmoes*. De versie in de *Poesies gaillardes* is de meest uitgebreide versie die is gekend. Het gedicht heet daar ook opnieuw *L'occasion perdue recouvrée* (en niet 'recouverte'), in overeenstemming met de uitgave van 1658 en in tegenstelling tot die van 1662.

⁷⁹¹ GIRARD 1662. Bron: <http://www.textesrares.com/cantenac.php> [12/04/2018]; CLIN-LALANDE 2001, 47.

⁷⁹² CLIN-LALANDE 2001, 47.

⁷⁹³ CLIN-LALANDE 2001, 47; GAY 1862, 26-31.

⁷⁹⁴ GAY 1862, 5, 19, 22.

6.5.2 Inhoud

De tekst van Cantenac vangt aan met de verzen:

Un jour le mal-heureux Lisandre
Poussé d'un amour indiscret
Attaquoit Cloris en secret,
Qui ne pouvait plus se défendre [...].⁷⁹⁵

In *Het Mengelmoes* is dat vertaald als 'Op eenen sekeren dagh den ongeluckichgen Lisander door een ongheorloffde lieffde ghedreven sijnde, randede Cloris int heijmelijck aen, de welcke haer niet meer en conde beschermen [...].'⁷⁹⁶ De vertaler volgde dus vrij nauwgezet de Franse voorbeeldtekst, zij het in proza.

Het begin van de tekst suggereert dat het een ruw verhaal is: Lisander randt Cloris aan. Toch verzet Cloris zich niet al te hevig. Ze toont hem 'confuselijck dan hare lieffde dan hare gramschap, ende seght hem soetiens aldus: Lisander ick sal schreeuwen want en denckt niet dat ick aen uwe sinnelijckheijt sal toestaen hout op van mijne eere meerder te bespringen [...].'⁷⁹⁷ Lisander toont hiervoor geen eerbied, en gaat verder: '[d]aer soeckt hij sonder eerbiedingheijt den oorsprongh van sijne begeerte, ende vint dese geluckige plaetse onder de schorsse ende rocke verborghen alwaer hij met sijn stoute ende bevende vingeren raect het duijster paradijs ofte lusthof [...].'⁷⁹⁸

De tekst vervolgt met het voorspel. Cloris is in die mate gewillig, dat wanneer men haar zag, 'soo soude men geordeelt hebben dat sij haer eerbaerheijt verloren hadde, ende dat hare stantvastigheijt ten eijnde was, gemerckt haren minnaer Lisander alles bij haer vermochte [...].'⁷⁹⁹ Maar op het moment dat Lisander 'bij naer [is] aent' genieten van duijsent wellusten', ziet hij 'sijn plaisier in de alderswaerste pijnen [...] veranderen. Want liggende op de verlieffde Cloris soo wirt hij overvallen ende door een ongeluck betrapt, t' welck [...] liet dat lidtmaet [...] kout ende doot [...].'⁸⁰⁰ Wanneer

⁷⁹⁵ POESIES GAILLARDDES 1670, 3-17: *L'occasion perdue recouvrée*, str. 1, v. 1-4.

⁷⁹⁶ *Het Mengelmoes*, 233-240: *De verlore occasie* [...], 233.

⁷⁹⁷ *Het Mengelmoes*, 233-240: *De verlore occasie* [...], 233.

⁷⁹⁸ *Het Mengelmoes*, 233-240: *De verlore occasie* [...], 233-234.

⁷⁹⁹ *Het Mengelmoes*, 233-240: *De verlore occasie* [...], 234.

⁸⁰⁰ *Het Mengelmoes*, 233-240: *De verlore occasie* [...], 234.

Cloris ‘dat slap ende ijdel litmaet’ voelt,⁸⁰¹ verlaat ze het bed, en in ‘oplopende gramschap verstoot sij desen armen minnaer, ende sonder eens naer hem te willen luijsteren soo loopt sij naer de deure [...]’.⁸⁰² Daarop begint Lisander aan een geweldige weklacht doorspekt met hartstochtelijke liefdesbetuigingen voor Cloris, waarop zij niet reageert. Maar plotseling onderbreekt ze hem en zegt ‘en spreckt niet meer Lisander ick hoor imant die hier wandelt’.⁸⁰³ Cloris luistert aandachtiger en hoort een stem, waarop ze ontsteld vaststelt ‘t’ is mijnen man’.⁸⁰⁴

Cloris helpt Lisander via een zijraam te ontsnappen. Vernederd en beschaamd loopt hij over straat, en ’s nachts kan hij de slaap niet vatten, gekweld door wat hem is overkomen. Zijn gedachten gaan alle kanten uit: hij probeert het gebeurde te relativeren door te bedenken dat ‘sijne lieffde niet anders en was als eenen wint’,⁸⁰⁵ maar dan is hij weer zo vol smart dat hij erover denkt ‘de droeve doot te soecken’.⁸⁰⁶ Tegen de ochtend neemt hij een gedecideerd besluit en zegt: ‘ick en vrees niet meer mijn ongeluck ick sal van droeffheijt ende quellinge sterven off ick sal mijn eer en glorie herstellen, want morghen in den dagh sal ick victorie medebrengen [...] van de doot off van de lieffde’.⁸⁰⁷

Kort na de middag verschijnt Lisander bij het huis van Cloris, waar hij net haar man Dorimont ziet vertrekken. Hij sluipt het huis binnen, waarna hij door een ‘secrete plaetse in haere slaepkamer gheraect’.⁸⁰⁸ Lisander vindt Cloris slapend op bed, en naakt als ze is heeft hij een vrij zicht op haar vagina. ‘Desen schoonen doolhoff die hij met sijne glinsterende ooghen aenschouwde ontsteckt in sijn gemoet eenen brant sonder weergae [...]’.⁸⁰⁹ Lisander krijgt een erectie en springt ‘op Cloris gelijk eenen valck op sijne proeije’.⁸¹⁰ Cloris wordt natuurlijk wakker en streeft tegen, maar Lisander houdt ‘haere twee armen soo vast dat hij den inganck van die plaetse die men niet en noemt tot sijn voordeel vermeesterde’.⁸¹¹ Cloris pijnigt zichzelf ‘om haer stervende

⁸⁰¹ *Het Mengelmoes*, 233-240: *De verlore occasie* [...], 235.

⁸⁰² *Het Mengelmoes*, 233-240: *De verlore occasie* [...], 235.

⁸⁰³ *Het Mengelmoes*, 233-240: *De verlore occasie* [...], 236.

⁸⁰⁴ *Het Mengelmoes*, 233-240: *De verlore occasie* [...], 236.

⁸⁰⁵ *Het Mengelmoes*, 233-240: *De verlore occasie* [...], 236.

⁸⁰⁶ *Het Mengelmoes*, 233-240: *De verlore occasie* [...], 237.

⁸⁰⁷ *Het Mengelmoes*, 233-240: *De verlore occasie* [...], 237.

⁸⁰⁸ *Het Mengelmoes*, 233-240: *De verlore occasie* [...], 237.

⁸⁰⁹ *Het Mengelmoes*, 233-240: *De verlore occasie* [...], 238.

⁸¹⁰ *Het Mengelmoes*, 233-240: *De verlore occasie* [...], 238.

⁸¹¹ *Het Mengelmoes*, 233-240: *De verlore occasie* [...], 238.

deught te bewaeren',⁸¹² maar Lisander weet van geen ophouden en heeft weldra een orgasme. Cloris 'bevont haer nat ghemaect ende drooghde aff [...] desen gulden menschen telende balsem'.⁸¹³

Dan barst Cloris uit in geweeklaag, maar dat is volgens de dichter van de tekst slechts 'eene geveijnsde gramschap over al datter begaen was [...] sijnde nogh een overblijffsel van haer gequetste eere [...]'.⁸¹⁴ Cloris' klacht is inderdaad zeer kort. Al wat ze zegt is: 't' is met mij gedaen ick heb mijn verbant gebroken ende gij verderft mij wreedten Lisander want most gij tegen wil en danck van mijn wederstreven mij in eenen oogeblick ontrooven het gene men noijt weder kan becomen [?]'.⁸¹⁵ Maar onmiddellijk daarna vervolgt ze:

Dogh soo men voor sulcke faute ende uijtterste schult eenige bewinpelinghe [sic] kan vinden magh ick int midden van mijne rampen seggen dat ick bedrogen ben door dien ick beminne want de lieffde die hooghbevelende heerscher bespringht de menschen ende goden ontsteckt de visschen in het water iae niemant kan hare stormen ontvlieden ende gemerckt dat alles in de werelt mint ende liefst soo magh ick seggen dat ick voor u Lisander van lieffde brande. Want t' is redelijck dat mijne siele de lieffde van een beminde aennemt vermits [...] het is een wet ende recht van de nature te practiseren van den noodtdrift te gaen soecken als men die niet bij sigh en vint [...].⁸¹⁶

De kwestie is immers, dat Cloris' man haar niet voldoende kan bevredigen.

Na dit pleidooi, waarmee Cloris zichzelf en Lisander feitelijk ontdoet van alle schuld, is het eerste waaraan Cloris denkt haar reputatie. Ze hekelt immers de mannen die 'uijt hun huijsken gaende alles verhalen het gene sij hebben bedreven'.⁸¹⁷ Dus zegt ze: 'Lisander ick sou met duijssent steken dit hert doorrijghen [...] sout' gij soecken mij te verderven door mijne verhole vlammen in het licht te brengen [...]'.⁸¹⁸ Lisander zweert dat hij nog liever zal sterven, en bezegelt deze eed met een kus. Dit is het sein voor Cloris en Lisander om zich helemaal aan elkaar en de wellust over te geven:

⁸¹² *Het Mengelmoes*, 233-240: *De verlore occasie* [...], 238.

⁸¹³ *Het Mengelmoes*, 233-240: *De verlore occasie* [...], 238.

⁸¹⁴ *Het Mengelmoes*, 233-240: *De verlore occasie* [...], 238.

⁸¹⁵ *Het Mengelmoes*, 233-240: *De verlore occasie* [...], 238-239.

⁸¹⁶ *Het Mengelmoes*, 233-240: *De verlore occasie* [...], 239.

⁸¹⁷ *Het Mengelmoes*, 233-240: *De verlore occasie* [...], 239.

⁸¹⁸ *Het Mengelmoes*, 233-240: *De verlore occasie* [...], 239.

T was alsdan dat sij door den overdaet van hunne kittelingē flauw wirden de welcke dese gelieven vijff a ses mael genoten dan stervende dan herlevende soo mont aen mont en lijff op lijff kussende ondertusschen malcanderen hunne schoone sielen door de aengenaeme prickelingē ende minnestreken ghedreven deijlende hunne suijsere lichaemen int gemeijn al het gene de lieffde voor soet ende wellust kan uijt vinden.⁸¹⁹

Hierop volgt de laatste zin van de tekst, waarin de dichter ‘de goddinne der rijmkonste’ bidt zijn ‘aderen niet meer te verhitten’.⁸²⁰ Hij voelt door dit verhaal zelf zijn honger naar seks toenemen, en sluit af met de fantasie dat hij Lisanders plaats naast Cloris zou mogen innemen.

6.5.3 Opvattingen over liefde en seks in woorden en daden

Eén van de hoofdthema’s van *L’occasion perdue recouvrée* is mannelijke impotentie,⁸²¹ een thema dat in vroegmoderne literatuur vaker werd aangewend om libertijns gedachtegoed te verspreiden.⁸²² De tekst is obscene-erotisch met als doel de gangbare moraal te ondermijnen, wat voor Peter Wagner de definitie is van ‘pornografisch’.⁸²³ De beschrijving van de seksuele handelingen is uitgebreid; uitgebreider dan eender waar in de teksten in *Het Mengelmoes* die niet uit de *Poesies gaillardes* zijn vertaald. Ze zijn ook meer beschreven ‘in a realistic form’. Zo gaat de dichter aan sommige elementen die nu eenmaal eigen zijn aan seksueel verkeer niet voorbij. Wanneer Lisander een orgasme heeft gehad, bijvoorbeeld, moet Cloris zich schoonmaken van zijn sperma. Desalniettemin zijn de vele seksuele metaforen in verhouding tot onverbloemde woorden voor seksuele aangelegenheden opvallend in de tekst. Inger Leemans zag in het zoeken van nieuwe seksuele metaforen vooral een aandachtspunt van Nederlandse pornografen.⁸²⁴ De tekst van Benech de Cantenac toont in elk geval aan dat de Fransen er ook bedreven in waren. Want niet alleen de beschrijving van seksuele handelingen is uitvoerig, ook aan die van genitaliën wordt veel aandacht besteed. Cantenac

⁸¹⁹ *Het Mengelmoes*, 233-240: *De verlore occasie* [...], 239-240.

⁸²⁰ *Het Mengelmoes*, 233-240: *De verlore occasie* [...], 240.

⁸²¹ CAMERON 2008, 74, 103.

⁸²² LAVERY 2016, 137.

⁸²³ WAGNER 1988, 7.

⁸²⁴ LEEMANS 2002, 112-113.

refereert naar de penis met de verzen ‘Ce directeur de la nature || Ce principe du mouvement’.⁸²⁵ In *Het Mengelmoes* is dit vertaald als ‘[d]ees stootende boogh der nature dat beginsel vande beweginghe’. De vertaling is hier zeker niet letterlijk, en literair inventiever. De beschrijving van de vagina door Cantenac is heel uitgebreid. In het narratief van *L’occasion perdue recouvrée* is die beschrijving cruciaal, want het is door de aanblik van Cloris’ vagina, terwijl ze slaapt, dat Lisander zo opgewonden wordt dat hij een erectie krijgt, waardoor hij de ‘verlore occasie wederom becomen’ kan. Dat is ook waarom een tekst over mannelijke impotentie een goed kader is voor libertijnse pornografie: het faciliteert de auteur om beschrijvingen te geven van lustopwekkende tafereelen en beelden.

Cantenac gebruikt doorheen de tekst veel metaforen en beeldspraak voor de beschrijving van de vagina. De meest opvallende is misschien ‘un lieu qu’on ne nomme pas’,⁸²⁶ in *Het Mengelmoes* vertaald als ‘die plaetse die men niet en noemt’.⁸²⁷ Dit eufemisme is nogal flauw en weinig lustopwekkend, maar het is wel een vette knipoog naar wat de burgerlijke moraal voorschrijft. Zeker, aangezien Cantenac zich helemaal niet houdt aan dat voorschrift. In de editie van *L’occasion perdue recouvrée* van 1662 van Girard en die in de *Poesies gaillardes* wijdde hij zelfs twee extra strofen aan de beschrijving van de vagina ten opzichte van de editie van 1658. Die beschrijving gaat als volgt (met links de tekst van Cantenac en rechts de prozavertaling in *Het Mengelmoes*, voor de gelegenheid opgebroken om die optimaal te kunnen vergelijken met de voorbeeldtekst):

Aimant de la Nature humaine,
Bijou chatouilleux et cuisant,
Précipice affreux et plaisant,
Cruel repos, aimable peine,
Remède et poison de l’amour,
Bûcher ardent, humide four
Où les hommes se doivent cuire,
Jardin d’épines et de fleurs,
Sombre fanal qui fait reluire
Nos fortunes et nos malheurs;⁸²⁸

Magneetsteen van de menschelijcke nature
seght hij ketelachtigh hol
verheughende ende aengenaeme valleije
wreede rustplaetse minnelijcke pijn
remedie ende vergiff der lieffde
alwaer de mannen moeten gesmeet worden
ende hun martelie moeten onderstaen
hoff van doornen ende blommen
glinsterende lanterne die ons
ongelucken ende gelucken doet verdwijnen.

⁸²⁵ POESIES GAILLARDES 1670, 3-17: *L’occasion perdue recouvrée*, str. 9, v. 1-2.

⁸²⁶ POESIES GAILLARDES 1670, 3-17: *L’occasion perdue recouvrée*, str. 32, v. 10.

⁸²⁷ *Het Mengelmoes*, 233-240: *De verlore occasie* [...], 236.

⁸²⁸ POESIES GAILLARDES 1670, 3-17: *L’occasion perdue recouvrée*, str. 28.

Nid branlant qui nous sers de mue,
 Asile où l'on est en danger,
 Raccoursi qui fais allonger
 La chose la moins étendue,
 Fort qui se donne et qui se prend,
 Œil couvert qui ris en pleurant,
 Bel or, beau corail, belle ivoire,
 Doux canal de vie et de mort
 Où, pour acquérir de la gloire,
 L'on fait naufrage dans le port.⁸²⁹

Brandende nest die ons dient voor een huijsken,
 schuijplaaetse alwaer men is in perijckel,
 treckplaaetse die de inkrimpinghe
 der mannelijcke deelen kan uijt trecken,
 casteel dat de lieffde inwint
 bedeckte ooghe die lacchende grijst
 [is niet vertaald]
 soete reviere van doodt ende het leven
 alwaer men om glorie te behaelen
 schipbreucke in de haeve moet lijden.⁸³⁰

Er zijn kleine verschillen tussen de voorbeeldtekst en de vertaling. Ten eerste is het de dichter, Cantenac, die de vagina in de Franse tekst niet alleen als dusdanig beschrijft, maar ze ook aanspreekt. In de vertaling is 'seght hij' ingevoegd in het tweede vers ten opzichte van de voorbeeldtekst.⁸³¹ In *Het Mengelmoes* ligt de aanspreking dus in de mond van het personage Lisander. Op deze plaats is de vertaling misschien het minst letterlijk ten opzichte van het origineel: uit het Frans vertaald zou er iets moeten staan als 'kittelig en prikkelend juweel'. In *Het Mengelmoes* is daarvan 'ketelachtig hol' gemaakt. Van 'Raccoursi qui fais allonger || La chose la moins étendue' maakte de vertaler 'treckplaaetse die de inkrimpinghe der mannelijcke deelen kan uijt trecken', wat in de context onverbloemder is. Maar over het algemeen volgt de vertaling vrij nauwgezet de voorbeeldtekst. De vertaler breidde de tekst ook niet uit op eigen initiatief, en vertaalde zelfs één van de bovenstaande verzen niet uit het Frans. De metaforen voor en verwijzingen naar 'de vagina' in de Nederlandse vertaling zijn dus bijna allemaal inventies van Cantenac.

De beschrijvingen van genitaliën en seksuele handelingen zijn door Cantenac opzettelijk lustopwekkend bedoeld. Of een lezer ze ook op die manier ervaart of ervaarde hangt natuurlijk af van de subjectieve ervaring. Maar dat het zeker Cantenacs bedoeling was, blijkt uit het feit dat hij op het einde van het verhaal de literaire fictie doorbreekt, en zelf op de voorgrond treedt, zeggend dat hij zelf wellustig is geworden door wat de muze hem ingaf. Cantenacs gedicht druiste dus in tegen de goede moraal, maar hij hekelde in de tekst ook de schijnheiligheid van die 'goede moraal'. Op het moment dat Lisander in het verhaal voor de eerste keer tracht Cloris te overheersen

⁸²⁹ POESIES GAILLARDES 1670, 3-17: *L'occasion perdue recouvrée*, str. 29.

⁸³⁰ *Het Mengelmoes*, 233-240: *De verlore occasie* [...], 237.

⁸³¹ Ten opzichte van POESIES GAILLARDES 1670, 3-17: *L'occasion perdue recouvrée*, str. 28, v. 2.

en seks met haar te hebben, verzet Cloris zich wel enigszins en zegt ze 'hout op van mijne eer meerder te bespringen'.⁸³² Ze zegt hem 'soetiens', zachtjes, dat ze daarom zal 'schreeuwen'. Eigenlijk waarschuwt ze Lisander voor het gedrag dat ze tijdens wat komen gaat, zal vertonen. Ze is het aan haar eer verplicht om zich te verzetten en te schreeuwen. Aan gebrek aan wellust mankeert het haar echter nergens in deze passage. Wanneer Lisander haar vervolgens op bed legt, schreeuwt ze niet en verzet ze zich ook helemaal niet, en wie haar zo zou hebben gezien, aldus de tekst, had 'gemerckt haren minnaer Lisander alles bij haer vermochte [...]'.⁸³³ Dat Cloris haar 'eer' inroept om zich te verzetten, is een literaire ingreep van Cantenac. Aangezien ze feitelijk zeer gewillig is en zich helemaal niet verzet, verwordt die 'eer' tot een inhoudsloos element van de bedrieglijke wereld van de schone schijn.

Tijdens een passage verderop in het verhaal zet Cantenac die opvatting kracht bij. Wanneer Lisander en Cloris, daags nadien, dan toch seks hebben gehad, laat Cantenac Cloris zich eerst schoonmaken van het sperma dat ze in of over zich heeft gekregen, en pas daarna beginnen aan haar weeklacht over haar 'gequetste eere'. Door de opeenvolging van de gebeurtenissen als dusdanig voor te stellen, ontdoet Cantenac Cloris' weeklacht van directe spontaniteit. Haar klacht krijgt op die manier iets mechanisch: ze behoort tot hoe Cloris zich zou moeten gedragen, maar niet tot haar eerste bekommernis of natuur. Cantenac zegt dan ook letterlijk dat Cloris' gramschap geveinsd is, en Cloris' klacht is maar van zeer korte duur.

Tegen het einde van de tekst komt de werkelijke waarde van eer en reputatie nog één keer aan bod. Cloris wil dat Lisander haar verzekert dat hij niet uit bed zal klappen, en haar 'verhole vlammen' niet aan het licht zal brengen. Haar wellust is dus 'geheim' en dat moet zo blijven, anders is ze haar reputatie kwijt. Cloris zelf en Lisander kennen dat geheim, en ook de lezers weten het nu: Cloris' reputatie is maar schone schijn. Nadat Lisander heeft beloofd dat hij niets zal voortvertellen, hebben hij en Cloris nog vijf à zes maal onbekommerd gemeenschap met elkaar.

Een aantal elementen in de tekst vergen nadere toelichting. Ten eerste is Cloris een getrouwde vrouw. Haar man, Dorimant,⁸³⁴ is echter ouder dan zij. Veel informatie

⁸³² *Het Mengelmoes*, 233-240: *De verlore occasie* [...], 233.

⁸³³ *Het Mengelmoes*, 233-240: *De verlore occasie* [...], 234.

⁸³⁴ In de vertaling heet Dorimant 'Dorimont'. De oorsprong van deze naam is onbekend, maar ligt erg dicht bij 'dormant', 'slapend'. Het is mogelijk dat Cantenac Cloris' echtgenoot deze naam gaf om aan te geven dat hij

geeft de tekst niet over hem. Wanneer Lisander na zijn slapeloze nacht terug bij het huis van Cloris aankomt, ziet hij hem net vertrekken, ‘Le vieil mary de cette belle’.⁸³⁵ In de passage waarin Cloris verklaart dat het ‘redelijck’ is dat ze Lisanders liefde beantwoordt, zegt ze ‘Ces noms de vieux et de mary || Font l’horreur d’une jeune femme’.⁸³⁶ Cantenac gebruikte de literaire topos van de ongelijke liefde om Cloris’ drang naar seksuele bevrediging te kaderen – haar oude echtgenoot voldoet niet – maar besteedt er verder geen aandacht aan. Bijvoorbeeld op de vraag waarom Cloris met Dorimant is gehuwd, misschien omdat hij een rijke man is, geeft de tekst geen antwoord. Dat is op zich ook niet onlogisch, want zulke uitweidingen zouden alleen maar afleiden van het doel dat Cantenac met zijn tekst voor ogen had. De gemakkelijkste manier om van Cloris een overspelige vrouw te maken en om op die manier opvattingen over eer en reputatie te bekritisieren, seksuele handelingen te beschrijven, etc., is door haar te voorzien van een oude echtgenoot. *L’occasion perdue recouvrée* is dus een voorbeeld van hoe het thema van de ongelijke liefde werd aangewend omwille van zijn pornografische potentieel.⁸³⁷

Door de hele tekst heen blijkt dat Cloris eigenlijk heel verliefd is op Lisander. Zelfs op Lisanders zwakste moment komt dat tot uiting. Hij heeft Cloris niet kunnen bevredigen en weeklaagt, en dan komt Cloris’ echtgenoot ook nog thuis. Cloris begeleidt Lisander daarop naar een zijraam waardoor hij kan ontsnappen. Haar gemoedsgesteldheid tijdens die handeling is ‘transportée || D’amour’,⁸³⁸ hetzij ‘overrompelt sijnde van lieffde’.⁸³⁹ Ook na haar korte jammerklacht daags nadien, nadat Lisander haar heeft ontroofd ‘het gene men noijt weder kan becomen’,⁸⁴⁰ zegt ze onmiddellijk dat ze Lisander lief heeft.⁸⁴¹ Maar is Lisander Cloris’ eerste buitenechtelijke minnaar? Op het einde van het verhaal weet Lisander, net als de lezer, dat Cloris schijnheilig is als het aankomt op haar reputatie van trouwe echtgenote. Tijdens haar gejammer roept Cloris uit dat ze haar huwelijksbelofte van trouw niet is

zich niet in een staat van bewustzijn bevond, in casu bewustzijn van het feit dat hij door Cloris werd bedrogen. ‘Dormant’ kan eveneens wijzen op ‘inactief’, wat dan kan refereren aan de seksuele inactiviteit van Dorimant – zijn impotentie – die Cloris er precies toe drijft hem te bedriegen.

⁸³⁵ POESIES GAILLARDES 1670, 3-17: *L’occasion perdue recouvrée*, str. 24, v. 7.

⁸³⁶ POESIES GAILLARDES 1670, 3-17: *L’occasion perdue recouvrée*, str. 37, v. 3-4.

⁸³⁷ Cfr. STEWART 1977, 109.

⁸³⁸ POESIES GAILLARDES 1670, 3-17: *L’occasion perdue recouvrée*, str. 20, v. 1-2.

⁸³⁹ *Het Mengelmoes*, 233-240: *De verlore occasie* [...], 236.

⁸⁴⁰ *Het Mengelmoes*, 233-240: *De verlore occasie* [...], 238-239.

⁸⁴¹ *Het Mengelmoes*, 233-240: *De verlore occasie* [...], 239.

nagekomen: 'J'ai faussé l'honneur et la foy'.⁸⁴² Is dit oprecht en de eerste keer? Cantenac noemt Cloris boosheid en klacht zelf 'une colère feinte';⁸⁴³ een geveinsde woede. Maar hij voegt er ook aan toe dat het 'Un reste d'honneur offensé' is.⁸⁴⁴ Die frase indiceert toch dat Lisander de eerste is die Cloris' eer ontnemt en zij voor het eerst met Lisander het 'verbant' met haar echtgenoot verbreekt. Het veinzen van de 'colère' staat dus daadwerkelijk in het teken van wat 'de eer' haar voorschrijft, want eigenlijk is ze gelukkig met Lisander en heeft ze hem lief.

De vaststelling dat Lisander Cloris' eerste buitenechtelijke minnaar is, is van belang om andere fragmenten van de tekst te begrijpen. Lisander bereikt Cloris' slaapkamer op de tweede dag immers 'Par une secrète avenue',⁸⁴⁵ 'door een secreete plaetse'.⁸⁴⁶ Zonder de vaststelling dat Lisander de eerste is waarmee Cloris haar man bedriegt, zou men kunnen vermoeden dat Cloris wel eerder en vaker gebruikmaakte van die geheime ingang tot haar slaapkamer om minnaars te ontvangen. Aangezien dat niet het geval is, maar de geheime ingang er ontegensprekelijk is, moet Cloris die geheime ingang speciaal voor Lisander hebben verzorgd, of hem er in elk geval persoonlijk over hebben ingelicht. Lisander was met andere woorden welkom bij Cloris. Dat gegeven, en het feit dat Cloris Lisander liefheeft, maken dat zij beiden in alle rust en zonder geweld met elkaar de liefde hadden kunnen bedrijven. Op de eerste dag evolueert hun samenzijn daar ook naartoe, en op het einde van de tekst hebben ze nog meermaals op die manier seks met elkaar. Maar de eerste gemeenschap tussen hen is geenszins liefdevol:

[Lisander] sauta sur Cloris,
Comme un faucon dessus sa proye,
Quand cette belle, ouvrant les yeux,
Vid Lisandre, victorieux.
Forçant ses défences secrètes,
Et, la tenant par les deux bras,
Entrer, bouffi de ses conquestes,
En un lieu qu'on ne nomme pas.⁸⁴⁷

⁸⁴² POESIES GAILLARDES 1670, 3-17: *L'occasion perdue recouvrée*, str. 35, v. 6.

⁸⁴³ POESIES GAILLARDES 1670, 3-17: *L'occasion perdue recouvrée*, str. 35, v. 1.

⁸⁴⁴ POESIES GAILLARDES 1670, 3-17: *L'occasion perdue recouvrée*, str. 35, v. 3.

⁸⁴⁵ POESIES GAILLARDES 1670, 3-17: *L'occasion perdue recouvrée*, str. 25, v. 1.

⁸⁴⁶ *Het Mengelmoes*, 233-240: *De verlore occasie* [...], 237.

⁸⁴⁷ POESIES GAILLARDES 1670, 3-17: *L'occasion perdue recouvrée*, str. 32, v. 3-10.

Lisander randt Cloris dus aan, hoewel die verkrachting op basis van de verhouding tussen hen niet nodig was. Cantenac wilde dit tafereel echter tonen, omdat een verkrachting een heel ander pornografisch effect sorteert bij de lezer dan de beschrijving van een liefdevolle seksscène. Het was precies om dat pornografische effect, dat het Cantenac te doen was.

Cloris komt op de tweede dag niet terug op het ongemak van de dag voordien, toen Lisander geen erectie kon krijgen. Cantenac zwijgt er verder over. Het thema van het impotentieprobleem was voor hem enkel een opstap voor de libertijns-pornografische tekst die hij wilde schrijven. Cantenac expliciteert zijn libertijnse opvattingen ook bij monde van Cloris, tijdens haar spreekbeurt nadat ze haar huwelijkstrouw heeft verbroken:

Amour, ce maistre impérieux.
Force les hommes et les dieux,
Et brusle les poissons dans l'onde;
Nul ne peut éviter ses coups,
Et, puisque tout aime en ce monde,
Je peux brusler d'amour pour vous. [...]
Les maris, ces lasches tyrans,
Ne se sont faits nos conquérans
Que contre le droit de Nature,
Et c'est en pratiquer la loy
D'aller chercher la nourriture
Que l'on ne trouve pas chez soy.⁸⁴⁸

Dit is zowel een pleidooi voor vrije liefde, als één voor vrijheid van seksueel gedrag. Het huwelijk is belemmerend en onnatuurlijk, en het is niet minder dan een natuurwet dat men op zoek gaat naar wat men niet kan vinden binnen dat instituut: 'nourriture'; voedsel, i.e. seksuele bevrediging. Seks is een onstuitbare natuurlijke drift.⁸⁴⁹

De vertaling van *L'occasion perdue recouvrée* in *Het Mengelmoes* is tot op heden de enige gekende Nederlandse vertaling van die tekst. Een anonieme, 'slaafse' Engelse vertaling ervan verscheen in 1682 in *Wit and Drollery: Jovial Poems* onder de titel *The*

⁸⁴⁸ POESIES GAILLARDES 1670, 3-17: *L'occasion perdue recouvrée*, str. 36, v. 5-10; str. 37, v. 5-10.

⁸⁴⁹ Cfr. LEEMANS 2002, 118.

Lost Opportunity Recovered.⁸⁵⁰ Aphra Behn vertaalde het eerste derde van Cantenacs gedicht in het Engels voor haar gedicht *The Disappointment* omstreeks 1680.⁸⁵¹ Behn plaatste de handelingen niet in een huislijke omgeving maar in een pastorale setting, en waar Cantenac Lisander vijf strofen laat jammeren omdat hij geen erectie kan krijgen, is het in Behns gedicht Cloris die teleurgesteld is.⁸⁵² Daarmee introduceerde zij vrouwelijke perspectieven op seksualiteit, die in *L'occasion perdue recouvrée* en *De verlore occasie wederom become* vrijwel afwezig zijn.⁸⁵³

6.5.4 P.N.D.

Op het titelblad van de *Vrolijke ende heerlijcke Poëterije* staat dat de teksten uit de *Poesies gaillardes* zijn vertaald door P.N.D.⁸⁵⁴ De 'P' in deze initialen zou kunnen corresponderen met de eerste letter van de voornaam van de schrijver/samensteller van *Het Mengelmoes*: Petrus. Was Petrus N.D. de vertaler van de *Poesies gaillardes* en de andere teksten uit *L'occasion perdue recouvrée*?

In de codicologische analyse van *Het Mengelmoes* (hoofdstuk 2) kwam ter sprake dat Petrus de vertaalde teksten afschreef van voorafgaande (klad)versies. Dat liet hem toe om de vertaling van *L'occasion perdue recouvrée* precies op één gevouwen vel papier te noteren: hij wist hoeveel ruimte hij nodig had voor de 'nette' versie. Die eerdere - of 'kladversies' kunnen het werk zijn geweest van iemand anders dan Petrus. In hoofdstuk 4, 'Wijsaanduidingen en melodieën', bleek dat leden uit zijn (literaire) kring mogelijk de dichters waren van sommige van de 'nieuwghemaecte Liedekens' in *Het Mengelmoes*. Eén van die leden kan in principe ook de vertaler zijn geweest van de *Poesies gaillardes*, en in dat geval was P.N.D. niet Petrus.

Indien Petrus zich inderdaad baseerde op een voorbeeldvertaling door P.N.D., of dat nu een klad- of een nette versie betrof, dan is het maar de vraag of Petrus de *Poesies gaillardes* ooit zelf heeft ingezien. In elk geval zijn de titels van de Franse

⁸⁵⁰ BLAGRAVE 1682, 1-16.

⁸⁵¹ COTTEGANIES 2004, 221. Een Nederlandse vertaling van *The Disappointment* door Clasine Heering bevindt zich in ARIÈS & BÉJIN 1986, 170-175.

⁸⁵² TODD 1996, 199-200.

⁸⁵³ CAMERON 2008, 103.

⁸⁵⁴ *Het Mengelmoes*, 232.

teksten behoorlijk accuraat vertaald in *Het Mengelmoes*.⁸⁵⁵ Dat kan het werk zijn geweest van P.N.D., dat Petrus ook gewoon overnam. Wat echter opvalt, is dat in vijf van de vertaalde titels ook het woord ‘ettc(h)etera’ voorkomt, dat Petrus 87 keren noteerde bij andere titels of wijsaanduidingen in *Het Mengelmoes* buiten de vertaling van de *Poesies gaillardes*. De vertaling van *Jouissance. Sonnet*,⁸⁵⁶ is bijvoorbeeld *Genietinghe off besittinghe. ettchetera. Klinckdicht*.⁸⁵⁷

Naast de titels is ook het titelblad van de *Poesies gaillardes* nagenoeg perfect vertaald in *Het Mengelmoes*. Het titelblad van de *Poesies gaillardes* eindigt echter met de woorden ‘Imprimé cette année’, zonder nadere bepaling. De vertaler van de titel in *Het Mengelmoes* voegde eraan toe ‘Anno. Domini. ettcetera’. Ook na de laatste vertaalde tekst uit de *Poesies gaillardes* staat er in *Het Mengelmoes* het voor Petrus zo typische ‘ettc(h)etera’: ‘Eijnde Van desen overghetranslateerden boeck ettchetera’. Het Petrus-typische in- of toevoegen van ‘ettchetera’ in titels en dergelijke is een aanwijzing dat hijzelf de titels en de teksten uit de *Poesies gaillardes* heeft vertaald.

Een andere aanwijzing daarvoor komt naar voren uit de titel van *Het Mengelmoes* (p. 1). Als Petrus de vertaling van iemand anders had gekregen, dan hoorde ze in principe tot zijn ‘versamelingh van veele hedendaeghsche nieuwe dinghen’. Toch vermeldde hij op het titelblad expliciet apart ‘De translatatie off oversettinghe des boeckx gheintituleert De heerelijcke ende vrolijcke poeterije van desen tijdt’. Daar staat tegenover dat de vertaling, samen met de prozatekst *Blij eijndighe vrijagie*,⁸⁵⁸ als aparte gebruikseenheid heeft gefunctioneerd,⁸⁵⁹ wat ook een verklaring kan zijn voor het feit dat Petrus de vertaling ‘apart’ aankondigde op het titelblad van zijn verzamelhandschrift. Er zijn dus zeker argumenten voor de hypothese dat Petrus de vertaler was van de *Poesies gaillardes* in *Het Mengelmoes*, maar expliciet bewijs voor die hypothese ontbreekt.

⁸⁵⁵ Zie bijlage 3: ‘Inhoudsopgave *Poesies gaillardes* vs. *Vrolijcke ende heerelijcke Poëterije*’.

⁸⁵⁶ POESIES GAILLARDES 1670, 109.

⁸⁵⁷ *Het Mengelmoes*, 286.

⁸⁵⁸ *Het Mengelmoes*, 352-360.

⁸⁵⁹ Cfr. hoofdstuk 2: ‘Codicologische analyse van *Het Mengelmoes*’.

6.6 Deelbesluit

Het Mengelmoes bevat een ruim gamma aan teksten waarin er op een bepaalde manier over seks is geschreven. Zeker in de casus van de liefdesliederen in het handschrift gaat het doorgaans om speelse allusies. Wanneer beschrijvingen van genitaliën of de seksuele daad hierin toch kort aan bod komen, betreft het doorgaans metaforen die eerder een komisch dan een pornografisch effect bij de lezer of toehoorder zullen hebben gesorteerd.

Andere teksten in het handschrift gaan een stap verder qua obsceniteit, bijvoorbeeld de teksten waarin over flatulentie wordt geschreven. Seks is in deze teksten een randthema en ze zijn geenszins ‘pornografisch’, maar de overheid en de Kerk associeerden dit soort vermaaksliteratuur met een bedreigende massacultuur, die moest worden onderdrukt.⁸⁶⁰ Teksten als deze, en die waarin het vermaak bestond uit willekeurig geweld, waren taboeteksten, omdat ze niet getuigden van de gewenste moraal en goede zeden.

In een aantal teksten in *Het Mengelmoes* dient seks als vehikel voor maatschappijkritiek. Deze teksten zetten de bedrieglijkheid van ‘belangrijke’ deugden als eer en reputatie te kijk, en hekelen de schone schijn van de zogenaamde ‘deugdzame samenleving’. Vanuit libertijnse opvattingen leggen ze de waarheid over de werkelijkheid en de waarheid van de schijnwereld bloot. Vooral de Franse liedteksten in *Het Mengelmoes* binnen dit paradigma tonen het instituut van het huwelijk als een toevluchtsoord om seksuele lusten te kunnen botvieren, maar ook Nederlandse teksten breken ‘het huwelijk’ totaal af: seks binnen het huwelijk is net eender als seks met een hoer. De libertijnse verwerping van de schijnwereld gaat gepaard met de tentoonstelling van de ware menselijke natuur: de mens, man of vrouw, wordt van nature bepaald door seksuele driften.

De ultieme taboetekst in *Het Mengelmoes* is zonder meer de vertaling van *L'occasion perdue recouvrée* van Jean Benech de Cantenac. Verscheidene passages in deze tekst waren op zijn minst bedoeld om lustopwekkend te zijn, zoals de lang aanhoudende opeenvolging van metaforen voor de vagina. Onder meer daardoor, en

⁸⁶⁰ PLEIJ 2012, 29-30.

door de vergoelijking van overspel als een gevolg van seksuele driften die niet anders konden worden gesublimeerd of bevredigd, ondergroef de tekst de gangbare moraal als libertijns-pornografische literatuur. Petrus noteerde de vertaling precies op één vel, wat het mogelijk maakte om ze te laten circuleren in zijn kring. Dat hij zelf de vertaling heeft verzorgd, is niet bewezen. Als hij de *Poesies gaillardes* niet zelf heeft vertaald maar van iemand anders heeft gekregen, dan was de vertaling van *L'occasion perdue recouvrée* per definitie in circulatie.

Een aantal teksten in *Het Mengelmoes* druisten dus hevig in tegen de katholieke moraal en goede zeden, en zouden door de officiële censor in principe nooit zijn toegelaten; zeker niet een tekst waarin er letterlijk wordt gezegd dat de Kerk liegt.⁸⁶¹ *Het Mengelmoes* bevat teksten die ook daadwerkelijk verboden waren door de censor, met name in Frankrijk. Het werk van Théophile de Viau had hem zelfs de doodstraf opgeleverd, al is die nooit uitgevoerd. *Het Mengelmoes* bevat een integraal afschrift van een gedicht van die 'prins der libertijnen'. Wie de schrijvers van de andere (libertijnse) taboeteksten in *Het Mengelmoes* waren, is niet duidelijk. Alleen Mathurin Régnier kon worden geïdentificeerd als de schrijver van een satire over bordeelbezoek in de *Vrolijke ende heerlijke Poëterije*. Ook Régnier sympathiseerde met het libertinisme.

⁸⁶¹ Cfr. het *Epigramma* op p. 94.

7. POLITIEK EN RELIGIE (1683-1696) IN *HET MENGELMOES*

7.1 De Zuidelijke Nederlanden 1648-1696

7.1.1 Van de Vrede van Munster tot La Guerre des Réunions

Met de Vrede van Munster (1648) eindigde de Tachtigjarige Oorlog en was de scheiding tussen de Noordelijke en de Zuidelijke Nederlanden definitief.⁸⁶² De Zuidelijke Nederlanden bleven onder Spaans bewind, en de Republiek der Zeven Verenigde Nederlanden verwierf internationale erkenning.⁸⁶³ Na de val van Antwerpen in 1585 volgde er in de grote steden in de Zuidelijke Nederlanden al spoedig een enorme heropleving van het katholicisme, met voornamelijk Antwerpen als heus contrareformatorisch bolwerk.⁸⁶⁴ Na de Vrede van Munster was de katholieke reformatie in de Spaanse Nederlanden ook op het platteland verankerd, en luwde er het contrareformatorisch elan.⁸⁶⁵ Daarmee kwam er een einde aan het tijdperk van het strijdbare katholicisme, waarin Vlaams en Brabants als synoniem voor rechtgelovig katholiek werd geplaatst tegenover Hollands als ‘kettters-protestants’.⁸⁶⁶ Tot 1648 had Spaans Brabant het hard te verduren gekregen door veelvuldige militaire invallen uit het Noorden.⁸⁶⁷ De politiek-militaire en de religieuze vijand van de Zuidelijke Nederlanden was dus dezelfde: de protestantse Republiek.

De Vrede van Munster betekende niet werkelijk het einde van een lange periode van oorlog voor de Spaanse Nederlanden. Tot aan de Vrede van de Pyreneeën in 1659 duurde de oorlog tussen Spanje en Frankrijk voort.⁸⁶⁸ Van toen af was het Spaanse overwicht in Europa definitief ten einde; voortaan had Frankrijk de overmacht.⁸⁶⁹ Een

⁸⁶² Dit beknopte overzicht van de geschiedenis van de Zuidelijke Nederlanden in de tweede helft van de zeventiende eeuw tot aan La Guerre des Réunions is voornamelijk gebaseerd op VAN DEURSEN 2006, PUT 2004, JANSSENS 2004, JANSSENS 2006, HOUTMAN-DESMEDT 1949-1958, DE SCHRYVER 1949-1958 en ROORDA 1949-1958.

⁸⁶³ VAN DEURSEN 2006, 148. Over de Vrede van Munster, zie o.m.: NOORDEGRAAF e.a. 1997.

⁸⁶⁴ PUT 2004, 443-444.

⁸⁶⁵ PUT 2004, 444.

⁸⁶⁶ SABBE 1933, 11.

⁸⁶⁷ JANSSENS 2004, 411-413.

⁸⁶⁸ HOUTMAN-DESMEDT 1949-1958, 298-301.

⁸⁶⁹ JANSSENS 2006, 187.

clause in de bepalingen van de Vrede van de Pyreneeën zou verstrekkende gevolgen hebben voor de Zuidelijke Nederlanden: de Spaanse koning Filips IV huwde zijn oudste dochter, Maria Theresia, uit aan Lodewijk XIV.⁸⁷⁰ Na de dood van de Spaanse vorst in 1665 eiste Lodewijk XIV in naam van zijn echtgenote de Spaanse Nederlanden op, op basis van het zogenaamde Brabants devolutierecht.⁸⁷¹ Lodewijk vond geen gehoor, en viel gewapenderhand de Zuidelijke Nederlanden binnen.⁸⁷² Bij het ondertekenen van de Vrede van Aken in 1668 grensde het Franse rijk aan Spaans Brabant.⁸⁷³

Ook deze vrede was weer van korte duur; in totaal zouden de Zuidelijke Nederlanden in de periode tussen 1659 en 1715 amper 25 jaar vrede kennen.⁸⁷⁴ In het ‘rampjaar’ 1672 viel Lodewijk XIV de Republiek binnen.⁸⁷⁵ Vanaf 1673 werd de oorlog in de Spaanse Nederlanden uitgevochten, en tijdens de veldtocht van 1677 bedreigden de Franse legers ook Brussel.⁸⁷⁶ Met het vredesverdrag van Nijmegen in 1678 ging een groot deel van Vlaanderen aan Frankrijk verloren.⁸⁷⁷

Eén jaar eerder was er elders in Europa een huwelijk gesloten, dat ook weer grote gevolgen zou hebben voor de Zuidelijke Nederlanden. In 1677 huwde Willem van Oranje met Mary Stuart, de nicht van de toenmalige Engelse, Schotse en Ierse koning Karel II en dochter van diens opvolger Jacobus II.⁸⁷⁸ Prins Willem was tijdens de crisis in 1672 verheven tot stadhouder Willem III.⁸⁷⁹ De machtsontplooiing van Lodewijk XIV in de Republiek had diepe indruk op hem gemaakt, en het zou zijn levenswerk worden te voorkomen dat zich ooit zou herhalen wat er in 1672 was gebeurd.⁸⁸⁰ Voortaan was er voor hem slechts één doel: de heerszuchtige plannen van Lodewijk XIV te doorkruisen en het Europese evenwicht te herstellen.⁸⁸¹

⁸⁷⁰ HOUTMAN-DESMEDT 1949-1958, 301; JANSSENS 2006, 187.

⁸⁷¹ JANSSENS 2004, 413.

⁸⁷² Voor een gedetailleerd overzicht van de oorlogen van Lodewijk XIV in de Zuidelijke Nederlanden, zie: ROOMS 2007.

⁸⁷³ HOUTMAN-DESMEDT 1949-1958, 303.

⁸⁷⁴ JANSSENS 2004, 413.

⁸⁷⁵ Over het zogenaamde ‘rampjaar’ 1672, zie o.m.: PANHUYSEN 2012 en DREISKÄMPER 1998.

⁸⁷⁶ JANSSENS 2004, 413.

⁸⁷⁷ DE SCHRYVER 1949-1958, 308.

⁸⁷⁸ ROORDA 1949-1958, 289.

⁸⁷⁹ VAN DEURSEN 2006, 157.

⁸⁸⁰ VAN DEURSEN 2006, 159.

⁸⁸¹ VAN DEURSEN 2006, 159.

De Vrede van Nijmegen bracht voor de Republiek tien jaren van vrede,⁸⁸² maar voor de Zuidelijke Nederlanden niet. Meteen na het vredesverdrag richtte Lodewijk XIV de ‘Chambres de réunion’ op, speciale tribunalen in Metz, Besançon en Breisach, waar juristen in oude en recentere vredesverdragen onduidelijkheden opspuurden om Franse territoriale eisen te wettigen.⁸⁸³ Onder de vermeende aanspraken vielen grote delen van de Zuidelijke Nederlanden. Eind augustus 1683 vielen Franse legers opnieuw het graafschap Vlaanderen binnen.⁸⁸⁴ De Fransen namen Diksmuide en Kortrijk in, en gingen ook fel tekeer in Brabant.⁸⁸⁵ Het hoofddoel van Lodewijk XIV achter de ‘Guerre des Réunions’ (1683-1684) was echter Luxemburg, en in 1684 gingen deze stad en bijna de gehele gelijknamige provincie voor de Zuidelijke Nederlanden aan Frankrijk verloren.⁸⁸⁶ Eén van de hoofdredenen voor het zwakke verzet tegen deze aanvallen was het gebrek aan militaire bijstand voor de Spaanse landvoogd: de focus van de Habsburgers en het Heilige Roomse Rijk lag op de strijd tegen de Turken.⁸⁸⁷

7.1.2 De Grote Turkse Oorlog

In 1683 brak immers de Grote Turkse Oorlog uit.⁸⁸⁸ Op 14 juli van dat jaar stond een enorm leger van bijna 100.000 soldaten onder leiding van de Turkse grootvizier Kara Mustapha voor de poorten van Wenen, de hoofdstad van het aartshertogdom Oostenrijk, die destijds ook de residentie was van keizer Leopold I van het Heilige Roomse Rijk, en de zetel van de Habsburgse Monarchie. De angst voor wat er te wachten stond als de Turken Wenen zouden veroveren, teisterde christelijk Europa. Men vreesde immers dat dit de aanzet zou kunnen zijn voor een volledige islamisering van Europa.

⁸⁸² ROORDA 1949-1958, 290-292.

⁸⁸³ MANDROU 1973, 276-284; PIQUET-MARCHAL 1969, 53-102.

⁸⁸⁴ DE SCHRYVER 1949-1958, 309.

⁸⁸⁵ DE SCHRYVER 1949-1958, 310.

⁸⁸⁶ NOLAN 2008, 498.

⁸⁸⁷ STOYE 2006, 188-193; NOLAN 2008, 498; LESAFFER 1999, 301.

⁸⁸⁸ Voor een geschiedenis van de Grote Turkse Oorlog, zie: WHEATCROFT 2009. Twee andere belangrijke bronnen voor de inleiding over de Grote Turkse Oorlog in dit hoofdstuk zijn STOYE 2006 en NOLAN 2008. WHEATCROFT 2009 schrijft zijn geschiedenis in de eerste plaats vanuit Europa's angst voor de Turken. Voor een overzicht van de conflicten tussen het Duitse Rijk en de Ottomanen voorafgaand aan het beleg van Wenen in 1683, zie: BERMAN 2011, 62-103. Voor een globale geschiedenis van de conflicten tussen christendom en islam, zie: WHEATCROFT 2003.

Een verenigd Pools-keizerlijk leger onder aanvoering van de Poolse koning Jan Sobieski III voorkwam die nachtmerrie. Op 12 september 1683, na twee maanden beleg, slaagde het christelijke leger erin Wenen te ontzetten. De fel verzwakte Turken vluchtten, maar daar bleef het niet bij. Later zou blijken dat dit slechts het begin was van de Grote Turkse Oorlog. Met de zegen van paus Innocentius XI richtten het Heilige Roomse Rijk, Polen, Venetië, en later ook Rusland in de lente van 1684 een Heilige Liga op, met als doel de Ottomanen zo ver mogelijk terug te drijven uit Europa.⁸⁸⁹ Op 3 september 1686 slaagde het Rijksleger onder leiding van hertog Karel V van Lotharingen erin de Turken uit de stad Boeda in het Ottomaanse deel van Hongarije te verdrijven.⁸⁹⁰ Dit was het begin van een aantal grote nederlagen van de Ottomanen, die aan het einde van de Grote Turkse Oorlog, met het tekenen van het Verdrag van Karlowitz in 1699, Hongarije en Transsylvanië definitief verloren zagen gaan. Daarna nam de macht van het Ottomaanse Rijk geleidelijk af.⁸⁹¹

Dat heel christelijk Europa opgelucht ademhaalde toen Wenen in 1683 werd ontzet en de onmiddellijke islamitische dreiging was geweken, strookt niet met de waarheid. Het was vooral de Katholieke Kerk die het Turkse gevaar zo voorstelde.⁸⁹² De Nederlandse calvinisten waren zelfs meer gekant tegen de Katholieke Kerk en de machtsaanspraken van de paus dan tegen de Turken en de islam.⁸⁹³ Tijdens het beleg van Wenen waren Hongaarse protestantse edelen zelfs bondgenoten van de Ottomanen.⁸⁹⁴ Maar één bepaalde christen was bijzonder ontgoocheld dat de Turken Wenen niet hadden kunnen veroveren: de katholieke koning van Frankrijk, Lodewijk XIV. De Zonnekoning had immers een geheime afspraak met sommige van de Duitse keurvorsten dat ze voor hem zouden kiezen wanneer er een nieuwe Roomse koning

⁸⁸⁹ WHEATCROFT 2009, 228; RILEY-SMITH 1987, 327.

⁸⁹⁰ Boeda was in 1541 veroverd door de Ottomanen: SETTON 1976-1984, 459. Een eerste poging om Boeda te heroveren mislukte in 1684: HOCHEDLINGER 2003, 159.

⁸⁹¹ Zie: PALMER 1993. Alan Palmer neemt het falen van de Ottomanen om Wenen te veroveren als beginpunt voor de neergang van het Ottomaanse Rijk. Voor een discussie met die opvatting, zie: ÇALIŞIR 2011.

⁸⁹² MEEUS 2002, 186-189. Zie ook: MOUT 1984. Dat de katholieke, anti-Turkse propaganda rond het ontzet van Wenen nog doorspeelt tot op heden, betoogt Şener Aktürk in AKTÜRK 2012.

⁸⁹³ Tijdens de Opstand voerden de Geuzen de leus 'Liever Turks dan paaps', zie FRUYTIERS 1577, fol. 18r: 'want sy achteden des Paeus tyrannie grooter dan des Turckes, die noch wel der luyder conscientien onder tribuyt onghedwonghen laet, ende ymmers soo wel oft beter zijn gheloove houdt dan de Paeus'. Voor de houding van de protestanten tegenover de islam, zie: VAN AMERSFOORT & VAN ASSELT 1997. Ook in Hongarije, Engeland en het Duitse Rijk waren er protestanten die een Turkse heerschappij verkozen boven katholieke heersers, zie bvb.: MATAR 1998, 109.

⁸⁹⁴ WIESNER-HANKS 2006, 313. De belangrijkste onder hen was de calvinistische graaf Imre Thököly, die als vorst van Noord-Hongarije en als vazal van de Sultan meevocht aan de zijde van de Turken. Zie: RONIN 2003, 121-123.

zou worden gekozen, en de Roomse koning volgde automatisch de regerende keizer op.⁸⁹⁵ De val van Wenen kon voor Lodewijk XIV dus een opstap zijn om de keizerlijke kroon te bemachtigen, en een Franse hegemonie in het Heilige Roomse Rijk te vestigen.⁸⁹⁶ Een openlijke militaire alliantie met de Turken ging Lodewijk niet aan,⁸⁹⁷ maar maandenlang zond hij ambassadeurs naar de Sultan om een Turkse aanval op Wenen aan te moedigen.⁸⁹⁸ Toen paus Innocentius XI aan Lodewijk XIV vroeg om een Frans leger te sturen om Wenen te helpen ontzetten, weigerde hij dat resoluut.⁸⁹⁹ De ‘Grand Monarque’ had immers andere plannen: de instelling van een ‘monarchie universele’.⁹⁰⁰

7.1.3 1685: katholieke koningen

In 1685 stierf Karel II, koning van Engeland, Ierland en Schotland, en werd hij opgevolgd door zijn katholieke broer Jacobus II. Jacobus wilde een einde maken aan de ‘Test-Acts’, zodat de rooms-katholieken in Groot-Brittannië dezelfde rechten zouden hebben als de protestanten.⁹⁰¹ Het aantal katholieken in Groot-Brittannië was sterk in de minderheid ten opzichte van de protestanten, en voor de meesten van die laatste betekenden Jacobus’ intenties een eenzijdige begunstiging voor de katholieken.⁹⁰² Bovendien moest Jacobus II opboksen tegen een lange traditie van overtuigd anti-katholicisme in Engeland, waar sommigen zelfs meenden dat de oorsprong van de onafhankelijke Engelse kerk al dateerde van de tijd van de apostelen.⁹⁰³ Maar niet alleen in Engeland wantrouwde men het katholicisme van Jacobus II. Ook in de rest van Europa vreesde men dat er een ‘natuurlijk’ bondgenootschap zou ontstaan tussen

⁸⁹⁵ STOYE 2006, 45.

⁸⁹⁶ STOYE 2006, 45.

⁸⁹⁷ DE SCHRYVER 1949-1958, 309.

⁸⁹⁸ NOLAN 2008, 498.

⁸⁹⁹ NOLAN 2008, 498.

⁹⁰⁰ DE SCHRYVER 1949-1958, 308.

⁹⁰¹ WALKER 2010, xvi. WALKER 2010 en VAN DEURSEN 2006 zijn de belangrijkste bronnen voor het beknopte overzicht over de gebeurtenissen uit 1685 die hier aan bod komen. Over het leven van Jacobus II, zie o.m.: MILLER 2000; SPECK 2002.

⁹⁰² VAN DEURSEN 2006, 161.

⁹⁰³ WALKER 2010, 45-62, spec. 46-47.

de katholieke koning van Engeland en die van Frankrijk, en dat kon voor de machtsverhoudingen in Europa ernstige gevolgen hebben.⁹⁰⁴

Kan de politiek van Jacobus II nog worden bekeken als een ernstig gemeente stap richting religieuze tolerantie,⁹⁰⁵ de beslissing van Lodewijk XIV in 1685 om het Edict van Nantes (1598) te herroepen, was er het absolute tegengestelde van. Dat Edict garandeerde de Franse protestanten of Hugenoten vrijheid van godsdienstuitoefening. De herroeping van het Edict was eigenlijk een logisch gevolg van de intensieve, katholieke, anti-protestantse terreur die zijn oorsprong al had in de jaren 1670.⁹⁰⁶ Het Edict van Fontainebleau, zoals de officiële naam van de herroeping van het Edict van Nantes luidt, was onverbiddelijk voor de Franse protestanten: hun kerken werden afgebroken, ze moesten zich verplicht bekeren tot het katholicisme, hun kinderen werden rooms gedoopt, en de straffen die volgden op het niet nakomen van deze verplichtingen waren uitermate streng.⁹⁰⁷ Het gaf Europa een idee van wat een Franse ‘monarchie universelle’ zou betekenen.⁹⁰⁸

7.1.4 De Negenjarige Oorlog

Nog in 1685 overleed de graaf van de Palts, Karel II van Simmern, en in naam van zijn schoonzus Liselotte eiste Lodewijk XIV onmiddellijk een groot deel van de Palts op.⁹⁰⁹ Dit leek op een voortzetting van Lodewijks *Réunions*-politiek, en Willem III keurde de eis van de Franse koning af.⁹¹⁰ Aan de Liga van Augsburg, een defensief bondgenootschap dat Leopold I in 1686 sloot met Spanje, Zweden, de Beierse keurvorst Maximiliaan II Emanuel, en enkele andere Duitse vorsten, als reactie op de claim van Lodewijk XIV op een deel van de Palts, verbond Willem III zich nog niet.⁹¹¹ Op 24 september 1688 verklaarde Lodewijk XIV Leopold I de oorlog, en vielen Franse legers

⁹⁰⁴ VAN DEURSEN 2006, 161.

⁹⁰⁵ WALKER 2010, 26.

⁹⁰⁶ GOLDEN 1988, 64.

⁹⁰⁷ Voor de onmiddellijke gevolgen van het Edict van Fontainebleau, zie: ADAMS 1991, 7-48.

⁹⁰⁸ Cfr. VAN DEURSEN 2006, 161.

⁹⁰⁹ SYMCOX 1976, 186. Deze inleidende tekst over de Negenjarige oorlog is verder voornamelijk gebaseerd op TROOST 2001, ONNEKINK 2007, HALEY 2004 en DE SCHRIVER 1949-1958.

⁹¹⁰ TROOST 2001, 176.

⁹¹¹ TROOST 2001, 183-184.

ongezien agressief de Palts binnen.⁹¹² Dit betekende het begin van de Negenjarige Oorlog (1688-1697). Lodewijk XIV verwachtte een reactie van Willem III in het Rijngebied,⁹¹³ maar de prins reisde af naar het westen, richting Engeland.

Op 20 juni 1688 kreeg Jacobus immers een zoon, die dan de wettelijke troonopvolger van de katholieke Jacobus II zou worden.⁹¹⁴ Willem van Oranje vermoedde al dat Lodewijk XIV en Jacobus II bezig waren een alliantie te vormen tegen de Republiek.⁹¹⁵ Op vraag van enkele hooggeplaatste anti-Jacobieten besloot Willem III in Engeland te interveniëren.⁹¹⁶ Hij begon een propagandacampagne in Engeland,⁹¹⁷ en liet verstaan dat hij bereid was om de Engelse natie en de religie te komen redden.⁹¹⁸ Toen hooggeplaatste militaire leiders in Engeland Willem lieten weten dat hij op hun steun kon rekenen, besloot de prins om de oversteek naar Engeland te wagen.⁹¹⁹ In naam van zijn echtgenote, Mary Stuart, de protestantse dochter van Jacobus II, kon hij aanspraak maken op de Engelse en Schotse troon. Bij zijn vertrek kon Willem III zeker zijn dat hij als een verlosser zou worden verwelkomd door een groot deel van de Engelse bevolking.⁹²⁰ Aanvankelijk wilde Jacobus II nog wel de strijd aangaan met de aankomende vloot en legers van Willem III, maar toen hij vernam dat zijn hooggeplaatste officieren naar Willems zijde waren overgelopen, trok hij zijn leger terug.⁹²¹ Eind december 1688 vluchtte Jacobus II, bang te worden terechtgesteld zoals zijn vader, zodat de Engelse troon vacant was.⁹²² Op 21 juli 1689 werd de 'Glorious Revolution' bezegeld met de troonsbestijging van Willem III en Mary Stuart.⁹²³

Of Willem III daadwerkelijk om religieuze redenen de overtocht naar Engeland had gemaakt, is maar zeer de vraag,⁹²⁴ al deed hij er alles aan om het zo te laten uitschijnen.⁹²⁵ Intussen had Lodewijk XIV de Republiek de oorlog verklaard; een nieuwe ontwikkeling in de Negenjarige Oorlog. Begin 1689 verleende de Spaanse

⁹¹² ASHLEY 1965, 108.

⁹¹³ ONNEKINK 2007, 38.

⁹¹⁴ HALEY 2004, 28.

⁹¹⁵ TROOST 2001, 191.

⁹¹⁶ TROOST 2001, 190-191.

⁹¹⁷ ONNEKINK 2007, 53-54.

⁹¹⁸ TROOST 2001, 191.

⁹¹⁹ TROOST 2001, 196.

⁹²⁰ HALEY 2004, 29.

⁹²¹ TROOST 2001, 202-203.

⁹²² TROOST 2001, 204-211.

⁹²³ TROOST 2001, 211.

⁹²⁴ ONNEKINK 2007, 59.

⁹²⁵ ONNEKINK 2007, 65.

koning de keizerlijke troepen toestemming om door de Zuidelijke Nederlanden te trekken om Frankrijk aan te vallen, waarop de Franse koning nu ook Spanje de oorlog verklaarde.⁹²⁶ Op 17 mei 1689 verklaarde stadhouder-koning Willem III op zijn beurt Frankrijk de oorlog, die voortaan voornamelijk in de Zuidelijke Nederlanden zou worden uitgevochten.⁹²⁷ Zodoende voegden de zeemogendheden Groot-Brittannië en de Republiek zich bij de Liga van Augsburg; die sindsdien bekend is als de 'Grote Alliantie', met aan het hoofd Willem III.⁹²⁸

Frankrijk ging over tot de totale oorlogsvoering in de Zuidelijke Nederlanden. De Franse minister van Oorlog Louvois wilde ten koste van alles de weerstand van de Spaanse Nederlanders breken, en hen geen enkele hoop op een gunstige behandeling of enige bestuurlijke autonomie laten.⁹²⁹ In 1691 ging Bergen, de hoofdstad van Henegouwen, verloren aan Frankrijk onder leiding van maarschalk Montmorency-Bouteville, en in 1693 nam hij ook Charleroi in.⁹³⁰ In 1692 viel Namen. In 1695 bombardeerde maarschalk de Villeroy Brussel, waarbij in het stadscentrum 4.000 huizen werden vernietigd.⁹³¹ Spanje was te zwak om zijn Nederlanden te verdedigen, en de aanstelling van de Beierse keurvorst Maximiliaan Emanuel tot landvoogd in 1691 betekende eigenlijk ook het einde van het Spaanse bewind over de Zuidelijke Nederlanden.⁹³² Om een totale aanhechting door Frankrijk en het verlies van de ruime bestuurlijke autonomie te voorkomen, was de hoop van de Zuidelijke Nederlanden volledig gericht op Willem III.

Zodoende ontstond er aan het einde van de zeventiende eeuw in de katholieke, Zuidelijke Nederlanden een opmerkelijke situatie. Vóór de Vrede van Munster waren hun twee grootste verworvenheden het behoud van de eigen, katholieke religie, en het feit dat zij op bestuurlijk vlak beschikten over een ruime autonomie.⁹³³ Alleen oorlogsvoering en de diplomatie waren exclusieve bevoegdheden van het Spaanse gezag; het bestuur van dorpen en steden was in handen van de Kerk, de adel, en de

⁹²⁶ DE SCHRYVER 1949-1958, 310.

⁹²⁷ DE SCHRYVER 1949-1958, 310.

⁹²⁸ ROORDA 1949-1958, 292-293.

⁹²⁹ JANSSENS 2004, 414.

⁹³⁰ DE SCHRYVER 1949-1958, 311.

⁹³¹ JANSSENS 2004, 414.

⁹³² JANSSENS 2006, 187-188.

⁹³³ JANSSENS 2004, 411.

vermogene burgerij.⁹³⁴ Vóór 1648 werden die verworvenheden bedreigd door de protestantse Republiek.⁹³⁵ Tijdens de Negenjarige Oorlog werd de ruime bestuursautonomie bedreigd door de Franse, katholieke geloofsgenoten, en precies verdedigd door een leger onder leiding van een protestant: de stadhouder-koning Willem III. Tijdens de veroverings- en annexatie-oorlogen door Lodewijk XIV werden alle publicaties in de Zuidelijke Nederlanden dan ook gecensureerd.⁹³⁶ Wanneer de dreiging vanuit Frankrijk toenam, groeide de propaganda vanuit de overheid nog om de publieke opinie tegen Lodewijk XIV op te zetten,⁹³⁷ en met de komst van de nieuwe landvoogd, Maximiliaan Emanuel van Beieren, werden de maatstaven voor de censuur nog verstrengd.⁹³⁸ De overheid duldde immers niet dat hun relatie met de protestantse mogendheden die hun bondgenoten waren in de strijd voor het voortbestaan van de Zuidelijke Nederlanden en hun ruime bestuursautonomie, onder druk kwam te staan.

De teksten in *Het Mengelmoes* die verband houden met de Franse dreiging sedert de Guerre des Réunions en tijdens de Negenjarige Oorlog, komen verderop aan bod. Nu volgen eerst de teksten in *Het Mengelmoes* die handelen over die andere grote ‘dreiging’: de Turken.

7.2 Teksten over de Grote Turkse Oorlog

7.2.1 Beeldvorming van de Turken

Over heel Europa werd verslag gedaan en nieuws verspreid over de gebeurtenissen tijdens de Grote Turkse Oorlog. Al in 1683 publiceerde J. Dean in Londen het lied *The Bloody Siege of Vienna || A song. || Wherein the Turks have lost One Hundred and Sixty Thousand Men; being the greatest Victory that ever was obtained over the Turks, since the Foundation of the Ottoman Empire [...]*, dat zogenaamd was geschreven door ‘an

⁹³⁴ JANSSENS 2004, 416-421.

⁹³⁵ Over beeldvorming in teksten uit de Zuidelijke Nederlanden tussen de Val van Antwerpen (1585) en de vrede van Munster, zie: ANDRIESSEN 1957, SCHEELINGS 1988 & MEIJER DREES 1997, 98-99.

⁹³⁶ JANSSENS 2006, 212-213.

⁹³⁷ JANSSENS 2006, 212.

⁹³⁸ PUTTEMANS 1935, 24.

English gentleman volunteer, that was at the garrison during the siege'.⁹³⁹ Het lied, dat duidelijk van katholieke strekking is, verhaalt in tien strofen van acht verzen de aanleiding tot de strijd om Wenen, tot en met de ontknoping en het ontzet. In de vierde strofe wordt een beeld geschetst van de Turkse machtsontplooiing:

Three Hundred Thousand Turks in Rage,
Who never spared Sex nor Age;
In Seven Hundred Leagues they Marcht,
Till they Vienna did Invest:
They raised Batteries round the Town,
Which did Command the highest Towers;
Candy, nor Rhoads, nor Christian Crown,
Was never assaulted by such Powers.⁹⁴⁰

In het lied worden de overdrijvingen duidelijk niet geschuwd: in werkelijkheid trok Kara Mustapha met ca. 100.000 soldaten naar Wenen.⁹⁴¹ Dat was natuurlijk een enorme strijdmacht, maar slechts een derde van de 'Three Hundred Thousand Turks' waarover het lied vertelt. Tegenover dat immense leger stonden de vrome christenen, van wie we een beeld krijgen in de negende strofe:

Like Gods the Christians made their way,
As if they scorn'd to loose the day:
And to Revenge the Christian Cause,
They layed in more then Humane Blows;
And Fighting through their Ranks by force,
At every blow cut down a Turk:
To th' Knees in Blood, Run, Run that cou'd,
The Christians then had done their Work.⁹⁴²

Het beeld van de Turken in het lied komt erop neer dat het goddeloze barbaren waren, die bovendien werden gekenmerkt door een enorme wreedheid: ze spaarden vrouwen noch kinderen. Die beeldvorming sloot aan bij de al bestaande Turkenvrees in Europa,

⁹³⁹ DEAN 1683, str. 4.

⁹⁴⁰ Candia is het huidige Heraklion, de hoofdstad van het Griekse eiland Kreta. Het werd veroverd door de Ottomanen in 1669, zie: ÁGOSTON & MASTERS 2009, 157-158. Het Griekse eiland Rodos werd in 1522 veroverd door de Ottomanen: ÁGOSTON & MASTERS 2009, 489.

⁹⁴¹ NOLAN 2008, 497.

⁹⁴² DEAN 1683, str. 9.

en bekrachtigde die nog eens.⁹⁴³ De verdedigers van Wenen, de christenen, vechten voor de goddelijke zaak, wat hen bovennatuurlijke krachten geeft, en uiteraard de overwinning oplevert.

Het beeld van de Turken dat spreekt uit *The Bloody Siege of Vienna || A song [...]*, was ook aanwezig in de Zuidelijke Nederlanden. In Zuid-Nederlandse toneelstukken werden de Turken opgevoerd als trawanten van de duivel, die zich domweg lieten oplichten door Mohammed, die hen naar de goddeloosheid voerde.⁹⁴⁴ Daarnaast werden ze vaak bestempeld als beesten, gekenmerkt door een enorme wreedheid. Hun voornaamste doelstelling was de vernietiging van het christendom. Het beeld dat op die manier werd vertoond, had weinig te maken met een objectieve weergave maar zeer veel met de doelstellingen van Kerk en staat. Zowel de overheid als de Katholieke Kerk wendden de Turken aan om propaganda te voeren voor de eigen zaak. De Katholieke Kerk cultiveerde de angst voor de Turken waartegen alleen God de katholieken kon beschermen. De overheid had er dan weer baat bij om de Turken zo kwaadaardig mogelijk voor te stellen omdat het de bondgenoten waren van Frankrijk, dat dreigde de Zuidelijke Nederlanden te annexeren.

7.2.2 Liederen over de Grote Turkse Oorlog in *Het Mengelmoes*

‘Het lied’ was een uitstekend medium om te opiniëren en nieuws te verspreiden, omdat het in principe iedereen kon bereiken. Men hoefde er niet voor te kunnen lezen, of over voldoende geld te beschikken om het theater te kunnen bezoeken.⁹⁴⁵ Hoe de reputatie van de Turken mede door liederen werd bewerkstelligd in de Zuidelijke Nederlanden, toont het lied in *Het Mengelmoes* met het beginvers ‘Wel visier hoe staet u weenen aen’,⁹⁴⁶ dat een triomfalistisch karakter heeft. Zo klinkt het in de laatste strofe:

⁹⁴³ Over de angst die er in Europa heerste voor de Turken, zie onder meer: HÖFERT 2003.

⁹⁴⁴ MEEUS 2002. Voor de relatie tussen theater, Turken en ‘nieuws’ in de zeventiende-eeuwse, Noordelijke Nederlanden, zie: BLOM 2013.

⁹⁴⁵ Over het belang van liederen bij het verspreiden van nieuws in vroegmodern Europa, zie o.m. MCILVENNA 2015, 51-56 & MCILVENNA 2016.

⁹⁴⁶ *Het Mengelmoes*, 166-167, *Liedeken*.

Laet ons loven voor al den grooten godt
Die heeft bewaert iae Weenen t' christen slodt
laet hem dancken in alle eeuwigheijt
want door sijn bermhertigheijt
heeft Oostenrijck getriompheert over die wree barbaren, [...].⁹⁴⁷

Zeer nadrukkelijk maakt deze passage duidelijk dat Gods hulp garant stond voor de overwinning van de christenen, en dat Hij bijgevolg wel moet worden 'geloofd'. In de zinsnede 'die wree barbaren' vinden we de typische beeldvorming van de Turken terug.

Een tweede nieuwslied over de Grote Turkse Oorlog in *Het Mengelmoes* is het lied met incipit 'Verblijdt u nu ghij catholijcken || die over twee iaer hebt gesucht',⁹⁴⁸ dat handelt over de bevrijding van de Hongaarse stad Boeda in 1686. Die bevrijding was twee jaar eerder nog mislukt,⁹⁴⁹ wat het tweede vers verklaart. Het lied bericht over de strijd, maar de tekst is vooral zeer hard voor de Turken, en een lofzang op keizer Leopold en het christendom. Getuige daarvan de volgende passages:

[...] singht nu te deum in u kercken
offen [Boeda] is over en ontset
van turcx slavernij en macht
in keijzers heerschappij gebracht
waer door de maen leijt onder de voet
loff sij de heer die t' rijck behoet.⁹⁵⁰
De maen in Hongarijen verheven
door affgronts rot en turcx ghespuijs
wort nu ghedwongen plaets te geven
doort' christen heir aen 't christi cruijs
den Alcoran van Mahomet
moet swichten voor den christen wet
dus leght de maen onder den voet
door Leopold die godt behoet [...].⁹⁵¹

De laatste strofe is in het bijzonder gericht tegen de Hongaarse calvinistische vorst Imre Thököly, die aan de zijde van de Turken vocht:

⁹⁴⁷ *Het Mengelmoes*, 166-167: *Liedeken*, 167, str. 6, v. 1-5.

⁹⁴⁸ Incipit van *Liedeken*, *Het Mengelmoes*, 192.

⁹⁴⁹ HOCHEDLINGER 2003, 159.

⁹⁵⁰ *Het Mengelmoes*, 192: *Liedeken*, 192b, str. 2, v. 3-8.

⁹⁵¹ *Het Mengelmoes*, 192: *Liedeken*, 192a, str. 3.

Nu sijn Tecli [Thököly] u hoog gedachten
verijdelt en u macht verplet
de kroon die gij socht te bemachten
is van u heerschappij ontset
u valsheijt is seer wel beloont
en u verraderij ghekroont [...].⁹⁵²

Met de hulp van God had keizer Leopold I Europa bevrijdt ‘van turcx slavernij en macht’,⁹⁵³ van de islamisering van Europa. De ‘christen wet’ had gezegevierd, en die wet was katholiek: Thököly was mee ten onder gegaan met het ‘affgronts rot en turcx ghespuijs’,⁹⁵⁴ waarmee nogmaals de kwaadaardigheid van de Turken wordt verwoord.

De twee andere liederen over de Grote Turkse Oorlog in *Het Mengelmoes* hebben een veel mindere triomfalistische of hoogdravende toon. In het *Chanson* op p. 169 in *Het Mengelmoes* klinkt het over het feitelijke ontzet van Wenen heel eenvoudig ‘Tout les Turcs ont pris leur vol || avec le gran visire || beaucoup ont perdu leur col’.⁹⁵⁵ In het *Chanson* op p. 177-178 in *Het Mengelmoes* is de berichtgeving al even sober: ‘Les polonois sont on [sic] marche || tout rendre en bataille || les turcs ont estez chasse’.⁹⁵⁶ De Grote Turkse Oorlog is in deze liederen dan ook van secundair belang. Waar het werkelijk om gaat, blijkt in de refreinen. Daarin reageert ene Ragot op het nieuws over het ontzet van Wenen met ‘tampire helas tampire’,⁹⁵⁷ of ‘tampire tampire tampire’.⁹⁵⁸ De Ragot in kwestie, voluit Vincent Ragot de Beaumont, was een Franse geestelijke en een medestander van Lodewijk XIV.⁹⁵⁹ Nadat Frankrijk in 1670 Doornik had geannexeerd, werd Vincent Ragot kanunnik en cantor in de kathedraal van Doornik. In het lied betreurt deze Franse, hooggeplaatste religieuze immigrant het dus dat de Turken, de bondgenoten van Frankrijk, Wenen niet hebben kunnen veroveren. Het lied zet zodoende de banden tussen de Turken en de Fransen in de verf, inclusief de Franse geestelijken. Dat moest de inwoners van de Zuidelijke Nederlanden verduidelijken dat de Franse geloofsgenoten geen echte katholieken waren, en dus geen enkele sympathie verdienden. Op het einde van één van de liederen wordt dat

⁹⁵² *Het Mengelmoes*, 192: *Liedeken*, 192b, str. 6, v. 1-6.

⁹⁵³ *Het Mengelmoes*, 192: *Liedeken*, 192b, str. 2, v. 6.

⁹⁵⁴ *Het Mengelmoes*, 192: *Liedeken*, 192a, str. 3, v. 2.

⁹⁵⁵ *Het Mengelmoes*, 169: *Chanson*, 169b, str. 2, v. 1-3.

⁹⁵⁶ *Het Mengelmoes*, 177-178: *Chanson*, 177b, str. 2, v. 1-3.

⁹⁵⁷ *Het Mengelmoes*, 169: *Chanson*: refrein.

⁹⁵⁸ *Het Mengelmoes*, 177-178: *Chanson*: refrein.

⁹⁵⁹ VIROL 2012; VIROL 2013.

nog eens bondig samengevat: ‘Ragot dit il ie suis francoijs || avant d’etre a l’eglise’.⁹⁶⁰
Deze liederen kaderen helemaal in de anti-Franse overheidspropaganda.

7.3 Teksten over de Negenjarige Oorlog in *Het Mengelmoes*

7.3.1 *Zege-sangen*

De belangrijkste, en meest uitgebreide liedtekst over de Negenjarige Oorlog in *Het Mengelmoes* is de *Zege-sangen*, waarvoor Petrus zich veel moeite heeft getroost om hem vooraan in zijn verzamelhandschrift te plaatsen.⁹⁶¹ De *Zege-sangen* is een overwinningslied, waarin de herovering van Namen door de geallieerden op Frankrijk in 1695 wordt verhaald. Door die overwinning keerde het tij in de Negenjarige Oorlog.

Het lied *Zege-sangen* roept vele vragen op. Wie het lied heeft geschreven, wanneer dat precies gebeurde, en wie het heeft gezongen, is voorlopig onduidelijk. Een wijsnaam boven het lied ontbreekt. Het lied verheerlijkt en prijst Willem III, maar is wel zeker geschreven door een inwoner van de Zuidelijke Nederlanden. Daarop wijst onder meer het deel in de titel dat de landvoogd van de Zuidelijke Nederlanden, Maximiliaan II Emanuel van Beieren, betreft bij de overwinning. De geallieerde overwinning wordt in de *Zege-sangen* ook gevierd als de verzekering van de vrijheid van de Zuidelijke Nederlanden, en dus van het voortbestaan van hun ruime bestuurlijke autonomie. Zo luiden de eerste strofe en een deel van de derde strofe:

Schept moedt o Belgis staeckt u traenen
en valt met eerbiedt hun te voet
die u den wegh tot vrijheijt baenen
en wederstellen in u goet
u met geweldt en snoode list ontnomen
danckt den Nassouschen keijsers stam
omhelst den bijervorst dien helt dien vromen
die in den noodt u redden quam.⁹⁶²

⁹⁶⁰ *Het Mengelmoes*, 169: *Chanson*, 169b, str. 8, v. 5-6.

⁹⁶¹ Zie: ‘2.2.2.6 De eerste katern in *Het Mengelmoes*’. Voor een volledige transcriptie van de *Zege-sangen*, zie bijlage 5: ‘Transcriptie van de *Zege-sangen* (*Het Mengelmoes*, 4-8)’.

⁹⁶² *Het Mengelmoes*, 4-8: *Zege-sangen*, 4, str. 1.

Hun naemen sal de outheijdt roemen
soo lanck als Namen Namen is
wij sullen hun lantsvaders noemen
die openen ons ghevangenis [...].⁹⁶³

Nadat vanaf de vierde tot en met de zevende strofe in de *Zege-sangen* wordt bezongen hoe zwaar de strijd in Namen al was geweest, komt in de achtste strofe Willem III op het toneel, eerst nog geflankeerd door de landvoogd Maximiliaan-Emanuel:

Maer godt bewaert doch ons twee helden
die sigh int' vier niet gaede slaen
dat men die lantpilaeren velden
al ons gebouw most haest vergaen
spaert u Kingh Willem onsen steun en hope
den vijandt dorst seer naer u bloedt
spaert u beschermer vant' bedruckt Europe
men kent ghenoegh u vromen moedt.⁹⁶⁴

Willem III wordt in de *Zege-sangen* dus expliciet de 'beschermer van 't bedruckt Europe' genoemd, en in beeld gebracht als een ware held: zijn 'vromen moedt' is genoegzaam bekend.⁹⁶⁵ De 'held' riep het beeld op van dapperheid en opoffering.⁹⁶⁶ Dat beeld functioneert in de *Zege-sangen* om het belang en de inzet van Willem III voor de Zuidelijke Nederlanden te funderen. Over zijn geloof wordt er met geen woord gerept, het is een en al verheerlijking. De eerste strofe van het lied spoort zelfs aan om 'den Nassouschen keijzers stam' te danken.⁹⁶⁷ Het huis van Oranje-Nassau had weliswaar prinsen, graven en stadhouders voortgebracht, maar de term 'keizersstam' is overtrokken. De term drukt Willems suprematie over Lodewijk XIV uit. 'Keizer' is immers de hoogste adellijke titel, en alle koningen moeten aan hem gehoorzamen.

De *Zege-sangen* plaatsen naast Maximiliaan-Emanuel dus ook Willem III expliciet aan het front. Dat beeld congrueerde met zijn voortrekkersrol in de Grote Alliantie en de strijd tegen het imperialistische beleid van Lodewijk XIV. Dát is wat dat beeld herkenbaar maakte. Met name de strijd zelf kreeg op die manier publiciteit, waarvan

⁹⁶³ *Het Mengelmoes*, 4-8: *Zege-sangen*, 5, str. 3, v. 1-4.

⁹⁶⁴ *Het Mengelmoes*, 4-8: *Zege-sangen*, 6, str. 8.

⁹⁶⁵ Voor een uitgebreidere analyse van de beeldvorming van Willem III in de *Zege-sangen*, zie: MOLENAAR 2014, 205-209.

⁹⁶⁶ BURKE 1990, 145-169.

⁹⁶⁷ *Het Mengelmoes*, 4-8: *Zege-sangen*, 4, str. 1, v. 6.

de inzet vanuit Zuid-Nederlands perspectief de eigen, ruime bestuursautonomie was. De beeldvorming van Willem III in de *Zege-sangen* gaf die strijd een krachtige leider, rond wie men zich, naast de landvoogd, kon verenigen. Over de manier waarop Willem III door inwoners van de Zuidelijke Nederlanden als een ‘landsvader’ kon worden gezien, ondanks zijn ‘verkeerde’, protestantse geloof, biedt de laatste strofe meer inzicht. Daarin wordt Lodewijk XIV rechtstreeks aangesproken:

Ghij naemt meer als ghij kost verdouwen
u gulsigheijt was noijt versaedt
men sal wel haest u uijt doen spouwen
dat ghij onrechtelijck besaet
de vrucht is van al u onwettigh strijden
dat ghij u volck hebt uijtgeput
en nogh eer langh van u sult moeten schijden
waer toe was dan die eersucht nut?⁹⁶⁸

In deze strofe wordt de aanspraak van Lodewijk XIV op de Zuidelijke Nederlanden verklaard als ‘gulsigheijt’ – niet toevallig een katholieke hoofdzonde. Dit communiceerde een interpretatie voor de motieven van Lodewijk XIV, die het laatzeventiende-eeuwse, Zuid-Nederlandse (en dus) katholieke publiek verduidelijkte hoe verachtelijk het handelen van de Franse koning feitelijk wel was. Daaraan kon ook de grootste anti-protestant niet voorbij. Op die manier creëerde de *Zege-sangen* een publiek draagvlak om Willem III in de Zuidelijke Nederlanden te tolereren: de voorvechter van de ruime bestuursautonomie kon als dusdanig onverbloemd de voorkeur genieten op de ‘valse’ katholieke Lodewijk XIV.

7.3.2 *Segheprael*

De herovering van Namen in 1695 was een keerpunt in de Negenjarige Oorlog op het vasteland. Op zee hadden de geallieerden drie jaar eerder al een overwinning behaald die later beslissend zou blijken. In 1692 versloeg de verenigde Engelse en Hollandse vloot onder leiding van Lord Russell de Franse vloot in de zeeslag bij La Hogue.

⁹⁶⁸ *Het Mengelmoes*, 4-8: *Zege-sangen*, 8, str. 14.

Daarmee zag Lodewijk XIV zijn droom om zowel te land als ter zee absolute heerschappij te verwerven in rook opgaan. Voor de rest van de oorlog hadden de geallieerden nu het overwicht op zee, en de Engelse vloot zou gedurende de volgende twee eeuwen de zeeën domineren.⁹⁶⁹

Over de zeeslag bij La Hogue handelt de prozatekst *Segheprael* in *Het Mengelmoes*,⁹⁷⁰ die in zeer barokke stijl de strijd verhaalt.⁹⁷¹ Tal van indrukwekkende epitheta dragen bij tot de beeldvorming van de Hollanders en Britten enerzijds, en de Fransen anderzijds. Zo zijn de ‘bloetdorstighe Hollanders’ (p. 64) ‘wijt beruchte Battavieren’ (p. 64), en is er sprake van ‘den hollantschen brisschende leeuw [...] sijn felle klauw’ (p. 65). De ‘onvergelijckelijcke Battavieren’ (p. 65) zijn ‘see haftige hollanders’ (p. 66), ‘bewuste Hollanders’ (p. 67), ‘noijt verwonne battavieren’ (p. 71), enzovoort. Aan hun zijde vechten de ‘kloeckmoedighe Britten’ (p. 64), die ook ‘brisschende Britten’ (p. 64), ‘eerbehaelde Britten’ (p. 66) en ‘onversaeghde Britten’ (p. 67) worden genoemd. Daartegenover staan de ‘opgeblasene Franssen’ (p. 64), waarover onder meer wordt gezegd dat zij ‘ons treurende Belgica het pronckiuweel van Europa met hunnen slijmigen ende vergalden naersmaeck quamen bezoetelen’ (p. 71). Aan het slot van de tekst drukt de schrijver de hoop en de wens uit dat ‘ons kleine lant’ (p. 71) nooit in de handen ‘vanden onbermhertighen onghenadighen tirraniquen koninck van Vranckerijck’ (p. 71) zal vallen. Dit plaatst de schrijver van de tekst in de Zuidelijke Nederlanden. De naam ‘Lodewijk’ spreekt hij niet uit. Die van Willem III ook niet; naar hem verwijst hij met ‘de Britsche koningh’ (p. 66) en ‘sijne engelsche majesteijt’ (p. 71). Ook de naam van Maximiliaan-Emanuel komt niet voor in de tekst; naar hem verwijst de schrijver met ‘de onophoudelijcke strijdtbare courvorstelijcke Beijersche doorluchtigheijt’ (p. 71). Twee namen komen wel expliciet ter sprake. De ene is ‘Tourville’ (p. 71), de leider van de Franse vloot, die in de tekst ‘hersseloos’ (p. 66) heet. De andere is ‘den hooghverheven ende noijt ghenoech prijsbaren admirael Russel’ (p. 67-68), de leider van de geallieerde vloot, aan wie in de tekst de overwinning te danken is. Ingebed in de prozatekst bevindt zich een gedicht:

⁹⁶⁹ WEIGLEY 1991, 65; DEKKER 2013, 45.

⁹⁷⁰ *Het Mengelmoes*, 64-71: *Segheprael*

⁹⁷¹ Zie daarvoor bijlage 6: ‘Transcriptie van de *Segheprael* (*Het Mengelmoes*, 64-71)’.

Vaert voort Bebloede Leeuw vaert voort verhitte Britt
 doorwroet het inghewant suiight uijt het mergh en pit
 Der vijantlijcke borst vaert voort int' bloedigh mooren
 en laet de werelt nu u wreede schrickdaân hooren
 Op op geterght volck ontbint Bellonas bandt
 u heil bestaet int' swaert en t' swaert past uwe handt
 Op wraecksucht met u hulp doet t' menschendom nu beven
 ent' rest gevluichte volck moet neffens d' ander sneven
 Daer magh niet overigh sijn geen man hoe out hij is
 off moet de klingh int' hert en tot een offerdis
 In Mars ghewijde sael off tempel sijn gheschoncken
 siet hoe den Leeu den Britt en Neerlant comen proncken
 In Koninghs Hertoghs oogh siet hoe de leghers staân
 ver stelt verpleckt verbaest van dese wonder daân
 Maer hoe in tegendeel staen nu de fransche Ridderen
 met al wat Vranckrijck voert te beven schricken sidderen
 En dreune hoe staet Louis aldus ontstelt
 wanneer hem is geseijt sijn vloot te sijn gevelt
 En op de wilde see sijn macht te sijn gheslaeghen
 hoe seght quam hun vloot de mijn soo naer te jaeghen
 Waerom hiel sij geen stant de konincklijcke naem
 Van Wilhem brocht de vrees d' admiraelsche faem
 Verschaften mee een schroom int' vijantlijcke legher
 want ideren soldaet was maer een menschen slegher
 Onsaedigh in het bloedt de minste van hun al
 was kloecker inde strijdt als eenigh mareschal.⁹⁷²

De woordkeuze in dit gedicht doet vermoeden dat het 'los' van de prozatekst heeft bestaan. De prozatekst is 'omheen' het gedicht geschreven, of het gedicht is bewust in de tekst opgenomen. De schrijver van de prozatekst lijkt in elk geval niet ook de persoon die het gedicht schreef. Zo worden 'Louis' en 'Wilhem' in het gedicht wel bij naam genoemd, wat in de prozatekst niet het geval is, en is er ook sprake van 'Neerlant', terwijl dat in de prozatekst steevast 'Holland' is. Bovendien is de overwinning bij La Hogue in het gedicht vooral te danken aan Willem III. Wanneer Lodewijk XIV 'ontsteld' vraagt waarom zijn vloot niet stand hield, luidt het antwoord 'de konincklijcke naem Van Wilhem brocht de vrees'. Samen met 'd' admiraelsche faem' – waarmee (wellicht) naar Russell wordt verwezen – zorgde Willem III voor een dusdanige angst onder de Fransen, dat zij de strijd niet konden winnen. Dit indrukwekkende beeld, van een angstaanjagend sterke Willem III, die niet eens

⁹⁷² *Het Mengelmoes*, 64-71: *Segheprael*, 70.

aanwezig was bij de zeeslag bij La Hogue, moet opiniërend bedoeld zijn: het moest de inwoners van de Zuidelijke Nederlanden moed geven om in de stadhouder-koning te geloven, en om de strijd tegen de Franse dreiging niet op te geven. De opvallende gewelddadigheid, die zeker in het gedicht tot uiting komt, waarbij er wordt opgeroepen om uit 'wraecksucht' de vijand tot de laatste man over de kling te jagen, moest eenzelfde opruiend effect sorteren. Die wreedaardigheid beklemtoont namelijk de vastberadenheid van de geallieerden. Net als in de *Zege-sangen* komt noch in het gedicht, noch in de prozatekst, de religie van de voorvechters van de ruime bestuurlijke autonomie van de Zuidelijke Nederlanden aan bod.

7.3.3 Propaganda

Zowel in de *Zege-sangen* als in de *Segheprael* komen er nogal wat taferelen aan bod die historisch niet kloppen. De teksten kaderen dan ook in de propagandaliteratuur die werd verspreid tijdens de Negenjarige Oorlog. In welke mate werkte die propaganda echter door; hoe groot was het bereik en het effect ervan? Lagen de inwoners van de Zuidelijke Nederlanden wakker van de oorlogsverrichtingen van Willem III; ging zijn naam over de tong? Er is zeer weinig materiaal voorhanden om daarover duidelijkheid te krijgen. Eén tekst in *Het Mengelmoes* kan toch meer licht over deze zaak laten schijnen. Het betreft het drinkliedje met incipit 'Men drinckt den wijn || in schaduw van Oranien',⁹⁷³ een lied uit een populair genre dus. Het lied begint als volgt:

Men drinckt den wijn
in schaduw van Oranien
wij gaen naer groot brittanien
wilt vrolijck sijn
den prins gaet heen
voor onse vrijheijt vechten
toont nu vrolijckheên
den prins gaet heên
sijn segen standaert rechten
elck is wel te vreên.⁹⁷⁴

⁹⁷³ *Het Mengelmoes*, 188: *Liedeken*.

⁹⁷⁴ *Het Mengelmoes*, 188: *Liedeken*, 188a, str. 1.

De schrijver van het lied roept dus op om ‘vrolijkheên’ te tonen, want Willem III gaat ‘naer groot brittanien’ om er zijn zegevlag op te richten. Bovendien lijkt het alsof de zingende Zuid-Nederlanders ‘in schaduw van Oranien’ met hem mee zullen gaan. Maar in de tweede strofe blijkt dat ze andere plannen hebben. Daar klinkt het: ‘laet Willem voor ons strijden || terwijl wij ons verblijden’,⁹⁷⁵ waarna er – ‘sa schoonties uijt’⁹⁷⁶ – nog een glas wordt leeggedronken. Veel ambitie om aan de zijde van Willem III te strijden komt uit het lied dus niet naar voren. In de derde strofe wordt duidelijk waarvoor Willem III precies gaat vechten: ‘Wegh frans ghewas || men kan u wel ontbeiren || en sonder u wel teiren’.⁹⁷⁷ En in de laatste strofe tenslotte wordt Willem III uitgewuifd:

Vaert voort o heldt
ick sien u reets gedraegen
in een victori waegen
over lanck gestelt [...].⁹⁷⁸

De victoriewagen van Willem III was dus al lang klaargemaakt; zo zeker was men in dit lied uit de Zuidelijke Nederlanden van de goede afloop van zijn expeditie. Die zekerheid is verklaarbaar. De expeditie waarover in ‘Men drinckt den wijn’ wordt gezongen, is de overtocht van Willem naar Engeland in 1688, aan de vooravond van de ‘Glorious Revolution’. Die overtocht is in het liedje de reden voor vrolijkheid en een drinkgelag, want Willem gaat vechten voor ‘onse vrijheijt’ – voor die van de Zuidelijke Nederlanden dus. Historisch gezien mangelt er echter iets aan dat beeld. Willems expeditie naar Engeland was oorspronkelijk niet opgezet om de vrijheid van de Zuidelijke Nederlanden te vrijwaren, maar op vraag van de tegenstanders van de katholieke koning van Engeland, Jacobus II. Omdat Willem III vermoedde dat Lodewijk XIV en Jacobus II een alliantie voorbereidden tegen de Republiek, ging hij daarop in.⁹⁷⁹ Pas nadat Jacobus II was gevlucht en Willem III tot koning was gekroond, kwam hij in beeld als leider van de Grote Alliantie, die zich inzette tegen het ‘frans ghewas’,⁹⁸⁰ dat de bestuursautonomie van de Zuidelijke Nederlanden bedreigde. De

⁹⁷⁵ *Het Mengelmoes*, 188: *Liedeken*, 188b, str. 2, v. 2-3.

⁹⁷⁶ *Het Mengelmoes*, 188: *Liedeken*, 188b, str. 2, v. 4.

⁹⁷⁷ *Het Mengelmoes*, 188: *Liedeken*, 188a, str. 3, v. 1-3.

⁹⁷⁸ *Het Mengelmoes*, 188: *Liedeken*, 188b, str. 4, v. 1-4.

⁹⁷⁹ TROOST 2001, 190-191.

⁹⁸⁰ *Het Mengelmoes*, 188: *Liedeken*, 188a, str. 3, v. 1.

reden om te drinken in het lied is dus een anachronisme, en het lied moet geschreven zijn toen Willem III zich al mengde in de militaire debatten met Frankrijk. Vanuit die situatie beschouwd, bleek dat de overtocht van Willem III een goede zaak was geweest voor de Zuidelijke Nederlanden. Het beeld van Willem III als 'held' heeft in 'Men drinckt den wijn' niet zozeer iets te maken met de overtocht zelf, maar met de ontwikkelingen die eruit zijn voortgekomen. Het lied toont in elk geval aan dat Willem III wel degelijk zijn intrede deed in populaire literatuur(genres) in de Zuidelijke Nederlanden, wat aangeeft dat zijn verrichtingen de inwoners er bezig hielden.

7.4 **Oppositieele opvattingen**

De opvattingen en opinies over Willem III in de *Zege-sangen* en de *Segheprael* leveren een homogeen beeld op, want ze dienden een doel: het publiek in de Zuidelijke Nederlanden te informeren over en te overtuigen van een strijd, die feitelijk de strijd voor de eigen, bestuurlijke vrijheid was. Opvattingen over religie ontbreken in deze teksten. Zodoende pasten ze binnen de door de overheid goedgekeurde en gewenste (propaganda)literatuur. *Het Mengelmoes* bevat echter enkele teksten waarin andere opinies over Willem III en Lodewijk XIV naar voren komen, die getuigen van oppositieve opvattingen.

Het lied met de beginregel 'Verblijft u Catholiecken al' (p. 172) handelt in het eerste deel over de troonsbestijging en de politiek van Jacobus II in Engeland, en in het tweede deel komt de herroeping van het Edict van Nantes in Frankrijk aan bod:

O luijshonden van Vranckerijck
Calvinus Hugentotten
brant uw bijbels al gelijk
want om met u te spotten
wort nu alleen u ketterij
weghgeiaeght en verdreven
ende verdruckt van alle sij
t'rooms gelooff moet aenkleven.⁹⁸¹

⁹⁸¹ *Het Mengelmoes*, 172: *Liedeken*, 172a, str. 5.

De anti-protestantse politiek wordt door de liedschrijver gerechtvaardigd. Hij noemt de protestantse kerkvoorgangers ‘ministers heijligh van schijn’,⁹⁸² en verwijt hen vooral dat zij de paus ‘[...] met schimp en geweld || verachten en versmaeden’.⁹⁸³ Die voorgewende gewelddadigheid van de protestanten benadrukt de ‘goedheid’ van de paus en de Katholieke Kerk, zoals blijkt uit de laatste strofe:

Sa Lutheraen en Calvinist
wilt u secten verlaeten
gij hebt gedwaelt ende gemist
nu comt tot uwer baeten
de roomsche kerck godt heijligh pant
die gij verliet voor desen
sij biet aen u de rechte handt
om u siel te ghenesen.⁹⁸⁴

De herroeping van het Edict van Nantes, en de massale vervolging van de Hugenoten die daarop volgde, wordt op die manier niet voorgesteld als een wandaad, maar precies als ‘een tweede kans’ dankzij Lodewijk XIV voor de protestanten. Ooit waren zij van het rechte pad afgeweken, maar indien ze zich bekeren tot het roomse geloof, dan zullen zij vergiffenis krijgen – zó rechtvaardig zijn God, en, aldus de liedschrijver, ook Lodewijk XIV. Hoewel Lodewijk XIV in het kader van zijn *réunions*-politiek net Brabant en Vlaanderen was binnengevallen en Luxemburg had geannexeerd, is die politiek geen thema in dit lied. Het verheerlijkt Lodewijk XIV precies als een goede katholiek.

De meeste teksten met oppositionele opvattingen in *Het Mengelmoes* ten tijde van de annexatie-oorlogen door Lodewijk XIV zijn zeer kort. Zo is het tweeregelig vers ‘Petit Cheval beau Cheval Cheval facil pour ascendre || Mais celui qui le port c’est plus qu’un Alexandre’,⁹⁸⁵ ‘vertaald’ als ‘Kleijn peert, schoon peert peert licht om op te sitten || maer die t’voor last op heeft is koninck van de Britten’.⁹⁸⁶ Een uiterst negatief beeld van Willem III spreekt uit het gedicht *Den teghenwoordighen stant van Hollandt*:

⁹⁸² *Het Mengelmoes*, 172: *Liedeken*, 172b, str. 6, v. 7.

⁹⁸³ *Het Mengelmoes*, 172: *Liedeken*, 172a, str. 7, v. 5-6.

⁹⁸⁴ *Het Mengelmoes*, 172: *Liedeken*, 172b, str. 8.

⁹⁸⁵ *Het Mengelmoes*, 81: *Epigramma*.

⁹⁸⁶ *Het Mengelmoes*, 81: *Traduction*.

Twee Willems hebben ons gebrocht uijt het verderven
den eersten door den noot den tweeden door het sterven
den derden Willem ons nogh dagelijckx soo bederft
dat wij verloren sijn, het sij gij leeft off sterft.⁹⁸⁷

In het gedicht van 12 regels op p. 97 in *Het Mengelmoes* voorspelt de schrijver een heel andere uitkomst van de Negenjarige Oorlog dan een overwinning van de Grote Alliantie. In deze tekst is ‘Louis le grand ou sceptre couronnée en la rue de victoire’,⁹⁸⁸ en gaat Willem III naar de hel: ‘Le roij Guilliaum en Lucifer en la rue des infer’s’.⁹⁸⁹

Is het voorspelde lot van Willem III in dat laatste vers wellicht ingegeven door katholieke opvattingen, in het *Epigramma* op p. 96 in *Het Mengelmoes* is dat zeker het geval. Dit gedicht van zestien regels is een vertaling van het Latijnse gedicht *Carmina* op p. 111 in *Het Mengelmoes*. Het is niet duidelijk of Petrus de vertaling zelf heeft gemaakt, maar de *Carmina* duiden er wel op dat Petrus het Latijn machtig was.

Het eerste vers van de vertaling luidt ‘Schoon laet nochtans komt vast de wraecke godts wat wonder’.⁹⁹⁰ De ‘wraecke godts’ is niet alleen ‘de wraak van God’, maar veeleer de Goddelijke Voorzienigheid vanuit katholiek perspectief. In het eerste deel van het gedicht hoopt de schrijver dat Jacobus II opnieuw koning van Engeland zal worden. Over Mary Stuart zegt hij dat zij een dievegge is: ‘sij rooft haer vader t’lant’.⁹⁹¹ In het tweede deel van het gedicht komt tot uiting hoe de Voorzienigheid precies werkt:

Schoon laet nochtans comt vast de wraecke godts te voren
straff die de vrouw draeght dat die de man oock lijdt
Oranien leijt int’ graff door godts vergramde toren
gevoeght met d’oppermacht van schot en Britsche sijd.
Wree suster dochter boos onvruchtbaer gemalinne
Vol bedrogh dat selffs Tullia niet prijsen sou
Haer man ontbreckt oock niet een schelmstuck te versinnen
hoe hij sijn schoonvaer t’rijck sou rooven door sijn vrou.⁹⁹²

⁹⁸⁷ *Het Mengelmoes*, 94.

⁹⁸⁸ *Het Mengelmoes*, 97: *Epigramma*, v. 1.

⁹⁸⁹ *Het Mengelmoes*, 97: *Epigramma*, v. 6.

⁹⁹⁰ *Het Mengelmoes*, 96: *Epigramma*, v. 1. Ik verwijs naar dit gedicht voortaan met ‘de wraecke godts’.

⁹⁹¹ *Het Mengelmoes*, 96: *Epigramma*, v. 4.

⁹⁹² *Het Mengelmoes*, 96: *Epigramma*, v. 9-16.

De 'straff die de vrouwe draeght' verwijst naar de onvruchtbaarheid van Mary Stuart, de 'onvruchtbaer gemalinne' van Willem III. Mary kon en zou Willem inderdaad geen nageslacht bezorgen. Volgens de tekst is dit het werk van de Voorzienigheid: Hij had de wandaad van Mary, namelijk het verdrijven van haar katholieke vader, voorzien, en zorgde ervoor dat ze kinderloos zou blijven. Zodoende zou de heerschappij van de Oranjes over Schotten en Britten slechts van korte duur zijn. Precies door die heerschappij kwam Willem III in de positie om zich aan het hoofd van de Grote Alliantie te plaatsen, en zich in te zetten voor het voortbestaan van de Zuidelijke Nederlanden. Dit gegeven komt niet aan bod in de tekst, die besluit met een indrukwekkende associatie.

Aan het einde van de tekst noemt de schrijver Mary Stuart immers 'Vol bedrogh dat selffs Tullia niet prijsen sou'.⁹⁹³ Volgens de overlevering was Tullia de oudste dochter van Servius Tullius, de zesde koning van Rome. Samen met haar schoonbroer Tarquinius smeedde zij een complot tegen haar vader: Tarquinius vermoordde zijn schoonvader, de koning, waarna Tullia met een wagen over het lijk van haar vader reed.⁹⁹⁴ En zelfs deze Tullia, berucht om haar bedrieglijke aard, zou het bedrog van Mary Stuart niet prijzen – aldus de tekst in *Het Mengelmoes*. Ook Willem III past in de vergelijking. Na de dood van Servius Tullius werd Tarquinius koning van Rome. 'Haer man' verwijst dus zowel naar Tarquinius II als naar Willem III: ook hij wist een 'schelmstuck te versinnen' en via zijn vrouw het rijk van zijn schoonvader te roven.

De Voorzienigheid heeft in 'de wraecke godts' echter alles onder controle: 'Oranien leijt int' graff door godts vergramde toren'.⁹⁹⁵ Het koninkrijk van Willem III zal spoedig ten einde zijn, en de 'Glorious Revolution' een maat voor niets blijken. Aan eventuele gevolgen daardoor voor de ruime bestuursautonomie van de Zuidelijke Nederlanden gaat de tekst volledig voorbij: het katholicisme is primordiaal. De 'wraecke godts' – de Voorzienigheid – levert daarvan in de tekst zelf het bewijs: de protestant Willem III moest het al bij voorbaat ontgelden.

⁹⁹³ *Het Mengelmoes*, 96: *Epigramma*, v. 14.

⁹⁹⁴ PAGAN 2004, 62.

⁹⁹⁵ *Het Mengelmoes*, 96: *Epigramma*, v. 11.

7.5 Deelbesluit

De twee nieuwslieparen over de Grote Turkse Oorlog in *Het Mengelmoes* berichtten over de vorderingen tijdens de oorlog, maar werkten voornamelijk opiniërend: ze propageerden de doelstellingen van de Kerk en de overheid. De Katholieke Kerk wakkerde de angst voor de Turken aan om haar eigen noodzaak te etaleren, waarbij in de beeldvorming van de Turken steeds werd benadrukt hoe wreed zij waren, en welk een hel het leven onder een Turks bewind zou zijn. De overwinningen tijdens de oorlogen tegen de Turken verbond de Kerk aan de onoverwinnelijkheid van God, die dus wel ‘waarlijk’ en katholiek moest zijn. De overheid was gebaat met Turkenvrees en -haat, wegens het bondgenootschap tussen de Turken en Frankrijk, dat de ruime bestuurlijke vrijheid van de Zuidelijke Nederlanden bedreigde. Dat bondgenootschap komt expliciet ter sprake in de twee andere, kortere liedjes over de Grote Turkse Oorlog in *Het Mengelmoes*, met in de hoofdrol de Franse kanunnik Vincent Ragot de Beaumont. In die liedjes vindt die Franse geestelijke het jammer dat de Turken zijn verslagen. Uit die liedjes komt naar voren dat de door de Kerk gewenste verspreiding van het beeld van de Turken zijn uitwerking niet heeft gemist. Om de Fransen te demoniseren, moesten de wreedheid en de gruwel van de Turken niet worden herhaald in de liederen met Ragot in de hoofdrol. Die associaties waren kennelijk voldoende bekend bij het publiek. In een van de twee liederen legt de liedschrijver Ragot letterlijk in de mond dat hij in de eerste plaats een Fransman is, en dat de Kerk voor hem van secundair belang is. Dat religieuze gegeven, waarbij in de beeldvorming een Fransman werd voorgesteld als een onechte of valse katholiek, had een essentiële functie in het kader van de anti-Franse (overheids)propaganda. Het moest de inwoners van de Zuidelijke Nederlanden overtuigen van het feit dat de Fransen géén geloofsgenoten waren, en dus op geen enkele manier recht hadden op sympathie. Die beeldvorming werd ingezet in de strijd voor het ruime zelfbestuur van de Zuidelijke Nederlanden.

Ook in de *Zege-sangen*, een lied in *Het Mengelmoes* in het kader van de Negenjarige Oorlog, komt die beeldvorming aan bod. In de laatste strofe wordt Lodewijk XIV er in een rechtstreekse aanspreking van beschuldigd geen ware katholiek te zijn. Dit moest helpen om in de Zuidelijke Nederlanden een publiek draagvlak te

creëren om zich achter Willem III te scharen, hoewel hij een protestant was. Als leider en bezieler van de Grote Alliantie tegen Lodewijk XIV, hadden de Zuidelijke Nederlanden Willem III nodig om hun ruime bestuursautonomie te behouden. In de beeldvorming in de *Zege-sangen* toont Willem III zich onvervaard op het strijdtoneel om de strategische stad Namen te heroveren. In de *Segheprael*, de prozatekst over de zeeslag bij La Hogue, wordt de overwinning van de geallieerden tegen de Franse vloot toegeschreven aan de angst van de Fransen voor Willem III, hoewel die historisch toen niet eens bij La Hogue was. Zowel in de *Zege-sangen* als in de *Segheprael* functioneerde Willem III als de held – zo wordt hij in beide teksten ook expliciet genoemd – die de ruime bestuurlijke autonomie van de Zuidelijke Nederlanden zou vrijwaren, en over zijn religie wordt er strategisch niets gezegd. De propaganda voor Willem III stond gelijk met de propaganda voor de eigen, ruime bestuursautonomie, en dat die zijn uitwerking moet hebben gehad, toont het drinkliedje met het beginvers ‘Men drinckt den wijn’ in *Het Mengelmoes* aan. Het is een eenvoudig liedje dat weinig om het lijf heeft, maar het neemt wel het discours van de propaganda over: Willem III is de held die de Fransen gaat verslaan.

Voor de overheid in de Zuidelijke Nederlanden was het behoud van de ruime bestuurlijke vrijheid primordiaal, en men keek nauwlettend toe dat er geen teksten werden gepubliceerd die de relatie met de protestantse bondgenoten konden schaden. Religie moest in die context maar even naar het achterplan. Een aantal teksten in *Het Mengelmoes* getuigt van oppositionele opvattingen tegenover die kwestie, en bieden een alternatief.

In de liederen waarin Vincent Ragot de Beaumont jammert over het ontzet van Wenen in 1683 wordt het procedé toegepast waarbij de Fransen worden afgeschilderd als onechte of valse katholieken. In het lied met de beginregel ‘Verblijft u Catholiecken al’ wordt in het tekstdeel over de herroeping van het Edict van Nantes in 1685, Lodewijk XIV precies genoemd als een goede katholiek. Nochtans zette hij in 1685 zijn *réunions*-politiek, die het voortbestaan van de ruime bestuursautonomie van de Zuidelijke Nederlanden bedreigde, gewoon voort door een groot deel van de Palts op te eisen. Die eis leidde uiteindelijk tot de Negenjarige Oorlog.

In een aantal kortere tekstjes in *Het Mengelmoes* wordt Lodewijk XIV opgehemeld en Willem III gehegeld, maar vooral in het gedicht met het beginvers

‘Schoon laet nochtans komt vast de wraecke godts wat wonder’ moet Willem III het totaal ontgelden. De dichter van de tekst noemt het feit dat Willem III koning van Engeland is geworden, waardoor hij precies in de positie kwam om zich op te werpen als leider van de Grote Alliantie die de ruime bestuurlijke vrijheid van de Zuidelijke Nederlanden kon vrijwaren, een schelmstuk. De dichter is verheugd over de onvruchtbaarheid van Mary Stuart, zodat het leiderschap van Willem III geen vervolg kon krijgen, en hoopt op een herstel van het katholieke leiderschap van Jacobus II in Groot-Brittannië.

Uiteraard zijn pro-katholieke, anti-protestantse opvattingen op zich ‘normaal’ in de katholieke Zuidelijke Nederlanden. Maar teksten als die over ‘de wraecke godts’, en die waarin wordt gehoopt dat ‘Louis le grand ou sceptre couronnée en la rue de victoire’ is, druisten volledig in tegen de doelstellingen van de overheid en de bijbehorende propaganda om de ruime bestuursautonomie van de Zuidelijke Nederlanden te bewaren. In die zin behoorden ze niet tot de door de overheid goedgekeurde, maar tot de alternatieve literatuur.

8. CONCLUSIE

8.1 Een profiel van de schrijver/samensteller van *Het Mengelmoes*

Dat de voornaam van de schrijver/samensteller van *Het Mengelmoes* Petrus was, blijkt uit de jaarrekening die hij in zijn verzamelhandschrift noteerde, en uit het juridische document dat feitelijk een standaarddocument is om leningen te verstrekken. Dat document wijst erop dat Petrus waarschijnlijk meermaals leningen verstrekke, wat hij alleen kon doen als hij een vermogende man was. Uit de jaarrekening blijkt dat Petrus in het jaar 1692 meer dan 240 gulden uitgaf tijdens activiteiten waarbij hij ook geld verloor. Dat wijst erop dat dit gebeurde tijdens bijeenkomsten waar er om geld werd gespeeld, en dat hij het zich kon veroorloven om ter ontspanning het jaarloon van een geschoolde arbeider te besteden.⁹⁹⁶

Qua sociale status heeft Petrus tot de elite in de Zuidelijke Nederlanden behoord, die aan het einde van de zeventiende eeuw kennis kon nemen van de melodieën van Jean-Baptiste Lully. Een groot aantal liederen in *Het Mengelmoes* waarbij de melodie kon worden geïdentificeerd, bleek te zijn geschreven op melodieën van deze Franse hofcomponist. *Het Mengelmoes* bevat ook liedteksten van Quinault uit werken van Lully waarvan er tot op heden geen opvoeringen in Nederlandse schouwburgen vóór 1696 zijn gedocumenteerd.

Petrus moet een goede opleiding hebben genoten, dat blijkt uit de verschillende talen die hij beheerste. Zijn moedertaal was Nederlands, maar hij verzamelde ook Franse en Latijnse teksten. Eén van die Latijnse teksten is vertaald naar het Nederlands in *Het Mengelmoes*, van de Franse zijn dat er meerdere. Het grootste deel ervan zijn 49 teksten uit de *Poesies Gaillardes*, die zijn vertaald door iemand die de vertaling ondertekende met P.N.D. Het is mogelijk dat Petrus P.N.D. was, maar *Het Mengelmoes* biedt onvoldoende argumenten om die hypothese te kunnen bevestigen.

Het Mengelmoes geeft niets prijs waaruit valt op te maken wat Petrus' beroep was. Hij verzamelde een aantal recepten en remedies in zijn verzamelhandschrift, maar

⁹⁹⁶ Cfr. TIMMERMAN 2008, 30.

dat waren veeleer huis-, tuin- en keukenmiddelen. Had Petrus geneeskunde gestudeerd, en waren zijn initialen P.N.D., dan zou er iemand met de voornaam Petrus en initialen N.D. in de matrikels van de oude Universiteit Leuven moeten voorkomen,⁹⁹⁷ wat niet het geval is. Naast het standaarddocument om leningen te verstrekken, nam Petrus nog twee andere juridische documenten op in *Het Mengelmoes*, maar die maken ook niets duidelijker over zijn beroep. De ene tekst handelt over het erfrecht van kinderen uit een eerste huwelijk nadat de langstlevende hertrouwde, en de andere over het vervallen van het privilege om een zaak voort te zetten, wanneer een weduwe hertrouwde. Beide juridische teksten houden dus verband met wat de wet voorziet bij een tweede huwelijk, nadat het eerste huwelijk werd beëindigd door een sterfgeval. Waarom of door welke omstandigheden Petrus belangstelling had voor deze kwestie en teksten, is onduidelijk.

Eén van de juridische documenten is ondertekend door notarissen en stadssecretarissen van Antwerpen, die allemaal nog in functie waren na de voltooiing van *Het Mengelmoes*. Degene die als laatste in een van de voornoemde functies in dienst trad, was Daniël van Oudenhoven, die pas in 1685 aan de slag ging als notaris. Het juridische document kan dus niet vóór 1685 zijn opgesteld, noch door Petrus aan zijn tekstcollectie zijn toegevoegd. Dat het document betrekking heeft op Antwerpen, is één van de vele argumenten voor de stelling dat Petrus in Antwerpen woonde, en dat *Het Mengelmoes* er is voltooid. *Het Mengelmoes* bevat een aantal teksten die exclusief over Antwerpen handelen, zoals het lied over het vermaak op de bevroren Schelde, en het lied over de vele mooie vrouwen in die stad. Dat laatste lied handelt over de lokale society, en had ook alleen maar betekenis voor een inwoner van Antwerpen, die sommige van de vrouwen misschien zelf kende. Door archiefonderzoek in de parochieregisters van Antwerpen kon elke naam in het lied gelinkt worden aan een dame die in Antwerpen is gedoopt en ten tijde van de voltooiing van *Het Mengelmoes* de huwbare leeftijd had.

De teksten in *Het Mengelmoes* die in eerste instantie over andere steden in de Nederlanden leken te gaan, verbinden Petrus niet aan één van die steden. De drie liederen over Mechelen gaan over een anekdote, waaraan de Mechelaars hun spotnaam

⁹⁹⁷ REUSENS, WILS & SCHILLINGS 1903-1980.

'Maneblussers' ontleenden. Het zijn eigenlijk spotliederen op de Mechelaars, die niet over Mechelen zelf handelen. Het lied over Leuven gaat feitelijk over het Leuvense bier, waarvan de brouwers een grote afzetmarkt hadden, ook in en rondom Antwerpen. De handeling van het lied over de ruzie tussen een katholiek en een protestant speelt zich dan wel buiten Antwerpen af, maar de keuze van een trekschuit op de Willebroekse Vaart als locatie voor de ruzie kan zijn gemotiveerd om de vertelling zo geloofwaardig mogelijk te ensceneren. De tekst gaat net als het lied met het beginvers *Hollant is een bollant vol hoeren en vol boeven* over de tegenstellingen tussen katholieken en protestanten. Die laatste tekst handelt wel degelijk over Holland en Amsterdam, maar spreekt er zich uiterst negatief over uit, en het woordgebruik duidt er zelfs op dat het lied is geschreven door een Antwerpenaar.

Daar staat tegenover dat *Het Mengelmoes* een cluster bevat van vier teksten die handelen over de onlusten in verband met het brouwersgilde in Antwerpen aan het einde van de jaren 1650. Welk verband Petrus persoonlijk had met die gebeurtenissen, is onduidelijk, maar de teksten geven er wel blijk van dat Petrus interesse had voor de geschiedenis van Antwerpen. Al deze gegevens en argumenten situeren Petrus expliciet in Antwerpen, en *Het Mengelmoes* bevat geen tegenargumenten voor de stelling dat het een Antwerps verzamelhandschrift is.

De tekstcollectie in *Het Mengelmoes* is zeer gevarieerd. Er komt een aantal interesses van Petrus in tot uiting. Uit de raadsels, vraagstukken en bordspelen die hij in *Het Mengelmoes* noteerde, blijkt dat Petrus zich amuseerde met spelletjes, en uit de *Letteren oft sleutel om brieven te schrijven* dat hij interesse had voor cryptologie, of zelf brieven in geheimschrift wilde schrijven. De grepentabel onder de titel *korte maniere om op de fluijt te leeren spelen* wijst erop dat hij interesse had voor fluitmuziek, maar of hij muzikaal onderlegd was, is niet bewezen. Hij voorzag de liederen in zijn verzamelhandschrift in elk geval nergens van muzieknotatie.

Het meest uitgesproken komt uit de tekstcollectie naar voren dat Petrus een libertijn was. Het drinkliedje met het beginvers 'Ick wil voortaan met Bacchus swieren',⁹⁹⁸ waarvan de tekst in de laatste verzen van de eerste strofe afwijkt van de andere gekende tekstversies, is mogelijk doelbewust geredigeerd om te kunnen zingen

⁹⁹⁸ *Het Mengelmoes*, 186: *Liedeken*, str. 1, v. 1.

‘wij zijn libertijnen’.⁹⁹⁹ Uit zijn lijstje met *Namen van sommige curieuse ende vermaeckelijcke boecken* blijkt in elk geval dat hij een vrijdenker was die interesse had voor zaken die aan het einde van de zeventiende eeuw in de Zuidelijke Nederlanden verboden waren. Boeken zoals die van de protestantse satiricus Gregorio Leti stonden op de *Index Librorum Prohibitorum*. Andere namen die in het boekenlijstje voorkomen, en wier boeken ook in de ban werden gedaan, zijn die van de grondlegger van het quiëtisme, Miguel de Molinos, en die van de Duitse humanist Henricus Cornelius Agrippa, die proto-feministische literatuur schreef. Een hele reeks boeken in het boekenlijstje waren door de Kerk verboden omdat ze indruisten tegen de goede zeden, zoals de pornografische boeken *t’Amsterdamsch hoerdom* en *Het kind van weelde, of de Haagsche lichtmis*. Dat Petrus een libertijn was, blijkt voorts ook uit het feit dat hij integraal het Franse gedicht *Pour Mademoiselle D. M. Stances* opnam in zijn verzamelhandschrift, geschreven door Théophile de Viau, ‘de prins der libertijnen’.

8.2 Alternatieve literatuur

Het Mengelmoes bevat verschillende teksten die niet openlijk in de publieke ruimte konden circuleren. De pornografische en libertijnse teksten getuigden niet van de door de Kerk gewenste goede moraal en zeden, waardoor ze in principe niet waren toegelaten door de katholieke censor. Ze behoorden tot de onofficiële, alternatieve literatuur. Het topstuk onder de libertijns-pornografische teksten in *Het Mengelmoes* is de vertaling van het gedicht *L’occasion perdue recouvrée* van Jean Bénéch de Cantenac. Wat opvalt, is dat *Het Mengelmoes* geen werkelijk nieuwe, in het Nederlands geschreven pornografische teksten bevat. De echte pornografische teksten in het verzamelhandschrift zijn vertalingen van Franse schrijvers. Sommige liederen en epigrammen in *Het Mengelmoes* die in de Zuidelijke Nederlanden zijn ontstaan, bevatten wel metaforen voor genitaliën en seksuele omgang. Andere teksten in *Het Mengelmoes* die in de Zuidelijke Nederlanden zijn ontstaan, getuigen van libertijnse opvattingen of invloeden. Het personage Ceuster heeft er in een reeks epigrammen in het handschrift geen probleem mee dat zijn aanstaande echtgenote geen maagd meer

⁹⁹⁹ *Het Mengelmoes*, 186: *Liedeken*, str. 1, v. 7.

is. In een ander *Epigramma* hekelt de schrijver het gedrag van een jonge vrouw die de schijn ophoudt een deugdzame vrouw te zijn, maar in wezen de eer van haar maagdelijkheid al lang is kwijtgeraakt. Met dat laatste heeft de schrijver geen probleem, wel met haar hypocrisie. In nog een ander Nederlands gedicht uit de Zuidelijke Nederlanden stelt een vrouwelijk personage haar seksuele rol binnen het huwelijk gelijk aan prostitutie: beide bieden een vrouw mogelijkheden om geld in het laatje te brengen. Teksten als deze zijn erop gericht de maatschappelijke hypocrisie rond seks, huwelijk, eer en reputatie te doorbreken en ondergraven op die manier de fundamenten van de gevestigde orde en de Kerk. Ze tonen aan dat libertijns gedachtegoed niet alleen aanwezig was in de Zuidelijke Nederlanden aan het einde van de zeventiende eeuw, maar dat Zuid-Nederlandse schrijvers er zelf literatuur over produceerden.

De andere teksten in *Het Mengelmoes* die tot de onofficiële, alternatieve literatuur behoorden aan het einde van de zeventiende eeuw, hadden betrekking op de politieke situatie waarin de Zuidelijke Nederlanden zich bevonden. Tijdens de Negenjarige Oorlog, toen Frankrijk de ruime bestuurlijke autonomie bedreigde, organiseerde de overheid in de Zuidelijke Nederlanden zelf gerichte propaganda tegen Frankrijk en Lodewijk XIV, om de publieke opinie tegen hem en zijn land op te zetten. Publicaties die gericht waren tegen de protestantse bondgenoten, met Willem III op kop, waren verboden. Zelfs twee jaar na het einde van de Negenjarige Oorlog, in 1699, verscheen er nog een plakkaat 'contre deux traités injurieux aux États généraux des Provinces-Unies'.¹⁰⁰⁰ De oorlog was dan wel ten einde, maar er waren nog steeds troepen uit de Republiek gelegerd in garnizoenssteden in de Zuidelijke Nederlanden, om het gebied tegen Franse invallen te verdedigen.¹⁰⁰¹

De tekstcollectie in *Het Mengelmoes* toont aan dat er in Antwerpen wel degelijk teksten tegen Willem III circuleerden, geschreven in de Zuidelijke Nederlanden. De belangrijkste tekst in die context is het *Epigramma* over 'de wraecke godts'. De tekst is geschreven vanuit katholiek perspectief en toont aan dat katholieken in de Zuidelijke Nederlanden het toch moeilijk hadden om hun lot in de handen van de protestantse stadhouder-koning Willem III te leggen. In een andere tekst in *Het Mengelmoes* wordt

¹⁰⁰⁰ PUTTEMANS 1935, 23, met verwijzing naar: Placards de Brabant, V, 508.

¹⁰⁰¹ JANSSENS 2006, 189.

er gehoopt dat ‘Louis le grand’ op weg is naar de overwinning. Een dergelijke tekst die zich uitsprak in het voordeel van Lodewijk XIV, druiste in tegen de van overheidswege georganiseerde en getolereerde literatuur en behoorde dus tot de alternatieve literatuur. Een verklaring voor teksten in het voordeel van Lodewijk XIV kan zijn dat de libertijnen in de Zuidelijke Nederlanden zich meer verwant voelden met de libertijnse opvattingen in Frankrijk.

Fernando Bouza heeft erop gewezen, dat in Spanje in de vroegmoderne tijd ook handschriften soms aan preventieve censuur werden onderworpen.¹⁰⁰² Daarvan is bij *Het Mengelmoes* geen sprake. Er is ook niets dat erop wijst dat Petrus *Het Mengelmoes* of delen ervan heeft willen laten drukken, dus de censor heeft het verzamelhandschrift nooit onder ogen gekregen. *Het Mengelmoes* functioneerde als vergaarplaats van onder meer clandestiene, alternatieve literatuur, en getuigt in die zin van de onofficiële cultuur in de laatzeventiende-eeuwse Zuidelijke Nederlanden.

8.3 De literaire kring rond *Het Mengelmoes*

Het Mengelmoes diende niet uitsluitend voor het eigen gebruik van Petrus, dat bleek uit de analyse van de melodieën en wijsaanduidingen van de liederen in het verzamelhandschrift. Wie *Het Mengelmoes* niet kende, kende ook de specifieke wijsaanduidingen boven de ‘nieuwgemaakte liedjes’ in het handschrift niet. Zo iemand kon de ‘nieuwgemaakte liedjes’ dus niet zingen, en dat het de bedoeling was dat ze konden worden gezongen, bewijst precies de aanwezigheid van die specifieke, aan *Het Mengelmoes* gerelateerde wijsaanduidingen. *Het Mengelmoes* heeft dus gefunctioneerd in een kring rond Petrus, de samensteller van het verzamelhandschrift. De kring bestond uit een elite die zich op het morele vlak niet te veel gelegen liet aan de richtlijnen van de Katholieke Kerk en die Franse sympathieën vertoonde, die verder reikten dan het puur culturele. Dit zou betekenen dat de leden van de kring zelf geen deel uitmaakten van het landsbestuur, want dat kon helemaal geen sympathie opbrengen voor Lodewijk XIV.

¹⁰⁰² BOUZA 2001, 75-83.

De codicologische analyse heeft duidelijk gemaakt dat *Het Mengelmoes* is samengesteld uit vier aparte gebruikseenheden, die los van elkaar hebben bestaan. De laatste van die eenheden die tot stand kwam, is degene die de ‘nieuwe liedjes’ bevat. Als de andere drie eenheden daarvoor al circuleerden in de kring rond Petrus, dan kunnen de ‘nieuwe liedjes’ in *Het Mengelmoes* door anderen dan hijzelf zijn gedicht. Er zijn echter ook ‘tussenfasen’ mogelijk, waarbij aparte afschriften los circuleerden in de kring. Een voorbeeld daarvan, ook op basis van de codicologische analyse, is precies de vertaling van *L’occasion perdue recouvrée* van Jean Benech de Cantenac. Als Petrus niet P.N.D. en dus niet de vertaler was, dan behoorde P.N.D. tot de literaire kring rond Petrus en *Het Mengelmoes*.

Aangezien *Het Mengelmoes* teksten bevatte die indruisten tegen de katholieke goede zeden en die oppositioneel stonden tegenover de opvattingen en doelstellingen van de overheid, zal het verzamelhandschrift eerder gefunctioneerd hebben in een beperkte kring, omdat die openhartigheid alleen onder geestesgenoten mogelijk was.¹⁰⁰³ Het delen van die alternatieve literatuur versterkte het groepsgevoel. *Het Mengelmoes* heeft dus gefunctioneerd als een medium om vriendschapsbanden aan te halen in een alternatieve literaire kring, die zich situeerde onder de Antwerpse elite aan het einde van de zeventiende eeuw.

¹⁰⁰³ Cfr. SPAANS 2009, 99.

BRONNEN

FELIXARCHIEF STAD ANTWERPEN

Gilden & ambachten

GA#4426: Brouwers XI 1622-1629.

GA#4430: Brouwers XV 1650-1655.

GA#4434: Brouwers XIX 1672-1678.

Parochieregisters

PR#17: Onze-Lieve-Vrouw Zuid. Doopregister 1658-1670.

PR#35: Onze-Lieve-Vrouw Noord. Doopregister 1663-1687.

PR#53: Sint-Jacobs. Doopregister 1665-1672.

PR#54: Sint-Jacobs. Doopregister 1672-1685.

PR#79: Sint-Walburgis. Doopregister 1665-1677.

PR#107: Sint-Andries. Doopregister 1660-1671.

PR#206: Onze-Lieve-Vrouw Noord. Huwelijksregister 1651-1689.

PR#207: Onze-Lieve-Vrouw Noord. Huwelijksregister 1690-1734.

PR#287: Onze-Lieve-Vrouw Noord. Begrafnisregister 1709-1778.

PR#338: Begijnhof. Overlijdensregister 1561-1797.

PR#339: Karmelieten. Overlijdensregister 1504-1794.

BIBLIOGRAFIE

De liedboeken in de bibliografie heb ik geraadpleegd via de *Liederenbank*.

ADAM 2008

Adam, A., *Théophile de Viau et la libre pensée française en 1620*. Genève 2008.

ADAMS 1991

Adams, G., *The Huguenots and French Opinion, 1685-1787: The Enlightenment Debate on Toleration*. Waterloo 1991.

AENGWARDA 1757

Aengwarda, N., *Geestelijke Liedekens op de Hoogh-tijden en voornaamste feestdagen door het jaar [...]*. Dokkum 1757.

AERTSSENS 1619

Aertssens, H. (uitg.), *Gheesteliick Paradiisken der Wel-lusticheden*. Antwerpen 1619.

AERTSSENS 1638

Aertssens, H. (uitg.), *Het Paradys der Gheestelycke en kerckelycke Lof-Sangen, Op de principaelste feest-daghen des gheheelen Jaers*. Antwerpen 1638.

AGNEW 1986

Agnew, J.-C., *Worlds Apart: The Market and the Theater in Anglo-American Thought, 1550-1750*. Cambridge 1986.

ÁGOSTON & MASTERS 2009

Ágoston G. & B. Masters, *Encyclopedia of the Ottoman Empire*. New York 2009.

AGRIPPA 1686

Agrippa, H.C., *Traité agreable & curieux de la noblesse & excellence du sexe de la femme par dessus celui de l'homme*. Den Haag 1686.

AKKERMAN 2016

Akkerman, N., 'Enigmatic Cultures of Cryptology'. In: J. Daybell & A. Gordon (red.), *Cultures of Correspondence in Early Modern Britain*. Philadelphia 2016, 69-84.

AKTÜRK 2012

Aktürk, Ş., 'September 11, 1683: Myth of a Christian Europe and the Massacre in Norway', *Insight Turkey* 14 (2012), 1-11.

ALLAN 2001

Allan, D., "An Ancient Sage Philosopher': Alexander Ross and the Defense of Philosophy', *The Seventeenth Century* 17 (2001), 68-93.

AMBROSINI & WILLIS 1996

Ambrosini, M.L. & M. Willis, *The Secret Archives of the Vatican*. New York 1996.

ANDRIESEN 1957

Andriessen, J., *De Jezuïeten en het samenhorigheidsbesef der Nederlanden 1585-1648*. Antwerpen 1957.

ANGERMANN 1971

Angermann, G., *Stammbücher und Poesiealben als Spiegel ihrer Zeit*. Münster 1971.

ANGLO 2005

Anglo, S., *Machiavelli – the First Century: Studies in Enthusiasm, Hostility, and Irrelevance*. Oxford 2005.

ARBOUR 1992

Arbour, R., *Un éditeur d'oeuvres littéraires au XVIIe siècle: Toussaint du Bray (1604-1636)*. Parijs 1992.

ARIÈS & BÉJIN 1986

Ariès, P. & A. Béjin (red.), *Westerse Seksualiteit. Een bijdrage tot de geschiedenis en sociologie van de seksualiteit*. Kampen 1986.

ARNOLD 1656

Arnold, B., *Tweede Delfs Cupidoos schighje [...]*. Delft 1656.

ASHLEY 1965

Ashley, M., *Louis XIV And The Greatness Of France*. New York 1965.

BAIRD 2004

Baird, H.M., *The Huguenots and the Revocation of the Edict of Nantes*. Eugene 2004.

BAIRD 2010

Baird, R.P. (red.), *Miguel de Molinos. The Spiritual Guide*. New York 2010.

BALLARD 1628

Ballard, P. (uitg.), *Airs de cour avec la tablature de luth de Anthoyne Boesset, Surintendant de la Musique de la Chambre du Roy, & de la Reyne. Quatorziesme livre*. Parijs 1628. [Online raadpleegbaar op:] www.books.google.be [20/07/2016].

BALLARD 1703a

Ballard, C. (uitg.), *Recueils d'airs sérieux et à boire de différents auteurs pour l'année 1703*. Parijs 1703. [Online raadpleegbaar op:] www.books.google.be [20/07/2016].

BALLARD 1703b

Ballard, C. (uitg.), *Brunettes ou petits airs tendres, avec les doubles et la basse continue, meslées de chansons à danser*. Parijs 1703. [Online raadpleegbaar op:] www.books.google.be [20/07/2016].

BANGE 2007

Bange, P., *Moraliteyt saelt wesen: het laatmiddeleeuwse moralistisch discours in de Nederlanden*. Hilversum 2007.

BAUDARTIUS 1625

Baudartius, W., *Memoryen ofte cort verhael der gedenck-weerdichste so kercklicke als werltlicke gheschiedenissen [...]*. Arnhem 1625. [Online raadpleegbaar op:] www.books.google.be [20/03/2018].

BAUWENS 1661-1666

Bauwens, D., *Nederlands liederboek geschreven door Denijs Bauwens*. Z.p., 1661-1668. [Handschrift bibliotheek Universiteit Gent, UG Hs 1485.]

BEAL 1998

Beal, P., *In Praise of Scribes: Manuscripts and Their Makers in Seventeenth-Century England. The Lyell Lectures, Oxford, 1995-1996*. Oxford 1998.

BELLINGRADT & OTTO 2017

Bellingradt, D. & Otto, B-C., *Magical Manuscripts in Early Modern Europe: the Clandestine Trade in Illegal Book Collections*. London 2017.

BERGSMA 2012

Bergsma, W. (red.), *Enege gedenckwerdege geschiedenissen: kroniek van de Friese militair Poppo van Burmania uit de Tachtigjarige Oorlog*. Hilversum 2012.

BERKELEY MS890 ca. 1686

[Anoniem handschrift, z.p., ca. 1686. Berkeley Jean Gray Hargrove Music Library (University of California), MS 890.]

BERMAN 2011

Berman, N., *German Literature on the Middle East: Discourses and Practices, 1000-1989*. Michigan 2011.

BERNARD 1698

Bernard, S. (uitg.), *Recueil de chansons choisies. Seconde edition revûe, corrigée & augmentée, Volume 2*. Parijs 1698.

BLAAK 2004

Blaak, J., *Geletterde levens. Dagelijks lezen en schrijven in de vroegmoderne tijd in Nederland 1624-1770*. Hilversum 2004.

BLAGRAVE 1682

Blaggrave, O. (red.), *Wit and Drollery: Jovial Poems*. Londen 1682, 1-16. [Online raadpleegbaar op:] www.books.google.be [03/07/2018].

BLANNING 2008

Blanning, T., *The Triumph of Music: Composers, Musicians and Their Audiences, 1700 to the Present*. Londen 2008.

BLOM 2013

Blom, F.R.E., 'Het venster op het Ottomaanse Rijk. De import van theater en nieuws over de Turk in de Republiek', *De Zeventiende Eeuw* 29 (2013), 19-31.

BOL 1679

Bol, L.P., *Het kind van weelde, of de Haagsche lichtmis*. Den Haag 1679. [Online raadpleegbaar op:] www.books.google.be [16/03/2018].

BOLOGNINO 1645

Bolognino, G. [W.], *Den Gheestelycken leeuercker Vol Godtvruchtighe liedekens ende leysenen, Bedeylt in dry Deelen [...]*. Antwerpen 1645.

BOUMAN 1675

Bouman, J. (uitg.), *Het Prince Liet-Boeck. Of Trompet des Oorlogs. [...]*. Amsterdam 1675.

BOUMAN ca. 1680

Bouman, J. (uitg.), *Het Oudt Haerlems Liedt-Boeck [...]*. Amsterdam, ca. 1680.

BOUTEVILLAIN 1784

Boutevillain, F. (uitg.), *Anciens noëls réformés, avec plusieurs autres cantiques spirituels, en l'honneur de la naissance de Dieu [...]*. Laval 1784.

BOUZA 2001

Bouza, F., *Corre manuscrito: una historia cultural del Siglo de Oro*. Madrid 2001.

BREDERO 1622

Bredero, G.A., *Boertigh, Amoueus en Aendachtigh Groot Liedt-boek*. Amsterdam 1622.

BROOKS 2009

Brooks, W., *Philippe Quinault, Dramatist*. Berlijn 2009.

BROUWER 1778

Brouwer, J., *De Lammeren-Vreugd, Of De Herders Bruyloft [...]*. Amsterdam 1778.

BROWN 1682

Brown, E., *Naukeurige en gedenkwaardige reysen van Edward Brown [...]*. Amsterdam 1682.

BROWN 1696

Brown, E., *Naauwkeurige en Gedenkwaardige reysen van Edward Brown [...]*. Amsterdam 1696.

BUIJNSTERS 1978

Buijnsters, P.J., 'Libertijnse literatuur in Nederland gedurende de 18e...eeuw?', *De Nieuwe Taalgids* 71 (1978), 50-59.

BUIJNSTERS-SMETS 1995

Buijnsters-Smets, L. M. A., *Jan Massys: Een Antwerps schilder uit de zestiende eeuw*. Zwolle 1995.

BUITENDIJK 1975

Buitendijk, W.J.C. (red.), *Jan Vos Toneelwerken*. Assen 1975.

BULCKAERT 2011

Bulckaert, B., 'On the Nobility and Preeminence of the Female Sex (1529)'. In: T.K. Wayne (red.), *Feminist Writings from Ancient Times to the Modern World: A Global Sourcebook and History*. Santa Barbara 2011.

BURKE 1990

Burke, P. *Volkscultuur in Europa 1500-1800*. Amsterdam 1990.

CAERS 2015

Caers, B., *Vertekend verleden. Geschiedenis herschrijven in vroegmodern Mechelen (1500 – 1650)*. Onuitgegeven proefschrift Universiteit Antwerpen 2015.

ÇALIŞIR 2011

Çalışır, M.F., 'Decline of A "Myth": Perspectives on the Ottoman "Decline"', *The History School* 9 (2011), 37-60.

CAMERON 2008

Cameron, A.-L., *The English translation of seventeenth-century French lyric poetry and epigrams during the Caroline period*. Durham 2008.

CAMPISTRON 1686

De Campistron, J.G., *Acis et Galatée. Pastorale heroïque mise en musique Par monsieur De Lully, Sur-Indentant de la Musique du Roy*. Parijs 1686. [Online raadpleegbaar op:] www.books.google.be [28/07/2018].

CASTELEYN 1648

Casteleyn, V. (druk.), *Nieuw dubbelt Haerlems Liedtboeck Ghenaeamt den Laurier-Krans Der Amoureusen [...]*. Haarlem 1648.

CHARTIER 2010

Chartier, R., 'Livres parlants et manuscrits clandestins. Les voyages de Dyrcona'. In: M.J. Vega, J. Weiss & C. Esteve (red.), *Reading and Censorship in Early Modern Europe: Barcelona, 11-13 de Diciembre de 2007*. Barcelona 2010, 201-222.

CHRISTYN 1682

Christyn, J.B., *Brabandts recht dat is generale costumen vanden lande ende hertoghdomme van Brabant midtsgaders van het hertoghdome van Limborgh stede ende lande van Mechelen [...]*. Antwerpen 1682. [Online raadpleegbaar op:] www.books.google.be [03/06/2017].

CHURCHILL 1935

Churchill, W.A., *Watermarks in paper in Holland, England, France, etc, in the XVII and XVIII centuries and their Interconnection*. Amsterdam 1935.

CLAESZ 1678

Claesz, J. (uitg.), *Den Koddigen Opdisser, Vol Aerdige en Vroolijcke Gezangen, Kusjes, Rondeeltjes, Levertjes, Bruylofts, Punt- en Mengel-dichten. [...]*. Hoorn 1678.

CLIN-LALANDE 2001

Clin-Lalande, A.-M., 'Les *Satyres nouvelles* de Cantenac: mystères d'une édition'. In: F. Barbier (red.), *Les débuts de L'Imprimerie des Missionnaires d'Afrique: le rôle du Père Albert Vidal*. Genève 2001, 47-62.

COHEN 1921

Cohen, J., *Nederlandsche sagen en legenden*. Dl. 1, Zutphen 1921.

COIGNEAU 1984

Coigneau, D., 'Rederijkersliteratuur'. In: M. Spies (red.), *Historische letterkunde. Facetten van vakbeoefening*. Groningen 1984, 35-57.

CONIJNENBERG 1717

Conijnenberg, J. (uitg.), *De Nieuwe vermeerderde Haagse Joncker, Of 't Amsterdamse Salet Juffertje [...]*. Amsterdam 1717.

CONIJNENBERG 1718a

Conijnenberg, J. (uitg.), *Dubbelde Nieuwe Haerlemse Duyne Vreugd, Inhoudende veele May, Herders en Vreugde Gezangen [...]*. Amsterdam 1718.

CONIJNENBERG 1718b

Conijnenberg, J. (uitg.), *De Gekroonde Utrechtze Vreede, Of de Nederlandze Vreugd godin. [...]*. Amsterdam 1718.

CONIJNENBERG ca. 1720

Conijnenberg, J. [?] (uitg.), *De Hollandze bazuyn, ofte Nederlandze Faam [...]*. Amsterdam, ca. 1720.

CORNEILLE & FONTENELLE 1679

Corneille, T. & B. De Fontenelle, *Bellérophon. Tragédie Lyrique en cinq actes avec un prologue*. [Online raadpleegbaar op:]
<http://sitelully.free.fr/livretbellerophon.htm> [28/07/2018].

COTTEGANIES 2004

Cotteganies, L., 'Aphra Behn's French Translations'. In: D. Hughes & J. Todd (red.), *The Cambridge Companion to Aphra Behn*. Cambridge 2004, 221-235.

COWARD 2008

Coward, D. (red.), *A History of French Literature: From Chanson de geste to Cinema*. Oxford 2008.

CUPIDOOS MAEGDE-KRUYT 1685

Cupidoos Maegde-Kruyt, Rokende uyt een Virgijnis-Pijpje de znaeck- en smakelijckste geuren, en vermakelijckste Rijm-Gezangen [...]. Antwerpen [?] 1685.

CURTIS 1961

Curtis, A. (red.), *Nederlandse Klaviermuziek uit de 16e en 17e eeuw. Monumenta Musica Neerlandica, vol. 3*. Amsterdam 1961.

DABHOIWALA 2012

Dabhoiwala, F., *The Origins of Sex. A history of the First Sexual Revolution*. Londen 2012.

DARNTON 2014

Darnton, R., *Censors at work: how states shaped literature*. New York 2014.

DAYBELL & GORDON 2016

Daybell, J., & A. Gordon (red.), *Cultures of Correspondence in Early Modern Britain*. Philadelphia 2016.

DEAN 1683

Dean, J. (uitg.), *The Bloody Siege of Vienna. A Song Wherein the Turks have lost One Hundred and Sixty Thousand Men [...]*. Londen 1683. [Raadpleegbaar op *Early English Books Online*:] <http://quod.lib.umich.edu/e/eebogroup/> [05/10/2016].

DE BRUIN, OOSTERMAN e.a. 2001

De Bruin, M., J. Oosterman e.a., *Repertorium van het Nederlandse lied tot 1600*. 2 dln. Gent 2001.

DE BUJANDA e.a. 1988

De Bujanda, J.M. e.a., *Index' Anvers, 1569, 1570, 1571*. Genève 1988.

DE BUJANDA e.a. 1696

De Bujanda, J.M. e.a., *Thesaurus de la littérature interdite au XVIe siècle: auteurs, ouvrages, éditions avec addenda et corrigenda*. Quebec 1696.

DE BUJANDA 2002

De Bujanda, J.M., *Index des livres interdits 1600-1996*. Montreal 2002.

DECEULAER 1998

Deceulaer, H., 'Zuid-Nederlandse ambachtelijke ondernemers vóór en na 1585: het voorbeeld van de Antwerpse huikmakers', *Revue belge de Philologie et d'Histoire* 76 (1998), 403-417.

DE GROOT 1680

De Groot, G. (uitg.), *Amsterdamse Spin-huys, Ofte Lust-hof der Adelijcke Jufferen* [...]. Amsterdam 1680.

DE GROOT 1707

De Groot, G., weduwe van (uitg.), *Cupido's Mengel-Sangen* [...]. Amsterdam 1707.

DE HAAS 2005

De Haas, A., 'Feit en fictie rond de 'Aretijnse' prenten van Romeyn de Hooghe (1645-1708)', *Mededelingen van de Stichting Jacob Campo Weyerman* 28 (2005), 104-113.

DE HOOP SCHEFFER 1891

De Hoop Scheffer, J.G., [boekbespreking van] 'Michael Servet, een brandoffer der gereformeerde inquisitie, door prof. dr. A. van der Linde', *De Gids* 55 (1891), 259-291.

DEJEAN 2002

DeJean, J., *The Reinvention of Obscenity: Sex, Lies, and Tabloids in Early Modern France*. Chicago 2002.

DEJEAN 2005

DeJean, J., *The Essence of Style: How the French Invented Fashion, Fine Food, Chic Cafés, Style, Sophistication, and Glamour*. New York 2005.

DEJEMEPPE e.a 2016

Dejemeppe, P. e.a. (red.), *Sint-Gillis: Acht eeuwen geschiedenis[sen]. 1216-2016*. Brussel 2016.

DEKKER 1988

Dekker, R., 'Egodocumenten: een literatuuroverzicht', *Tijdschrift voor Geschiedenis* 101 (1988), 161-190.

DEKKER 1993

Dekker, R., 'Egodocumenten en (literatuur)geschiedenis. Een inleiding', *Biografie bulletin* 3 (1993), 102-111.

DEKKER e.a. 1993

Dekker, R. e.a., *Egodocumenten van Noord-Nederlanders uit de zestiende tot begin negentiende eeuw. Een chronologische lijst*. Rotterdam 1993.

DEKKER 1995

Dekker, R., *Uit de schaduw in 't grote licht. Kinderen in egodocumenten van de Gouden Eeuw tot de Romantiek*. Amsterdam 1995.

DEKKER 1998

Dekker, R., 'Egodocumenten in Nederland', *Neerlandica extra Muros* 2 (1998), 17-24.

DEKKER 2013

Dekker, R., *Family, Culture and Society in the Diary of Constantijn Huygens Jr, Secretary to Stadholder-King William of Orange*. Boston 2013.

DE LA GORCE 2000

De La Gorce, J., 'Lully's Tuscan family'. In: J.H. Heyer (red.), *Lully Studies*. Cambridge 2000, 1-14.

DE LATTIN 1936

De Lattin, A., *Doorheen Oud-Antwerpen: gids en inventaris van het hedendaagsche Oud-Antwerpen*. Dl. 1. Antwerpen 1936.

DE LATTIN 1940

De Lattin, A., *Evoluties van het Antwerpsche stadsbeeld: geschiedkundige kronijken*, Dl. 1. Antwerpen 1940.

DE LATTIN 1944

De Lattin, A., *Evoluties van het Antwerpsche stadsbeeld: geschiedkundige kronijken*. Dl. 4. Antwerpen 1944.

DE LATTIN 1976

De Lattin, A., *Contacten met vroeger Antwerpen: gebeurtenissen, geplogenheden, markante figuren*. Antwerpen 1976.

DELEN 1989

Delen, M-A., 'Frauenalben als Quelle. Frauen und Adelskultur im 16. Jahrhundert'. In: W. Klose (red.), *Stammbücher des 16. Jahrhunderts. Vorträge, gehalten anlässlich eines Arbeitsgespräches vom 18. bis 20. Juni 1986 in der Herzog August Bibliothek, Wolfenbüttel*. Wolfenbüttel 1989, 75-94.

DELEN 1990

Delen, M-A, 'Vrouwenalba (16de-vroege 17de eeuw)'. In: K. Thomassen (red.), *Alba amicorum. Vijf eeuwen vriendschap op papier gezet: het album amicorum en het poëziealbum in de Nederlanden*. Den Haag 1990, 129-132.

DELSAERDT 2001

Delsaerdt, P., *Suam quisque bibliothecam: boekhandel en particulier boekenbezit aan de oude Leuvense universiteit, 16de-18de eeuw*. Leuven 2001.

DE MAEGD & VAN AERSCHOT 1977

De Maegd, C. & S. Van Aerschot, *Bouwen door de eeuwen heen: inventaris van het cultuurbezit in België: architectuur: Vlaams Brabant: Halle-Vilvoorde*. Gent 1977.

DE PAEPE 2011

De Paepe, T., "Une place pour les commedies". *Geschiedenis, repertoire en inrichting van de Antwerpse theaters tussen 1610 en 1762*. Onuitgegeven proefschrift Universiteit Antwerpen 2011.

DERMUL 1931

Dermul, A., 'In memoriam Emile H. van Heurck', *De Gulden Passer* 9 (1931), 196-205.

DE RUYTER 1733

De Ruyter, J., *Het Aengenaem Lysterken, Kluchtigh en Bevalligh Singende veel nieuwe en noyt meer van te vooren ghedruckte Liedekens*. [...]. Brugge [1710-] 1733.

DERYCKE 2011

Derycke, I. (red.), *Antwerpen bierstad: acht eeuwen biercultuur*. Brasschaat 2011.

DERYCKE 2015

Derycke, I. (red.), *Antwerpse brouwerijen in en rond de stad, vroeger en nu*. Antwerpen 2015.

DE SCHRYVER 1949-1958

De Schryver, R. 'Oorlog en vrede voor de Zuidelijke Nederlanden 1678-1700'. In: J.A. Van Houtte (red.), *Algemene Geschiedenis der Nederlanden*. De Haan 1949-1958, dl. 8, 308-319.

DE TENNIERS ca. 1600

De Tenniers, A. [?], 'Liedboek van Anna de Tenniers'. Brabant [?], ca. 1600. [Handschrift bibliotheek Radboud Universiteit Nijmegen, UB 62.]

DE VRIES 1681

De Vries, S., *t'Amsterdamsch hoerdom*. Amsterdam 1681. [Online raadpleegbaar op:] www.books.google.be [08/03/2018].

DE WILDE 1697

De Wilde, R. (uitg.), *Den Nieuwe Marcker Haringh-Vanghst Ofte het Monickerdammer Welvaren [...]*. Monnikendam 1697.

DE WILDE & VAN LOOCKE

De Wilde, M. & R. Van Loocke, 'Het Mengelmoes [...]'. In: I. De Cooman, H. Meeus & M. de Wilde (red.), *Tot vermaeck van alle sang-lievende Liederen. Het zeventiende-eeuwse Nederlandse lied in handschrift en druk, Catalogus bij de tentoonstelling in de Bibliotheek Stadscampus van de Universiteit Antwerpen 4 juni - 27 juni 2004*. Antwerpen 2004.

DE WILDE 2011

De Wilde, M., *De lokroep van de nachtegaal. Wereldlijke liedboeken uit de Zuidelijke Nederlanden (1628-1677)*. Onuitgegeven proefschrift Universiteit Antwerpen 2011.

D'HANINS 1653

d'Hanins, A.I., *Het Bevel van Cupido, Bestaende in dry deelen [...]*. Brussel 1653.

DINGEMANSE 2008

Dingemanse, C., *Rap van tong, scherp van pen. Literaire discussiecultuur in Nederlandse praatjespamfletten (circa 1600-1750)*. Hilversum 2008.

DOEDIJNS 1698

Doedijns, H., *Haagse Mercurius. Behelsende Vermakelijke, Satyrique, Galante, Stigtelijke, Politique, Academische, Emblematique, en andere Reflexien; gemaakt op de voorvallen van deze tijd, door H.D.* Den Haag 1698. [Online raadpleegbaar op:] www.books.google.be [28/02/2019].

DOGLIONI 1613

Doglionni, G.N., *Le Theatre universel des Princes, ou histoire generale des tous les Papes, Empereurs, Roys et Monarques du monde*. 2 dln. Parijs 1613. [Online raadpleegbaar op:] www.books.google.be [16/03/2018].

DREISKÄMPER 1998

Dreiskämper, P., *Redeloos, radeloos, reddeloos: de geschiedenis van het rampjaar 1672*. Hilversum 1998.

DUTTON 2008

Dutton, E.M., *Julian of Norwich: The Influence of Late-medieval Devotional Compilations*. Cambridge 2008.

DUVERGER 1999

Duverger, E., *Antwerpse kunstinventarissen uit de zeventiende eeuw, vol. 10: 1674-1680*. Brussel 1999.

DUVERGER 2002

Duverger, E., *Antwerpse kunstinventarissen uit de zeventiende eeuw, vol. 12: 1690-1699*. Brussel 2002.

DUVERGER 2004

Duverger, E., *Antwerpse kunstinventarissen uit de zeventiende eeuw, vol. 13: Index Persoonsnamen*. Brussel 2004.

ELIAV-FELDON 2012

Eliav-Feldon, M., *Renaissance Impostors and Proofs of Identity*. Basingstoke 2012.

EZELL 1999

Ezell, M.J.M., *Social Authorship and the Advent of Print*. Baltimore & Londen 1999.

FAIRBAIRN & SCHWARZBACH 1990

Fairbairn, A.-W. & B.E. Schwarzbach, 'Notes sur deux manuscrits clandestins', *Dix-Huitième Siècle* 22 (1990), 433-440.

FERNAND 1811

Fernand, C.J., *Catalogue de livres et objets divers, délaissés par Mr. Schelfhaut, en son vivant desservant à Oycke, et autres défunts*. Gent 1811. [Online raadpleegbaar op:] www.books.google.be [28/03/2018].

FIEDLER 1960

Fiedler, A., *Vom Stammbuch zum Poesiealbum: eine volkskundliche Studie*. Weimar 1960.

FOCQUENBROCH 1709

Focquenbroch, W.G., *Alle de Werken. Tweede deel*. Amsterdam 1709.

FRAGNITO 2001

Fragnito, G. (red.), *Church, Censorship and Culture in Early Modern Italy*. Cambridge 2001.

FRUYTIERS 1577

Fruytiers, J., *Corte beschrijvinghe van de strenghe belegheringhe ende wonderbaerlijcke verlossinghe der stadt Leyden in Hollandt*. Delft 1577. [Online raadpleegbaar op:] www.books.google.be [16/08/2017].

GARGON 1686

Gargon, M., *Nut tyd-verdryv*. Amsterdam 1686.

GARGON 1696

Gargon, M., *Nut Tyd-Verdryf*. Amsterdam 1696.

GAY 1862

Gay, J., *L'occasion perdue recouverte par Pierre Corneille*. Parijs 1862.

GEBHARD 1882

Gebhard, J.F., *Het leven van Mr. Nicolaas Cornelisz. Witsen (1641-1717)*. Utrecht 1882.

GEERDINK 2012

Geerdink, N., *Dichters en verdiensten. De sociale verankering van het dichterschap van Jan Vos (1610-1667)*. Hilversum 2012.

GÉNARD 1864

Génard, P., *Antwerpsch archievenblad*. Dl. 1. Antwerpen 1864.

GENOOTSCHAP VOOR ANTWERPSE GESCHIEDENIS 1989

Genootschap voor Antwerpse geschiedenis, *Antwerpen in de 17de eeuw*. Antwerpen 1989.

GIRARD 1662

Girard, T. (uitg.), *Poésies nouvelles et autres œuvres galantes de monsieur de C...* . Parijs 1662.

GODZICH 1994

Godzich, W., *The Culture of Literacy*. Cambridge 1994.

GOETTSCH 1982

Goettsch, R., 'De eerste columnist; Hendrik Doedijns en de Haagse Mercurius', *De Gids* 145 (1982), 359-373.

GOLDEN 1988

Golden, R.M., *The Huguenot Connection: The Edict of Nantes, Its Revocation, and Early French Migration to South Carolina*. Dordrecht 1988.

GOODMAN 2017

Goodman, N., 'Sabbatai Sevi and the Ottoman Jews'. In: B. Traister (red.), *American Literature and the New Puritan Studies*. Cambridge 2017, 38-50.

GORDON-SEIFERT 2011

Gordon-Seifert, C., *Music and the Language of Love: Seventeenth-Century French Airs*. Bloomington 2011.

GOULET & NAUDEIX 2010

Goulet, A.-M. & L. Naudeix (red.), *La Fabrique des paroles de musique en France à l'âge classique. Études du Centre de Musique baroque de Versailles*. Wavre 2010.

GRAET 1698

Graet, M., erven van (uitg.), *Boecxken vanden Oorspronck en Inhout van heel den Ghendtschen Ommeganck [...]*. Gent 1698.

GREEN & KAROLIDES 2005

Green, J. & N.J. Karolides. *Encyclopedia of Censorship: New Edition*. New York 2005.

GRIEVE 2009

Grieve, P.E., *The Eve of Spain: Myths of Origins in the History of Christian, Muslim, and Jewish Conflict*. Baltimore 2009.

GRIJP 1991

Grijp, L.P., *Het Nederlandse lied in de Gouden Eeuw: het mechanisme van de contrafactuur*. Amsterdam 1991.

GRIJP 1997

Grijp, L.P., 'Muziek voor Munster. Muziek en liederen ter gelegenheid van de Vrede van Munster', *De zeventiende eeuw* 13 (1997), 209-221.

GRIJP e.a. 2004

Grijp, L.P. e.a. (red.), *Het Antwerps Liedboek, Volume 2*. Baarn 2004.

GRIMM 1989

Grimm, J. (red.), *Französische Literaturgeschichte*. Stuttgart 1989.

GROOTES e.a. 1984

Grootes, E.K. e.a. (red.), *Wonderlicke avontuer van twee goelieven*. Muiderberg 1984.

GUEDRON 1602

Guédron, P., *Airs de Court, Mis à quatre & cinq parties*. Parijs 1602.

HAKS 2013

Haks, D., *Vaderland en vrede, 1672-1713: Publiciteit over de Nederlandse Republiek in oorlog*. Hilversum 2013.

HALEY 2004

Haley, K.H.D., 'The Dutch Invasion and the Alliance of 1689'. In: L.G. Schwoerer (red.), *The Revolution of 1688-89: Changing Perspectives*. Cambridge 2004, 21-34.

HANDSCHRIFT GRESSE ca. 1680

Handschrift Gresse. Z.p., ca. 1680. [Bewaard in de bibliotheek van de Universiteit Utrecht, LB-MUZ: Rar Msq 1.]

HARMS 2003

Harms, R., 'Ter lering, maar vooral ter vermaak. Een vergelijking tussen de functie van het anekdotenboek en de zeventiende-eeuwse roman "De Labourlotten"', *De zeventiende eeuw* 19 (2003), 154-168.

HARTS 1674

Harts, H., *Het Geestelijck Bieken, of Geestelycke Sangh-dichten Ghetrocken uyt de honingh-vloeyende Bloemkens der HH. Schriften.* Leuven 1674.

HAUREAU 1843

Hauréau, B., *Histoire Littéraire du Maine. Tome premier.* Parijs 1843.

HEESAKKERS & THOMASSEN 1986

Heesakkers, C.L. & K. Thomassen, *Voorlopige lijst van alba amicorum uit de Nederlanden voor 1800.* Den Haag 1986.

HEESAKKERS 2007

Heesakkers, C.L. 'Das Album amicorum als Reisebegleiter'. In: G. Huber-Rebenich, & W. Ludwig (red.), *Frühneuzeitliche Bildungsreisen im Spiegel lateinischer Texte.* Weimar 2007, 137-168.

HEIJBROEK 1987

Heijbroek, J.F. 'Het geheimschrift van Huygens ontcijferd'. In A. Eyffinger (red.), *Huygens herdacht. Catalogus bij de tentoonstelling in de Koninklijke Bibliotheek t.g.v. de 300ste sterfdag van Constantijn Huygens, 26 maart - 9 mei 1987.* Den Haag 1987, 167-172.

HERZEL 2008

Herzel, R.W., 'Introduction'. In: P.L. Steiner (red.), *Tartuffe.* Indianapolis & Cambridge 2008, vii-xxvi.

HET MENGELMOES

Het Mengelmoes off De versamelingh van veele hedendaeghsche nieuwe dinghen Met Een deel nieuwghemaecte Liedekens noijt voor desen in druck gheweest Beneffens De translatatie off oversettinghe des boeckx gheintituleert De heerelijcke ende vrolijcke poeterije van desen tijdt Vermeedert Met de doodt van Zagachrist off Anders met de doodt vanden koninck van Ethiopien. Anno 1696. Z.p., 1696.
[Handschrift Erfgoedbibliotheek Hendrik Conscience, EHC 636783.]

HEYER 1989

Heyer, J.R. (red.), *Jean-Baptiste Lully and the Music of the French Baroque: Essays in Honor of James R. Anthony.* Cambridge 1989.

HOCHEDLINGER 2003

Hochedlinger, M., *Austria's Wars of Emergence: War, State and Society in the Habsburg Monarchy, 1683-1797*. New York & Londen 2003.

HÖFERT 2003

Höfert, A., *Den Feind beschreiben: Türkengefahr und europäisches Wissen über das Osmanische Reich 1450 – 1600*. Frankfurt 2003.

HOUBEN 2014

Houben, A. (red.), *Vieze liedjes uit de 17^e en 18^e eeuw*. Nijmegen 2014.

HOUTMAN-DESMEDT 1949-1958

Houtman-Desmedt, H., 'De Zuidelijke Nederlanden na de vrede van Munster 1648-1678'. In: J.A. Van Houtte (red.), *Algemene Geschiedenis der Nederlanden*. De Haan 1949-1958, dl. 8, 297-308.

HUDSON 1973

Hudson, R., 'The Folia Melodies', *Acta Musicologica* 45 (1973), 98-119.

HUIZENGA 2003

Huizenga, E., *Tussen autoriteit en empirie: De Middelnederlandse chirurgieën in de veertiende en vijftiende eeuw en hun maatschappelijke context*. Hilversum 2003.

HUNT 1993

Hunt, L. (red.), *The Invention of Pornography. Obscenity and the Origins of Modernity, 1500-1800*. New York 1993.

INDESTEGE 1948

Indestege, L., 'In memoriam Prosper Verheyden, 1873-1948', *De Gulden Passer* 26 (1948), 1-4.

JANSSEN 2007

Janssen, A., *Grijsaards in zwart-wit. De verbeelding van de ouderdom in de Nederlandse prentkunst (1550-1650)*. Zutphen 2007.

JANSSENS 2004

Janssens, P., 'Trouw aan Habsburg'. In: R. Van Uytven e.a. (red.), *Geschiedenis van Brabant van het hertogdom tot heden*. Zwolle 2004, 411-421.

JANSSENS 2006

Janssens, P., 'De Spaanse en Oostenrijkse Nederlanden (1579-1780)'. In: J.C.H. Blom & E. Lamberts (red.), *Geschiedenis van de Nederlanden*. Baarn 2006, 178-221.

JANSEN-SIEBEN 1974

Jansen-Sieben, R., 'Middel nederlandse Vakliteratuur'. In: G. Keil & P. Assion (red.), *Fachprosafor schung. Acht Vorträge zur mittelalterlichen Artesliteratur*. Berlin 1974, 24-69.

JANSEN-SIEBEN 1989

Jansen-Sieben, R., *Repertorium van de Middel nederlandse Artes-literatuur. Inventaris van alle handschriften en drukken tot 1600 welke niet literair en niet theologisch van aard zijn*. Utrecht 1989.

JOLDERSMA 2001

Joldersma, H., 'Writing late-medieval women and song into literary history', *Tijdschrift voor Nederlandse taal- en letterkunde* 117 (2001), 10-15.

JANSZ 1655

Jansz, C. (uitg.), *Amsterdamsche Vreughde-Stroom* [...]. Amsterdam 1655.

KANNEWET 1746-1747

Kannewet, J. (uitg.), *De nieuwe vermaakelyke gaare-keuken van de gekroonde A.* [...]. Amsterdam 1746-1747.

KANNEWET 1750

Kannewet, J. (uitg.), *Den Vrolyken Soldaat, Of de Nieuwe Gelderze Nagtegaal*. [...]. Amsterdam 1750.

KANNEWET ca. 1762

Kannewet, J. (uitg.), *Groot Hoorns, Enkhuyzer, Alkmaarder en Purmerender Liede-Boek* [...]. Amsterdam, ca. 1762.

KB19558

[Anoniem handschrift. Z.p., ca. 1695. Koninklijke Bibliotheek van België, Brussel, KB19558.]

KLOSE 1982

Klose, W., 'Stammbücher, Eine kulturhistorische Betrachtung', *Bibliothek und Wissenschaft* 16 (1982), 41-67.

KNECHT 2002

Knecht, R.J., *The French Religious Wars 1562-1598*. Oxford 2002.

KOCKAERT 1706

Kockaert, G., *De verrysse nisse ons heeren Jesu-Christi met alle syne openbaringhen ende hemelvaart*. Brussel 1706.

KOENE 1769

Koene, B. (uitg.), *Het tweede deel van de Amsteldamsche Schouwburg of de nieuwe Bey-Korf [...]*. Amsterdam 1769.

KRAMER 1999

Kramer, F., 'Rederijkers-esbatementen: Om tot lachen te berueren', *Literatuur* 2 (1999), 90-97.

KROONE 1985

Kroone, P.M.M., 'Focquenbroch, Willem Godschalck van'. In: G.J. Van Bork & P.J. Verkruijsse, *De Nederlandse en Vlaamse auteurs van middeleeuwen tot heden*. De Haan 1985, 206-207.

KUIPER & THOMASSEN 2001

Kuiper, Y. & K. Thomassen, *Banden van vriendschap. De collectie alba amicorum Van Harinxma thoe Slooten*. Franeker 2001.

KWAKKEL 2002

Kwakkel, E., *Die Dietsche Boeken die ons toebehoren. De Kartuizers van Herne en de productie van Middelnederlandse handschriften in de regio Brussel (1350-1400)*. Leuven 2002.

LAENEN 1910

Laenen, J., 'Een oud liedje over den Mechelschen torenbrand', *Verslagen en mededelingen van de Koninklijke Vlaamse Academie voor Taal- en Letterkunde* (1910), 357-365.

LAMPO 2018

Lampo, J., *Gelukkige stad: De gouden jaren van Antwerpen (1485-1585)*. Amsterdam 2018.

LAUWERYS 1974-1976

Lauwerys, J., *Het begijnhof van Hoogstraten*. 3dln. Hoogstraten 1974-1976.

LAVERY 2016

Lavery, H., *The Impotency Poem from Ancient Latin to Restoration English Literature*. New York 2016.

LEEMANS & PEETERS

Leemans, I. & W. Peeters, 'D'ontdekte geveinsdheid. Nederlandse pornografie uit de zeventiende eeuw', *Vooys* 13 (1994-1995), 44-49.

LEEMANS 2000

Leemans, I. (red.), *De doorluchtige daden van Jan Stront, opgedragen aan het kakhuis (1696)*. Utrecht 2000.

LEEMANS 2002

Leemans, I., *Het woord is aan de onderkant: radicale ideeën in Nederlandse pornografische romans 1670-1700*. Nijmegen 2002.

LE GRELLE e.a. 1873

Le Grelle, G. e.a. (red.), *Verzameling der graf- en gedenkschriften van de provincie Antwerpen*. Antwerpen 1873.

LELONG 1769

Lelong, J., *Bibliothèque historique de la France: contenant le catalogue des ouvrages, imprimés & manuscrits, qui traitent de l'histoire de ce Royaume, Volume 2*. Parijs 1769. [Online raadpleegbaar op:] www.books.google.be [08/08/2018].

LE ROY 1605

Le Roy, T., *Cantiques de Noels nouveaux [...]*. Le Mans 1605. [Online raadpleegbaar op:] <http://gallica.bnf.fr> [10/09/2017].

LESAFFER 1999

Lesaffer, R., *Europa: een zoektocht naar vrede? 1453-1763 en 1945-1997*. Leuven 1999.

LETI 1668

Leti, G., *Het neefschap te Romem: of de neven der roomse pauzen, in de kerkelijke en wereldlijke regeering gedrongen*. Amsterdam 1668. [Online raadpleegbaar op:] www.books.google.be [23/02/2018].

LIE 2006

Lie, O.S.H. (red.), *Het boek van Sidrac. Een honderdtal vragen uit een middeleeuwse encyclopedie*. Hilversum 2006.

LITERATUURGESCHIEDENIS.NL

'Inleydinghe tot het ontwerp van een Batavische Arcadia - een ambitieus project. J. van Heemskerck, 1637'.

LOOTSMAN 1678

Lootsman, weduwe van (uitg.), *Het Nieuwe Gevondene Makrollitje, Ofte Clioos hernieude Cyter* [...]. Amsterdam 1678.

LOOTSMAN na 1678

Lootsman, weduwe van (uitg.), *Het Soes-dijcker Nachtegaeltje* [...]. Amsterdam, na 1678.

LOOTSMAN 1682

Lootsman, weduwe van (uitg.), *Het Nieuwe Princesse Liedt-Boeck Of het Haeghse Spelde-kussentje* [...]. Amsterdam 1682.

LOOTSMAN 1694

Lootsman, C. (uitg.), *De Vermakelijcke Buys-Man, Ofte Koddige Boots-Geselletje* [...]. Amsterdam 1694.

LOVE 1998

Love, H., *The Culture and Commerce of Texts: Scribal Publication in Seventeenth-century England*. Amherst 1998.

LOVE 2004

Love, H., *English Clandestine Satire 1660-1702*. Oxford 2004.

MANNÉ 1719

Manné, J.H., *Nauwkeurige zo theologise als historise aanmerkingen over het werk der Reformatie* [...]. Haarlem 1719.

MARCUS 1966

Marcus, S., *The Other Victorians: A Study of Sexuality and Pornography in Mid-Nineteenth-Century England*. New York 1966.

MANDROU 1973

Mandrou, R., *Louis XIV en son temps: 1661-1715*. Parijs 1973.

MAROTTI 1995

Marotti, A., *Manuscript, print, and the English Renaissance lyric*. Ithaca & Londen 1995.

MASSIP 1989

Massip, C., 'Michel Lambert and Jean-Baptiste Lully: the stakes of a collaboration'. In: J.H. Heyer (red.), *Jean Baptiste Lully and the Music of the French Baroque: Essays in Honor of James R. Anthony*. Cambridge 1989, 25-40.

MATAR 1998

Matar, N., *Islam in Britain, 1558-1685*. Cambridge 1998.

MCGINN 2010

McGinn, B., 'Miguel de Molinos and the *Spiritual Guide*: A Theological Reappraisal'. In: R.P. Baird (red.), *Miguel de Molinos. The Spiritual Guide*. New York 2010, 21-40.

MCILVENNA 2015

McIlvenna, U., 'The Power of Music: the Significance of Contrafactum in Execution Ballads', *Past and Present* 229 (2015), 47-89.

MCILVENNA 2016

McIlvenna, U., 'When the News was Sung. Ballads as news media in early modern Europe'. [Online gepubliceerd op 19/08/2016 en raadpleegbaar in *Media History*:] <http://dx.doi.org/10.1080/13688804.2016.1211930> [05/09/2018].

MERTENS & TORFS 1849

Mertens, F.H. & K.L. Torfs, *Geschiedenis van Antwerpen sedert de stichting der stad tot onze tyden*. Dl. 5. Antwerpen 1849.

MEEUS 1991

Meeus, H., 'In dees spiegel zal de domme jeucht met vreucht leeren', *De zeventiende eeuw* 7 (1991), 127-143.

MEEUS 2002

Meeus, H., 'De Alghemeyne Vyandt der Christenen op het toneel'. In: J. Verberckmoes (red.), *Vreemden vertoond. Opstellen over exotisme en spektakelcultuur in de Spaanse Nederlanden en de Nieuwe Wereld*. Leuven 2002, 181-205.

MEIJER DREES 1997

Meijer Drees, M., *Andere landen andere mensen. De beeldvorming van Holland versus Spanje en Engeland omstreeks 1650*. Den Haag 1997.

MERLIN-KAJMAN 2016

Merlin-Kajman, H., *L'Animal ensorcelé. Traumatismes, littérature, transitionnalité*. Parijs 2016.

MILLER 2000

Miller, J., *James II*. Yale 2000.

MINNEBEEKJE na 1679

Het Nieuw Amsterdams Minne-Beekje Of het Thee Geselschap Der Haaghse Jufferen: Opedist met Nieuwe rare Voysjes. Amsterdam, na 1679.

MINOIS 2012

Minois, G., *The Atheist's Bible: The Most Dangerous Book That Never Existed.* Chicago 2012.

MOELANS 2009

Moelans, P., *Handgeschreven liederen. Wereldlijke liedcultuur in liedhandschriften (Zuidelijke Nederlanden, ca. 1600 – ca. 1800) uit de Gentse universiteitsbibliotheek.* Onuitgegeven proefschrift KU Leuven 2009.

MOLENAAR 2012

Molenaar, S., *De beeldvorming in de historieteksten in het Antwerpse handschrift Het Mengelmoes van 1696.* Onuitgegeven masterproef Universiteit Antwerpen 2012.

MOLENAAR 2014

Molenaar, S., ‘Spaert u Kingh Willem’. De beeldvorming van Willem III in het Antwerpse verzamelhandschrift *Het Mengelmoes van 1696*, *De Zeventiende Eeuw* 30 (2014), 199-213.

MOMMAERT 1650

Mommaert, J., *Het Brabandts Nachtegaelken, Met zijn Driederley Gesangh, Te weten, Minne-liedekens, Herders-sangen, ende Boertigheden.* [...]. Brussel 1650.

MOMMAERT 1654

Mommaert, J., *Het Brabantsch Nachtegaaltjen Bestaande in Minneliederen, Herders zangen, Boertigheden en Drinkliederen.* [...]. Brussel 1654.

MOSER 2001

Moser, N., *De strijd voor rhetorica: poëtica en positie van rederijkers in Vlaanderen, Brabant, Zeeland en Holland tussen 1450 en 1620.* Amsterdam 2001.

MOSER 2003

Moser, N., ‘Verspreid, verzameld. Rederijkersteksten in vroegmoderne verzamelhandschriften’, *Nederlandse Letterkunde* 8 (2003), 101-115.

MOSER 2007a

Moser, N., ‘Poezijlust en vriendenliefde’. Literaire sociabiliteit in handschrift en druk na 1600’, *Spiegel der Letteren* 49 (2007), 247-264.

MOSER 2007b

Moser, N., ‘Vroegmoderne Nederlandse manuscriptcultuur in diachroon en internationaal perspectief, Van blinde vlek tot multifocale glazen’, *neerlandistiek.nl* (2007), 1-9.

[Online raadpleegbaar op:] www.neerlandistiek.nl/07.09d/ [06/06/2019].

MOUT 1984

Mout, M.E.H.N., ‘Turken in het nieuws. Beeldvorming en publieke opinie in de zestiende-eeuwse Nederlanden’, *Tijdschrift voor geschiedenis* 97 (1984), 362-381.

MULLER 1863

Muller, E., *Les femmes d'après les auteurs français*. Parijs 1863.

MYERS & HARRIS 1992

Myers, R. en M. Harris (red.), *Censorship and the Control of Print in England and France 1600-1910*. Winchester 1992.

NAERANUS 1663

Naeranus, J. (uitg.), *Vergelyckinge der kardinalen Richelius en Mazarinus*. Rotterdam 1663. [Online raadpleegbaar op:] www.books.google.be [25/02/2018].

NIGGL 1990

Niggl, G. (red.), *Die Autobiographie. Zu Form und Geschichte einer literarischen Gattung*. Darmstadt 1990.

NIJHOFF ca. 1700

‘Collectie Nijhoff. Verzameling van volks- en straatliedjes’. Z.p., ca. 1700. [Leiden UB: 1497 H 16.]

NOLAN 2008

Nolan, C.J., *Wars of the Age of Louis XIV, 1650-1715: An Encyclopedia of Global Warfare and Civilization*. Westport 2008.

NOORDEGRAAF e.a. 1997

Noordegraaf, L. e.a. (red.), *1648: de Vrede van Munster: handelingen van het herdenkingscongres te Nijmegen en Kleef, 28-30 augustus 1996, georganiseerd door de Katholieke Universiteit van Nijmegen, onder auspiciën van de Werkgroep Zeventiende Eeuw*. Hilversum 1997.

OLYSLAGER 1990

Olyslager, W.A., *750 jaar Antwerpse begijnen*. Kapellen 1990.

ONNEKINK 2007

Onnekink, D., *The Anglo-Dutch Favourite: The Career of Hans Willem Bentinck, 1st Earl of Portland (1649-1709)*. Aldershot 2007.

OLSZEWSKI 2004

Olszewski, E.J., *Cardinal Pietro Ottoboni (1667-1740) and the Vatican Tomb of Pope Alexander VIII*. Philadelphia 2004.

PAGAN 2004

Pagan, V.E., *Conspiracy narratives in Roman history*. Austin 2004.

PALENSTEYN 1681

Palensteyn, J. (uitg.), *Een Nieuw Liedt-boeck, genaemt het Enchuyser Bot-Schuytjen [...]*. Enkhuizen 1681.

PALMER 1993

Palmer, A., *The Decline and Fall of the Ottoman Empire*. Londen 1993.

PANHUYSEN 2012

Panhuisen, L., *Rampjaar 1672: hoe de Republiek aan de ondergang ontsnapte*. Amsterdam 2012.

PARIS 1854

Paris, L., *François de Maucroix, Oeuvres diverses publiées par Louis Paris, sur le manuscrit de la Bibliothèque de Reims*. Dl. 1. Parijs 1854.

PAUWELS 1785

Pauwels, J.A.F., *Beschryvinge van de vermaerde Riviere de Schelde, haere oudheyd, loop, havens, bijzonder voor Antwerpen*. Antwerpen 1785.

PELLEGRIN 1715

Pellegrin, S.J., *Cantiques spirituels, sur les points les plus importants de la religion ... sur des airs d'opera, vaudevilles choisis, sur les chants de l'Eglise, & des Noëls anciens ...*. Parijs 1715.

PELS 1684

Pels, A., *Minne-Liederen én Mèngelzangen*. Amsterdam 1684.

PETIT 1672

Petit, J., *Le Cabinet des Princes*. Brussel 1672 [?]. [Online raadpleegbaar op:] www.books.google.be [05/02/2018].

PICOT 1876

Picot, E., *Bibliographie Cornélienne: ou, Description raisonnée de toutes les éditions des oeuvres de Pierre Corneille, des imitations ou traductions qui en ont été faites, et des ouvrages relatifs à Corneille et à ses écrits*. Fontaine 1876.

PIQUET-MARCHAL 1969

Piquet-Marchal, M., *La chambre de réunion de Metz*. Parijs 1969.

PLEIJ 1995

Pleij, H., 'Lekenethiek en burgermoraal', *Queeste* 2 (1995), 170-180.

PLEIJ 2012

Pleij, H., 'Over de noodzaak van vuilschrijverij. Porno in de Middeleeuwen?'. In: J. Van Driel & R. Honings (red.), *Pornografie in de Nederlandse literatuur*. Amsterdam 2012, 12-30.

POESIES GAILLARDES

Poesies gaillardes et heroïques de ce temps. Augmentées Du Poëme de Zaga-Christ, ou la mort du Roy d'Ethiopie, & de plusieurs pieces nouvelles, qui n'ont jamais esté imprimées. Imprimé cette année. Parijs [?], ca. 1670.

PORTEMAN & SMITS-VELDT 2008

Porteman, K. & M.B. Smits-Veldt, *Een nieuw vaderland voor de muzen*. Amsterdam 2008.

PRIMS 1933

Prims, F., *De Antwerpsche Breede Raad en zijn archief*. Antwerpen 1933.

PRIMS 1936

Prims, F., 'De Middeleeuwsche Kronijken van Antwerpen', *Verslagen en mededelingen van de Koninklijke Vlaamse Academie voor Taal- en Letterkunde* (1936), 395-410.

PRIMS 1940

Prims, F., *Antwerpiensia: losse bijdragen tot de Antwerpsche geschiedenis*, Dl. 13. Antwerpen 1940.

PUT 2004

Put, E., 'Religie in het Spaanse Brabant'. In: R. Van Uytven e.a. (red.), *Geschiedenis van Brabant van het hertogdom tot heden*. Zwolle 2004, 443-451.

PUTTEMANS 1935

Puttemans, A., *La censure dans les Pays-Bas autrichiens*. Brussel 1935.

QUINAULT 1677

Quinault, P., *Isis. Tragédie en musique en 5 Actes et un Prologue. Représentée par l'Académie Royale de Musique au Mois d'Août 1677*. Z.p. 1677. [Online raadpleegbaar op:] <http://sitelully.free.fr/livretisis.htm> [18/07/2018].

QUINAULT e.a. 1678

Quinault, P. e.a., *Psyché. Représentée par l'Académie Royale de Musique l'An 1678*. Z.p. 1678. [Online raadpleegbaar op:] <http://sitelully.free.fr/livretpsyche.htm> [25/07/2018].

QUINAULT 1680

Quinault, P., *Proserpine, tragédie en musique ornée d'entrées de ballet, de machines, & de changements de théâtre*. Parijs 1680. [Online raadpleegbaar op:] books.google.com [25/07/2018].

QUINAULT 1682

Quinault, P., *Persée. Tragédie en musique. Représentée en l'an 1682*. Z.p. 1682. [Online raadpleegbaar op:] <http://sitelully.free.fr/livretpersee.htm> [28/07/2018].

QUINAULT 1684

Quinault, P., *Amadis. Tragédie en musique. Représentée au Palais Royal, le 18 janvier 1684*. Z.p. 1684. [Online raadpleegbaar op:] <http://sitelully.free.fr/livretamadis.htm> [25/07/2018].

QUINAULT 1685a

Quinault, P., *Roland. Représenté devant Sa Majesté le 5 janvier 1685 à Versailles*. Z.p. 1685. [Online raadpleegbaar op:] <http://sitelully.free.fr/livretroland.htm> [25/07/2018].

QUINAULT 1685b

Quinault, P., *Le Temple de la Paix. Ballet. Dansé devant sa Majesté à Fontainebleau le 15. Octobre 1685*. Antwerpen 1685. [Online raadpleegbaar op:] www.books.google.com [25/07/2018].

RAMAKERS 2003

Ramakers, B. (red.), *Conformisten en rebellen: Rederijerscultuur in de Nederlanden (1400-1650)*. Amsterdam 2003.

RANUM 2000

Ranum, P., 'Lully plays deaf: rereading the evidence on his privilege'. In: J.H. Heyer (red.), *Lully Studies*. Cambridge 2000, 15-31.

RECHTEN, ENDE COSTUMEN VAN ANTWERPEN

[Online raadpleegbaar op:] <https://www.kuleuven-kulak.be> [06/03/2018].

RECUEIL DE CHANSONS 1715

Recueil de Chansons, et Vaudevilles, Meslées de Petits Airs Tendres [...]. Z.p. 1715.

REGNIER 1617

Régnier, M., *Les satyres, et autres oeuvres folastres du Sr. Regnier: Dernière edition, reueuë, corrigée & augmentée de plusieurs pieces de pareille estoffe [...]*. Parijs 1617. [Online raadpleegbaar op:] www.books.google.be [28/07/2018].

REINDERS 2017

Reinders, S., *De mug en de kaars. Vriendenboekjes van adellijke vrouwen 1575-1640*. Nijmegen 2017.

RESICK 2017

Resick, G., *French Vocal Literature: Repertoire in Context*. Lanham 2017.

REUSENS, WILS & SCHILLINGS 1903-1980

Reusens, E., J. Wils & A. Schillings, *Matricule de l'Université de Louvain*. 10 dln. Brussel 1903-1980.

RILEY-SMITH 1987

Riley-Smith, J., *The Crusades, A Short History*. Londen 1987.

RINGERS 1686

Ringers, V., *Stichtelijk sang-prieel, belommerd met het Hooge lied Salomons, ende andere heilige gesangen*. Franeker 1686.

RISM

Répertoire International des Sources Musicales. [Online raadpleegbaar op:] www.rism.info/home [09/07/2019].

ROLANDI 1840

Rolandi, P., *Catalogo di libri Italiani, vendibili presso Pietro Rolandi, libraio ed editore, in Londra*. Londen 1840. [Online raadpleegbaar op:] www.books.google.be [23/02/2018].

RONIN 2003

Ronin, V., *Geschiedenis van Hongarije: van Árpád tot Árpád Göncz*. Antwerpen 2003.

ROOMS 2007

Rooms, E., *Lodewijk XIV en de Lage Landen*. Leuven 2007.

ROORDA 1949-1958

Roorda, D.J., 'De Republiek in de tijd van stadhouder Willem III 1672-1702'. In: J.A. Van Houtte (red.), *Algemene Geschiedenis der Nederlanden*. De Haan 1949-1958, dl. 8, 282-296.

SABA 1999

Saba, G. (red.), *Théophile de Viau, Oeuvres complètes*. Dl. 1. Parijs 1999.

SABBE 1921

Sabbe, M., 'De Antwerpsche Ommegang', *Elsevier's Geïllustreerd Maandschrift* 62 (1921), 17-28.

SABBE 1923

Sabbe, M., *Uit het Plantijnsche huis: verspreide opstellen*. Antwerpen 1923.

SABBE 1928

Sabbe, M., 'Brabantsche en Vlaamsche Strijddichten', *Verslagen en mededelingen van de Koninklijke Vlaamse Academie voor Taal- en Letterkunde* (1928), 19-63.

SABBE 1933

Sabbe, M., *Brabant in 't verweer. Bijdrage tot de studie der Zuid-Nederlandsche strijdliteratuur in de eerste helft der 17de eeuw*. Antwerpen 1933.

SCHEELINGS 1988

Scheelings, F.G., 'De geschiedschrijving en de beeldvorming over de Opstand in de Zuidelijke Nederlanden (16^e-18^e eeuw).' In: J. Craeybeckx, F. Daelemans & F.G. Scheelings (red.), *1585: Op gescheiden wegen... Handelingen van het colloquium over de scheiding der Nederlanden, gehouden op 22-23 november 1985, te Brussel. Colloquia Europalia VI*. Leuven 1988, 151-179.

SCHEERDER 1976

Scheerder, J., 'De handschriften van Gentse kronieken en memorieboeken bewaard in de Universiteitsbibliotheek te Gent', *Handelingen der Maatschappij voor Geschiedenis en Oudheidkunde te Gent* 30 (1976), 15-59.

SCHENKEVELD-VAN DER DUSSEN 1997

Schenkeveld-van der Dussen, R., (red.), *Met en zonder lauwerkrans. Schrijvende vrouwen uit de vroegmoderne tijd 1550-1850: van Anna Bijns tot Elise van Calcar*. Amsterdam 1997.

SCHMIDT 1989

Schmidt, C.B., 'The geographical spread of Lully's operas during the late seventeenth and early eighteenth centuries: new evidence from the livrets'. In: J.H. Heyer (red.), *Jean-Baptiste Lully and the music of the French Baroque: essays in honor of James R. Anthony*. Cambridge 1989, 183-212.

SCHMIDT 2000

Schmidt, C.B., 'The Amsterdam Editions of Lully's Music. A bibliographical scrutiny with commentary'. In: J.H. Heyer (red.), *Lully Studies*. Cambridge 2000, 100-165.

SCHMIDT 1986

Schmidt, P.P., *Zeventiende-eeuwse kluchtboeken uit de Nederlanden*. Utrecht 1986.

SCHNEIDER 1981

Schneider, H., *Chronologisch-thematisches Verzeichnis sämtlicher Werke von Jean-Baptiste Lully*. Tutzing 1981.

SCHUERMANS 1865

Schuermans, L.W., *Algemeen Vlaamsch idioticon*. Leuven 1865.

SETTON 1976-1984

Setton, K.M., *The Papacy and the Levant: 1204-1571*. 4 dln. Philadelphia 1676-1984.

SMITH 1737

Smith, G. (druk.), *Recüeil de trois cent chansons François: parfaitement choisies, sur toutes sortes de sujets*. Londen 1737.

SPAANS 2009

Spaans, J., 'De pen als wapen? In handschrift circulerend satirisch rijmwerk over kerkelijke conflicten in de late zeventiende eeuw', *De Zeventiende eeuw* 25 (2009), 90-111.

SPECK 2002

Speck, W.A., *James II*. Londen 2002.

SPIERENBURG 1987

Spienburg, P., 'De omgekeerde wereld. Over volkscultuur en hiërarchie in preïndustrieel Europa', *De Gids* 150 (1987), 696-708.

STAPEL 1692

Stapel, N., *Lusthof der Zielen, Beplant met verscheiden soorten van Geestelijke Gezangen* [...]. Rotterdam 1692.

STCN

Short-Title Catalogue, Netherlands. [Online raadpleegbaar op:] www.stcn.nl [09/07/2019].

STEWART 1977

Stewart, A.G., *Unequal Lovers: A study of Unequal Couples in Northern Art*. New York 1977.

STEYAERT 1858

Steyaert, J.J., *Een speelreisje in België*. Gent 1858.

STOYE 2006

Stoye, J., *The Siege of Vienna: The Last Great Trial Between Cross & Crescent*. New York 2006.

STRIBÉE 1643

Stribée, C., *Chaos ofte Verwerden Clomp. Het tweede deel*. Dordrecht 1643.

STRIJBOSCH 2006

Strijbosch, C., 'Sage mir, mit wem du umgehst... Sammelprinzipien in liederhandschriften des sechzehnten Jahrhunderts', *Neophilologus* 90 (2006), 401-421.

STRIJBOSCH 2008

Strijbosch, C., 'Vrouw maan, blijf staan. Wereldlijke liederenverzamelingen van de zestiende eeuw'. In: L.P. Grijp & F. Willaert (red.), *De fiere nachtegaal*. Amsterdam 2008, 269-297.

SUETMANS & DE MEYER 1659

Suetmans, P. & E. de Meyer, *Het Brussels Moeselken* [...]. Brussel 1659.

SWAIN 2013

Swain, J.P., *Historical Dictionary of Baroque Music*. Lanham 2013.

SWEERTS 1694

Sweerts, C., *Mengelzangen En Zinne Beelden, Van Cornelis Sweerts*. Amsterdam 1694.

SWEERTS 1696

Sweerts, C., *Nieuwe Boertige en Ernstige Minne-zangen*. Amsterdam 1696.

SYMCOX 1976

Symcox, G., 'Louis XIV and the Outbreak of the Nine Years War'. In: R. Hatton (red), *Louis XIV and Europe*. Londen 1976, 179-212.

THEEBOOM na 1749

De Oost-Indische Thee-Boom, Voorzien met de meest nieuwste en aangenaamste Lieder en nu vermeerderd [...]. Z.p., na 1749.

THOMASSEN 1990

Thomassen, K. (red.), *Alba amicorum. Vijf eeuwen vriendschap op papier gezet: het album amicorum en het poëziealbum in de Nederlanden*. Den Haag 1990.

THOMASSEN 2012

Thomassen, K., *Aan vrienden gewijd. Alba amicorum in de Koninklijke Bibliotheek*. Brugge 2012.

THOMASSEN 2013

Thomassen, K., 'Het album amicorum of vriendenboekje in de 16e en de 17e eeuw in de Nederlanden'. In: K. Thomassen (red.), *In vriendschap verbonden. Het Liber Amicorum of vriendenboekje in de 16e en de 17e eeuw in de Nederlanden*. Antwerpen 2013, 9-40.

TIMMERMAN 2008

Timmerman, B., *Patronen van patronage in het zeventiende-eeuwse Antwerpen: een elite als actor binnen een kunstwereld*. Amsterdam 2008.

THIJS 1990

Thijs, A.K.L., *Van Geuzenstad tot katholiek bolwerk: maatschappelijke betekenis van de Kerk in contrareformatorisch Antwerpen*. Turnhout 1990.

THIJS 1992

Thijs, A.K.L., 'De strijd van Kerk en overheid om de controle over de cultuurproductie en -beleving in contra-reformatorisch Antwerpen (1585-ca.1700)', *De Zeventiende eeuw* 8 (1992), 3-11.

THYS 1973

Thys, A., *Historiek der straten en openbare plaatsen van Antwerpen*. Antwerpen 1973.

TODD 1996

Todd, J.M., *The Secret Life of Aphra Behn*. Londen 1996.

TROOST 2001

Troost, W., *Stadhouder-koning Willem III. Een politieke biografie*. Hilversum 2001.

TOULALAN 2007

Toulalan, S., *Imagining Sex. Pornography and Bodies in Seventeenth-Century England*. Oxford 2007.

TOULALAN & FISHER 2013

Toulalan, S. & K. Fisher (red.), *The Routledge History of Sex and the Body*. Londen 2013.

TROGNESIUS 1617

Trognesius, J. (uitg.), *Het paradijs der gheestelijcker vreuchden verciert met uytghelesen gheestelijcke liedekens*. Antwerpen 1617.

TYDEMAN 16xx

Tydeman, N., 'Liedboekje zonder muziek, toebehoord hebbende aan N. Tydeman'. Z.p., 16xx [tweede helft 17de eeuw]. [Handschrift bibliotheek Universiteit Amsterdam, 205 F 34.]

UNGER 2011

Unger, M.J., *Machiavelli: A biography*. New York 2011.

VAN AMERSFOORT & VAN ASSELT 1997

Van Amersfoort, J. & W.J. Van Asselt, *Liever Turks dan Paaps? De visies van Johannes Coccejus, Gisbertus Voetius en Adrianus Relandus op de Islam*. Zoetermeer 1997.

VAN BRABANT 1978

Van Brabant, J., *Het archief van het begijnhof van Antwerpen: repertorium van inventarissen, synoptische lijsten en regesten*. Antwerpen 1978.

VAN BRUAENE 2004

Van Bruaene, A.L., *Repertorium van rederijerskamers in de Zuidelijke Nederlanden en Luik 1400-1650*. Z.p. 2004. [Online raadpleegbaar op:] www.dbnl.org [04/06/2019].

VAN BRUAENE 2008

Van Bruaene, A.L., *Om beters wille: rederijerskamers en de stedelijke cultuur in de Zuidelijke Nederlanden 1400-1650*. Amsterdam 2008.

VAN CAUWENBERGH 1975

Van Cauwenbergh, G., *Gids voor oud Antwerpen*. Antwerpen 1975.

VAN DAM ca. 1730

Van Dam, A. (druk.), *De oprechte Sandtvoorder speel-wagen [...]*. Amsterdam, ca. 1730.

VAN DAMME 2007

Van Damme, S., 'Grandeur, affaire et épreuve libertine au XVIIe: Le cas Théophile de Viau'. In: N. Offenstadt & S. Van Damme (red.), *Affaires, scandales et grandes causes: De Socrate à Pinochet*. Parijs 2007, 151-176.

VAN DEN BERG 2014

Van den Berg, M., *Boertige en ernstige minnezangen 1696-1709: De plaats van Sweerts' liedboek in de geschiedenis van het Nederlandse lied*. Onuitgegeven masterproef Universiteit Utrecht 2014.

VAN DEN BOS 1689

Van den Bos, L., *Eerste vervolg of tweede deel van den Romeynschen adelaer, handelende van de principaelste voorvallen, soo te Water als te Lande, in Europa: Beginnende met het jaer 1667. En eyndigende met het Jaer 1680*. Utrecht 1689. [Online raadpleegbaar op:] www.books.google.be [23/03/2018].

VAN DER MEULEN 1687

Van der Meulen, C., *Den aengenamen Rooselaer geplant inden hof vanden Heijligen Vader Dominicus door een Religous der selve H. Orden*. Antwerpen 1687.

VAN DER MEULEN 1707

Van der Meulen, C., *Den aenghenaemen Rooselaer, geplant in den hof vanden Heylighen Vader Dominicus [...]*. Antwerpen 1707.

VANDER MINNEN 1677

Vander Minnen, L., *Den Eerelycken Pluck-Voghel Ghepluckt in diversche Pluymkens van Minne Liedekens, ende andere Vrolyckheden [...]*. Brussel 1677.

VAN DER PLANK 1983

Van der Plank, A.N.W. (red.), *Venus in het klooster, of De nonne in haar hembde*. Deventer 1983.

VAN DER STEEN 2015

Van der Steen, J., *Memory Wars in the Low Countries, 1566-1700*. Leiden 2015.

VAN DER WAALS 1990

Van der Waals, J., 'Libertijns leven. Een houten neus voor de professor', *De Gids* 153 (1990), 1042-1045.

VAN DEURSEN 2006

Van Deursen, A.Th., 'De Republiek der Zeven Verenigde Nederlanden (1579-1780)'. In: J.C.H. Blom & E. Lamberts (red.), *Geschiedenis van de Nederlanden*. Baarn 2006, 114-177.

VAN DE WAEL 1617

Van de Wael, J.A., *Welle-koom spel*. Z.p., 1617.

VANDE WEGHE 1977

Vande Weghe, R., *Geschiedenis van de Antwerpse straatnamen*. Antwerpen 1977.

VAN DUISBERG 1659

Van Duisberg, J. (uitg.), *De Nieuwe Haagsche Nachtegaal Vol van de Nieuwste Deunen en aartigste zangen*. Amsterdam 1659.

VAN EGMONT 1730

Van Egmont, J., weduwe van (uitg.), *Het nieuwe vermakelyke Thirsis Minnewit*. [...]. Amsterdam 1730.

VAN HAM 2000

Van Ham, W.A., *Macht en gezag in het markiezaat: een politiek-institutionele studie over stad en land van Bergen op Zoom (1477 - 1583)*. Hilversum 2000.

VAN HALMAEL 1712

Van Halmael, H., *Opwekkelyke Zedezangen. Eenige verrykt met twee vioolen. Eerste deel*. Amsterdam 1712.

VAN HEEMSKERCK 1647

Van Heemskerck, J., *Batavische Arcadia Waer in, onder 't Loof-werck van Liefkooserytjes, gehandelt werdt, van den oorspronck van 't oud Batavien* [...]. Amsterdam 1647. [Online raadpleegbaar op:] www.books.google.be [23/03/2018].

VAN HEKEREN 1710

Van Hekeren, W. (uitg.), *Thirsis Minnewit. Bestaande in een versameling van de aangenaamste Minne-Zangen en Voysen. Tweede Deel*. Amsterdam 1710.

VAN HEURCK 1931

Van Heurck, E., 'Een lied over den Antwerpschen Ommegang'. In: *Isidoor Teirlinck album: verzamelde opstellen opgedragen aan Isidoor Teirlinck ter gelegenheid van zijn tachtigsten verjaardag, 2 januari 1931*. Leuven 1931, 317-326.

VAN HONACKER 1994

Van Honacker, K., *Lokaal verzet en oproer in de 17de en 18de eeuw. Collectieve acties tegen het centraal gezag in Brussel, Antwerpen en Leuven*. Heule 1994.

VAN LENNEP & TER GOUW 1868

Van Lennep, J. en J. ter Gouw, *De uithangteekens, in verband met geschiedenis en volksleven beschouwd*. Dl. 1. Amsterdam 1868.

VAN LERIUS e.a. 1874

Van Leries, T.F.X. e.a. (red.), *Catalogue du Musée d'Anvers*. Antwerpen 1874.

VAN LODENSTEIN 1676

Van Lodenstein, J., *Uyt-Spanningen, behelsende Eenige Stigtelyke Lieder en andere Gedigten* [...]. Utrecht 1676. [Online raadpleegbaar op:] www.books.google.be [16/02/2018].

VAN MECHELEN 1631

Van Mechelen, L., *Den Boeck der Gheestelijcke Sanghen Bedeelt in twee deelen Den Blijden Requiem ende Gheluckighe Uyt-vaert* [...]. Antwerpen 1631.

VAN OVERBEKE ca. 1657-1671

Van Overbeke, A., 'Verzameling [...] stichtelijke en wereldlijke liederen'. Z.p., ca. 1657-1671. [Handschrift Koninklijke Bibliotheek Den Haag, 133 K 46.]

VAN OVERBEKE 1709

Van Overbeke, A., *De Rym-Wercken van wylen [...] Aernout van Overbeke*. [...]. Amsterdam 1709. [Online raadpleegbaar op:] www.books.google.be [16/01/2018].

VAN PAEMEL 019 ca. 1800

Van Paemel, L. (uitg.), *Geestelyken Pelgrim ofte Pelgrimage-Lied*. Gent, ca. 1800. [Gedrukt liedblad, Koninklijke Bibliotheek Den Haag, 11 A 47 019.]

VAN PAEMEL 049 ca. 1800

Van Paemel, L. (uitg.), *Triumph Liedeken van 't ontzet van Weenen*. Gent, ca. 1800. [Gedrukt liedblad, Koninklijke Bibliotheek Den Haag, 11 A 47 049.]

VAN ROSSEM 2014

Van Rossem, S., *Het gevecht met de boeken. De uitgeversstrategieën van de familie Verdussen (Antwerpen, 1589-1689)*. Antwerpen 2014.

VAN ROY 2016

Van Roy, V., 'Tussen overlevering en empirie? Vier zestiende-eeuwse receptenboekjes onder de loep genomen'. In: I. De Leeuw e.a. (red.), *De medische renaissance anders bekeken (1400-1600)*. Antwerpen 2016, 127-148.

VAN SLUIS 2015

Van Sluis, J., 'Balthasar Bekker (1634-1698)'. In: W.J. Op 't Hof e.a. (red.), *Encyclopedie Nadere Reformatie, I: Biografieën A-K*. Utrecht 2015.

VAN STIPRIAAN 2006

Van Stipriaan, R., 'De mythe van de miskennis. De grillige roem van Willem Godschalck van Focquenbroch', *Praagse perspectieven* 4 (2006), 7-18.

VAN UYTVEN e.a. 2004

Van Uytven, R. e.a. (red.), *Geschiedenis van Brabant van het hertogdom tot heden*. Zwolle 2004.

VAN VLIET 1992

Van Vliet, R., "Hij is als een tweede Proteus die alderhande gedaenten aenneemt". Kranten en mercuriale geschriften in de 17de en het begin van de 18de eeuw', *Proteus. Bulletin van de Vereniging voor Leidse renaissancisten* 8 (1992), 1-9.

VAN WOLSSCHATEN 1674

Van Wolsschaten, G., *Triump Vande XXXVI. Wijt-vermaerde Heylighen, Oft Corte Legende der Heylighen Wiens HH. Reliquien sijn rustende Inde Abbatiale Kercke van S. Salvator binnen Antwerpen [...]*. Antwerpen 1674.

VD17

Das Verzeichnis der im deutschen Sprachraum erschienenen Drucke des 17. Jahrhunderts. [Online raadpleegbaar op:] www.vd17.de [09/07/2019].

VELTMAN-VAN DEN BOS & DE VET 2009

Veltman-Van den Bos, A.J. & J. de Vet, *Par Amitié. De vriendenrol van Petronella Moens*. Nijmegen 2009.

VERDUSSEN 1617

Verdussen, H. (uitg.), *Het Prieel Der Gheestelicker Melodien [...]*. Antwerpen 1617.

VERLAAN & GROOTES 1978

Verlaan, J.E., en E.K. Grootes (red.), *Dirck Pietersz. Pers. Suyp-stad of Dronckaarts leven*. Culemborg 1978.

VIROL 2012

Virol, M., 'Un ecclésiastique dans l'ombre du pouvoir sous Louis XIV: Vincent Ragot, abbé de Beaumont (c. 1624-1714)', *Actes des congrès nationaux des sociétés historiques et scientifiques* (2012), 93-101.

VIROL 2013

Virol, M., *Vincent Ragot de Beaumont. Au cœur des querelles politiques et religieuses sous Louis XIV*. Rouen 2013.

VLIEGENDE MERKURIUS 1688

De vliegende Mercurius, met brieven, en boodschappen, voor de liefhebbers. Z.p. 1688. [Online raadpleegbaar op:] www.books.google.be [01/03/2018].

VOETEN 1957

Voeten, P., 'Antwerpens verzet tegen de licenten tussen 1648 en 1670', *Bijdragen tot de geschiedenis inzonderheid van het oud hertogdom Brabant* 40 (1957), 72-80.

VOLLGRAFF 1940

Vollgraff, J.A. (red.), *Christiaan Huygens, Oeuvres complètes. Tome XX. Musique et mathématique.* Den Haag 1940.

VRIESEMA 1986

Vriesema, P.C.A., 'Imaginaire bibliotheken in Nederland. Ontstaan en verspreiding van de satirische catalogus'. In: P.A. Tichelaar e.a. (red.), *Opstellen over de koninklijke bibliotheek en andere studies.* Hilversum 1986, 328-335.

VUGTS & VAN VUGT 1993

Vugts, A. & C. van Vugt, *Geheimschrift. Over de geschiedenis en methoden van de cryptologie.* Tilburg 1993.

WACKERS 1996

Wackers, P., 'Het belang van de studie van verzamelhandschriften'. In: G. Sonnemans (red.), *Middeleeuwse verzamelhandschriften uit de Nederlanden. Congres Nijmegen 14 oktober 1994.* Hilversum 1996, 22-37.

WAGNER 1988

Wagner, P., *Eros revived: erotica of the enlightenment in England and America.* Londen 1988.

WALKER 2010

Walker, P., *James II and the Three Questions: Religious Toleration and the Landed Classes, 1687-1688.* Bern 2010.

WEIGLEY 1991

Weigley, R.F. *The Age of Battles: The Quest for Decisive Warfare from Breitenfeld to Waterloo.* Bloomington 1991.

WESTPHAL 1999

Westphal, S., 'The Van Hulthem MS and the Compilation of Medieval German Books'. In: R. Jansen-Sieben & H. van Dijk (red.), *Codices Miscellaneorum Brussels Van Hulthem Colloquium 1999*. Brussel, 1999, 71-89.

WHEATCROFT 2003

Wheatcroft, A., *Infidels. A History of the Conflict between Christendom and Islam 638-2002*. Londen 2003.

WHEATCROFT 2009

Wheatcroft, A., *The Enemy at the Gate. Habsburgs, Ottomans and the Battle for Europe*. Londen 2009.

WIESNER-HANKS 2006

Wiesner-Hanks, M.E., *Early Modern Europe, 1450-1789*. Cambridge 2006.

WILANT 1681

Wilant, P., *'t Hemels Lust-Hofken, Vol aengenaeme Blommen van Gheestelycke Liedekens Bedeylt in vier Deelen*. [...]. Antwerpen 1681.

WILLEMS 2009

Willems, B., *Leven Op de Pof: Krediet Bij de Antwerpse Middenstand in de Achttiende Eeuw*. Amsterdam 2009.

WILLEMS 1837

Willems, J.F. (red.), *Belgisch Museum voor de Nederduitsche Tael en Letterkunde en de Geschiedenis des Vaderlands*. Dl. 1. Gent 1837.

WILMSEN 2017

Wilmsen, G., 'De ernstige humorist: het posture van Willem Godschalk van Focquenbroch', *Fumus* 15 (2017), 5-21.

WIND 2006

Wind, T., *Jacob van Eyck en de anderen: Nederlands solorepertoire voor blokfluit in de Gouden Eeuw*. Proefschrift Universiteit Utrecht 2006.

WNT

Woordenboek der Nederlandsche Taal. [Online raadpleegbaar op:] wnt.inl.nl/ [09/07/2019].

YAMAMOTO-WILSON 2013

Yamamoto-Wilson, J.R., *Pain, Pleasure and Perversity: Discourses of Suffering in Seventeenth-Century England*. New York 2013.

ZEVENBOOM 1960

Zevenboom, K.M.C., *De bemoeiingen van het Instituut en de Akademie met het ijkwesen*. Amsterdam 1960.

1. Transcriptie van de brief van Prosper Verheyden d.d. 8 februari 1917

Anvers, le 8 février 1917

Mon cher monsieur van Heurck

Je vous restitue, avec beaucoup de remerciements, votre recueil manuscrit Het Mengelmoes, a° 1696, en vous félicitant d'avoir mis la main sur ce livre, remarquable à bien des points de vue. Il me paraît hors de doute que le recueil est d'origine anversoise: il contient plusieurs chansons qui se rapportent exclusivement à Anvers (sur l'Escaut couvert de glace; éloge des plus belles filles d'Anvers – et l'auteur les nomme: il y en a de toute condition, depuis les herbergprinsessen jusqu'aux demoiselles de bonne famille! - ; éloge d'Anvers: "Waer men comt men hoort vermelden || Van de sterck Antwerpsche stadt ..."; deux chansons sur les cabarets anversois; une autre "van den Antw. Ommegangh"); d'autres pièces contiennent des allusions à des situations, à des personnages anversois, aux Jésuites anversois; par contre, les chansons où il est question d'autres villes sont des pièces satiriques: il y en a deux sur le Mechelsche Torenbrand; il y a "Hollant is een bollant vol hoeren en boeven...". L'auteur du manuscrit était assurément bon patriote à sa manière; il transcrit mainte chanson politique favorable au gouvernement étrange – des provinces belgiques, se réjouit de l'échec des Français à Namur, etc. Il a d'ailleurs transcrit aussi des chansons de 1621, de 1656, de 1692. Sa nationalité et sa religion se font jour dans le fait qu'il a recueilli mainte pièce contre les réformés; il se réjouit d'ailleurs, avec l'auteur de la chanson "verblijt u catholiecken al", de voir les hérétiques persécutés en Angleterre et en France. On ne pourrait pas dire qu'il soit homme de goût: la plupart des poésies érotiques sont d'un terre à terre... Il a ramassé pas mal de traductions du français, mais son choix n'y est pas plus heureux que lorsqu'il transcrit des chansons hollandaises. Je ne dois pas vous dire qu'il se plaît à conserver, dans son beau cahier

doré sur tranche, des inepties, des grossièretés, et même des morceaux pornographiques d'ailleurs illisibles, tant elles sont "rhetoryckelyk" drapées dans des oripeaux et des hordes de paroles.

Nous ne sommes peut-être pas en présence d'une exception: vers le fin du 17e siècle, époque de décadence chez nous, il devait y avoir pas mal de gens aisés qui passaient leur temps à recueillir au lieu de créer, et à se complaire aux manifestations de goûts pervers. Malgré ces tares – qui ont d'ailleurs leur aspect intéressant quand même – le Mengelmoes est un document fort important et je vous félicite de l'avoir acquis. Et puis, quel beau volume, d'une conversation irréprochable!

Je voudrais bien avoir avec vous une conversation au sujet d'une entreprise bibliophilique dont, malgré les évènements, j'attends quelque succès mais qui nécessite de nombreuses collaborations. Vous trouverais-je peut-être dimanche? Ou un de ces jours, dans la soirée?

Je vous salue cordialement.

Votre dévoué,

Prosper Verheyden [handtekening]

2. Transcriptie van *Sonnet Enigmatique* (*Poesies gaillardes*, 18)

Sonnet Enigmatique.

J'ay veu tantost quelqu'un manier doucement
Quelque chose de creux, couvert d'un poil volage,
Et mettre au beau milieu, qu'il ouvroit assez large
Un gros chose nerveux, qu'il tendoit roidement.

La Dame s'écrioit, faites tout doucement,
Helas il n'est pas bien, vous gastez tout l'ouvrage:
Lors pour luy obeïr & plaire davantage,
L'ostoit & remettoit aussi soudainement.

Ils ont esté long-temps ensemble à cette affaire,
Toutefois peu à peu ils ont sçeu si bien faire,
Qu'enfin ils sont venus à bout de leurs desseins.

Je ne sçai qu'ils faisoient, neantmoins je me doute,
Que l'homme enduroit fort & travailloit des reins,
Aussi quand ce fut fait, il fuoit goutte à goutte.

3. Inhoudsopgave *Poesies gaillardes vs. Vrolijkke ende heerelijcke Poëterije*

1. p. 3 L'occasion perdue recouvree. Stances.
262. p. 233 De verlore occasie wederom becomen. Stances.
2. p. 17 Enigme.
263. p. 240 Raetsel.
3. p. 18 Sonnet Enigmatique.
p. 240 Raedtsel. [Tekst ontbreekt]
4. p. 19 Satyre.
264. p. 241 Straffdicht.
5. p. 24 Portrait de monsieur le prince.
265. p. 244 Affbeldtsel van mijn heer den prince.
6. p. 25 Pour monsieur le prince. Sonnet.
266. p. 245 Klinckdicht voor mijn heer den prins.
7. p. 26 Au mesme. Sur son retour à la Cour. Sonnet.
267. p. 245 Aenden selven op sijn wederkomst int' hoff. Klinckdicht.
8. p. 27 La jouissance imparfaite. Caprice.
268. p.246 De onvolmaeckte besittinghe ende ghenietinghe.
Sinnelijckheijt.
9. p. 32 Metamorphose des yeux de Philis en astres.
[Ontbreekt in *Het Mengelmoes*]
10. p. 55 Enigme.
269. p. 248 Raedtsel. Antwoort
11. p. 55 Sur la prise d'Orange. Epigramme.
270. p. 248 Op den loff van Oranien. Opschrift.
12. p. 56 Epitaphe de Madame de *****
271. p. 248 Graffschrift van Madam de ...
13. p. 57 Le temple de la mort.
272. p. 249 Den tempel off het palleijs van de doodt.
14. p. 67 Sur le Roy. Representant le Soleil de Mars. Madrigal.
273. p. 255 Op den koning Representerende de son van Mars. Madrigal.
15. p. 68 Contract d'inclination.

274. p. 256 Contract der gheneghentheijdt.
16. p. 71 Imitation du pastor fido.
275. p. 257 Naervolginghe van den getrouwen herder.
17. p. 74 Sur le mariage du roy. Epigramme.
276. p. 258 Op het houwelijk van den koninck Opschrift.
18. p. 75 Le temple de la gloire. A Monsieur le Duc d'Anguyen.
277. p. 259 Den tempel van de glorie Aen Mijn heer den hertogh van Anguijen, ettchetera.
19. p. 91 Sur la mort du Mareschal d'Hocquincour. Sonnet.
280. p. 273 Op de doodt vanden veltoversten d'Hocquincour Klinckdicht.
20. p. 92 Pour Cromvel. Sonnet.
278. p. 272 Voor Cromwel Klinckdicht.
21. p. 93 Contre Cromvel. Sonnet.
279. p. 272 Thegen Cromwel. Klinckdicht.
22. p. 94 Elegie.
281. p. 273 Treur Dicht.
23. p. 102 Sonnet.
282. p. 281 Klinck Dicht.
24. p. 103 Madrigal.
283. p. 282 Madrigal.
25. p. 104 L'indiscret.
284. p. 282 Den indiscreten off onbescheijden.
26. p. 108 Epigramme.
285. p. 285 Opschrift.
27. p. 108 Autre.
286. p. 285 Ander opschrift: ettchetera.
28. p. 108 Madrigal.
287. p. 286 Madrigal.
29. p. 109 Jouissance. Sonnet.
288. p. 286 Genietinghe off besittinghe. ettchetera. Klinckdicht
30. p. 110 Songe.
289. p. 287 Droom.

31. p. 113 Stances.
 290. p. 289 Stances.
32. p. 114 Epigramme.
 291. p. 290 Opschrift.
33. p. 114 Autre.
 292. p. 290 Ander opschrift.
34. p. 115 Impuissance.
 293. p. 291 Elegie Op de onmacht van eenen minnaer bij zijn lieffste te bedt ligghende. ettchetera.
35. p. 121 Sur un pet qu'un Amant fit en presence de sa Maitresse. Stances.
 294. p. 297 Op eenen Scheet die eenen minnaer laet in de presentie van zijn maitresse. ettcetera. Stances.
36. p. 124 Sur un pet lasché en bonne Compagnie. Stances.
 295. p. 299 Op eenen scheet ghelaeten in een goedt gheselschap. Stances.
37. p. 126 Stances enigmatiques, a Idalie.
 296. p. 300 Dobbelsinnighe stances aen Idalie.
38. p. 127 Response.
 297. p. 301 Antwoort
39. p. 128 Contre la femme d'un Monopoleur. Epigramme.
 298. p. 301 Thegen de vrouw van eenen Monopoleur Raetsel.
40. p. 129 Elegie.
 299. p. 302 Treurgheklagh.
41. p. 136 Epigramme.
 300. p. 309 Opgheschrift.
42. p. 136 Jalousie.
 301. p. 309 Jalousie ofte haet.
43. p. 140 Madrigal.
 302. p. 313 Madrigal.
44. p. 140 Autre.
 303. p. 313 Ander Madrigal.
45. p. 141 Description d'une Maison d'Amour. Satyre.
 304. p. 314 Beschrijvinghe van een lieffde huijs. Satijre off spooekdicht.

46. p. 155 Songe.
305. p. 337 Droom.
47. p. 156 Madrigal.
306. p. 338 Madrigal.
48. p. 156 Epigramme.
307. p. 338 Opschrift.
49. p. 157 Zaga-Christ, ou la mort du Roy d'Ethiopie.
308. p. 339 Zaga-Christ off De doodt vanden Coninck van Ethiopie.
50. p. 168 Sur l'avortement.
309. p. 350 Op het misval off misbaeringhe.
51. p. 168 Response.
310. p. 351 Antwoordt.

4. Tabel van de 31 melodieën van de ‘nieuwghemaecte Liedekens’

De melodienamen zijn in deze tabel genummerd van 1 tot 31, net zoals in ‘4.2 De 31 melodieën van de ‘nieuwghemaecte Liedekens’, en ze houden dezelfde volgorde aan. Eerst wordt de melodienaam vermeld. Indien die bepaalde melodie in *Het Mengelmoes* wordt aangeduid met één of meerdere wijsnamen, dan staan deze genoteerd onder de melodienaam, na een kleine inspringing. Naast zowel de melodienaam als de wijsna(a)m(en) staan er vijf cijfers of getallen.

‘A’: hoe vaak komt de melodie of wijsnaam voor in *Het Mengelmoes*?

‘B’: hoe vaak komt de melodie of wijsnaam voor bij liederen in het ‘deel nieuwghemaecte Liedekens’?

‘C’: hoe vaak komt de melodie of wijsnaam voor bij liederen in de ‘verzameling nieuwe dingen’?

‘D’: hoe vaak komt de melodie of wijsaanduiding voor in de *Liederensbank* bij liederen die dateren van vóór 1696?

‘E’: hoe vaak komt de melodie of wijsaanduiding voor in de *Liederensbank* bij liederen tussen 1696 en 1750?

		A	B	C	D	E
1.	J'aimerai toujours ma bergère	1	1	0	0	1
	J'aimerai toujours ma bergère	1	1	0	0	1
2.	Notre espoir allait faire naufrage	1	1	0	0	0
	Notre espoir allait faire naufrage	1	1	0	0	0
3.	O doelwit van mijn min	1	1	0	5	16
	Que aux lieu [Que ces lieux] ont d'attraits	1	1	0	0	1
4.	Préparons-nous pour la fête nouvelle	1	1	0	0	0
	Préparons-nous à la nouvelle	1	1	0	0	0
5.	Bois épais redouble ton ombre	1	1	0	0	2
	Beaux espais redouble ton ombre	1	1	0	0	2
6.	Bellérophon Ouverture	1	1	0	1	0
	Vous me pris [Vos mépris] trop ingrate Iris	1	1	0	0	0

7.	Que l'amour est doux à suivre	2	1	1	1	0
	Que l'amour est doux à suivre	1	1	0	0	0
8.	Il est doux d'être amant	2	1	1	0	0
	Il est doux d'être amant	1	1	0	0	0
9.	Berger trompé	2	1	1	0	0
	berger trompé sans gage	1	1	0	0	0
10.	Folie d'Espagne	15	8	7	2	29
	1. Salomon cet homme incomparable	10	4	6	0	0
	2. Salomon cet homme [...] & Adieu Margo	3	2	1	0	0
	3. La folie d'Espagne en divers parties	1	1	0	0	0
	4. Si vous m'aimez autant que je vous aime	1	1	0	0	0
11.	Suivons l'amour	3	1	2	0	4
	Suivons l'amour	3	1	2	0	4
12.	Belles fleurs charmant ombrage	4	3	1	0	2
	Belles fleurs charmant ombrage	4	3	1	0	2
13.	Ach schoonste nimf aanzie	2	2	0	44	22
	Ach schone nimf aanzie [...]	2	2	0	35	22
14.	Ballet van de graaf van Monterey	2	2	0	14	14
15.	Flora bloem der herderinnen	2	2	0	0	0
	Flora bloem der herderinnen	2	2	0	0	0
16.	Petite brunette	2	2	0	0	0
	C'est ne pas à vous ma petite brunette	2	2	0	0	0
17.	La duchesse	1	1	0	42	9
	Voorwaar het is een hemels licht	1	1	0	0	0
18.	Mijn schone herderin	1	1	0	3	2
19.	Laissez-moi mourir en repos	1	1	0	1	0
	Laissez-moi mourir en repos	1	1	0	1	0
20.	Homme qui a belle femme	3	2	1	0	0
	L'homme qui a belle femme	2	2	0	0	0
21.	J'ai reconnu amour ton empire	3	2	1	0	0
	J'ai reconnu amour ton empire	2	2	0	0	0

22.	J'ai songé toute la nuit	3	2	1	0	0
	J'ai songé toute la nuit	2	2	0	0	0
23.	Savez-vous bien pourquoi je gronde	3	1	2	0	0
	Savez-vous (bien pourquoi je gronde)	2	1	1	0	0
24.	J'avais cru qu'en vous aimant	2	1	1	0	0
	J'avais cru quand [qu'en] vous amant	1	1	0	0	0
25.	Amants connaissez les belles	2	1	1	0	0
	Amants connaissez la belle	1	1	0	0	0
26.	Je viens me plaindre de vos rigueurs	2	1	1	0	0
	Je viens me plaindre de vos rigueurs	1	1	0	0	0
27.	Om te schieten met adres	2	1	1	0	0
	1. God wat moet mijn hart al lijden	1	1	0	0	0
	2. Om te schieten met adres menig pijltje	1	0	1	0	0
28.	Sa lustig dan mijn lieve kameraad	2	1	1	0	0
	1. Wel vizier hoe staat u Wenen aan	1	1	0	0	0
	2. Sa lustig dan mijn lieve kameraad	1	0	1	0	0
29.	Pots honderdduizend slapperment	2	1	1	60	19
	Pekelharing	1	1	0	9	4
30.	Ami de la bouteille	2	1	1	2	0
	1. J'ai dans la cervelle	1	1	0	0	0
	2. J'aimerai toujours	1	0	1	0	0
31.	Si c'est pour mon pucelage	2	2	0	170	30
	Moet ik u nog langer derven	1	1	0	0	0

5. Transcriptie van de Zege-sangen (*Het Mengelmoes*, 4-8)

ZEGE - SANGEN

[p. 4]

op het innemen van de stercke stadt en t' casteel van
NAMEN

door de gheseghende bontgenotens waepenen
onder de bestieringhe van den machtigen
koninck van groot Brittanien

GUILLELMUS III

ende

Maximilianus Emanuel

hertogh van Beijeren gouverneur van dese
Nederlanden

het kan ghesonghen worden op de wijze: [ontbreekt]

Schept moedt o Belgis staect u traenen
en valt met eerbiedt hun te voet
die u den wegh tot vrijheijt baenen
en weder stellen in u goet
u met geweldt en snoode list ontnomen
danckt den Nassouschen keijzers stam
omhelst den bijervorst dien helt dien vromen
die in den noodt u redden quam.

Brandt nu van al u trotse vesten
lost al het swangere metael
dat het vrij van het Oost int' weste
schittere als een blixem strael
En dat ons teghevoeters selver weten
en al die het zuijdt en noordt bewoont
hoe vroom hem koningh Willem heeft gequeten
en Beijeren die Mavors kroont.

[p. 5]

Hun naemen sal de outheijdt roemen
soo lanck als Namen Namen is
wij sullen hun lantsvaders noemen
die openen ons ghevangenis
den heer wilt geven dat dees helde naemen
aan Vranckrijck soo ontsachelijck sijn
(die in hun vroomheijt niet en vint om blaemen)
gelijck den blixem van Jupijn.

Dat Cesar nauwelijckx kon verwinnen
de stercke en sleutel van t' heel landt
daer Vranckerijck al sijn gelt en sinnen
in heeft besteeet wort aengerandt

met kloeckheit en van de vroom bondtgenoten
al is een leger in de stadt
dusdanich nacht en dagh bestormt beschoten
dat Pluto selff verschricktheijt hadt.

Koehoren weirt Megrinis vonden
en dat den list bedencken magh
hun sterckte heeft hij haest geschonden
met konsten die noijt mensch en sagh
den Haen verwoedt tracht met geweld van benden
dien vromen vernuften Vries
te overvallen, en sijn werck te schenden
maer wort verdreven met verlies.

Alwaer den Brit sijn voet kan stellen
gesterckt met Schot en Battavier
siet men den franschman nedervellen
en den rugh keeren aent' rappier
den Ier en Spaniaert heel verbolghen
Hooghduijtsch en Nederduijtsch en Wael
van d'een in d'ander schans den vijant volghen
en schaeren op sijn rugh hun stael.

[p. 6]

De mijnen worden aenghesteken
het aertrijck ziddert berst en beeft
daerom en wordt geen voet geweken
maer die den doot vergeten heeft
die siet men voortgaen noch int' bloedigh strijden
terwijl de ander opghevoert
met Mars in sijnen seghenwaeghen rijden
daer men geen moort trompet meer roert.

Maer godt bewaert doch ons twee helden
die sigh int' vier niet gaede slaen
dat men die lantpilaeren velden
al ons gebouw most haest vergaen
spaert u Kingh Willem onsen steun en hope
den vijandt dorst seer naer u bloedt
spaert u beschermer vant' bedruckt Europe
men kent ghenoegh u vromen moedt.

De Maes en Samber sijn in pijnen
als sij den Landtsheer met het swaert
tot op de sterckten sien verschijnen
och dat den hemel hem bewaert
soo roepen sij en met hun de soldaeten
die op het brisschen van dien Leeuw

[p. 7]

den Haen de stercke wallen doet verlaeten
die bangh geeft sijnen lesten schreeuw.

O vruchtbaer veldt van orloghsdaeden
daer ider volck sijn selven heeft
vermaert ghemaect tot vijants schaede
waarover t' fransche rijck noch beeft
vergeeffs sijn hondert duijssent weirbaer mannen
die Namen trachten bij te staen
als Taegh en Teems en t' IJ te samen spannen
ist met de Loire haest gedaen.

Prins Vaudemont in krijgh ervaren
houdt teghen s'vijant heirkraft stant
tot dat s'een eijsschelijck volck vergaren
om hem te slaen maer met verstant
weet hij hun loose laegen soo t'ontloopen
dat Villeroij van gramschap raest
en niet kan doen dan boeren straeven stroopen
en dat hem d'hel in d'oiren blaest.

Op Brussel heeft hij wraeck ghenomen
maer tot sijn eighe schae en schandt
wacht hoe u dit nogh sal becomen
o blooden fransch o stokebrandt
al uwe winst is maer met snoode treken
g'en vecht niet als met valsch verraet
op waepeloose gaet g'u gramschap breken
en haelt op u Europas haet.

[p. 8]

Ghij moet de sterckte als ghetuijghen
in u gesicht sien overgaen
Bouffleur moet sijn neck nu buijghen
den Luijpaert overwindt den Haen
t'geluck dat u soo hadt int' top verheven
en onverdraegelijck worden dee
is heel verkeert en heeft u kroon begeben
die braecht den dierghesworen vree.

Ghij naemt meer als ghij kost verdouwen
u gulsigheijt was noijt versaedt
men sal wel haest u uijt doen spouwen
dat ghij onrechtelijck besaet
de vrucht is van al u onwettigh strijden
dat ghij u volck hebt uijtgheput
en nogh eer langh van u sult moeten schijden
waer toe was dan die eersucht nut?

6. Transcriptie van de *Segheprael (Het Mengelmoes, 64-71)*

Segheprael op de become victorie ter see tusschen de wijt be-ruchte Battavieren ende kloeckmoedighe Britten behaeldt op de opgheblasene Franssen voorgevallen Anno. 1692.

Opt' eijnde dat den droeven nacht sijne swerte seijen en duijsteren sluijer comt aff te leggen ende haere donckere gordijn van de blinckende soldering des hemels verschoov soo begon de aengenaem Aurora haer met uijtgepronckte ciergewaeten ende alderhande coleurigh hulssel op het prachtigste op te toeijen schietende haeren schitterendenglans met het purpere root doorstrept met blauw assuer aen den sterrigen hemel, ende quamp soo soetiens verthoonen hoe de goude Phebus de benevelde wolckgordijnen van de hemels trans wegghnam om aen t' helder assure met szijn blinckende robijnkarr te praelen. Phaëton Nauwelijckx sijne vierige brisschende peerden inde glinsterende diamante garreelen ende vergulde karros inghespannen hebbende off daer verthoonde haer de schroomelijcke hollantsche met de wel uijtgeruste vereenighde engelsche vloot welcke de fransche niet min schrickbare beooght hebbende pooghden met alle bedenckelijcke middelen ende extraordinaire seegebruijcken bij te comen, om de bloetdorstighe Hollanders ende brisschende Britten een begin van hun onmensche-lijcke slachtinghe ende vervaerelijcke schrickdaeden voor te stellen ende near weijnigen tijt dus op de ongetoomde golven gheswalpt te hebben, begonden malcanderen sterck te naderen, wanneer datelijck duijsent kraeckende geluijten duijsent flickerende weerlichten met een ongelooffbaer getal van sware donderkloten den hollen Oceaen doorgierden, sijnde aenstonts op nieu hunne kopere monden met een helsch gebruijs beswangert, ende begonden alsoo den aenvangh om hunne toomeloose wraecksucht met de bloedighe Belloon onder de Banier van den verwoeden Mars door een onverbeldelijcke list ende noijdt ghehoorde moorderije te boeten. De beide bitsche ende langhgeterghde vlooten worden hantghemeen, wanneer datelijck een huijlende ghe-donder, een onophoudelijck blixemvier, een scherssende klingh gerommel een woedende getal van hantgranaten, een menichte blinckende swaerden [p. 65] en veele halve picken malcanderen quaemen te begroeten. De wilde see die schuijmbeckt, den hemel loeijt vant' narre krijgshgheschal de rasende Megeer met haer gevlochte sweep de dolle Tisiphon met haer ontsteken torts en benende fackel hielpen het verhitte bloet aent' sieden ende de grouw-welijcke slachtinghe voort setten het bloedigh worstelspel meer aen t' hollen, ende de onschrickbare matroosen in hun wonden versmooren. Men sagh de ruijme lucht met een swerten damp een stinckende swavelsmoor eenen dicken nevel vervullen de ontembare golven hunne kracht verliesen, de rasende pekelbron haer opstapelen der baeren beteugelen ende haere gron-deloose affdijsinghe inhouden. Het krachtigh waterken vocht van beide sijden even kloeckmoedigh, maer den hollantschen brisschende leeuw door eenighe ontfangen wonden getergh ontsloot sijn felle klauw, ontspalckte sijn wreede muijl, verhieff sijn opgherese manen ontstack sijn brandende ooghen ende kronckelde sijnen steert in welcker gedaente hij aenstonts op alse sijn beseijlde schepen schuijlende onder de vleugelen van de soete hollantsche maeght sigh verthoonde opweckende eene dobbele couragie inde strijdende herten van sijne welervaren seevolckeren die nu met eenonghebonden roeckeloosheidt ende gheterghde weerwraeck opghehitst veele vande meijneedighe franschen van hunne scheeps verdecken in den bracken vloedt deden dompelen ende aldus hun

onversaedighe nijdige sielen uijtbraecken. De noch opgheblase fransschen dese nieuwe moedt maer het erghste van al dit affgrijsselijcke schrickdier in d' oogh gekregen hebbende hilden int' midden van hun strijden ende begonden allenskens aff te deijsen ende hun op de vlucht te geven, maer de eergierighe Engelsche ende onvergelijckelijcke Battavieren begonde de gloedende kogels de schetterende canonballen, de vliegende blixemstraelen het klincken der donderbussen het inwerpen der granaten wederom te laten rammelen doende d' aengelege stranden, de sware klippen de harde rotsen de hooge berghen, de onwinne-lijcke casteelen, de bemoste Tritons, de grijse Neptunus door het uijt-spouwen van hunne metale trompen beven sidderen en dreunen. Den franssen admirael ginck hersseloos bij Eool om dolle winden smeecken op dat hij dus de rasernije der ongenaedige vijanden mochte ontcoomen ende het helsch onweer van geveterde kogels gekapt schroot, groven hagel ontsnappen, op wiens seer [p. 66] bedrukt ende ootmoedigh versoeck Eolus een weijnigh genegen sijnde namp sijnen ijseren staff en kloff de harde aerde in twee waer op een kleijn soet windeke uijtborstede qualijck ghenoeghsaem om hun vlucht te verhaesten ende grooteren wint en konde niet verschijnen, dewijl Boreas op het grouwsaem dreijgen des vergramden leeuw sijne iuijgelende winden met staele ketens hadde gebonden ende Neptunus noch Pluto sijnen broer hun dirsten roeren. Men sagh nu de kielen de cristalijne vloeden vanden belisten watergodt doorploegen ende de woedende golven met de slingerende baeren voor t' onbeschrijffelijck geweld ende onversaedelijcke wreetheijt verschricken. De vertoornde zeeleeuw brulde ende den vervloekten helgodt die de see haftige hollanders ende man moedige engelsche beminde dobberde op de grondeloose plassen latende hunne zegheprael noch onder de wijffelijke fortuen. De opghepronckte orlogh-schepen schenen hoe langhs hoe meer in malcanderen te verwarren, ende stierden gheduerighe lijcken near de benevelde kolcken vant' duijster Stix dogh de beruchte Faem die het schrickelijck gevecht niet langer konde gedoogen sonder eenige lauwerteecken en te bewijzen, begon met haer kopere beken ende donderende trompet op het gevleugelt vande menschelijcke lippen de soete maeght van Hollant in haere goude saelen eenige triump-tacken toe te stieren ende de Britsche koningh het hoogh verheven parlement ende de getrouwe onderdaenen met eenighe geurige olijftackies te bekranssen. Op dit beginsel liet de trotse hooverdije en het stroopende geweld de langh gebeckte faem de locht door rennen, ende de eerbehaelde Britten de gecoleurde sijde wimples ende roode bloetvlaggen van hunne verheve stengen swaeijen ende den vermetelden hollantschen leeuw met de vertoornde maeght pooghde door den geduerighen stinckenden teir, den overtolligen solpher damp de siele vande lichtveerdige franssen met hunne hooghdravende glorie hun te doen uijt swoegen. Het bloedigh moort tonneel ontschuijft de blaekende gordijnen gedoorstrept met de vierige voncken vande bepeckte solpherachtige beswaefelde branders alwaer het helder gesicht door den ellendighen smoor en roock verduijs-terde, ende dese onverwachte ramp veel van het leven berooffde, niet konnende hunnen dorst der wreetheijt in het reutelende bloet der vijanden door een goddeloose weerwraeck lessen off versaedighen, stickteden ende braeden inde gloeiende kolen en dicke dampen van hunne bepeckte schepen. Den onversaeden leeuw met sijn vernufte Battavieren ende vereenighde Engelsche om- [p. 67] ringht riep den wapen godt en Vulcaen tot hulp om opt verstaelde aenbeeldt vande moort een nieuw vervloekte klingh te smeden ende een onghemeen bloedtbadt tot hun onversaedighe wraecksucht te baenen. De dolle donderaer ende vreeselijcke

blixendraegher stampte met een ongedult ghewelt op sijn gestarnde thron dat den hemel daverde om de woeste macht vande edelhertighe franssen in stoff en asschen te helpen verteiren. D' onversaeghde Britten ende seepraelende hollanders trachtete hun in alle haest near te volghen om al het overigh te vernietighen, de fransche leli vlagh van de stengen aff te rucken, de gevangene met ijsere ketenen te knevelen off aenden wreedden Mars voor een offerhande hun leven op te draeghen. In dit grouwelijck gevecht wirden door de ervarentheijt der befaemde Battavieren ende ende gelukkighe uijtkomste der aloude Britten drij vande eerste rangh en kloeckste oorlogh-schepen der franschen aen de ongenaedighe vlammen ten rooff gegeven ende int' kort ten polveren vergaen. Wie kan hier den overvloed der bracke traenen, het wringhen der handen, het eijsschelijck geknars der tanden het erbermelijck gekerm van dese rampsalige matroosen aen het onlijdelijck vier overgelevert, verbelden. Mijn penne schijnt hier in het bloet en siltigh ooghe nat te sticken, te versmooren, ende aenden anderen kant wederom door de overtollige hitte op te drooghen ende bij een te schronckelen. Wie segge ick is genoeghsaem het dreunende geschreeuw het bitterlijck gekrijt de kloppinge hunder benauwder herten, de machteloose tegenweir om met uijtgestreckte ermen door het swemmen hun leven te behouden, aff te meten. Wie kan de doordringende suchten suchten, het iammeren en weenen der gequetste het droevigh stenen der sielbraeckende met het affgrijsselijck gehuijl der half gebraedene beschrijven. Ick vaere voort inde vervolghende wraeck met de vervolgers te verthoonen, hoe de bewuste Hollanders ende getrouwe stantvastigheijt der Engelsche inde vluchtelinghe near te jaeghen hier heeft uijtgebloncken, ende opt' heerlijckst geschenen. Dewijl de nijdige fortun met de licht gelorieuse franssen haer rol noch niet en hadde uijt ghespelt want den hooghverheven ende noijt ghe- [p. 68] noegh prijsbaren admirael Russel met sijn carros met neghentigh swangere draecken sijn vergiftigh drom door t' stinckende buspoeder met ijser stael en loot gemenght inde vijantlijcke schepen inghe-schoten hebbende ende van sijne gantsche altijd donderende ende blixemende vloot gevolght sijnde verschafte soo grouwelijcke effect dat hij int' kort seven volkrijcke welbemande teghenstrijdende orlogh-schepen heeft in de gront geboort twee andere door het inworpen der vierighe kogels in de locht doen springhen beneffens drij niet min capable inde ongronderelijcke diepte door het aenstooten der scherpe rotsen inde gront doen plonssen. Hier lilt de lucht van t' ellendigh krijsgeschreij van benaude hicken biggelende traenen gepartse gemoederen. De see die wirt bevloert met maste luijcken kielen ende alderhande krijghs-getuijgh near wat kant men de ooghe wendeden saghmen niet anders als droeve lijcken doode lichaemen geklove hoofden affgekapte ermen afghe-schoten beenen, ingewanden van menschen opengereghen buijcken verbernde rompen doorkerffde gewrichten. Den eenen ghevoelde een dobbele doodtwant half doorsteken smoorde voort in see, d' ander weijnigh gequetst wirt sijn overwinnaers sonder eenigh medelijden het snijdende sweert ten boesem inghestooten gins eenen gansch verwoet swoer uijt de herssenschaal ent' beckeneel het siedende bloet uijt te suiighen daer kraeckte sij de beenen, doorwroetede het gedermt, sochten het mergh met de bemorste herssenen ende smeten hun die int gesicht int kort dat de grouwelen en de schrickgoddin konden uijt vinden wirt uijt gewrockt want het meest versteende hart was de edelste matroos den wraeckgierighsten den besten soldaet. Men hiel niet op van met geladen metaele trompen den vijant near te setten, ende sommighe sielen uijt de lichaemen te doen slippen, ende eenighe ellendighe met de boot off sloep hun meijnende te

salveren door ongheluck in s' vijants handen vervallende, warden aenstonts sonder eenigh medooghen de klinghen doort' lijff gereghen, de teghen-weerders in stucken gekapt latende de licht gequetste tot meerder spijt sielbraeckende liggen, ende thoonden dat hunne herten tot genade met staele banden waren toeghesloten. De son begon onsaertrijck te verlaten om een ander werelt te verlichten den avont te vallen den nacht sijnen nevel uijt te schieten om door den wreeden Mars [p. 69] het groot vermogen der strijdtbare helden des anderdaeghs nogh eens te beproeven. Wat segh ick snachts daer de bepeckte branders de vlammen betierde kabels de breede seijlen de sware blacken de dicke hooghgetopte masten in opgaenden brant als helder sonne straelen opbernden, schijnende de kopere woninghe vande klinckende faem te smelten doende Jupiter selffs verschricken ende een dicke wolck voor den vloer van sijne gouden saelen verschuijven. Den Vertoornde seeleew die sijn klauwen met de pricke-lende pijlen der eendracht wapende baende het heirspoor tot de nieuw gepeijde moorderije maer Neptunus niet al wetende wat op sijn cristalijne vloeden gheschiede riep sijne Tritons die datelijck met hun bemorste schelpen opbortelden hun vraeghende van waer dese gloeiende peck en solpherberghen die vierighe montabel dien altijt brandende Vesuvius dat onuijtblusschelijck Ethna hier quamen te verschijnen ende hun onbepaelde kracht teghens hem dirsten aenwenden. De lillende vrees doet mijn teerdere schacht de ramp en treur theaters eijndighen vermits noch sommighe orloghschepen der vermoeijde vijanden door een snelle vlucht hunn' hebben verberght sijnde nochtans soo vreeselijck toeghetakelt dat sij meer sisten als schrickbare orloghschepen meer affghesloffde wracken als wel beseijlde kielen gelijk sijn. Hier saghmen eenen masteloos de half verdeck ingheschoten de hut te nedergheworpen, daer eenen het gantsche want doorgeplet ende affgekapt, de boeckspriet met het gallioen in flenters verdelght de back en schans geruineert gins eenen door de sloepen voorts bockxseren het water met volle pompen uijt-hosen, de springhkisten vruchteloos ghespronghen ende die de welke nogh weijnigh beschadight waren met sulcke een gheswintheit hunne breede seijlen bij setten dat het onmogelijck was de selve te achterhaelen alsoo hun de ongenaede der bloetdorstige vijanden genoeghsaem bekent was vreesende dat sij hunne taeije pesen en gladde vel op een trommel souden ghebruijcken off wel de uijt ghehaelde schoncken ten spiren affgestroopt voor klinckende trompetten gebruijcken om een vervloekter vrees ende kleijn hertigheijt in de nogh stantvastige herten der vijanden te iaeghen. De overwinnaers merckende dat sij geene vande vluchtelinghen conden be-[p. 70] trappen, begonsten hunne lauwerkranssen te vlechten de kloeckgevochte Engelse hun te throonen ende de onvergelijcke Hollanders te steijgeren op den top van hunne eerdraevende glorie wanneer de langh ghebeckte faem met haren assuren rock van lelien besaeijt quam draelen op haere wiecken ende de onghegoorde victorie der eergierighe Britten ende noijt verwonnen Battavieren op dese onse kust ginck uijtkrijten in dese oft diergelijcke wijze van eenighe rijmtiens oft versskens als volght:

Vaert voort Bebloede Leeuw vaert voort verhitte Britt
 doorwroet het inghewant suiijght uijt het mergh en pit
 Der vijantlijcke borst vaert voort int' bloedigh mooren
 en laet de werelt nu u wreede schrickdaân hooren
 Op op getergh volck ontbint Bellonas bandt
 u heil bestaet int' swaert en t' swaert past uwe handt

Op wraecksucht met u hulp doet t' menschendom nu beven
 ent' rest gevluichte volck moet neffens d' ander sneven
 Daer magh niet overigh sijn geen man hoe out hij is
 off moet de klingh int' hert en tot een offerdis
 In Mars ghewijde sael off tempel sijn gheschoncken
 siet hoe den Leeu den Britt en Neerlant comen proncken
 In Koninghs Hertoghs oogh siet hoe de leghers staân
 ver stelt verpleckt verbaest van dese wonder daân
 Maer hoe in tegendeel staen nu de fransche Ridderen
 met al wat Vranckrijck voert te beven schricken sidderen
 En dreune hoe staet Louis aldus ont stelt
 wanneer hem is geseijt sijn vloot te sijn gevelt
 En op de wilde see sijn macht te sijn gheslaeghen
 hoe seght quam hun vloot de mijn soo naer te jaeghen
 Waerom hiel sij geen stant de konincklijcke naem
 Van Wilhem brocht de vrees d' admiraelsche faem
 Verschaften mee een schroom int' vijantlijcke legher
 want ideren soldaet was maer een menschen slegher
 Onsaedigh in het bloedt de minste van hun al
 was kloecker inde strijdt als eenigh mareschal.

Hier mede wirt de triumpherende faem belet hare rolle voorts te spelen vermits [p. 71]
 eenighe uijtgestrojide vervloecte logenachtige tijdinghe der goddeloose franssen dese
 onse wijt beroemde stadt de Bagh van ons treurende Belgica het pronckiuweel van
 Europa met hunnen slijmigen ende vergalden naersmaeck quamen bezoetelen dogh
 warden strackx aen onse goetgesinde franschen thuijs ghesonden om hun inde groot
 ghevocte victorie onder het beleidt ende commando vanden diepsiene ende
 welbeleidten zeeadmirael Monsieur de Tourville te verheughen doende middeler tijdt
 de donderende faem niet anders als de gantsche werelt door de become zegheprael de
 opklimmende glorie de noijtgehoorde triumphhe de onghelooffbare victorie door den
 manhaftighen admirael van Engelant ondersteunt door den strijdtbaren arm der noijt
 verwonne battavieren doorklincken verkondigen ende uijtschatteren latende tot een
 overgrootte vreughde onse langhbedruckte gemoederen met eene bovenmatighe
 blijdschap tot de naeste campanie vernoeghen ionnende ende toewenshende in haer
 weghvlieggen aende sarrende macht van sijne engelsche majesteijts van groot
 Britanniens wapenen aende onophoudelijcke strijdtbare courvorstelijcke Beijersche
 doorluchtigheijts wapenstandaerts ende de menighvuldighe vereenighde
 bontghenoten in de generaele veltslaeghen alle heijl gheluck voorspoedt, loff ende
 lauwerteecken, biddende dat de albestierende oogh den rechtveerdigen godt der
 heirkrachten ons kleijne lant ghelieve te seghenen op dat wij niet en moghen
 gheraecken op de bloedighe slachtbancken, de vervaerelijcke moordtschavotten de
 onlijdelijcke wraecktonneelen vanden onbermhertighen onghenadighen tirraniquen
 koninck van Vranckerijck welckers goedertierentheijt wij van den hooghen hemel van
 den opperkoningh der ghekroonde hooffde van den overheersscher der Cherubinen en
 Seraphinen voor onse dagelijcksche stortende ghebeden ende siltighe tranen hopen
 wenschen ende verwachten.

